

К.Б.УРАЗОВ

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБ ВА ҲИСОБОТ

ТОШКЕНТ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ
«БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ВА АУДИТ» КАФЕДРАСИ**

К.Б. УРАЗОВ

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБ ВА ҲИСОБОТ

(Ўқув қўлланма)

ТОШКЕНТ – 2020

УЎК: 657 (075.8)
КБК 65.052

К.Б.Уразов. Молиявий ҳисоб ва ҳисобот. Ўқув қўлланма. –Т.: «Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи», 2020, 408 бет.

ISBN 978-9943-6733-3-5

Мазкур ўқув қўлланма «Молиявий ҳисоб ва ҳисобот» фанининг ўқув дастури асосида тайёрланган. Унда молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг фан ва амалий фаолият сифатидаги моҳияти, мақсади ва вазифалари, предмети ва методи, корхоналарда активлар, мажбуриятлар, хусусий капитал, даромадлар, харажатлар, фойда ва зарарларни ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириш тартиблари республикаимизнинг қонунлари ва миллий стандартларига асосланган ҳолда очиб берилган.

Олий ўқув юртлирида 5230900 «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» таълим йўналиши бўйича таҳсил олаётган талабалар учун мўлжалланган. Ундан олий таълим муассасалари ўқитувчилари, докторантлар, магистрантлар ва бошқа таълим йўналишида таҳсил олаётган бакалаврлар, шунингдек корхона раҳбарлари, бухгалтерлар ва аудиторлар ҳам фойдаланишлари мумкин.

УЎК: 657 (075.8)
КБК 65.052

Такризчилар:

З.Н. Қурбанов – иқтисод фанлари доктори, профессор
С.Н. Ташназаров – иқтисод фанлари доктори, доцент

Масъул муҳаррир:

М.Қ. Пардаев – иқтисод фанлари доктори, профессор

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти кенгашининг 2019 йил - 27 майдаги йиғилиши қарори билан чоп этишга тавсия этилган. (10-сон баён)

ISBN 978-9943-6733-3-5

© «Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи», 2020.

КИРИШ

Республикаимизда “2017 - 2021 йилларда Олий таълим тизимини комплекс ривожлантириш дастури”¹ қабул қилинди. Мазкур давлат дастурининг бош мақсади бўлиб республикаимизда замон талабларига жавоб берадиган кадрларни тайёрлаш ҳисобланади. Ушбу устувор мақсад бевосита 5230900 «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» таълим нуналиши буйича кадрларни тайёрлашга ҳам дахлдордир. Мазкур таълим йуналиши буйича тайёрланётган кадрлар мамлакатимизда 2017-2021 йилларда иқтисодийнинг барча тармоқ ва соҳаларини модернизациялаш, ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг барча томонларини янчил ислоҳ этиш ва либераллаштириш, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашга қаратилган Ҳаракатлар стратегиясига² мувофиқ амалга ошириляётган иқтисодий ислохотларнинг маъно-моҳиятини англаши, улар турли мулк шаклидаги ва ташкилий-ҳуқуқий мақомдаги хужалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи буйича чуқур назарий билимларга ва амалий куникмаларга эга бўлиши зарур. Айнан шу мақсадга эришиш учун 5230900 «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» таълим йуналиши буйича таълим олаётган бакалаврлар учун «Молиявий ҳисоб ва ҳисобот» фанини урганиш кўзда тутилган.

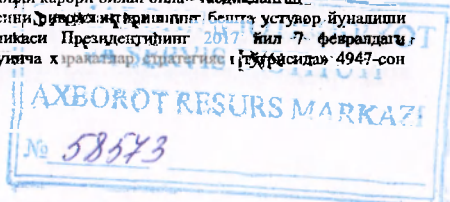
«Молиявий ҳисоб ва ҳисобот» фанининг асосий мақсади бўлиб талабаларга корхоналарда молиявий ҳисоб ва ҳисоботни ташкил этиш асослари, уларнинг активлари, мажбуриятлари ва хусусий капиталининг ҳисоб ва ҳисоботда акс эттиришнинг халқаро ва молиявий тартиб-қоидаларига доир назарий билимларни бериш ҳамда уларда амалий куникмаларни ҳосил қилиш ҳисобланади.

«Молиявий ҳисоб ва ҳисобот» фани ўз ичига 2 та модулни олади. Фаннинг 1-модули “Молиявий ҳисоб ва ҳисобот фанининг назарий жиҳатлари” деб номланиб, у ўз ичига 5 та мавзунини қамраб олган.

“Молиявий ҳисоб ва ҳисобот» фанига кириш” деб номланган биринчи мавзуда молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг фан ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ПҚ-2909-соний қарори билан тасдиқланган.

² «2017 - 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий ҳаётининг барча устувор йуналиши буйича Ҳаракатлар стратегияси». Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» 4947-сон фармони билан тасдиқланган.

амалий фаолият сифатидаги моҳияти, мақсади ва вазифалари, шунингдек, унинг предмети ва объектлари, методи ва усуллари ҳамда корхоналар ҳисоб сиёсатининг асосий жиҳатлари очиб берилган.

«Пул маблағлари ва валюта операциялари ҳисоби» номли иккинчи мавзуда пул маблағлари ва ташкилотлар ўртасидаги ҳисоблашишларнинг моҳияти, таснифи ва тавсифи, кассадаги, шунингдек, банкдаги ҳисоб-китоб, валюта ва бошқа счётлардаги пул маблағлари, пулли эквивалентлар ва йўлдаги пуллари ҳужжатлаштириш ҳамда ҳисобини юритиш тартиблари очиб берилган.

«Меҳнат ва иш ҳақини ҳисобга олиш» деб номланган учинчи мавзуда корхоналарда ходимлар меҳнати ва даромадлари ҳисобини ташкил этиш асослари, ходимларга меҳнат ҳақи ва бошқа турдаги даромадларни ҳисоблаш, улардан ушланмалар, ажратмалар ва тўловларни ҳисоб-китоб қилиш, ходимлар билан улар даромадларини тўлаш ва бошқа операциялар бўйича ҳисоблашишлар ҳисобини юритиш тартиблари ёритилган.

«Товар-моддий заҳиралар ҳисоби» деб номланган тўртинчи мавзуда корхоналарда товар-моддий заҳиралар ҳисобини ташкил этиш асослари, шунингдек хом-ашё ва материаллар, хўжалик жиҳозлари, инвентарлар ва идишлар ҳисобини юритиш тартиблари ёритилган.

«Инвестициялар ҳисоби» деб номланган бешинчи мавзуда корхоналарда инвестициялар ҳисобини ташкил этиш асослари, қимматли қоғозларни сотиб олиш ва сотиш, қўшма корхоналар, шўъба ва қарам жамиятларга киритилган инвестициялар, шунингдек, қарз ва молиявий ёрдам сифатида киритилган инвестициялар ҳисобини юритиш тартиблари очиб берилган.

Фаннинг 2-модули «Молиявий ҳисоб ва ҳисобот фанининг амалий жиҳатлари», деб номланиб, у ўз ичига 6 та мавзунини қамраб олган.

«Асосий воситалар ҳисоби» деб номланган олтинчи мавзуда корхоналарда асосий воситалар ҳисобини ташкил этиш асослари, уларнинг кирими, чиқими, қайта баҳоланиши, таъмирланиши, ижарага олинishi ва берилиши, шунингдек, асосий воситалар амортизацияси ҳисоб-китоби ва ҳисобини юритиш тартиблари ёритилган.

«Номоддий активлар ҳисоби» деб номланган еттинчи мавзуда корхоналарда номоддий активлар ҳисобини ташкил этиш асослари,

улар кирими ва чиқими, шунингдек, номоддий активларга эскириш ҳисоблаш ва ҳисобини юритиш тартиблари очиб берилган.

«Тайёр маҳсулот (иш, хизмат)лар ва уларнинг сотилишини ҳисобга олиш» деб номланган саккизинчи мавзуда тайёр маҳсулот, товарлар, иш ва хизматларнинг моҳияти, уларнинг кирими, сотилиши, қайтарилиши, шунингдек, таъминотчи ва харидорлар билан ҳисоб-китоблар ҳисобини юритиш тартиблари ёритилган.

«Хусусий капитал ҳисоби» деб номланган тўққизинчи мавзуда корхоналарда устав капитали, қўпилган капитал, резерв капитали, хусусий акцияларнинг сотиб олинishi ва сотилиши, тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар), мақсадли тушумлар ва келгуси тўловлар учун резервлар ҳисобини юритиш тартиблари очиб берилган.

«Молиявий натижалар ҳисоби» деб номланган ўнинчи мавзуда молиявий натижалар кўрсаткичлари, чунончи даромадлар, харажатлар, фойда (зарар), шунингдек, ҳисобот йили соф фойдасининг солиққа тортилиши ва бошқа мақсадларда ишлатилиши ҳисобини юритиш тартиблари ёритилган.

«Ҳисоботларни тузиш ва тақдим этиш» деб номланган ўн биринчи мавзуда корхоналарда молиявий ҳисоботнинг моҳияти, аҳамияти, таркиби, бухгалтерия баланси, молиявий натижалар, пул оқимлари ва хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот шакллари тузиш ва тақдим, молиявий ҳисоботга изоҳ ва тушунтиришлар бериш, шунингдек, молиявий ҳисобот реаллиги ва ишончлилиги бўйича аудиторлик хулосасини олиш тартиблари очиб берилган. Ушбу мавзуда шунингдек, солиқ ва статистика ҳисоботларини тузиш ва тақдим этиш тартиблари ҳам ёритилган.

Мазкур ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ПҚ-2909-сонли қарорида кўрсатиб ўтилган янги авлод ўқув адабиётларини яратиш ва уларни олий таълим муассасаларининг таълим жараёнига кенг татбиқ этиш, олий таълим муассасаларини замонавий ўқув, ўқув-методик ва илмий адабиётлар билан таъминлаш вазифаларидан келиб чиқиб, шунингдек, ТДИУ қошидаги «Таълимда инновацион технологиялар» маркази томонидан яратилган лойиҳаларга таянилган ҳолда тайёрланган. Чунончи, унга кирган ҳар бир маъруза

охирода таянч ибораларнинг қисқача таърифи ва тавсифи, назорат саволлари, тест савол-жавоблари келтирилган. Ушбу саволлар ва тестларга тўғри жавобларни топиш, табиий равишда, талабаларга фан бўйича ўз билимларини янада мустаҳкамлашга имкон беради.

Мазкур ўқув қўлланмада корхоналар активлари, мажбуриятлари, хусусий капитали, даромадлари, харажатлари, фойда ва зарарларини ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириш тартиблари республикамизда 2020 йил 1 январь ҳолатига амалда бўлган қонунлар ва қонуности ҳужжатларига асосланган ҳолда очиб берилган.

Ўқув қўлланма олий ўқув юртларида 5230900 «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» таълим йўналиши бўйича тахсил олаётган талабалар учун мўлжалланган. Ундан бошқа йўналишларда таълим олаётган талабалар, магистрантлар, илмий тадқиқотчилар, ўқитувчилар ва амалиёт ходимлари ҳам фойдаланишлари мумкин.

I БОБ. «МОЛИЯВИЙ ҲИСОБ ВА ҲИСОБОТ» ФАНИГА КИРИШ

1.1. Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг фан ва амалӣ фаолият сифатидаги моҳияти, предмети ва объектлари

Иқтисодийetni бошқариш маълум дастаклар ёрдамида амалга оширилади. Шундай дастаклардан бири бўлиб бухгалтерия ҳисоби ҳисобланади.

Бухгалтерия ҳисобининг бош мақсади бўлиб, иқтисодийетнинг қу-йи бўғинини ташкил қилувчи хўжалик юритувчи субъектлар фао-лияти, фаолият натижалари, мулки³, мулкни ташкил топиш манба-лари тўғрисидаги ахборотларни қайд этиш, ҳужжатлаштириш, гуруҳлаш, жамлаш ҳамда бу ахборотларни тегишли бошқарув қарор-ларини қабул қилувчи фойдаланувчиларга етказиш ҳисобланади.

Хўжалик юритувчи субъектлар бошқарув тизимида бухгал-терия ҳисоби юз берган ва бераётган фаолият турлари, уларнинг натижалари, мулк ва мулкни ташкил топиш манбалари тўғрисидаги ахборотларни қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш ва фойдаланувчиларга етказиб бериш, назорат ва таҳлил қилиш каби функцияларни бажаради. Бу функцияларни бажариш учун бухгалтерия ҳисобини юритувчи ходимлар юз берган хўжалик жараёнлари ва операция-ларини ҳужжатлаштириш, уларни қайд этиш, тегишли счётларда гуруҳлаш ва жамлаш, ҳисоб маълумотларини ҳисоботлар кўринишида умумлаштириш, тузилган ҳисоботларни белгиланган тартибларда турли бошқарув органларига етказиш каби вазифаларни бажарадилар.

Халқаро таълимотда бухгалтерия ҳисоби унда шаклланадиган ахборотларнинг шакл ва мазмуни, уларни қим учун мўлжаллан-ганлигига қараб, қуйидаги иккита қисмга ажратилади:

- (1) молиявий ҳисоб;
- (2) бошқарув ҳисоби.

Яхлит бухгалтерия ҳисоби ушбу қисмларининг айнан шундай номланиши негизида қуйидагилар ётади.

³ Мулк гуруҳлаш бошқарувида маблағ ёки актив ҳам деб аталади

Биринчидан, бухгалтерия ҳисобининг ушбу ҳар иккала қисми корхонанинг махсус бўлинмаси бўлган бухгалтерия томонидан юритилади. Шу боис, адабиётларда яхлит бухгалтерия ҳисобини «Бухгалтерия молиявий ҳисоби» ва «Бухгалтерия бошқарув ҳисоби» каби таркибий қисмларга ажратилганлиги ҳам кўриш мумкин.

Иккинчидан, бухгалтерия томонидан юритиладиган молиявий ҳисоб ва тузиладиган молиявий ҳисобот асосан молиявий характердаги ахборотларни ўзида мужассамлаштиради. *Молиявий характердаги ахборотлар*, деганда одатда, ягона пул бирлигида ўлчанадиган, қайд этиладиган ва фойдаланувчиларга тегишли шакл ва мазмунда тақдим этиладиган ахборотлар тушунилади. Бухгалтерия молиявий ҳисоби айнан хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти, фаолият натижалари, мулки, мулкни ташкил топиш манбалари тўғрисидаги молиявий характердаги ахборотларни йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш ҳамда уларни фойдаланувчилар ҳукмига тегишли шакл ва мазмунда тақдим этиш тизими ҳисобланади.

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботда шакллантириладиган молиявий характердаги ахборотлар ҳам ички, ҳам ташқи фойдаланувчилар учун зарур ҳисобланади. Мисол учун, ички фойдаланувчиларга корхоналар фаолияти, фаолият натижалари, мулки ва мулкни ташкил топиш манбалари тўғрисидаги ягона пул бирлигида ифодаланган ахборотлар ушбу кўрсаткичлар бўйича белгиланган режа (ёки бюджет)ларни бажарилишини узлуксиз назорат ҳамда таҳлил қилиб бориш учун керак. Ташқи фойдаланувчилар учун ягона пул бирлигида молиявий характердаги ахборотлар корхоналар фаолияти самарадорлигини, мулкний ва молиявий ҳолатини, улар мустақиллиги ва тўлов қобилиятини баҳолаш ҳамда бу кўрсаткичларни яхшилаш бўйича тегишли қарорларни қабул қилиш учун зарурдир.

Учинчидан, бухгалтерия томонидан юритиладиган бошқарув ҳисобида асосан бошқарув характеридаги ва унинг учун ўта зарур бўлган ахборотлар шакллантирилади. Бухгалтерия ҳисобининг ушбу қисмида молиявий ҳисоб ва ҳисоботдан фарқли ўлароқ нафақат пул бирлигидаги, балки натурал ва меҳнат ўлчов бирликларида ҳам ифодаланган ахборотлар шакллантирилади. Чунончи, бухгалтерия томонидан юритиладиган бошқарув ҳисобида олинган даромадлар, харажатлар, якуний молиявий натижалар тўғрисидаги ахборотларнинг тафсилюти, ишлаб чиқилган ва сотилган маҳсулотларнинг сони,

сифати, харидоргирлиги, таннархи, сотиш баҳоси, меҳнат унумдорлиги ва бошқалар ҳар бир сегмент, объект, субъект бўйича ўз аксини топиши. Бинобарин, бундай ахборотлар фақат ички аҳамиятга молик бўлади ва корхона раҳбарияти учун ҳар бир фаолият самарадорлигини оширишнинг ички резервларни излаб топишда, уларга оид тезкор бошқарув қарорларини қабул қилишда ишлатилади.

Шундай қилиб, юқоридагилардан келиб чиқиб, бухгалтерия томонидан юритиладиган молиявий ҳисоб ва ҳисобот ҳамда бошқарув ҳисобига қуйидагича таърифларни бериш мумкин.

Молиявий ҳисоб ва ҳисобот - бу хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти, фаолият натижалари, мулки ва мулкни ташкил топиш манбалари тўғрисидаги молиявий характердаги ахборотларни йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш ҳамда уларни ички ва ташқи фойдаланувчилар ҳукмига тегишли шакл ва мазмунда тақдим этиш тизимидир.

Бошқарув ҳисоби - бу хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти, фаолият натижалари, мулки ва мулкни ташкил топиш манбалари тўғрисидаги турли ўлчов бирликларидаги батафсил ахборотларни ички бошқарув сегментлари, яъни объектлар, субъектлар ва жавобгарлик марказлари кесимида йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш ҳамда уларни ички бошқарув органлари ҳукмига тезкор бошқарув қарорларини қабул қилиш учун мақбул шакл ва мазмунда тақдим этиш тизимидир.

Бухгалтерия томонидан юритиладиган молиявий ҳисоб ва ҳисобот ҳамда бошқарув ҳисобини бир-биридан фарқловчи тавсифлари қуйидагиларда ёрқин намоён бўлади (1.1-жадвал).

Кўриниб турибдики, бухгалтерия томонидан юритиладиган молиявий ҳисоб ва ҳисобот ҳамда бошқарув ҳисоби яхлит бухгалтерия ҳисобининг таркибий қисмлари ҳисоблансада, мақсади, вазифалари, ахборот фойдаланувчилари, ахборотларнинг характери, уларни йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш, узатиш, тартибга солиниши ва бошқа жиҳатлари бўйича фарқланади. Шу билан бирга бухгалтерия ҳисобининг ушбу таркибий қисмлари бир-бирини инкор этмайди. Аксинча, улар ўзаро узвий боғлиқдир. Одатда, молиявий ҳисоб ва ҳисоботни замонавий компьютерларда олиб бориш бошқарув ҳисобини юритишни осонлаштиради. Намунавий ва индивидуал компьютер дастурларига асосланган бошқарув ҳисоби молиявий ҳисоб ва ҳисоботни тўлдирди.

**Молиявий ҳисоб ва ҳисобот ҳамда бошқарув ҳисобининг
фарқли жиҳатлари**

Фарқловчи жиҳатлар	Молиявий ҳисоб ва ҳисобот	Бошқарув ҳисоби
1.Ахборот фойдаланувчилари	Ички ва ташқи фойдаланувчилар	Фақат ички фойдаланувчилар
2.Ахборотларнинг характери	Молиявий характердаги ахборотлар	Молиявий ва номолиявий характердаги ахборотлар
3.Ахборотларни тақдим этиш шакли	Қатъий белгиланган шаклларда	Фойдаланувчилар талабларига мос шаклларда
4.Ахборотларнинг аниқлик даражаси	Аниқ ва объектив	Тўлиғича аниқ ва объектив эмас
5.Ахборотларнинг эълон қилиниши (ошкоралиги)	Очиқ эълон қилинади	Очиқ эълон қилинмайди (сир сақланади)
6. Ахборотларни қайд этишнинг асосий усуллари	Ҳужжатлаштириш, счётлар ва уларга икки ёқлама ёзув	Барча махбул усуллар
7.Ахборотларни тақдим этиш даврийлиги	Ой, чорак, йил	Сония, дақиқа, соат, кун, ҳафта, декада, ой
8.Юртилишининг мажбурийлиги	Мажбурий	Ихтиёрий (мажбурий эмас)
9.Юртиш тартиб-қоидаларини қонун ҳужжатлари билан белгиланганлиги	Қонунлар ва қонун ости ҳужжатлари билан белгиланган	Қонунлар ва қонун ости ҳужжатлари билан белгиланмаган
10.Юртилиш даражаси	Яхлит корхона даражасида	Корхона бўлинмалари (жавобгарлик марказлари) даражаларида
11. Воқеа ва ҳодисалар қамрови	Ўтган давр воқеалари ва ҳодисаларини акс эттиради	Ўтган давр ва келгуси давр воқеа ва ҳодисаларини акс эттиришга йўналтирилган

Мақсади ва вазифалари, предмети ва объектларининг таркибан ва мазмунан бир хиллиги, ахборот фойдаланувчилар кўлами ва бошқа жиҳатларнинг яхлитлиги ҳамда ўхшашлик томонлари бухгалтерия томонидан юритиладиган молиявий ҳисоб ва ҳисоботни хилқаро миқёсда бир хиллаштириш заруратлари борлигидан дарак беради. Бунга эришишнинг асосий воситалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- (1) яхлит ёки бир-бирига зид бўлмаган қонунларга асосланиш;
- (2) яхлит ёки бир-бирига зид бўлмаган стандартларни қабул қилиш ҳамда уларни қўллаш;
- (3) яхлит пул бирлиги ва бошқа ўлчов бирликларига ўтиш;
- (4) яхлит тамойилларга асосланиш ва бошқалар.

Юқорида санаб берилган заруратлар, имкониятлар ва воситалар дунё мамлакатларида, бир томондан, бир-бирига ўхшаш, иккинчи томондан эса бир-биридан айрим фарқли жиҳатларга эга бўлган молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг турли моделларини вужудга келишига олиб келди. Бундай умум тан олинган моделлар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- (1) Британия-Америка модели;
- (2) Континентал модель;
- (3) Жанубий Америка модели.

Ушбу ҳисоб моделларининг асосий фарқли хусусиятлари қуйидаги 1.2-жадвалда келтирилган.

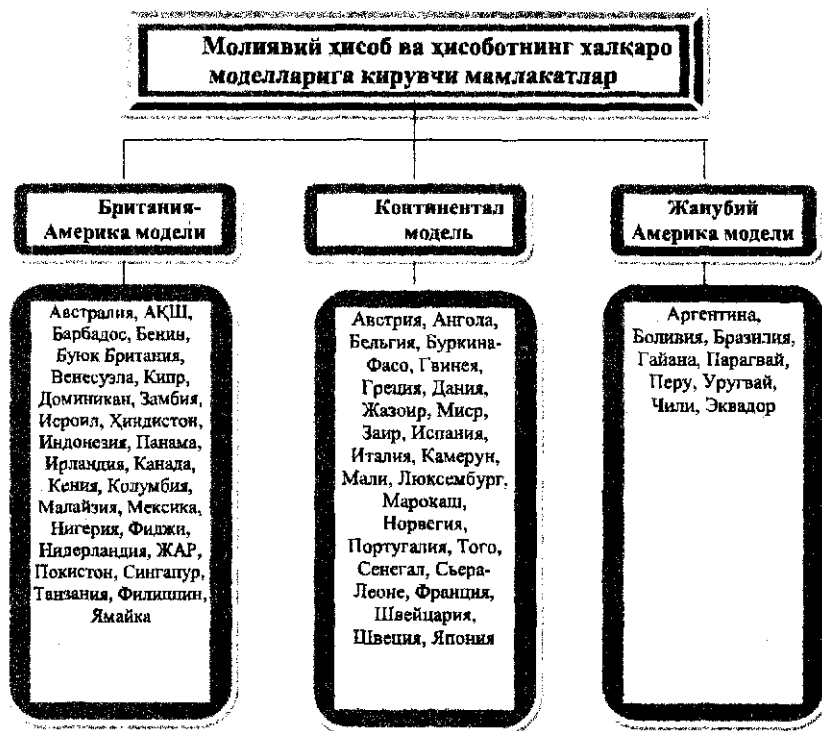
1.2-жадвал

Молиявий ҳисоб ва ҳисобот халқаро моделларининг асосий фарқли хусусиятлари

Британия-Америка модели	Континентал модель	Жанубий Америка модели
1.Сармоядорлар ва кредиторлар манфаатига хизмат қилади 2. Бухгалтерия ҳисобининг меъёрлари ва унга қўйиладиган талаблар давлатлар ҳукуматлари томонидан қатъий меъё-	1.Қонуний тартибга солинади ва ҳукуматга хизмат қилади 2. Банк билан муносабатлар муҳим ҳисобланади. 3.Солиқ қонунчилигига бўйсиндирилган	1. Инфляция жараёнини ҳисобга олишга қаратилган 2. Ҳисоб давлат режалаштириш органларининг талабларига йўналтирилган. 3.Корхоналарда юритиладиган ҳисоб услубиёти етарли даражада унификациялан-

рий-ҳуқуқий ҳужжатлар билан чегараланмаган 3. Давлат миқёсида яхлит счётлар режаси мавжуд эмас 4. Молиявий ва бошқарув бухгалтерияси мавжуд	4. Ягона счётлар режаси ва яхлит таомилларга асосланади	ган. 4. Ҳисоб ва ҳисоботларда давлат солиқ сисъатининг бажарилишини назорат қилиш учун фойдаланиладиган ахборотларга ҳам етарли даражада аҳамият қаратилган
---	---	--

Халқаро ҳисоб моделлари қўлланиладиган мамлакатларнинг айримлари куйидаги 1.1-расмда келтирилган.

1.1-расм. Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг халқаро моделларига кирувчи мамлакатлар

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг «Британия-Америка модели»

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг ушбу модели асосан ривожланган мамлакатларда қўлланилади. Бу мамлакатларда молиявий ҳисоб ва ҳисобот асосан инвесторлар ва кредиторлар манфаатларига хизмат қилади. У давлат томонидан тартибга солинмайди, молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг асосий тамойиллари бухгалтерлар ассоциацияси томонидан ишлаб чиқилади. Давлат органлари ҳамда ҳўжалик юритувчи субъектлар шу тамойилларни тан оладилар, уларга асосланган ҳолда бухгалтерия ҳисобини юритадилар ва молиявий ҳисоботни тузадилар.

Бухгалтерия ҳисобининг «Британия-Америка модели» қўлланилаётган мамлакатларда молиявий ҳисоб ва солиққа тортиш тизимлари ўртасидаги боғлиқлик ўта кучсиз ҳисобланади, баъзи бир мамлакатларда эса ушбу боғланиш йўқ бўлиб, бухгалтерия ҳисобининг таркибий қисмлари бўлган молиявий ҳисоб ва солиқ ҳисоби параллел ҳолда юритилади. Масалан, АҚШнинг катта корпорацияларида молиявий ҳисоб ва солиқ ҳисоби алоҳида олиб борилади. Бу мамлакатда молиявий ҳисоб билан солиқ ҳисобининг асосий фарқи амортизация ажратмаларини ҳисоблаш усули ва харажатларни тан олинишидир. Бунинг асосий мақсади корхонанинг молиявий натижаларини, шунингдек, солиқ тўловларини тўғри ва аниқ ҳисоблашдир.

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг континентал модели

Молиявий ҳисоб ва ҳисобот. Ушбу моделнинг асосий харақтерли жиҳати шундаки, унда бухгалтерия ҳисоби тизими бевосита солиққа тортишнинг тамойиллари ва қоидаларига бўйсиндирилган, яъни молиявий ҳисоб бевосита солиққа тортиш қоидалари асосида шаклланади ҳамда юритилади. Шу боис бу модел бошқачасига «солиқ» модели, деб ҳам аталади.

«Континентал модели» асосида ташкил қилинган мамлакатларда молиявий ҳисобнинг солиққа тортиш тизимига боғлиқлик даражаси ҳар хил. Чунончи, Германияда бу боғлиқлик ўта кучли

бўлса, Францияда кучли таъсирда, бошқа мамлакатларда кучсизроқдир.

Континентал моделнинг ижобий жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

- оддийлик ва ҳисоб методологиясининг ягоналиги (яъни молиявий ҳисобот ягона қоидага асосан тузилади);

- даромад, мос равишда, фойда пул келиб тушгандан кейин тан олинади;

- ягона ҳисоб тизими мавжудлиги сабабли акциядорлар ва солиқ органлари учун икки хил молиявий натижа келиб чиқмайди.

Континентал моделнинг асосий салбий жиҳати бўлиб, молиявий ҳисобнинг ҳаддан ташқари бюрократлаштирилганлиги, инвесторлар ва кредиторлар манфаатларини тўлиқ ҳисобга олинмаслиги, давлат солиқ органлари мансабдор шахсларининг хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига аралашishi ва маълум даражада ўз таъйинкини ўтказишдан холи эмаслиги каби ҳолатлар ҳисобланади.

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг «Жанубий Америка модели»

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг ушбу модели ўз моҳиятига кўра «Континентал модель»га яқин ҳисобланади. Бу моделнинг характерли жиҳатларига молиявий ҳисоб ва солиқ солиш тизимларининг узвий боғлиқлиги, молиявий ҳисоботни қатъий регламентлаштирилганлиги, уни асосан давлат органлари, айниқса, солиқ идоралари талабларига бўйсиндирилганлиги ҳисобланади. Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг «Жанубий Америка модели» Бразилия, Прагвай, Уругвай, Перу, Аргентина, Чили ва бошқа Жанубий Америка мамлакатларида қўлланилади. Ушбу мамлакатларда ҳам махсус солиқ ҳисоби юритилмайди.

Яхлит бухгалтерия ҳисобини «Молиявий ҳисоб» ва «Бошқарув ҳисоби»га ажратилиши асосан 20-асрда иккинчи жаҳон урушидан кейин турли компаниялар, концернлар, уларда бошқарувнинг янги усуллари, чунончи корпоратив бошқарув тизимларини пайдо бўлиши, корхоналар фаолияти ички назоратига талабларни кучайиши сабабли юз берди. Ўтган етмиш йил ичида ривожланган

мамлакатларда ҳам «Молиявий ҳисоб », ҳам «Бошқарув ҳисоби » махсус фанлар сифатида шаклланди ва ривожланди.

«Молиявий ҳисоб ва ҳисобот » нинг ҳам амалий фаолият, ҳам махсус фан сифатидаги моҳияти унинг предметида ёрқин намоён бўлади. Ушбу фан ва амалий фаолиятнинг предмети деганда унда тидқиқ қилинадиган ва бевосита акс эттириладиган объектлар тушунилади. Республикамизнинг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» ги қонуни (7-модда)га мувофиқ яхлит бухгалтерия ҳисобининг объектлари бўлиб, корхоналарнинг активлари, мажбуриятлари, хусусий капитали, захиралари, даромадлари, харажатлари, фойдаси, зарарлари, шунингдек, уларнинг ҳаракати билан боғлиқ хўжалик операциялари ҳисобланади.

Активлар - хўжалик юритувчи субъектнинг баҳолаш қийматига эга бўлган ва ўз ичига пул маблағлари ва дебиторлик қарзларни олган моддий, шунингдек, номоддий мулки.

Узоқ муддатли активлар – 1 йилдан кўп муддатда хизмат қиладиган ва оборотда бўладиган моддий ва номоддий маблағлар.

Қисқа муддатли активлар – 1 йилгача муддатда хизмат қиладиган ва оборотда бўладиган маблағлар.

Хусусий капитал – бу корхонанинг мажбуриятларини четириб ташлагандан сўнг қоладиган активларидир.

Мажбуриятлар – бу корхонанинг бошқа юридик ва жисмоний шахслар олдидagi қарзлари.

Фойда – бу корхонанинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги ижобий фарқ, бошқачасига даромадларнинг харажатлардан кўп бўлиши.

Зарар – бу корхонанинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги салбий фарқ, бошқачасига харажатларнинг даромаддан кўп бўлиши.

Хўжалик операцияси (муомаласи) - корхонада юз берган ва бераётган аниқ ҳаракатлар ва ишлар.

«Молиявий ҳисоб ва ҳисобот » фани дастурига киритилган кейинги мавзуларда ушбу объектларнинг мазмун ва моҳияти, уларни тан олиш, баҳолаш, ҳужжатлаштириш, шунингдек, ҳисобга олиш ва ҳисоботда акс эттириш тартиблари атрофлича очиқ берилади.

1.2. Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг методи ва тамойиллари

Молиявий ҳисоб ва ҳисобот махсус фан ва амалий фаолият сифатида ўзининг методига эга. Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг фан сифатидаги **методи** деганда унинг объектларини ўрганишда қўлланиладиган усуллар мажмуаси тушунилади. Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг амалий фаолият сифатидаги **методи**, деганда унинг объектларини акс эттиришда қўлланиладиган усуллар мажмуаси тушунилади.

Ҳам фан, ҳам амалий фаолият сифатида молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг методи моддийликка, яъни материализмга ҳамда узлуксиз ҳаракатланиш ва ривожланишга, яъни диалектикага асосланади.

Умуман олганда молиявий ҳисоб ва ҳисобот хўжалик фаолияти жараёнлари, активлар, уларнинг манбалари ва эришилган молиявий натижаларни акс эттиришни макон ва замонда, диалектик ҳаракатда амалга оширади. Айнан шундай ёндашиш молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг умумий методини ифодалайди.

Молиявий ҳисоб ва ҳисобот методининг моҳияти унда қўлланиладиган усулларда ёрқин намоён бўлади. Молиявий ҳисоб ва ҳисоботда қўлланиладиган усуллар уни методининг элементлари, деб тан олинади.

Молиявий ҳисоб ва ҳисобот методини ташкил қилувчи асосий усулларга қуйидагилар киради (1.3-жадвалга қараңг).

1.3-жадвал

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботда қўлланиладиган усулларнинг таъриф ва тавсифлари

Усулнинг номи	Усулнинг таърифи ва тавсифи
<i>Бухгалтерия баланси</i>	бу корхонанинг маълум бир санага бўлган активлари ва уларни ташкил топиш манбалари ҳолатини ягона пул бирлигида ифодалаш усули
<i>Бухгалтерия ҳисоби счётлари</i>	бу корхона активлари, хусусий капитали, мажбуриятлари, даромад, харажат, фойда ва зарарларини ҳисобот давридаги ҳолати (бошланғич ва охири), шунингдек, уларнинг шу даврдаги ҳаракати (кўпайиши ва камайиши) тўғрисидаги маълумотларни пул ифодасида акс эттириш усули

1.3-жадвалнинг давоми

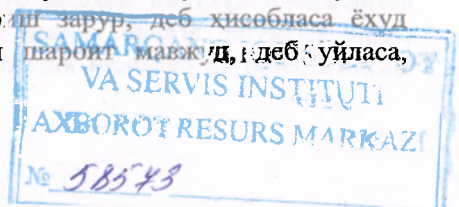
Бухгалтерия ҳисоби счётларига икки ёқлама ёзув	бу юз берган операциянинг суммасини икки марта, яъни бир счётнинг дебетига, бошқа бир счётнинг кредитига ёзиш усули
Баҳолаш	бу корхона активларининг қийматини пулда ифодалаш усули
Калькуляция	хужалик активларининг сотиб олиш, ишлаб чиқариш ва сотиш қийматларини ҳисоблаб топиш усули
Хужжатлаштириш	бу хужалик операцияларини маълум бир хужжатлар билан расмийлаштириш усули
Инвентаризация	бу бухгалтерия ҳисобида унинг маълумотларини тўғрилигини, корхона активларини ҳақиқий ҳолатини, моддий жавобгар шахсларнинг уз функцияларини сидқидилдан виждонан бажараётгалигини, мулкни талон-тарож қилинмаганлигини аниқлаш усули
Молиявий ҳисобот	бу маълум даврдаги молиявий хужалик фаолияти курсаткичларини ягона пул бирлигида белгиланган шакл ва мазмунда ифодалаш усули

Тамойил деганда молиявий ҳисобни юритиш ва ҳисоботни тузишда қўлланиладиган тартиб-қоидалар тушунилади.

Молиявий ҳисобни юритиш ва молиявий ҳисоботни тузиш негизида ётувчи тамойиллар мамлакатимизда Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» ги қонунининг 3- моддаси билан белгиланган, шунингдек, 1-сон БХМС «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот» нинг 16-49 пунктларида ушбу тамойилларнинг моҳияти очиб берилган. Бу тамойилларнинг асосийлари қуйидагилар.

Узлуксизлик тамойили. Молиявий ҳисоботни узлуксизлик тамойили асосида тайёрлаш хужалик юритувчи субъект доимий ҳаракат қилишини ва узоқ муддат давомида ўз фаолиятини давом эттиришини, яъни хужалик юритувчи субъектнинг узини тугатишига ёки ўз фаолияти соҳасини қисқартиришга эҳтиёжи йўқлигини билдиради.

Агар раҳбар хужалик юритувчи субъектни тугатиш ёки унинг фаолияти қуламлирини қисқартириш зарур, деб ҳисобласа ёхуд шундай вазиятга олиб келадиган

молиявий ҳисобот тушунтиришларида бундай фактнинг мазмунини очиб бериши ва молиявий ҳисоботни тузишга асос бўлган жиҳатларни, давомийлик тамойилидан чекиниш сабабларини кўрсатиши зарур.

Узлуксизлик тамойили яна шуни билдирадики, бухгалтерия ҳисобини юритиш муддати ҳўжалик юритувчи субъект фаолият кўрсатган муддатга мос бўлиши лозим, яъни ҳўжалик юритувчи субъектнинг бухгалтерия ҳисоби субъект тугатилган ёки у банкрот, деб эълон қилинган пайтгача юритилиши лозим. Ҳўжалик юритувчи субъект ўз фаолиятини тўхтатган кундан бошлаб бухгалтерия ҳисобини юритиш ҳам тўхтатилади.

Ҳисоблаш тамойили. Бу тамойил корхонанинг активлари, пассивлари, ўз сармояси, даромадлари, харажатлари, ҳўжалик операциялари ва воқеаларини бухгалтерия ҳисобида бу ҳаракатлар юзасидан пул маблағлари ёки эквивалентлари олинган ёхуд тўланган пайтда эмас, балки шу ҳаракатлар содир этилган (ёки ҳақиқатда олинган) пайтда акс эттиришни билдиради. Ҳисоблаш тамойили асосида тайёрланган молиявий ҳисоботлар ундан фойдаланувчиларга ўтмишда пул тўлаб ёки пул маблағларини олиб, амалга оширилган операциялар тўғрисидагина эмас, шунингдек, келгусида пул тўланадиган мажбуриятлар тўғрисида ҳам ахборот беради, бу эса тегишли иқтисодий қарорларни қабул қилиш чоғида жуда зарур ҳисобланади.

Эҳтиёткорлик ёки консерватизм тамойили. Бу тамойил корхона ҳисоботида активлар ва даромадларни кам (кўп) қилиб кўрсатмасликни, шу билан бирга мажбуриятларни ёки харажатларни кўп (кам) қилиб кўрсатмасликни ифодалайди. Ушбу тамойилни қўллаш яширилган резервларни вужудга келтириш, бирон мақсадда актив ёки фойдани камайтириб (кўпайтириб) кўрсатиш, харажат ва мажбуриятларни кўпайтириб (камайтириб) кўрсатиш ҳуқуқини бермайди.

Ҳисобот даври даромад ва харажатларининг мослиги тамойили. Бу тамойил ҳисобот даври харажатларига шу даврда реал даромад келтирган қисмини киритишни билдиради.

Мазмунни шаклдан устунлик тамойили. Бу тамойил корхона активларини ҳуқуқий мақоми бўйича эмас, балким уларнинг иқтисодий мазмуни, эгаллик қилиш ҳуқуқининг берилиш вақтига кўра ҳисобга олиш ва балансга киритишни ифодалайди. Масалан, товар-

молдий бойликлар корхонага келиб тушган санадан бошлаб, улар учун ҳақ тўланган ёки тўланмаган бўлишидан қатъий назар, корхона активлари таркибига киритилади ва балансга олинади. Узоқ муддали ижарага олинган асосий воситалар ҳам уларнинг ҳақи тўланиши муддатидан қатъий назар корхона балансига олинган кундан бошлаб киритилади.

Нейтраллик тамойили. Бу тамойил моливий ҳисоботни биронта шахс манфаатлари учун бошқа биронта шахс зарарлари эъзига мослаштирмасликни билдиради.

Ишончлилик тамойили. Бу тамойил ҳисобда акс эттирилган ҳар бир суммани қатъий ҳужжатли асосга эга бўлишлилигини билдиради.

Муҳимлилик тамойили. Бу тамойил ҳисоб ва ҳисобот маълумотларини фойдаланувчиларнинг тақдим этилган ахборот асосида қабул қилган қарорларига таъсирини билдиради.

Тушунарлилик тамойили. Бу тамойил ҳисоб маълумотларини барча фойдаланувчилар учун тушунарлилигини билдиради.

Яқунланганлик тамойили. Бу тамойил ҳисоб маълумотларини бирон бир ҳисобот даври учун жамланганлигини, яъни молиявий ҳисобот ҳисобот даври маълумотларини тўлиқ қамраб олганлигини билдиради.

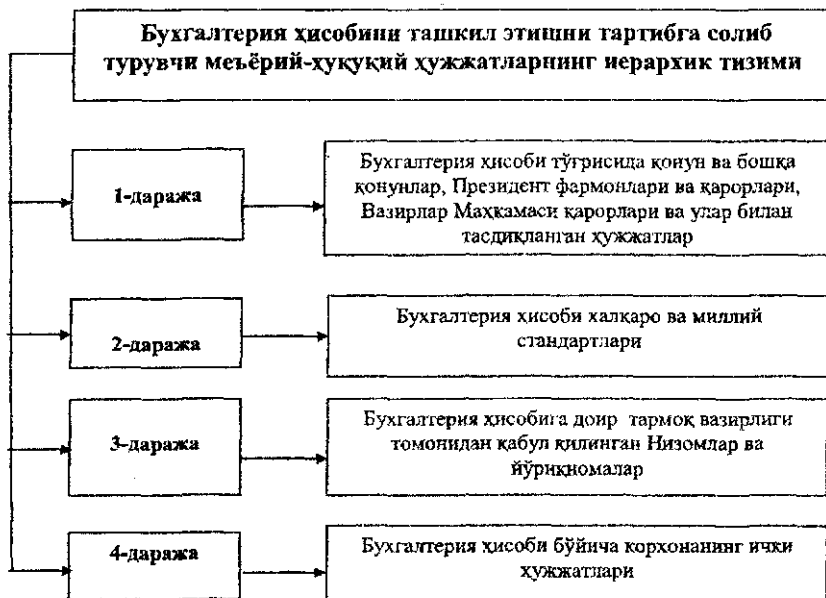
Кўрсаткичларнинг қиёсувчанлик тамойили. Бу тамойил ҳисобот маълумотларини ўзаро мос ҳисобот даврлари бўйича (чораклар, йил) мавжуд реал тенденцияларни аниқлаш учун ўзаро таққослаш имкониятларини билдиради. Бундай таққослашлар учун ўтган йиллар маълумотлари таққослама баҳоларда қайта ҳисобланиши лозим.

Тежамкорлик тамойили. Бу тамойил ҳисоб ва ҳисоботни кам меҳнат ва молиявий маблағлар сарфлаб олиб боришни билдиради.

Тезкорлик тамойили. Бу тамойил ҳисоб ва ҳисобот маълумотларини бошқарув органларига керакли вақтда ва ҳажмда беришни билдиради. Кечиктириб берилган маълумотлар ҳисобнинг бошқарув воситаси сифатидаги ролини пасайтиради. Аксинча, ўз вақтида берилган маълумотлар ҳисобни бошқарув воситаси сифатидаги ролини, унинг таъсирчанлик кучини оширади.

1.3.Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг меъёрий-ҳуқуқий асослари

Республикада молиявий ҳисоб ва ҳисобот давлат томонидан турли меъёрий-ҳужжатлар асосида тартибга солинади. Бундай меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қуйидаги тўртта даражага ажратилади (1.2-расмга қаранг).

1.2-расм. Ўзбекистон Республикасида молиявий ҳисоб ва ҳисоботни тартибга солишчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг иерархик тизими

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботни давлат томонидан тартибга солиб турувчи биринчи даражали меъёрий-ҳужжатларга республикамизнинг Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» қонуни ва бошқа қонунлари, Президент фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва улар билан тасдиқланган ҳужжатлар кириди.

Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида қонун

Республикамызда «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» ги қонун Олий мажлис томонидан илк бор 1996 йил 30 августда қабул қилинган. Ушбу қонун 2016 йил 13 апрелда янги таҳрирда қабул қилинди. Мазкур қонун таркибан қуйида келтирилган 32 та моддадан иборат (1.3-жадвалга қаранг).

1.3-жадвал

«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида қонуни» таркибий тузулмаси

Модда тартиб рақами	Модда номи
1	Қонуннинг мақсади
2	Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатлари
3	Бухгалтерия ҳисобининг асосий принциплари
4	Бухгалтерия ҳисоби
5	Бухгалтерия ахбороти
6	Бухгалтерия ҳисоби субъектлари
7	Бухгалтерия ҳисоби объектлари
8	Синтетик ва аналитик ҳисоб
9	Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини тартибга солиш
10	Бухгалтерия ҳисоби стандартлари
11	Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этиш
12	Бухгалтерия ҳисоби хизматининг раҳбари
13	Имзо ҳукуки
14	Бошланғич ҳисоб ҳужжатлари
15	Бухгалтерия ҳисоби регистрлари
16	Активлар ва мажбуриятларни инвентаризация қилиш
17	Активлар ва мажбуриятларни баҳолаш
18	Даромадлар ва харажатларни ҳисобга олиш
19	Хусусий капитални ҳисобга олиш
20	Гаровни ҳисобга олиш
21	Ички назорат
22	Молиявий ҳисобот
23	Консолидациялашган молиявий ҳисобот
24	Молиявий ҳисоботнинг ҳисобот даври
25	Молиявий ҳисоботни тақдим этиш
26	Молиявий ҳисоботни эълон қилиш

27	Тугатиш чоғидаги молиявий ҳисобот
28	Бухгалтерия ахборотининг махфийлиги
29	Бухгалтерия ҳужжатларини сақлаш
30	Бухгалтерларнинг жамоат бирлашмалари
31	Низоларни ҳал этиш
32	Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик

Қонунда кўриниб турибдики, молиявий ҳисоб ва ҳисоботни ташкил этишда муҳим ўрин тутувчи энг асосий тартиб-қоидалар белгиланган. Ушбу тартиб-қоидаларга амал қилиш барча турдаги ҳўжалик юритувчи субъектлар учун мажбурийдир.

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботни тартибга солувчи иккинчи даражали ҳужжатлар сирасига халқаро ва миллий стандартлар киради.

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС) – бу молиявий ҳисобни юритиш ва молиявий ҳисоботни тузишда дунё мамлакатлари томонидан умумтан олинган тартиб-қоидаларни ўзида мужассамлаштирувчи меъёрий ҳужжатлар.

МҲХСлар БМТ қошидаги махсус БҲХС кўмитаси (2001 йилдан бошлаб Кенгаш) томонидан ишлаб чиқилади ва дунёнинг барча мамлакатлари учун тавсиявий характерга эга. Ҳозиргача қуйидаги МҲХСлар ишлаб чиқилган (1.4-жадвалга қаранг).

1.4-жадвал

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг халқаро стандартлари

I. Умумий стандартлар	
Молиявий ҳисоботни тузиш ва тақдим қилиш концепцияси	
II. Ҳисобот стандартлари	
БҲХС-1 Молиявий ҳисоботни тақдим қилиш	
БҲХС-7 Пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот	
БҲХС-8 Даврдаги соф фойда, фундаментал хатолар ва ҳисоб сиёсатидаги ўзгаришлар	
БҲХС-10 Ҳисобот санасидан кейинги ҳодисалар	
БҲХС-30 Банклар ва бошқа аналогик муассасалар молиявий ҳисоботларидаги ахборотлар тавсифи.	
БҲХС-14 Сегментлаш ҳисоботи	
БҲХС-26 Пенсия таъминоти (пенсия режалари) дастурлари бўйича ҳисоб ва ҳисобот	

БҲХС-29 Гиперинфляция шаронтида молиявий ҳисобот
БҲХС-34 Оралиқ молиявий ҳисобот
БҲХС-34 Тугалланаётган фаолият
БҲХС-15 Баҳолар ўзгариши таъсирини акс эттирувчи ахборотлар
БҲХС- 21 Валюта курслари ўзгаришининг таъсири
БҲХС- 24 Боғлиқ томонлар тўғрисида ахборотлар тавсифи
БҲХС-33 Акцияларга фойда
БҲХС-27 Йиғма молиявий ҳисобот ва шўба компанияларда сармоялар ҳисоби
БҲХС-31 Кўшма корхоналарда иштирок этиш тўғрисида молиявий ҳисобот
III. Махсус стандартлар
БҲХС-2 Захиралар
БҲХС-16 Асосий воситалар
БҲХС-40 Сармояли мулк
БҲХС-38 Номоддий активлар
БҲХС-36 Активларнинг қадрсизланиши
БҲХС-12 Фойда солиғи ҳисоби
БҲХС-37 Резервлар, шартли мажбуриятлар ва шартли активлар
БҲХС- 17 Ижара
БҲХС-19 Ходимларни рағбарлантириш
БҲХС-18 Тушумлар
БҲХС-11 Курилишдаги битимлар
БҲХС-20 Давлат субсидиялари ҳисоби ва давлат ёрдами тўғрисидаги ахборотлар тавсифи
БҲХС-23 Қарзлар бўйича харажатлар
БҲХС-32 Молиявий инструментлар: ахборотларни очиқлаш ва тақдим қилиш
БҲХС-39 Молиявий инструментлар: тан олиш ва баҳолаш
БҲХС-22 Компанияларни бирлаштириш
БҲХС-28 Ассоциациялашган компанияларда сармоялар ҳисоби
БҲХС-4! Қишлоқ хўжалиги

Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари (БҲМС) – бу бир мамлакат доирасида бухгалтерия ҳисобини юритишда умумтан олинган тартиб-қоидаларни ўзида мужассамлаштирувчи ҳамда ушбу мамлакатда амал қиладиган меъёрий ҳужжатлар.

Ўзбекистон Республикасида БҲМСлар қонуности ҳужжатлар бўлиб ҳисобланади, улар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади ва Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олингандан кейин кучга киритилади. БҲМС ларга амал

қилиш барча хўжалик юритувчи субъектлар учун мажбурий ҳисобланади. Ҳозиргача республикада қуйидаги БХМС лар ишлаб чиқилган ва амалиётда қўлланилмоқда (1.5-жадвалга қаранг).

1.5-жадвал

**Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби миллий
стандартлари**

Бухгалтерия Ҳисоби Миллий Стандартлари (БХМС)	Қайд этиш санаси
Молиявий ҳисоботни тузиш ва тақдим қилишнинг концептуал асослари	14.08.1998
1-сон БХМС. Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот	14.08.1998
2-сон БХМС. Асосий хўжалик фаолияти даромадлари	26.08.1998
3-сон БХМС. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот	27.08.1998
4-сон БХМС. Товар-моддий захиралар	17.07.2006
5-сон БХМС. Асосий воситалар ҳисоби	20.01.2004
6-сон БХМС. Ижара ҳисоби	24.04.2009
7-сон БХМС. Номоддий активлар	27.06.2005
8-сон БХМС. Консолидацияланган молиявий ҳисобот ва шўъба хўжалик жамиятларида сармоялар ҳисоби	28.12.1998
9-сон БХМС. Пул оқими тўғрисидаги ҳисобот	04.11.1998
10-сон БХМС. Давлат субсидиялари ҳисоби ва давлат ёрдамлари тавсифи	03.12.1998
11-сон БХМС. Илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари харажатлари	28.12.1998
12-сон БХМС. Молиявий инвестициялар ҳисоби	16.01.1999
14-сон БХМС. Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот	07.04.2004
15-сон БХМС. Бухгалтерия баланси	20.03.2003
16-сон БХМС. Олдиндан кўра билинмаган ҳолатлар ва бухгалтерия балансини тузиш санасидан кейинги хўжалик фаолиятида юз берган ҳодисалар	23.12.1998
17-сон БХМС. Капитал қурилишида пулрат шартномалари	02.11.1998
19-сон БХМС. Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш	2.11.1999
20-сон БХМС. Кичик тадбиркорлик субъектлари томонидан ҳисобни юритиш ва ҳисоботни тузишнинг ихчамлаштирилган тартиби тўғрисида	14.08.2013
21-сон БХМС. Хўжалик субъектлари молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йурикнома	23.10.2002

22-сон БҲМС. Хорижий валютада ифодаланган активлар ва мажбуриятлар ҳисоби	21.05.2004
23-сон БҲМС. Қайта ташкил этишни амалга оширишда молиявий ҳисоботни шакллантириш	27.06.2005
24-сон БҲМС. Қарзлар бўйича харажатлар ҳисоби	18.08.2009

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботга оид низомлар, йўриқномалар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботни ташкил этиш асос бўлувчи 3-даражали меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар бўлиб, ҳисобнинг у ёки бу масалаларига оид тартиб-қоидаларни ўзида мужассамлаштирувчи низомлар, йўриқномалар, тушунтиришлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар ҳисобланади. Бу даражали меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади ва Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олингандан кейин кучга киритилади. Бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш ва юритишда муҳим аҳамиятга молик бўлган 3-даражали меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг айримлари қуйида келтирилган (1.6-жадвалга қаранг).

1.6-жадвал

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботни ташкил этишга доир айрим низомлар, йўриқномалар, тушунтиришлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар

№	Низом ва йўриқнома номи	Тасдиқланган Сана
1	Хўжалик юритувчи субъектлар-экспортёрлар томонидан амортизацияни ўрнатилган меъёрдан камроқ ҳисоблаш тартиби тўғрисида ВАҚТИНЧАЛИК НИЗОМ	2009 йил 5 феврал, № 1897
2	Бухгалтерия ҳисобида ҳужжатлар ва ҳужжатлар айланиви тўғрисидаги НИЗОМ	14.01.2004 й. N 1297
3	Тапшиқлотлар ва муассасалар томонидан ўз ходимларидан коммунал хизматлар учун ҳақни иш ҳақидан ушлаб қолиш кўринишида қабул қилиш тартиби тўғрисидаги НИЗОМ	15.05.2001 й., № 1031
4	1 январь ҳолати бўйича асосий фондларни ҳар йили қайта баҳолашни ўтказиш тартиби тўғрисида	2002 йил 4 декабрь №1192

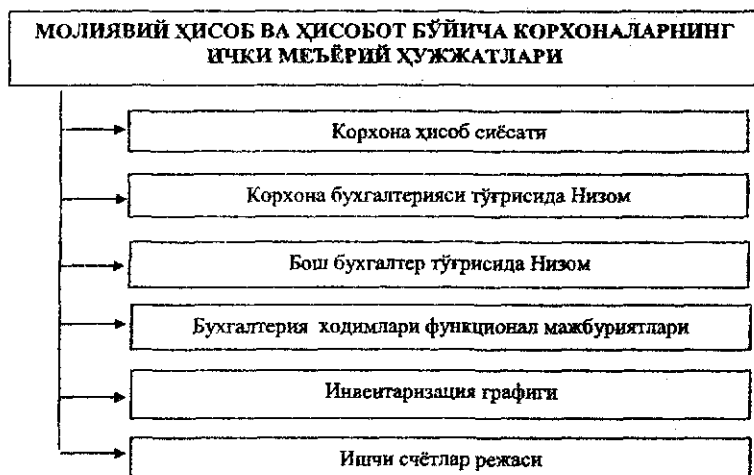
	НИЗОМ	
5	Молиявий ҳисобот шакллари тўлдириш бўйича ҚОИДАЛАР	24.01.2003 й. № 1209
6	Асосий воситаларни баланسدан чиқариш тартиби тўғрисида НИЗОМ (Янги тахрирда)	2004 йил 29 август, № 1401
7	Номоддий активларни баланسدан чиқариш тартиби тўғрисидаги НИЗОМ	2006 йил 14 январь, № 1539
8	Инвентаризация жараёнида аниқланган мол-мулк камомати ва ортиқчасининг бухгалтерия ҳисоби тартиби тўғрисидаги НИЗОМ	2004 йил 6 апрель, № 1334
9	Товар-моддий бойликларни олишга ишончномалар бериш ва уларни ишончномалар бўйича бериш тартиби тўғрисида НИЗОМ	20.12.2003 й. N 1245-1
10	Бухгалтерия ҳисобида ижара операцияларини акс этгириш тартиби тўғрисида НИЗОМ	2009 йил 1 июнь, № 1961

Молиявий ҳисоб ва ҳисобот бўйича корхоналарнинг ички меъёрий ҳужжатлари

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботни ташкил этишни тартибга солиб турувчи 4-даражали меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар деганда битта ҳўжалик юритиш субъекти доираси қабул қилинган ва унда амал қилинадиган меъёрий ҳужжатлар ҳисобланади. Бундай даражали ҳужжатлар республикамизнинг қонунлари ва қонуности ҳужжатлари асосида ишлаб чиқилади ва корхона раҳбари томонидан тасдиқланади. Улар сирасига қуйидагилар киради (1.3-расмга қаранг).

Бозор муносабатлари ҳар бир ҳўжалик юритувчи субъектнинг бухгалтерия ҳисобини юқори савияда, илмий асосланган ҳолда, чунончи барқарор, маълум тамойилларга ва талабларга таянган ҳолда юритишни тақазо этмоқда. Бу талабларга жавоб беришнинг муҳим шарти бўлиб, ҳар бир корхонанинг аниқ ҳисоб сиёсатига эга бўлишligи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлари, жумладан, бухгалтерия ҳисоби тўғрисида Қонун, Солиқ Кодекси, бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари (БХМС) ва бошқа меъёрий ҳужжатлари, ҳар бир корхона томонидан ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқишни, унга тўлиқ амал қилишни тақазо этади.

*1.3-расм. Бухгалтерия ҳисобини ташкил этишга доир
корхоналарнинг ички меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари*

1.4. Корхоналар ҳисоб сиёсати

Ушбу меъёрий ҳужжатларга, жумладан, БХМС № 1 «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот»нинг 3-пунктига мувофиқ, ҳисоб сиёсати дегаанда корхона раҳбари томонидан бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисоботни тузиш бўйича қабул қилинган тамойиллар ва тартиблар мажмуаси тушунилади.

Ҳисоб сиёсати бухгалтерия ҳисобини юритиш бўйича корхонанинг ўзига хос режаси ҳисобланади. Бу режа, одатда, расмий ҳужжат сифатида расмийлаштирилади. У корхонанинг бош ҳисобчиси томонидан йилнинг охирида келгуси йил учун ишлаб чиқилади ва корхона раҳбари томонидан буйруқ ёки фармойиш билан тасдиқланади.

Ҳисоб сиёсати БХМС №1 нинг 56- пунктига мувофиқ тақвим йили мабойнида доимий характерга эга бўлиши лозим. Уни йил ичида сабабсиз ўзгартириш мумкин эмас. БХМС № 1 нинг 56-пунктига мувофиқ тасдиқланган ва фойдаланилаётган ҳисоб сиёсати йил ичида қўйидаги ҳолларда ўзгартирилиши мумкин:

- Корхонанинг статуси ва таркибий тузилиши ўзгартирилганда;
- Мулк эгалари ўзгарганда;
- Давлат қонунлари ўзгарганда;
- Ҳисобнинг янги шакллари ва юритиш усуллари жорий этилганда.

Ҳисоб сиёсатига киритилган ўзгартиришлар асосланган бўлиши, шунингдек, корхона раҳбарининг буйруғи ёки фармойиши билан тасдиқланган бўлиши лозим.

БХМС № 1 нинг 62-пунктига мувофиқ ҳисоб сиёсати расмий ҳужжат сифатида моливий ҳисобот билан биргаликда мажбурий тарзда қўйидаги ташкилотларга тақдим этилади:

- Юқори ташкилотга;
- Солиқ идорасига;
- Давлат статистика органларига;
- Қонунда кўзда тутилган бошқа органларга.

Талаб ва сўровларга кўра ҳисоб сиёсати прокуратура, суд ва арбитражга, инвесторларга, акционерларга, кредиторларга, аудиторлик фирмаларига ва бошқа қизиқувчиларга ҳам тақдим этилиши мумкин. Корхонанинг ўз ходимлари учун ҳисоб сиёсати очик бўлиши лозим.

Корхонанинг ҳисоб сиёсатидан ҳар бир қизиқувчи ўз мақсадларида фойдаланадилар. Масалан, солиқ идораси учун ушбу ҳужжат корхонада солиқлар ҳисоб-китобларини тўғрилигини текшириш, ҳисобни тўғри юритилганлигини назорат қилиш мақсадида зарур. Аудиторлик фирмалари ҳисоб сиёсатини ўрганиш асосида уни тўғри тузилганлиги тўғрисида хулоса қиладилар, шунингдек, унга қанчалик амал қилинаётганлигига баҳо берадилар. Инвесторлар, акционерлар, кредиторлар учун ҳисоб сиёсати ўз маблағларини ушбу корхонага қўйиш ёки қўймаслик бўйича қарор қабул қилишда асос бўлиб ҳисобланади.

Ҳисоб сиёсати расмий ҳужжат сифатида маълум шакл ва таркибга эга бўлиши керак. БХМС № 1 нинг 96-пунктига мувофиқ ҳисоб сиёсатида қўйидаги таркибий элементлар ўз аксини албатта, топиши лозим:

- Корхона активларини баҳолаш турлари ва усуллари;

- Амортизацияни ҳисоблаш усуллари;
- Резервларни тапқил қилиш;
- Товар-моддий бойликларни баҳолаш ва ҳисобга олиш усуллари;

- Тадқиқот ва ривожланишга сарфланган харажатларни тан олиш ва ҳисобга олиш;

- Таннархни калкуляция қилишнинг усуллари;
- Молиявий ҳисоботни консолидация қилиш тартиби;
- Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузиш усуллари;
- Бухгалтерия ҳисобининг ишчи счетлар режаси.

Ҳисоб сиёсатида юқорида келтирилган маълумотлар алоҳида бўблар, параграфлар кўринишида ифодаланган бўлиши лозим. Корхонанинг молиявий ҳисоботини тузишда муҳим аҳамият касб этадиган бошқа ҳоллар ва тартиблар ҳам ҳисоб сиёсатида акс эттирилиши мумкин.

Корхонада ишлаб чиқилган ва тасдиқланган ҳисоб сиёсатига тўлиқ амал қилиниши лозим. Бунинг учун корхонада тегишли шарт-шароитлар яратилган бўлиши керак. Жумладан, ходимлар ўртасида бажариладиган ишлар аниқ тақсимланган бўлиши керак. Бундай тақсимотни бош ҳисобчи амалга оширади. У ҳар бир ҳисобчига юритиладиган бухгалтерия ҳисоби счетларини, ҳисоб регистрларини очиш, юритиш, ёпиш тартиблари ва муддатларини белгилаб беради.

Бош ҳисобчи корхонанинг бухгалтерияси, унинг бўлимлари тўғрисида Низомни ишлаб чиқиши, уни раҳбарият томонидан тасдиқланишини таъминлаши керак. Низомда ҳар бир бўлим ходимининг лавозимига қараб бажарадиган ишлари ва мажбуриятлари аниқ белгиланган бўлиши лозим.

Ҳисоб сиёсатига амал қилишнинг муҳим шартларидан бири бўлиб корхонада ҳужжатлар айланишининг аниқ графигини ишлаб чиқилганлиги ва тасдиқланганлиги ҳисобланади. Бундай графикларни жадвал ёки тармоқли график кўринишида ифодалаш мумкин.

Ҳисоб сиёсатига амал қилишнинг яна бир муҳим шартларидан бири бўлиб ҳисоб ходимлари фаолиятига баҳо бериш ёки рейтинг тизимини мавжудлиги ҳисобланади. Ишга баҳо бериш ёки рейтинг

тизимига амал қилиш ҳисобчиларни рағбатлантириш (ютуқлар учун), ёки уларга нисбатан жазо чораларини кўриш (хато-камчиликлар учун) орқали амалга оширилиши лозим. Ҳисобчилар ишига баҳо бериш рейтинг тизимини мавжудлиги ва уни доимий тарзда ҳисобчилар ўртасида эълон қилиб бориш бухгалтерия ишини доимий яхшиланиб боришига катта таъсир кўрсатиш воситаси ҳисобланади.

Ҳисоб сиёсатига амал қилишнинг муҳим шартларига яна доимий ҳаракатдаги илмий-амалий семинарларни уюштиришни, ҳисобчиларнинг малакасини доимий тарзда ошириб боришни ва бошқаларни киритиш мумкин.

1.5. Молиявий ҳисоб ва ҳисоботни ташкил этиш шакллари

Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида Қонунга мувофиқ (11-модда) корхонада молиявий ҳисоб ва ҳисоботини ташкил этиш масъулияти бевосита унинг раҳбарига юклатилади.

Корхона раҳбари, жумладан, қўйидагиларни таъминлаши лозим:

- Ҳисоб ва ҳисоботнинг ички тизимини ишлаб чиқиш;
- Хўжалик операцияларини назорат қилиш тартибини белгилаш;
- Бухгалтерия ҳисобини тўлиқ ва аниқ бўлишлиги;
- Ҳисоб ҳужжатларининг бутлиги;
- Молиявий ҳисоботни ташқи фойдаланувчилар учун тайёрлаш;
- Ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга ошиши ва тақдим этилиши;
- Имзо чекиш ҳуқуқига эга шахсларни белгилаш;
- Корхона активларини инвентаризация қилиш муддатларини ва комиссияларини белгилаш, уларни ўз вақтида амалга ошишини назорат қилиш.

Қонуннинг 11-моддасига мувофиқ корхонада молиявий ҳисоб ва ҳисоботни ташкил қилиш қўйидаги тўртта шакллардан бирида амалга ошиши мумкин.

1. Бош бухгалтер раҳбарлигидаги махсус бухгалтерияни ташкил этиши.

2. Шартнома асосида жалб этилган бухгалтер хизматидан фойдаланиши.

3. Шартнома асосида бухгалтерия ҳисобини юритиш ваколатини махсус бухгалтерлик (аудиторлик) фирмасига ёки ўз бирлашмасининг марказий бухгалтериясига бериши.

4. Бухгалтерия ҳисобини раҳбарнинг ўзи томонидан мустақил олиб бориши.

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботни ташкил қилишнинг биринчи шакли ходимлар сони кўп бўлган, иш ҳажми катта бўлган корхоналарда (завод, фабрика, компания, ширкат хўжалиги, жамоа хўжалиги ва бошқалар) қўлланилади. Бу шаклда бухгалтерия ҳисобини корхонанинг махсус бўлинмаси, яъни бухгалтерия олиб боради.

Бухгалтерия – бу корхонанинг ҳисоб-китобларни юритувчи бўлими.

Бухгалтерия ўз ишини, одатда, раҳбарият томонидан тасдиқланган «Корхона бухгалтерияси тўғрисида» Низомга мувофиқ юритади. Ушбу Низомда бухгалтериянинг мақсади, вазифалари, таркибий тузилиши, ҳар бир тузилманинг ва унинг лавозимли ходимларининг ҳуқуқ ва функционал мажбуриятлари, жавобгарликлари кўрсатилади.

Бухгалтерия ишига раҳбарликни бош бухгалтер олиб боради.

Бош бухгалтер – корхона раҳбари томонидан ҳисоб хизматига раҳбарликка тайинланган шахс.

Бош бухгалтернинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, жавобгарлиги Низомда алоҳида акс эттирилади. Бош бухгалтер корхона раҳбаридан кейин ҳужжатларга имзо чекиш ҳуқуқига эга бўлган иккинчи шахс ҳисобланади. У раҳбар билан бирга давлат қонунлари олдида жавоб беради, хато ва камчиликлар учун маъмурий, молиявий ва жиноий жавобгарликка тортилади. Бухгалтериянинг таркибий тузилиши, бухгалтерия ходимларининг иерархик бўйсунлиши 1.4-расмда келтирилган тартибда амалга оширилади.

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботни ташкил қилишнинг иккинчи шакли кичик бизнес корхоналарига (фирмалар, хусусий корхоналар ва бошқалар) тааллуқли. Бу турдаги корхоналарда ходимлар сони

кам, иш ҳажми катта бўлмаганлиги учун махсус бухгалтерия ташкил этилмайди, лекин бухгалтерия ҳисобини юритиш учун алоҳида шахс (бухгалтер) билан меҳнат шартномаси тузилади. Ушбу шартномага мувофиқ бухгалтер ишга асосий ходим сифатида ёки ўриндош сифатида буйруқ асосида қабул қилиниши мумкин. Ушбу шаклда бухгалтерия ҳисобини юритиш юклатилган бухгалтер бош бухгалтернинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарликларига эга бўлади.

1.4- расм. Корхона бухгалтериясининг тахминий таркибий тузилиши

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботни ташкил қилишнинг учинчи шакли кичик ва ўрта бизнес корхоналарига тааллуқли бўлиб, улар ўзларида ҳисоб хизмати бўлимини тузмайдилар, бухгалтерия ҳисобини юритиш ваколати шартнома асосида махсус ихтисослашган бухгалтерлик (аудиторлик) фирмаларига ёки корхонанинг бирлашмаси қопидаги марказий бухгалтериясига берилган бўлади. Ушбу шаклда бухгалтерия ҳисоби маълумотларинг реаллигига шартнома асосида ҳар иккала томон белгилаб қўйилган тартибларга асосан жавоб берадилар.

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботни ташкил қилишнинг тўртинчи инкилада тадбиркорлик субъекти раҳбари қонун бўйича ҳисоб ва ҳисоботни юритиш масъулиятини ўз бўйига олади. Бу турдаги кўжалик юритувчиларда раҳбар ва бош бухгалтер сифатида ҳужжатларга корхона раҳбарининг ўзи имзо чекади. Ҳисоб ва ҳисоботнинг реаллиги учун Қонун олдида якка раҳбарнинг ўзи жавоб беради.

1.6. Корхонада молиявий ҳисоб маълумотларини йиғиш, қайд этиш ва жамлаш тартиби

Корхонада молиявий ҳисоб маълумотларини йиғиш, қайд этиш ва жамлаш ҳисоб сиёсатида акс эттирилган шакл ва регистрлар ёрдамида амалга оширилади.

Ҳисоб шакли — бу бухгалтерия ҳисоби маълумотларини қайд этиш, гуруҳлаш ва йиғишда қўлланиладиган регистрларнинг тизимли мажмуаси. Бухгалтерия ҳисоби амалиётида унинг **журнал-ордер, мемориал-ордер, китоб-журнал, бош журнал, компьютерлаштирилган, ихчамлаштирилган шакллари** мавжуд ва улар иқтисодиётнинг турли тармоқ ва соҳаларида қўлланилиб келинмоқда.

Ҳисоб регистрлари — бу бухгалтерия ҳисоби маълумотларини қайд этиш, гуруҳлаш ва жамлашда ишлатиладиган ахборот ташувчилар. Амалиётда бухгалтерия ҳисоби маълумотларини қайд этиш, гуруҳлаш ва жамлашда қўлланилаётган ахборот ташувчиларни ном, шакли, мақсади, юритилиш тартиби ва бошқа жиҳатларига қараб қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Китоблар — булар ҳўжалик операцияларини қайд этиш учун мўлжалланган ҳисоб варақаларини ўз ичига олган, муқоваланган ва тикилган ҳисоб регистрлари. Уларга мисол этиб Касса китобини, Бош китобни, и ҳақи китобини, асосий воситалар ҳисоб- китобини, келиб тушган юкларни қайд этиш китобини ва бошқаларни келтириш мумкин. Ушбу ҳисоб регистрларининг афзаллиги шундаки, улар у ёки бу маълумотларни бир неча ҳисобот даври учун ўзида мужассамлаштиради, бу маълумотларни йўқолиб кетмаслигига, яхши сақланишига имкон беради. Шу билан бирга улар фақат қўлда юритишга мўлжалланган, замонавий компьютер-

ларнинг имконларидан бу китобларни айнан шу кўриниши учун фойдаланиб бўлмайди.

Бухгалтерия ҳисобида қўлланиладиган китоблар ичида муҳим ролни Бош китоб ўйнайди. Ушбу китоб ҳисобот йилининг бошида очилади, унда ҳар бир счетга алоҳида варақ ажратилади. Китобга ёзувлар ойма-ой уларга ажратилган каторларда кўрсатилади. Бош китобда счетларнинг дебет томони ёзувлари барча корреспонденцияланадиган кредит счетлар бўйича акс эттирилади, кредит томони ёзувлари жамланган ҳолда кўрсатилади.

2. Журнал-ордерлар – бу маълумотларни счетларнинг кредити бўйича гуруҳланган ҳолда қайд этишга мўлжалланган регистрлар. Айнан журнал-ордерлар Бош китобнинг кредитида жамланган ҳолда кўрсатилган маълумотларни барча корреспонденцияланадиган дебет счетлар бўйича акс эттиради, яъни журнал-ордерлар Бош китобнинг тўлдирувчиси, давоми ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби счетлари бўйича турли журнал-ордерларни юритиш кўзда тутилган. Масалан, 50 «Касса» счёти бўйича №1, 51 «Ҳисоб-китоб счёти» бўйича № 2, 60 «Таъминотчилар ва пудратчилар билан ҳисоб-китоблар» счёти бўйича № 6, шунингдек, бошқа счетлар бўйича бошқа журнал-ордерлар юритилади. Журнал-ордерлар бухгалтерия ҳисобини журнал-ордер шаклининг асосини ташкил этади.

3. Қайдномалар-бу счетларнинг дебети бўйича аналитик ҳисобни олиб боришга мўлжалланган регистрлар. Қайдномалар ҳам турли счётлар бўйича ҳар хил шакл ва мазмунда юритилади.

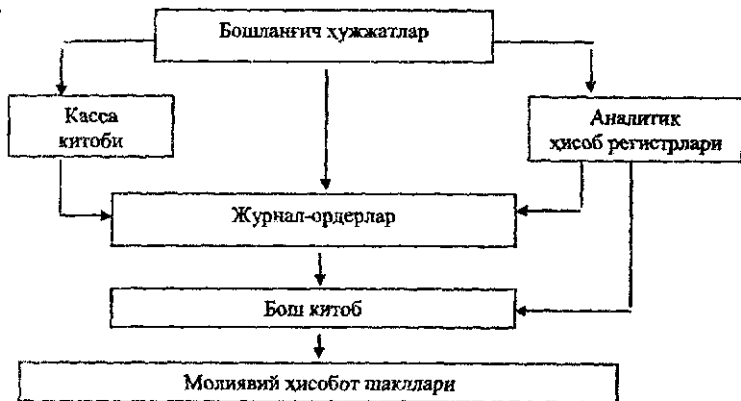
4. Мемориал-ордерлар - бу маълумотларни бир вақтнинг ўзида счетларнинг ҳам дебети, ҳам кредити бўйича гуруҳланган ҳолда қайд этишга мўлжалланган регистрлар. Ушбу регистрлар бухгалтерия ҳисобини мемориал-ордер шаклининг асосини ташкил этади.

5. Карточкалар - булар хўжалик операцияларини қайд этиш учун мўлжалланган ва алоҳида ҳисоб варақалари сифатида қалин қоғозга ёки картон қоғозга типографик усулда маълум шаклда тайёрланган регистрлар. Уларга мисол этиб омбор ҳисоби карточкасини, ходимнинг шахсий счёти карточкасини, автомобиллар иши ҳисоби карточкасини ва бошқаларни келтириш мумкин.

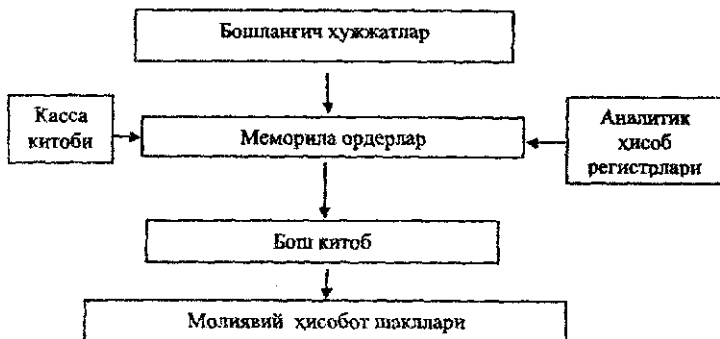
6. Машинограммалар - булар замонавий компьютерларда тегишли алгоритмлар ва дастурлар асосида шаклланган аналитик

на синтетик ҳисоб регистрлари. Машинограммалар бухгалтерия ҳисобининг компьютерлаштирилган шакли асосини ташкил этади.

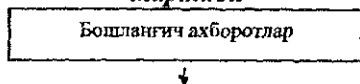
Турли ҳисоб регистрларига асосланган молиявий ҳисобнинг ҳар хил шаклида маълумотларни йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш ва жамлаш ўзига хос хусусиятларга эга (1.5, 1.6, 1.7- расмларга қараи).

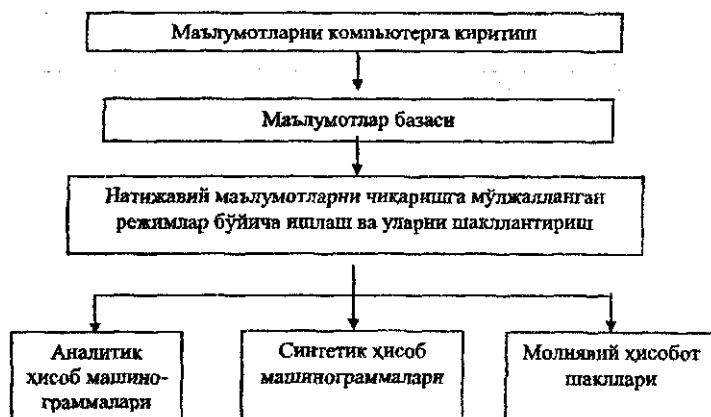

1.5-расм. Журнал-ордер шаклда ҳисоб маълумотларини жамлаш тартиби

1.6-расм. Мемориал-ордер шаклда ҳисоб маълумотларини жамлаш тартиби

1.7-рasm. Компьютерлаштирилган шаклда ҳисоб маълумотларини жамлаш тартиби

Кўриниб турибдики, барча ҳисоб шаклларида, уларнинг турлича номланишидан қатъий назар, маълумотларни йиғиш, қайд этиш ва жамлаш қуйидаги умумий кетма-кетликда амалга оширилади:

1. Барча юз берган ва тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилган ҳўжалик операциялари счетларга очилган аналитик ва синтетик ҳисоб регистрларида (ҳисоботлар, қайдномалар, журнал-ордерлар, мемориал-ордерлар) хронологик тарзда қайд этилади. Кўп марталаб юз берадиган операциялар дастлаб жамловчи қайдномаларга ўтқазилади, уларнинг жамланган маълумотлари эса ой охирида журнал-ордерларга (мемориал-ордерларга, аналитик ҳисоб машинограммаларига) ўтқазилади.

2. Журнал-ордерлар, мемориал-ордерлар, аналитик ҳисоб машинограммалари, қайдномаларнинг йиғма маълумотлари Бош китобга ўтқазилади.

3. Бош китоб маълумотлари асосида бухгалтерия баланси ва молиявий ҳисоботнинг бошқа шакллари тузилади.

Кичик тадбиркорлик субъектларига бухгалтерия ҳисобини юритишда соддалаштирилган шаклни қўллаш рухсат этилган. Ўзбекистон Республикасида ушбу ҳисоб шаклининг регистрлари,

уларни тузиш тартиби 20-сон БХМС билан белгиланган. Бошқа турдаги корхоналар бухгалтерия ҳисобини ўзларининг ҳисоб сиссатларида кўрсатилган шаклда олиб борадилар.

Мавзу бўйича таянч атамалар

Молиявий ҳисоб ва ҳисобот - бу ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолияти, фаолият натижалари, мулки ва мулкни ташкил топиш манбалари тўғрисидаги молиявий характердаги ахборотларни ййғиш, қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш ҳамда уларни ички ва ташқи фойдаланувчилар ҳукмига тегишли шакл ва мазмунда тақдим этиш тизимидир.

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг предмети деганда унда тадқиқ қилинадиган ва бевосита акс корхоналарнинг активлари, мажбуриятлари, хусусий капитали, захиралари, даромадлари, харажатлари, фойдаси, зарарлари, шунингдек, уларнинг ҳаракати билан боғлиқ ҳўжалик операциялари тушунилади.

Активлар - ҳўжалик юритувчи субъектнинг баҳолаш қийматига эга бўлган ва ўз ичига пул маблағлари ва дебиторлик қарзларни олган моддий, шунингдек, номоддий мулки.

Узоқ муддатли активлар - 1 йилдан кўп муддатда хизмат қиладиган ва оборотда бўладиган моддий ва номоддий маблағлар.

Қисқа муддатли активлар - 1 йилгача муддатда хизмат қиладиган ва оборотда бўладиган маблағлар.

Хусусий капитал - бу корхонанинг мажбуриятларини чегириб ташлагандан сўнг қоладиган активларидир.

Мажбуриятлар - бу корхонанинг бошқа юридик ва жисмоний шахслар олдидаги қарзлари.

Фойда - бу корхонанинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги ижобий фарқ, бошқачасига даромадларни харажатлардан кўп бўлиши.

Зарар - бу корхонанинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги салбий фарқ, бошқачасига харажатларнинг даромаддан кўп бўлиши.

Ҳўжалик операцияси (муомаласи) - корхонада юз берган ва бераётган аниқ ҳаракатлар ва ишлар.

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг методи деганда унинг объектларини акс эттиришда қўлланиладиган усуллар мажмуаси тушунилади.

Тамойил дегандан молиявий ҳисобни юритиш ва ҳисоботни тузишда қўлланиладиган тартиб-қоидалар тушунилади.

Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС) – бу молиявий ҳисобни юритиш ва молиявий ҳисоботни тузишда дунё мамлакатлари томонидан умумтан олинган тартиб-қоидаларни ўзида мужассамлаштирувчи меъёрий ҳужжат.

Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари (БҲМС) – бу бир мамлакат доирасида бухгалтерия ҳисобини юритишда умумтан олинган тартиб-қоидаларни ўзида мужассамлаштирувчи ҳамда ушбу мамлакатда амал қиладиган меъёрий ҳужжат.

Ҳисоб сиёсати деганда корхона раҳбари томонидан бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисоботни тузиш бўйича қабул қилинган тамойиллар ва тартиблар мажмуаси тушунилади.

Мавзу бўйича назорат саволлари

1. Молиявий ҳисоб ва ҳисобот деганда нимани тушунасиш?
2. Молиявий ҳисоб ва ҳисобот бошқарув ҳисобидан қандай жиҳатлари бўйича фарқланади?
3. Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг предмети деганда нимани тушунасиш?
4. Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг методи деганда нимани тушунасиш?
5. Молиявий ҳисоб қандай тамойиллар асосида юритилади?
6. Молиявий ҳисобни юритиш бўйича корхона сиёсати қандай параметрларни ўз ичига олади?

Мавзу бўйича тест савол-жавоблари

1. «Молиявий ҳисоб ва ҳисобот» фани нимани ўрганади?
а) табиатни	б) жамиятни
в) корхоналар фаолиятини	г) бошқарув усулларини

2. Молиявий ҳисоб ва ҳисобот:

- а) Қатъий тартибга солилмади б) Статистик ҳисоб элементи
- в) Қатъий тартибга солинади г) Мажбурий эмас

3. Ўзбекистон Республикасида молиявий ҳисоб ва ҳисобот тартибга солинади

- а) Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари билан
- б) Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари билан
- в) Президент фармонлари билан
- г) Солиқ Кодекси билан

4. Молиявий ҳисоб ва ҳисобот бошқарувнинг қайси бўғи-нида юритилади?

- а) Бошқарувнинг энг юқори бўғида
- б) Бошқарувнинг энг қуйи бўғида
- в) Бошқарувнинг хоҳлаган бўғида
- г) Бошқарувнинг ўрта бўғида

5. Молиявий ҳисобнинг характерли жиҳатлари сирасига киради:

- а) юритилишининг мажбурийлиги;
- б) шакл ва мазмуннинг ҳамма учун бир хиллиги;
- в) ҳисоб ва ҳисоботда акс эттирилган ахборотларнинг қатъий ҳужжатли асосга эга эканлиги;
- г) юқоридаги барча жиҳатларга эгаллиги

6. Қуйидагиларнинг қайси бири молиявий ҳисоб объекти бўлиб ҳисобланади?

- а) корхоналар фаолият турлари
- б) корхоналар активлари
- в) корхоналар активларининг ташкил топиш манбалари
- г) юоридагиларнинг барчаси

7. Қуйидагиларнинг қайси бири молиявий ҳисоб ва ҳисобот методига кирмайди?

- а) ҳужжатлаштириш
- б) счётлар ва уларга икки ёқлама ёзув
- в) баланс ва ҳисобот
- г) хранометраж

8. Қуйидагиларнинг қайси бири молиявий ҳисоб ва ҳисобот тамойилларига киради?

- а) Баҳолаш

- б) счётаўларга икки ёўлама ёзув
- в) ҳисоблаш
- г) юқоридагиларнинг барчаси

9. Қуйидагиларнинг қайси бири молиявий ҳисоб ва ҳисобот тамойилларига кирмайди?

- а) эҳтиёткорлик
- б) даврийлик
- в) ҳисоблаш
- г) ҳозиржавоблик

10. Агар бухгалтер даромадни пул келиб тушганда ҳисобда акс эттирган бўлса, у қайси тамойилни бузган ҳисобланади?

- а) эҳтиёткорлик
- б) счётаўларга икки ёўлама ёзув
- в) ҳисоблаш
- г) муҳимлилик

11. Агар бухгалтер келгуси даврга доир харажатларни ҳисобот даври харажатлари сифатида ҳисобда акс эттирган бўлса, у қайси тамойилни бузган ҳисобланади?

- а) эҳтиёткорлик
- б) счётаўларга икки ёўлама ёзув
- в) ҳисоблаш
- г) ҳисобот даври даромадлари ва харажатлари мослиги

12. Агар бухгалтер балансда товар моддий бойликларни сотиш баҳоларида (таннархидан юқори нархларда) акс эттирган бўлса, у қайси тамойилни бузган ҳисобланади?

- а) эҳтиёткорлик
- б) счётаўларга икки ёўлама ёзув
- в) ҳисоблаш
- г) активлар ва мажбуриятларнинг ҳақиқий баҳоланиши

II БОБ. ПУЛ МАБЛАҒЛАРИ ВА ВАЛЮТА ОПЕРАЦИЯЛАРИ ҲИСОБИ

2.1. Пул маблағлари ва ташкилотлар ўртасида ҳисоблашишлар ҳисобини ташкил этиш асослари

Корхоналар молиявий хўжалик фаолиятини юритишда ва ривожлантиришда улар пул маблағларининг ўрни ҳамда аҳамияти бекиёсдир. Корхонанинг пул маблағлари қанчалик кўп бўлса, у шунчалик ўз фаолиятини янада раванқ топтириш, ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга ошириш имкониятига, яъни тўлов қобилиятига кўпроқ эга бўлади. Пул маблағлари эвазига корхонани модернизациялаш, янги техника ва технологияларни сотиб олиш, инновацияларни амалиётга жорий қилишга эришилади. Бундан ташқари, пул маблағларининг мавжудлиги корхоналарга инвесторлар сифатида ўз маблағларини бошқа корхоналарга йўналтиришга, шу йўл билан нафақат ўзлари қўшимча даромад олишларига, балки ўзга корхоналарни ҳам оёққа туришларига имкон беради. Аксинча, корхонанинг пул маблағлари қанчалик кам бўлса ёки улар бўлмаса, унда шунчалик ўз фаолиятини янада ривожлантириш, яъни янги техника ва технологияларни сотиб олиш, инновацияларни амалиётга жорий қилиш имконияти кам бўлади ёки бундай имконият умуман бўлмайди. Пул маблағлари бўлмаган корхоналарнинг ўзга корхоналар, иқтисодий ҳамжамиятлар олдида ҳам нуфузи сезиларли бўлмайди. Пул маблағларига мунтазам равишда эга бўлмаслик корхоналарнинг давлат бюджети ва бошқа кредиторлар олдидаги қарзларини ошиб боришига, пировардида, банкротга учрашига олиб келади. Демак, пул маблағларига эга бўлиш корхоналарни, миллий иқтисодийётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Пулнинг жамиятдаги ва унинг муҳим ячейкаси бўлган корхоналардаги ўрни у томонидан бажариладиган қиймат ўлчови, тўлов воситаси, муомала воситаси ва жамғариш воситаси каби функцияларида ёрқин намоён бўлади. Айнан шулар пул маблағларини бухгалтерия ҳисобининг ўта муҳим объектларидан бири эканлигидан ҳам дарак беради.

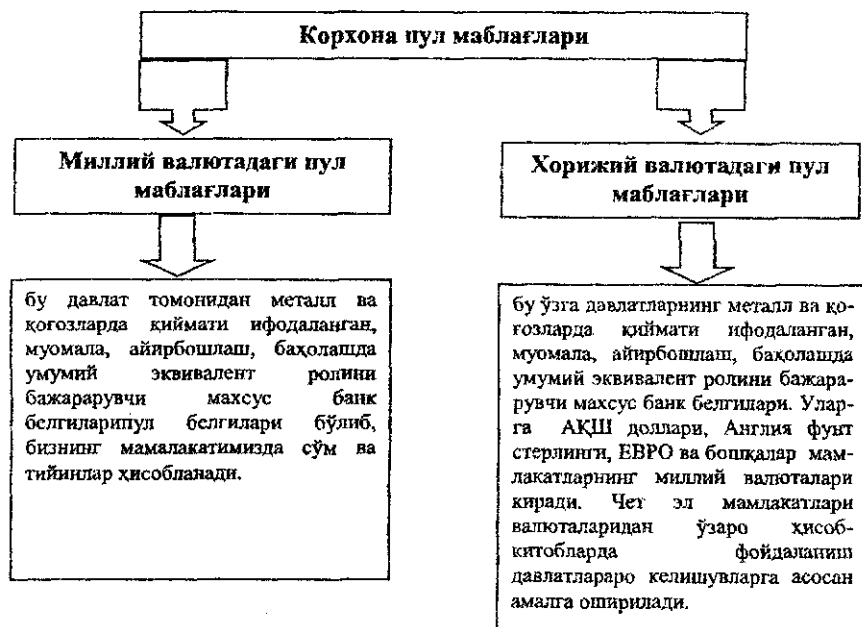
Пул маблағлари деганда ўта тез ликвидлик характериға эға бўлған, барча муносабатларда умумий эквивалент ролини ўйнайдиган, давлат томонидан қоғозли ва металл кўринишда маълум қийматларда чиқариладиган махсус товар тушунилади.

Бухгалтерия ҳисобида пул маблағлари кўриниши ва турган жойига қараб гуруҳланади ва акс этирилади.

Кўринишиға қўра пул маблағлари икки турға бўлинади:

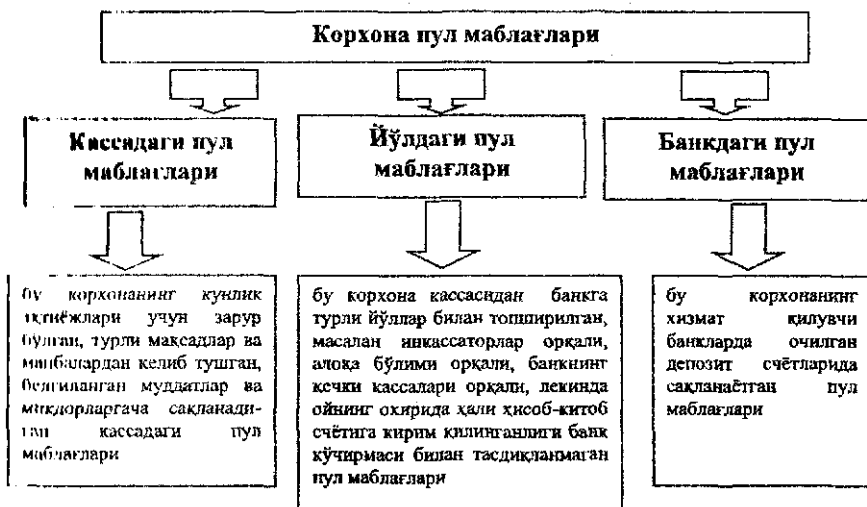
* миллий валютадаги пул маблағлари;

* хорижий валютадаги пул маблағлари (2.1-расм).

2.1-расм. Корхона пул маблағларининг кўринишиға қўра таснифи ва тавсифи

Турган жойига қараб пул маблағлари қуйидаги гуруҳларға бўлинади (2.2 расм).

2.2-расм. Корхона пул маблағларининг турган жойига қўра таснифи ва тавсифи

Пул маблағларисиз корхоналарнинг бошқа юридик ва жисмоний шахслар билан ўзаро ҳисоб-китобларини амалга ошириб бўлмайди.

Ҳисоб-китоблар деганда корхонанинг бошқа юридик ва жисмоний шахслар билан юз берган хўжалик операциялари бўйича амалга ошириладиган молиявий муносабатлари тушунилади. Корхона билан молиявий муносабатда бўладиган юридик ва жисмоний шахслар куйидаги иккита гуруҳга ажратилади.

1.Дебиторлар – бу корхонага қарздор бўлган юридик ва жисмоний шахслар. Уларнинг корхона олдидаги қарзлари дебиторлик қарзлар, деб аталади.

2.Кредиторлар – корхона қарздор бўлган юридик ва жисмоний шахслар. Корхонанинг ушбу шахслар олдидаги қарзлари кредиторлик қарзлар ёки мажбуриятлар, деб аталади.

Бухгалтерия ҳисобида ҳисоб-китоблар, мос равишда, уларда вужудга келадиган дебиторлик ва кредиторлик қарзлар турли белгиларига қараб гуруҳланади ҳамда акс эттирилади.

Характерига кўра барча ҳисоб-китоблар товар ва нотовар характеридаги ҳисоб-китобларга бўлинади.

Товар характеридаги ҳисоб-китоблар, деганда товар-моддий бойликларни сотиб олиш ва сотиш билан боғлиқ жараёнларда вужудга келадиган пуллик муносабатлар тушунилади. Бундай молиявий муносабатларга таъминотчилар ва харидорлар билан бўладиган ҳисоб-китоблар мисол бўлади. Товар-моддий бойликларни сотиб олиш, кўрсатилган хизматлар ва бажарилган ишлар учун таъминотчилар ва пудратчилар олдида вужудга келадиган кредиторлик қарзлар **тўланадиган счётлар**, деб аталади. Товар-моддий бойликларни сотиш, хизматларни кўрсатиш, ишларни бажариш учун вужудга келадиган харидорлар ва буюртмачиларнинг дебиторлик қарзлари **олинадиган счётлар**, деб аталади.

Нотовар характеридаги ҳисоб-китоблар деганда корхонанинг турли жисмоний ва юридик шахслар билан бошқа операциялар бўйича вужудга келадиган пуллик муносабатлар тушунилади. Буларга ходимлар билан иш ҳақи, сафар харажатлари, берилган аванс ва қарзлар ва етказилган зарарлар бўйича ҳисоб-китоблар, шунингдек, унинг бюджет ва бюджетдан ташқари мақсали фондлар, таъсисчилар, олинган кредит ва қарзлар, уларга доир фондлар бўйича банклар ва бошқа кредиторлар, инвестиция киритиш, мулкни ижарага бериш ва олишда вужудга келадиган ҳисоб-китоблар мисол бўлади.

Ҳисобот даврларига кўра барча товар ва нотовар характеридаги ҳисоб-китоблар қисқа муддатли (бир йилгача) ва узоқ муддатли (бир йилдан ошиқ) турларга бўлинади.

Тўлов муддатига кўра барча ҳисоб-китоблар тўлов муддати ўтмаган ва тўлов муддати ўтиб кетган ҳисоб-китобларга бўлинади. Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган тартибга асосан 90 кунгача амалга оширилмаган ҳисоб-китоблар муддати ўтмаган, 90 кундан ортиқ муддатда амалга оширилмаган ҳисоб-китоблар эса муддати ўтиб кетган қарзлар бўлиб ҳисобланади. Республикамиз қонунларига мувофиқ 90 кундан тўлов муддати ошиб кетган дебиторлик қарзларига йўл қўйганлиги учун хўжалик юритувчи субъектларнинг раҳбарлари ва бош ҳисобчилари маъмурий ва молиявий жаъзога тортилади.

*Даъво муддати*га кўра ҳисоб-китоблар даъво муддати ўтиб кетмаган ва даъво муддати ўтиб кетган ҳисоб-китобларга бўлинади. Чунинчи, тўлов муддати 3 йилдан ошмаган олинадиган ва бўлинадиган счётлар даъво муддати ўтмаган қарзлар, тўлов муддати 3 йилдан ошиб кетган олинадиган ва бўланидиган счётлар эса даъво муддати ўтиб кетган қарзлар ҳисобланади. Солиқ тўловлари бўйича тўлов муддати 5 йилдан ошмаган қарзлар даъво муддати ўтмаган қарзлар, тўлов муддати 5 йилдан ошиб кетган қарзлар эса даъво муддати ўтиб кетган қарзлар ҳисобланади. Республикамиз қонунларига мувофиқ даъво муддати ўтиб кетган қарзлар балансдан чиқарилиши, даъво муддати ўтиб кетмаган қарзлар ассосиз балансдан чиқарилмаслиги лозим.

Келиб тушиши эҳтимолига кўра олинадиган счётлар келиб тушиши шубҳали ва келиб тушиши шубҳасиз бўлган дебиторлик қарзларга бўлинади.

Шубҳали дебиторлик қарзлар деганда, одатда, инқирозга учраган, фаолиятини тўхтатиб қўйган ёки умуман ёпилиб кетган, катта миқдорда кредиторлик қарзларга эга бўлган, тўлов қобилиятига эга бўлмаган, фаолияти учун суд ва прокуратура органлари олдидида жавоб бераётган юридик ва jisмоний шахсларнинг қорхона олдидидаги қарзлари тушунилади. Шубҳали қарзлар суд органлари орқали ундирилади, ундириш имконияти бўлмаганда қорхонанинг зарарига олиб борилади.

Тўловни амалга ошириш турига кўра барча ҳисоб-китоблар нақд пуллик ва нақд пулсиз ҳисоб-китобларга бўлинади.

Нақд пуллик ҳисоб-китоблар деганда юз берган хўжалик операциялари учун тўловларни нақд пул тўлаш орқали амалга ошириш тушунилади. Буларга сотилган товар-моддий бойликлар, кўрсатилган хизматлар, бажарилган ишлар учун харидорлар ва буюртмачилардан нақд пулни олиш, сотиб олинган товар-моддий бойликлар, кўрсатилган хизматлар, бажарилган ишлар учун таъминотчилар ва пудратчиларга нақд пулни тўлаш, ишчи ва хизматчиларга иш ҳақи ва бошқа қарзларни нақд пул билан тўлаш, турли дебиторлар ва кредиторлар билан ҳисоб-китобларни нақд пулга амалга ошириш мисол бўлади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар деганда юз берган хўжалик операциялари учун тўловларни нақд пулсиз амалга ошириш

тушунилади. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларга тўловларни банк муассасаларида очилган пуллик счётлар орқали, шунингдек, корпоратив ва шахсий пластик карточкалар орқали амалга ошириш мисол бўлади.

Валюта турига кўра барча ҳисоб-китоблар миллий валютада ва хорижий валютада амалга оширилган ҳисоб-китобларга бўлинади. Республикамиз ичида юз берган барча операциялар бўйича ҳисоб-китоблар миллий валютада, яъни сўмда амалга оширилади. Ташқи иқтисодий алоқаларда, яъни экспорт ва импорт операциялари бўйича ҳисоб-китоблар хорижий валюталарда амалга оширилади.

Пул маблағлари ва ҳисоб-китоблар бўйича корхона раҳбари ва ҳисоб ходимларининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- пул маблағлари бўйича қатъий моддий жавобгарликни ўрнатиш, моддий жавобгар шахслар фаолиятини, пул маблағлари бутлиги ва уларнинг талон-тарож бўлиб кетмаслигини доимий назорат қилиб бориш, бунинг учун уларни қонунда белгиланган муддатларда инвентаризациясини ўтказиш;

- пул маблағлари ҳаракати, нақд ва нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ўз вақтида тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштириш;

- пул маблағларидан мақсадли фойдаланиш, улар бўйича белгиланган меъёрларга ва лимитларга амал қилиш устидан доимий назоратни олиб бориш;

- ҳисоб-китобларни амалга оширишда белгиланган муддатларга амал қилиш, асоссиз тўлов муддатларини ўтиб кетишига йўл қўймаслик;

- пул маблағлари ва ҳисоб-китобларнинг синтетик ва аналитик ҳисобини белгиланган тартибларда юритиш;

- пул маблағлари ва тўғри ва ўз вақтида ҳисоб ва ҳисоботда акс эттирилишини таъминлаш ва бошқалар.

Касса ҳўжалиги ва касса операцияларини ташкил қилиш асослари. Корхоналарда касса ҳўжалигини ва касса операцияларини ташкил этиш тартиблари Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тасдиқланган ва Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 1998 йил 17 декабрда

565-тартиб рақами билан рўйхатга олинган «Юридик шахслар томонидан касса операцияларини ошириш Қоидалари»га ва уларга киритилган ўзгартиришлар ва қўшимчалар билан белгиланган. Ушбу Қоидаларга асосан хўжалик юритувчи субъектлар касса хўжалиги ўз ичига қуйидаги элементларни олади:

- касса бўйича тайинланган моддий жавобгар шахс, яъни кассир;
- кассир билан моддий жавобгарлик тўғрисида тузилган шартнома;
- белгиланган тартибларга тўлиқ жавоб берадиган касса хонаси;
- касса бўйича белгиланган ҳужжатлар тизими.

Кассир – бу корхона штат жадвалида белгиланган ва шу лавозимга тайинланган шахс.

Кассир ишчи ва хизматчиларнинг моддий жавобгарлиги тўғрисидаги амалдаги қонунларга мувофиқ ўзи қабул қилиб олган барча бойликларнинг бутлиги ҳамда қасддан қилинган ҳаракатлари натижасида ва ўз мажбуриятларига пала-партиш ёки ноҳалол муносабатда бўлиш натижасида ташкилотга етказилган ҳар қандай зарар учун тўла моддий жавобгар бўлади.

Кассирни ишга тайинлаш тўғрисида буйруқ (қарор) чиқарилганидан кейин корхона раҳбари тилхат олган ҳолда кассирни Касса операцияларини юритиш қоидалари билан таништириши шарт, шундан кейин кассир билан унинг тўлиқ шахсан моддий жавобгарлиги тўғрисида шартнома тузилади.

Кассирнинг унга топширилган ишни бажаришни бошқа шахсларга ишониши ман этилади.

Битта кассирга эга бўлган корхона ва ташкилотларда, уни вақтинча алмаштириш зарурати юзага келганда, кассирнинг мажбуриятларини бажариш ташкилот раҳбарининг ёзма буйруғи (қарори)га кўра бошқа ходимга юкланади. Бундай пайтда ушбу ходим билан ҳам моддий жавобгарлиги тўғрисида шартнома тузилади.

Кассир ишни тўсатдан қолдирган тақдирда (касал бўлиши ва ҳоказо ҳолларда) унинг ҳисобот берадиган бойликларини дарҳол бошқа кассир қайтадан санаб чиқади, унга ана шу бойликлар ташкилот раҳбари ва бош бухгалтери ҳозирлигида ёки ташкилот раҳбари тайинланган шахслардан иборат бўлган комиссия

ҳозирлигида топширилади. Бойликларни қайта санаш ва топшириш натижалари тўғрисида кўрсатилган шахслар имзо чеккан даволатнома тузилади.

Ходимлари сони чегараланган микрофирмалар ва кичик корхоналарда кассир лавозимини раҳбар ишловчи ходимлардан бирига юклаши ёки уни ўз зиммасида қолдириши мумкин. Бош бухгалтер ва касса ҳужжатларига имзо чекиш ҳуқуқидан фойдаланувчи бошқа бухгалтерлар кассирлик мажбуриятларини бажариши мумкин эмас.

Ҳар бир корхона ёки ташкилот нақд пул билан ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун кассага эга бўлиши керак. Нақд пулларни қабул қилиш, бериш ва вақтинчалик сақлаш учун мўлжалланиб, махсус жиҳозланган ҳамда ажратиб қўйилган хона касса, деб номланади. Ташкилотларнинг раҳбарлари кассани жиҳозлашлари ва касса хонасида, шунингдек, банк муассасасидан етказиб бериш ҳамда банк муассасасига топшириш пайтида пуллар сақланишини таъминлашлари шарт ва уларнинг айби билан сақлаш ҳамда ташиш вақтида пул маблағларининг сақланишини таъминлайдиган зарур шарт-шароитлар яратилмаган ҳолларда тегишли қонун ҳужжатлари билан белгиланган тартибда жавоб берадилар.

Ташкилотлар кассалари зарурат туғилганда суғурта ташкилоти томонидан суғурталаниши мумкин.

Касса хонаси ажратиб қўйилиши, кассага кирадиган эшик эса операциялар бажариладиган пайтда - ички томондан беркитиб қўйилиши керак. Унинг ишига дахлдор бўлмаган шахсларнинг хонага кириши ман этилади. Корхонанинг касса хоналар техник жиҳатдан маҳкамлаш ва уларни қўриқлаш - ёнғиндан огоҳ этиш воситалари билан жиҳозланган бўлиши шарт.

Барча нақд пуллар ва қимматли қоғозлар корхона ёки ташкилотлар кассаларида, одатда, ёнмайдиган металл жавонларда сақланади, улар кассадаги иш тутагач калит билан ёпилади ва кассирнинг сўғричли муҳри билан сўғричланади. Металл жавонлар калитлари ва муҳрлар кассирларда сақланади, кассирларнинг уларни шартланган жойларда қолдиришлари, бегона шахсларга беришлари ёки ҳисобга олинмаган дубликатларни тайёрлашлари ман қилинади. Металл жавонлар жойлашган хоналар эшигини очик

қолдириш, шунингдек, ана шу жавонлар эшигида калитларни қолдириш қатъиян ман этилади.

Кассирлар томонидан сўргичланган қоғоз халталар, қутичалар ва ҳоказолардаги ҳисобга олинган калит дубликатлари ташкилотларнинг раҳбарларида сақланади. Ҳар чорақда камида бир маротаба уларни комиссия текширади. Улар йўқолгани аниқланган тақдирда ташкилот раҳбари воқеа ҳақида ички ишлар органларига хабар беради ва металл жавонни дарҳол алмаштириш учун чоралар кўради.

Кассада мазкур корхонага тегишли бўлмаган нақд пул ва бошқа бойликларни сақлаш ман қилинади.

Касса хонаси ва металл жавонларни очипдан олдин кассир қулфлар, эшиклар, дераза панжаралари ва муҳрлар бутлигини кўздан кечириши, кўриқлаш сигнализацияси бузилмаганига ишонч ҳосил қилиши шарт.

Муҳр (сўргич) шикастланган ёки олиб ташланган, қулфлар, эшик ёки панжаралар синдирилган тақдирда кассир бу ҳақда дарҳол ташкилот раҳбарига маълум қилиши шарт, раҳбар воқеа ҳақида ички ишлар органларига хабар қилади ва милиция ходимлари келгунига қадар кассани кўриқлаш чораларини кўради.

Ушбу ҳолда раҳбар, бош бухгалтер ёки уларнинг ўринини босувчи шахслар, шунингдек, ташкилот кассири ички ишлар органлари руҳсатини олгандан сўнг кассада сақланаётган пул маблағлари ва бошқа бойликларнинг бор-йўқлигини текширадилар. Ушбу текширув касса операциялари бошланишига қадар амалга оширилиши керак. Текширув натижалари тўғрисида 4 нусхада далолатнома тузилади, уни текширувда иштирок этаётган барча шахслар имзолайдилар. Далолатноманинг биринчи нусхаси ички ишлар органларига топширилади, иккинчи нусхаси, агар суғурта компанияси ва у билан шартнома тузилган бўлса унга, учинчи нусхаси юқори ташкилотга (агар у бор бўлса) юборилади, тўртинчи нусхаси эса корхонада қолади.

Касса бўйича қатъий белгиланган ҳужжатлар тизими мавжуд. Бу тизимга касса китоби, кирим касса ордери, чиқим касса ордери, кирим ва чиқим касса ордерларини қайд этиш журнали киради.

Касса операциялари, деганда нақд пуллар кирими ва чиқимига оид касса операциялари тушунилади.

Кирим касса операциялари – бу нақд пулларни кассага турли манбалардан келиб тушиши.

Чиким касса операциялари – бу нақд пулларни кассада турли мақсадларда чиким қилиниши, масалан, иш ҳақи, нафақа, сафар харажатлари ва бошқа мақсадларда сарфланиши ва берилиши, шунингдек, келиб тушган савдо тушуми ва бошқа мақсадларда олинган пулларнинг банкка топширилиши.

Хўжалик юритувчи субъектлар кассасида сақланадиган нақд пуллар миқдори чекланади. Кассада сақланиши мумкин бўлган нақд пулларнинг бундай чекланган миқдори **касса лимити**, деб аталади. Шунингдек, корхона ва ташкилотлар кассага тушган нақд пулларни белгиланган меъёрлар доирасида ишлатишлари мумкин. Кассалардаги нақд пуллар қолдиги лимитлари ва тушумни ишлатиш меъёрларини банк муассасалари корхона ва ташкилотлар раҳбарлари билан келишган ҳолда белгилайди.

Банкларда ҳисоб-китоб ва бошқа счётларни очиш тартиби. Республикамиз қонун ҳужжатларига мувофиқ мулкчилик шаклидан қатъий назар барча юридик шахслар ўз пул маблағларини сақлашлари ҳамда нақд ва нақд пулсиз ҳисобларни амалга оширишлари учун банк муассасаларида қуйидаги турдаги счётларни очишлари мумкин:

- а) талаб қилиб олингунча депозит счётлар;
- б) жамғарма депозит счётлар;
- в) муддатли депозит счётлар;
- г) ссуда счётлар;
- д) бошқа депозит счётлар.

Банклардаги ушбу счётларни очиш, улар орқали нақд ва нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиблари Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тасдиқланган ва Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2009 йил 27 апрелда 1948-тартиб рақами билан рўйхатга олинган «Ўзбекистон Республикаси банкларида очиладиган банк счётлари тўғрисида йўриқнома»да белгиланган.

Талаб қилиб олингунча депозит счёти - миқдорнинг биринчи талаби биланоқ бериладиган ёки ундаги ўтказиб бериладиган маблағларнинг ҳисоби юритиладиган счёт.

Жамғарма депозит счёти - бу мижознинг даврий бадаллари асосида шаклланиб, муайян мақсадни амалга ошириш учун жамғариладиган ва шу мақсад учун йўналтириладиган ёхуд шартнома бекор қилиниши натижасида қайтариладиган маблағлар ҳисоби юритиладиган ҳисобварақ.

Муддатли депозит счёти - шартномада қатъий келишилган муддатга қўйилган мижознинг маблағлари ҳисоби юритиладиган ҳисобварақ.

Ссуда счёти - белгиланган тартибда мижозларга берилган кредитларнинг ҳисоби юритиладиган счёт.

Хўжалик юритувчи субъектнинг давлат рўйхатидан ўтганидан сўнг биринчи марта миллий валютада очган талаб қилиб олингунча депозит счёти кейин ўринларда унинг **асосий счёти** бўлиб ҳисобланади. Ушбу асосий счётини очгандан кейин корхона ва ташкилотларнинг миллий ва чет эл валютасида очадиган барча талаб қилиб олингунча депозит счётлар уларнинг **иккиламчи счётлари** ҳисобланади.

Юридик шахслар ўзларига ҳисоб-китоб ва касса хизматларини кўрсатиш учун банкларни мустақил равишда танлайдилар. Улғуржи савдо корхоналари - ягона солиқ тўлови тўловчилари (улғуржи дорихона ташкилотлари, улғуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи ихтисослаштирилган улғуржи базасидоралар бундан мустасно) миллий валютадаги асосий ва иккиламчи счётларни улар юридик шахс сифатида давлат рўйхатидан ўтган туман (шаҳар)даги тижорат банклари ва (ёки) уларнинг филиалларида очадилар.

Юридик шахслар ўз асосий счётини очгандан кейин улар ҳисобга қўйилган давлат солиқ хизмати органини хабардор қилган ҳолда бошқа банкларда миллий ва чет эл валютасидаги иккиламчи талаб қилиб олингунча депозит счётларни ҳам очиш ҳуқуқига эгадирлар.

Тадбиркорлик фаолияти субъектлари бўлган резидент юридик шахслар томонидан миллий валютада талаб қилиб олингунча депозит счётлар очиш учун банкка қуйидаги ҳужжатлар тақдим қилинади:

* ҳисобварақ очиш тўғрисида ариза;

* давлат рўйхатидан ўтганлиги тўғрисидаги гувоҳноманинг нусхаси;

* белгиланган шаклга мувофиқ имзолар намуналари ва муҳр изи қўйилган икки дона varaқча;

* тадбиркорлик фаолияти субъектлари таъсис ҳужжатлари (таъсис шартномаси, устав) ҳамда уларга киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларнинг нусхалари, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар ва хорижий сармоя иштирокидаги бошқа корхоналарнинг таъсис ҳужжатлари ва уларга киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларнинг нотариал тасдиқланган нусхалари.

Ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланувчи корхона ва ташкилотлар банк муассасаларида валюта счётини ҳам очишлари лозим. Бунинг учун танланган банк муассасасига бериладиган аризага юқорида номлари зикр этилган тегишли ҳужжатлардан ташқари, ташқи иқтисодий фаолиятни юритишга берилган рухсатнома (лицензия) ҳам илова қилинади.

Йўриқномага мувофиқ ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланувчи корхоналарга битта банкда маълум бир чет эл валютасида фақат битта талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварақ очилишига рухсат этилади.

Корхона ва ташкилотларга ссуда счётларни очишга асос бўлиб уларнинг банк муассаси билан тузилган кредит шартномалари ҳисобланади. Кредит шартномаси кучга киргандан сўнг кейинги банк иш кунидан кечиктирмасдан банк раҳбари ёки раҳбар томонидан ваколат берилган шахс томонидан бериладиган кредитнинг муддати, миқдори ва фоиз ставкаси кўрсатилган ҳолда, мижоз учун ссуда счёти очиш тўғрисида бухгалтерияга берилган фармойишга асосан шу иш кунидан кечиктирмасдан мижозга ссуда счёти очилади.

Тадбиркорлик субъектларига турли бошқа депозит счётлар (масалан, аккредитив счётлар, банк пластик карталари (БПК) счётлари, чек дафтарчалари счётлари, конвертация счётлари ва бошқалар) уларнинг аризаларига кўра очилади. Ушбу депозит счётлар бўйича банк хизматлари тузилган шартномаларда келтирилган шартларга мувофиқ кўрсатилади.

Корхона ва ташкилотларга счётлар уларни очиб тўғрисидаги тегишли ҳужжатлар тақдим қилинган кундан сўнг, банклар томонидан икки иш куни мобайнида очилиши шарт.

Банкларда юридик шахсларга очиладиган барча депозит ва ссуда счётлари 20 та рақамдан иборат. Мижозларга берилган ушбу депозит ва ссуда счётлари банкларда уларни рўйхатга олиш китобида қайд этилади.

2.2. Касса операциялари ҳисоби

Касса операцияларини ҳужжатлаштириш. Кассага пул маблағлари турли манбалардан, чунончи банкдан, савдо шаҳобчаларидан, корхона ходимларидан ва бошқа манбалардан келиб тушади. Барча ҳолларда пул маблағлари кассага «Кириш касса ордери» ҳужжати асосида қабул қилинади.

Ушбу барча корхоналар учун ягона шакл ва мазмунга эга бўлган ҳужжат چاپ ва ўнг томонларга бўлинади. Унинг چاپ томони кириш касса ордери деб аталиб, унда пул маблағларининг кимдан, қачон, нима мақсадда ва қанча миқдорда олинганлиги кўрсатилади. Ҳужжатнинг ўнг томони кириш касса ордерига квитанция деб аталади ва унда ҳам چاپ томондаги ёзувлар бир хил мазмунда акс эттирилади. Ҳужжатнинг қирқиб олинадиган چاپ томони кассирда қолади, ўнг томони эса пулни топширган шахсга берилади.

Кириш касса ордери бухгалтерияда бир нусхада тузилади, унга кириш ва чиқим касса ордерларини қайд этиш журнали бўйича тартиб рақами берилади. У бош бухгалтер ва пулни қабул қилиб олган кассир томонидан имзоланади.

Кассадан пул маблағлари турли мақсадларда чиқим қилинади, масалан иш ҳақи, нафақа, сафар харажатлари ва бошқа мақсадларда, шунингдек келиб тушган савдо тушуми ва бошқа мақсадларда олинган пуллар банкдаги корхонанинг ҳисоб-китоб счётига топширилади. Барча ҳолларда пул маблағларининг кассир бўйнидан соқит этилиши «Чиқим касса ордери» ҳужжати билан расмийлаштирилади. Ушбу ҳужжатда қачон, кимга, нима учун, қанча миқдорда пул берилганлиги, олган шахснинг ҳақиқатда пулни қандай ҳужжат асосида олганлиги тўғрисида маълумотлар ёзилади.

Чиқим касса ордери корхона раҳбари, бош ҳисобчи, кассир ва пулни олган шахс томонидан имзоланади. Хужжатлар сонини кўпайтириб юбормаслик учун кассадан иш ҳақи, мукофот пуллари, нафақалар, сафар харажатлари ва бошқалар олдин кассадан қайдномалар асосида берилиши, шундан сўнг уларнинг умумий сўммасига битта чиқим касса ордери тузилиши мумкин. Бундай ҳолларда чиқим касса ордерларида ушбу қайдномаларнинг тартиб рақамлари, қайдномаларда эса чиқим касса ордерининг тартиб рақами кўрсатилади.

Барча чиқим касса ордерларига кириш ва чиқим касса ордерларини қайд этиш журнали бўйича тартиб рақамлари берилади. Ушбу журналнинг шакли ва мазмуни қуйида келтирилган.

КИРИМ ВА ЧИҚИМ КАССА ОРДЕРЛАРИНИ ҚАЙД ЭТИШ КИТОБИ

№	Сана	Кимдан олинди	Асос	Сўмма	№	Сана	Кимга берилди	Нима берилди ва асос	Сўмма

Кириш ва чиқим касса ордерларида тузатишлар, бўяб ёзишлар, битта тартиб рақамини такрорланиши мумкин эмас.

Касса ҳисоботини тузиш ва унга бухгалтерлик ишловини бериш тартиби. Кириш ва чиқим касса ордерлари асосида кассир «Касса китоби»ни юритади. Шакл ва мазмуни қуйида келтирилган ушбу китоб тикилган, номерланган, корхона раҳбари ва бош ҳисобчи томонидан имзоланган ва корхона муҳри билан тасдиқланган бўлиши лозим.

Китобнинг ҳар бир варағи икки қисмдан иборат бўлиб, ўнг қисми чап қисмининг тагига букилади, улар ўртасига нусха ўтказувчи қоғоз қўйилади. Кассир китобнинг чап қисмига давр бошига кассадаги пул маблағларининг қолдиғини, кейинги қатордан бошлаб олдин кириш касса ордерлари бўйича қабул қилинган пул маблағларини, кейин эса чиқим касса ордерлари бўйича пул маблағларини

чиқимини алоҳида устунчаларда кўрсатади. Барча кирим ва чиқим касса ордерлари ёзилгач, кирим ва чиқим сўммалари жамланади. Кассирнинг сўнггида кассир давр охирига кассада қолган пул маблағларининг қолдиғини, шу жумладан, тарқатилмай қолingan нини ҳақи сўммасини ёзади.

Касса китобининг ўнг томони йиртиб олинади ва ҳисобот сифтида барча кирим ва чиқим ҳужжатлари билан бирга имзоланиб бухгалтерияга топширилади. Кассирнинг ҳисоботи бухгалтер томонидан текшириб қабул қилинади, ҳисоботнинг охириги қисмида унга негизга кирим ва чиқим ҳужжатлари киритилганлиги ёзилади ва имзоланади. Касса китобида ҳам бошқа касса ҳужжатлари каби бўяб ёзишлар, тузатишлар мумкин эмас. Бузилган касса китобининг varaқлари қайта ёзилади, бузилган varaқлар китобда сақланиши керак.

КАССА ҲИСОБОТИ

20__ йил _____ ойи учун

Ҳужжат №	Пул кирими ва чиқими	Корр. Счётлар	Кирим	Чиқим
Бош қолдик				
Жами				
Охириги қолдик				

Ҳисоботга _____ кирим касса ордери, _____ чиқим касса ордери илова қилинган.
Кассир:

ИМЗО

Ф.И.Ш.

Бош ҳисобчи:

ИМЗО

Ф.И.Ш.

Бухгалтерияга топширилган касса ҳисоботида бухгалтерлик ишловни берилади. Бундай ишлов ўз ичига қуйидаги кетма-кетликда амалга ошириладиган ишларни олади:

*касса ҳисоботининг бош қолдиғи сўммасини олдинги касса ҳисоботининг охириги қолдиғи сўммаси билан мослигини текшириш;

*касса ҳисоботида унга киритилган кирим ва чиқим касса ордерларининг мавжудлиги, улар тартиб рақамлари, сўммалари ва сонини тўғри кўрсатилганлигини текшириш;

*касса ҳисоботи кирим ва чиқим устунчалари жами сўммаларини ҳамда охириги қолдиғи сўммасини тўғри топилганлиги ва кўрсатилганлигини текшириш;

*касса ҳисоботини кассир томонидан имзоланганлигини текшириш;

*касса ҳисоботида киритилган ҳар бир кирим ва чиқим касса ордери қаршисига тегишли корреспонденцияланадиган сўмнинг тартиб рақамини қўйиш.

Юқорида келтирилган ишловни амалга оширгач, касса ҳисоботини бухгалтерияга қабул қилиб олувчи бухгалтер касса китобига имзо чекиб, уни кассирга қайтаради.

Бухгалтер томонидан қабул қилинган ва дастлабки ишловдан ўтган касса ҳисоботи барча унга илова қилинган бошланғич ҳужжатлар кассадаги пул маблағларининг синтетик ва аналитик ҳисоби регистрларини (1-сон журнал-ордер ва 1-сон қайдномани) юритишга асос бўлади.

Кассадаги пул маблағларининг синтетик ҳисоби. Кассадаги пул маблағларининг синтетик ҳисобини юритиш учун 21- сон БҲМСда 5010 «Миллий валютадаги пул маблағлари» ва 5020 «Чет эл валютасидаги пул маблағлари» сўмлар кўзда тутилган. Ушбу актив сўмларнинг дебет тарафида пул маблағларининг қолдиқлари ва давр мабойнидаги киримлари, кредит тарафида эса уларнинг чиқимлари акс эттирилади. Ушбу сўмлар бўйича асосий бухгалтерия ёзувлари қуйидагилардан иборат бўлади.

№	Операциянинг мазмуни	Дебет счет	Кредит счет	Ўзувга асос бўлувчи ҳужжат
1. Пул маблағларининг кирими				
1.1.	Банкдаги ҳисоб-китоб счётидан	5010	5110	Кирим касса ордери
1.2.	Валюта счётидан	5020	5210	Кирим касса ордери
1.3.	Таъсичилардан кирым қилинган таъсис бадаллари сўммасига	5010	4610	Кирим касса ордери
1.4.	Ҳисобдор шахсларга берилган бўнақларнинг қайтарилган сўммасига	5010	4220- 4230	Кирим касса ордери
1.5.	Банкдан кредит нақд олинганда	5010	6810	Кирим касса ордери
1.6.	Қарз нақд пул билан олинганда	5010	6820	Кирим касса ордери
1.7.	Товар, маҳсулот, иш ва хизмат- ларни нақд пулга сотишдан олинган соф тушум сўммасига	5010	9010- 9030	Кирим касса ордери
1.8.	Товар, маҳсулот, иш ва хизмат- ларни нақд пулга сотишдан олинган ҚҚС, акциз солиғи ва автомобиль ёқилғилари истеъ- моли солиғи сўммаларига	5010	6410	Кирим касса ордери
1.9.	Беғараз молиявий ёрдам сифа- тида кирым қилинган пул маблағлари сўммасига	5010	9380	Кирим касса ордери
1.10.	Мақсадли тушумлар сифатида кирым қилинган пул маблағлари	5010	8810- 8890	Кирим касса ордери
1.11.	Ходимлар томонидан уларга кредитга сотилган товарлар қийматини нақд пул билан тўланган сўммасига	5010	4710	Кирим касса ордери
1.12.	Ходимлар томонидан уларга берилган кредитларни нақд пул билан қайтарилган сўммасига	5010	4720	Кирим касса ордери
1.13.	Ходимлар томонидан улар	5010	4730	Кирим касса

	етказган зарарларни нақд пул билан қопланган сўммасига			ордери
1.14.	Кассага турли дебиторлик қарзларни нақд пул билан олинишига	5010	4010, 4810- 4890	Кирым касса ордери
1.15	Хорижий валютада хизмат сафарига берилган бўнак сўммасининг ишлатилмаган қисмини кассага қайтарилишига	5020	4220	Кирым касса ордери
2. Пул маблағларининг чиқими				
1.1.	Кассадан иш ҳақи бўйича берилган бўнак сўммасига	4210	5010	Чиқим касса ордери
1.2.	Кассадан берилган иш ҳақи сўммасига	6710 - 6720	5010	Чиқим касса ордери
1.3.	Кассадан сафар харажатлари учун ходимларга берилган миқдорий ва хорижий валютада берилган бўнак сўммасига	4220	5010, 5020	Чиқим касса ордери
1.4.	Кассадан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари хариди учун жавобгар шахсларга берилган бўнак сўммасига	4230	5010	Чиқим касса ордери
1.5.	Кассадан ходимларга берилган қарз сўммасига	4720	5010	Чиқим касса ордери
1.6.	Ходимларга сафар харажатлари бўйича қарзларнинг нақд берилган сўммасига	6970	5010	Чиқим касса ордери
1.7.	Кассадан турли кредиторлик қарзларни нақд узилишига	6910- 6990	5010	Чиқим касса ордери
1.8.	Харид қилинган товар-моддий бойликлар учун нақд тўланган сўммага	1010- 1090, 1110, 2910- 2990	5010	Чиқим касса ордери
1.9.	Телефон-телеграф, почта хизматлари учун нақд тўланган сўммага	9410- 9430	5010	Чиқим касса ордери
1.10.	Кассадан нақд пуллари банкдаги асосий сўммага топширилишига	5110	5010	Чиқим касса ордери

1.11	Хорижий валютада хизмат сафарига беришган бўлак сўммасининг ишлатилмаган қисмини кассадан валюта счеига топширилишига	5210	5020	Чиким касса ордери
1.12.	Кассадан нақд пулларни инкассаторларга топширилишига	5710	5010	Чиким касса ордери

Кассани инвентаризация қилиш, унинг натижаларини расмийлаштириш ва ҳисоби. 19-сон БҲМС “Инвентаризацияни ташкил этиш ва ўтказиш”га мувофиқ республикаимиздаги барча хўжалик юритувчи субъектлар кассасидаги пул маблағлари ойда бир марта инвентарланади.

Кассада инвентаризация қилиш учун ташкилот раҳбарининг буйруғи билан комиссия тайинланади. Ушбу комиссия кассада бўлган барча пуллар ва бошқа пуллик ҳужжатларни варақма-варақ қайта санаб чиқади. Инвентаризация натижалари махсус нақд пул маблағларини инвентарлаш далолатномаси билан расмийлаштирилади.

Инвентаризация ўтказишда ҳеч қандай ҳужжатлар ёки тилхатлар кассадаги нақд пул қолдиғига киритилмайди. Кассирнинг кассада мазкур хўжалик юритувчи субъектга тегишли бўлмаган пул маблағлари ва бошқа бойликлар борлиги тўғрисидаги баёнотлари эътиборга олинмайди. Инвентаризация вақтида кассада камомад ёки ортиқча бойликлар аниқланганда далолатномада камомад ёхуд ортиқча сўмма ва уларнинг пайдо бўлиш ҳолатлари кўрсатилади. Аниқланган камомадлар кассир бўйнига қўйилади, ортиқчалар эса корхона даромадига олинади.

Инвентаризация натижалари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади.

№	Операциянинг мазмуни	Дебет счет	Кредит счет	Ёзувга асос бўлувчи ҳужжат
1	Касса инвентаризациясида аниқланган ортиқча пулларга	5010	9390	Кирим касса ордери
2	Касса инвентаризациясида аниқланган камомад пулларга	4730	5010	Далолатнома
3	Камомад пулларни нақд ундиририб олинишига	5010	4730	Кирим касса ордери

Хорижий валютадаги касса операцияларини ҳужжатлаштириш ва ҳисобини юритишнинг хусусиятлари. Корхоналар ўз ходимларининг хорижий хизмат сафарларини молиялаштириш мақсадларида банкдаги валюта счётидан хорижий валюталарни кассага нақд олишлари ва кириш қилишлари, уларни кассадан нақд беришлари, ишлатилмай қолинган хорижий валюталарни кассага кириш қилишлари ҳамда банкка нақд топширишлари мумкин. Хорижий валютадаги бундай касса операцияларини ҳужжатлаштириш тартиби миллий валютадаги касса операцияларини ҳужжатлаштириш тартибига тўлиқ ўхшашдир. Фарқли жиҳатлар шундаки, хорижий валютадаги пул маблағларининг кассага кириши ва чиқими сўммалари уларни акс эттирувчи кириш ва чиқим касса ордерларида хорижий валюта кўрсатилади. Шунингдек, хорижий валютадаги касса операциялари бўйича касса китоби алоҳида хорижий валютада юритилади. Корхона бухгалтериясида хорижий валютадаги касса операциялари улар юз берган санадаги Марказий банк томонидан эълон қилинган расмий курслар бўйича миллий валютада юритилади.

Хорижий валютадаги касса операциялари счётларда қуйидагича акс эттирилади:

№	Операциянинг мазмуни	Дебет счет	Кредит счет	Ўзувга асос бўлувчи ҳужжат	Сўмма, доллар	Расмий курс	Сўмма, сўм, тийин
1	Кассага валюта счётидан нақд олинди	5020	5210	Кириш касса ордери	2000	8300	16 600 000
2	Кассадан сафар харажатлари учун бўнак берилди	4220	5020	Чиқим касса ордери	2000	8300	16 600 000
3	Ходим сафар харажатлари тасдиқланди	9020	6970	Бўнак ҳисоботи	1700	8320	14 144 000
4	Кассага берилган бўнакнинг ишлатилмаган қисми қайтарилди	5020	4220	Кириш касса ордери	300	8320	2 496 000
5	Кассадан хори-	5210	5020	Эълон,	300	8320	2 496 000

	жий валюта валюта счётига топширилди			чиқим касса ордери			
5	Берилган бўнак сўммасининг ёпилишига	6960	4220	Бўнак ҳисоботи ва бухгалтерия ишлови	1700	8320	14 144 000
6	Хорижий валютада берилган бўнак бўйича ижобий курс фарқи	4220	9530	Бухгалтерия маълумот- номаси			40 000

2.3.Банкдаги ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағлари ҳисоби

Банкдаги ҳисоб-китоб счёти бўйича операцияларни ҳужжатлаштириш тартиби. Корхонанинг ҳисоб-китоб счётига пул маблағлари нақд ва нақдсиз йўллар билан келиб тушади.

Нақд пуллар ҳисоб-китоб счётига корхонанинг ўзи томонидан топширилади. Бунинг учун кассир ёки пул топшириш ваколати берилган бошқа шахс банкда “Нақд пул топширишга эълон” ҳужжатини тўлдиради.

Нақд пул топширишга эълон уч қисмдан иборат: биринчи қисми нақд пул топширишга эълон, иккинчи қисми квитанция ва учинчи қисми ордер, деб аталади. Ҳужжатнинг барча қисмлари бир хил мазмундаги ёзувларга эга бўлади, яъни уларда ҳисоб-китоб счётининг рақами, нима учун ва қанча пул топширилаётганлиги, шунингдек, пулни топширган шахснинг фамилияси, исми-шарифи ва имзоси акс эттирилади. Пул банк кассасига топширилгач, топширувчи шахснинг қўлига имзоланган ва муҳр билан тасдиқланган квитанция берилади, эълон ва ордер банкда қолади. Охириги ҳужжат ҳам банк кўчирмаси билан илова сифатида корхонага қайтиб келади.

Нақдсиз йўл билан пул маблағлари корхонанинг ҳисоб-китоб счётига харидорлар ва буюртмачилардан, бошқа дебитор корхоналардан, давлат органларидан, банкнинг ўзидан келиб тушиши

мумкин. Бундай пул маблағлари банкда корхонанинг ҳисоб-китоб счётига тўлов топшириқномалари, электрон авизо, мемориал-ордерлар асосида киритилади.

Корхона ҳисоб-китоб счётидан пул маблағлари нақд ва нақдсиз йўллар билан чиқим қилинади. Корхоналар нақд пулларни хизмат кўрсатувчи банклардан олишлари учун улар томонидан чиқарилган чек дафтарчаларини сотиб оладилар.

Чек дафтарчасининг ҳар бир варағи икки қисмдан иборат бўлиб, чап қисми корешок, ўнг қисми эса чек, деб аталади. Дафтарчага киритилган чекларнинг тартиб рақамлари босмаҳона усулида олдиндан ёзилган бўлади. Нақд пуллар корхонага чек асосида берилади. Чекнинг юза қисмида пул олиш ваколати берилган шахснинг фамилияси, исми-шарифи, олинishi керак бўлган сумманинг миқдори кўрсатилади. Чек раҳбар ва бош ҳисобчи томонидан имзоланади ва корхона муҳри билан тасдиқланади. Чекнинг орқа тарафида олинаётган пул маблағларининг миқдори мақсадлари бўйича акс эттирилади, шунингдек пул олувчи шахснинг имзоси ва паспорт бўйича маълумотлари, унинг имзосини тасдиқловчи раҳбар ва бош ҳисобчининг имзолари кўрсатилади. Чек банкда, унинг корешоғи чек дафтарчасида қолади. Чек дафтарчасида бўяб ва тузатиб ёзишлар мумкин эмас, уларга қўйиладиган имзолар ҳам банкга берилган имзо намуналаридан фарқ қилмаслиғи керак. Бу талабларга жавоб бермайдиган чеклар банк томонидан қабул қилинмайди ва бузилган ҳисобланади, уларни қайтадан расмийлаштириш, бузилган чекларни дафтарчага қайтадан элимлаб қўйиш лозим. Чек дафтарчаси тўлиқ фойдаланилгандан сўнг унинг ўрнига банкдан янги чек дафтарчаси сотиб олинади.

Корхона ҳисоб-китоб счётидан пул маблағлари нақдсиз йўл билан таъминотчиларга, бошқа кредитор корхоналарга, давлат органларига ўтказиб берилади, шунингдек, банкнинг ўзи орқали шартнома шартларига кўра кўрсатилган хизматлар учун ушлаб қолинади. Пул маблағларини нақдсиз чиқим қилишга асос бўлиб тўлов топшириқномалари, тўлов талабномалари, инкасс топшириқномалари ва банкнинг мемориал ордерлари ҳисобланади.

Тўлов топшириқномаси — бу мижознинг унга хизмат кўрсатувчи банкка ўз счётидан топшириқномада белгиланган суммани

маблағларни олувчининг счётига ўтказиш тўғрисидаги топшириғи назарда тутилган ҳисоб-китоб ҳужжати.

Барча корхоналар учун ягона шакл ва мазмунга эга бўлган тўлов топшириқномасида унинг тартиб рақами, тузилган санаси, тўловчи ва олувчи корхоналарнинг номлари, банк реквизитлари, солиқ тўловчи сифатидаги реквизитлари, ўтказиладиган сумманинг миқдори, ўтказиш мақсади ва унга асос бўлувчи ҳужжатнинг тартиб рақами ва санаси кўрсатилади.

Ҳисоб-китобларнинг ушбу шакли корхонанинг таъминотчилар ва пудратчилар, бюджет ва бюджетдан ташқари фондлар ва бошқа кредиторларига тўловларни банкдаги ҳисоб рақамлар орқали ўтказишда ишлатилади.

Пулни олувчи ва тўловчи корхоналарга банк хизматлари битта банк томонидан кўрсатилганда тўлов топшириқномаси учта нусхада, уларга банк хизматлари турли банклар томонидан кўрсатилганда эса, ушбу тўлов топшириқномаси икки нусхада тузилади.

Тўлов топшириқномаси корхона раҳбари ва бош ҳисобчи томонидан имзоланади ҳамда корхона муҳри билан тасдиқланади.

Тўлов топшириқномасининг санаси у банкка тақдим этилган сана билан бир хил бўлиши керак, улар мос келмаган тақдирда, тўлов топшириқномаси банк томонидан ижро учун қабул қилинмайди.

Тўлов талабномаси – бу маблағларни олувчи корхонанинг маблағларни тўловчи корхона томонидан тўлов талабномасида кўрсатилган сўмmani банк орқали тўлаш тўғрисидаги талаби назарда тутилган ҳисоб-китоб ҳужжати.

Тўлов талабномалари қуйидаги турларга бўлинади:

акцептли тўлов талабномаси - тўлов талабномасида назарда тутилган сўмма маблағларни тўловчи томонидан акцептланганидан (тан олинганидан) сўнг, тўловлар амалга ошириладиган ҳисоб-китоб ҳужжати;

акцептсиз тўлов талабномаси - тўлов талабномасида назарда тутилган сўмма маблағларни тўловчининг розилиги бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъий назар, тўловлар амалга ошириладиган ҳисоб-китоб ҳужжати.

Акцептли тўлов талабномалари пулни олувчи ва тўловчи корхоналарга банк хизматлари битта банк томонидан кўрсатилганда уч нусхада тақдим қилинади. Тўлов талабномасининг учинчи нусхаси у келиб тушгандан кейинги иш кунидан кечиктирмай, банк томонидан ҳужжатни қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда, акцептлаш учун маблағларни тўловчи ёки унинг вакилига топширилади. Мижоз томонидан тўлов талабномаси акцептланганидан ва тўлов амалга оширилганидан сўнг, тўлов талабномасининг биринчи нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади, иккинчи нусхаси эса маблағларни олувчининг шахсий счётидан кўчирмага илова қилинган ҳолда маблағларни олувчига тақдим қилинади.

Маблағларни тўловчи ва маблағларни олувчига турли банклар томонидан хизмат кўрсатилганда тўлов талабномалари уч нусхада маблағларни олувчи банкка тақдим қилинади. Тўлов талабномасининг барча нусхалари маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкка юборилади. Бунда тўлов талабномасининг биринчи ва иккинчи нусхалари банкда қолдирилади, учинчи нусхаси эса кейинги иш кунидан кечиктирмай, банк томонидан қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда, акцептлаш учун маблағларни тўловчи ёки унинг вакилига топширилади.

Маблағларни тўловчи тўлов талабномасини белгиланган муддатда банкка ташкилот раҳбарининг имзоси билан акцепт тўғрисида тўлов талабномасининг юқоридаги чап бурчагига белги қўйиб қайтариши керак. Маблағларни тўловчи белгиланган муддатда ўзининг розилиги ёки тўловдан тўлалигича ёхуд қисман бош тортиши тўғрисида маълум қилмаган тақдирда, тўлов талабномаси банк томонидан умумий тартибда акцептланади ҳамда тўлов амалга оширилгандан сўнг, тўлов талабномасининг биринчи нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади, иккинчи нусхаси эса маблағларни тўловчининг шахсий счётидан кўчирмага илова қилинган ҳолда маблағларни тўловчига тақдим қилинади.

Акцептсиз тўлов талабномалари маблағларни тўловчи ва маблағларни олувчига битта банк томонидан хизмат кўрсатилганда уч нусхада тақдим қилинади. Бунда тўлов амалга оширилгандан сўнг, тўлов талабномасининг биринчи нусхаси банкнинг кунлик

хужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади, иккинчи нусхаси маблағларни тўловчининг шахсий счётидан кўчирмага илова қилинган ҳолда маблағларни тўловчига тақдим қилинади, учинчи нусхаси эса маблағларни олувчининг шахсий счётидан кўчирмага илова қилинган ҳолда маблағларни олувчига тақдим қилинади.

Маблағларни тўловчи ва маблағларни олувчига турли банклар томонидан хизмат кўрсатилганда акцентсиз тўлов талабномалари икки нусхада тақдим қилинади. Бунда маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан тўлов талабномасининг барча нусхалари маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкка юборилади ва тўлов амалга оширилгандан сўнг, тўлов талабномасининг биринчи нусхаси банкнинг кунлик хужжатлари йиғмажилдига тикиб қўйилади, иккинчи нусхаси эса маблағларни тўловчининг шахсий счётидан кўчирмага илова қилинган ҳолда маблағларни тўловчига тақдим қилинади.

Инкассо топшириқномаси — бу маблағларни олувчининг инкассо топшириқномасида кўрсатилган сўмmani маблағларни тўловчининг счётидан сўзсиз равишда ҳисобдан чиқариш бўйича топшириғи назарда тутилган ҳисоб-китоб ҳужжати.

Қуйидагилар инкассо топшириқномаларини тақдим этиш ҳуқуқига эга:

а) давлат солиқ хизмати органлари:

- давлат бюджетига тўланадиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ундириш учун;

- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига мажбурий тўловларни ундириш учун;

- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Таълим ва тиббиёт муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармасига мажбурий тўловларни ундириш учун;

- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Республика йўл жамғармасига мажбурий тўловларни ундириш учун;

- фуқароларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия счётларга жамғариб бориладиган бадаллар бўйича тўловларни ундириш учун;

-савдо ташкилотларини истисно қилганда, микрофирмалар ва кичик корхоналар томонидан ҳисобланган ягона солиқ тўлови миқдорининг қонун ҳужжатларида белгиланган тегишли фоизини ўзаро қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги шартномалар асосида "Қамолот" ёшлар ижтимоий ҳаракатини ривожлантириш жамғармасига ундириш учун;

-дебиторларнинг банк счётларга ўзаро ҳисоб-китобларнинг солиштирма далолатномасини илова қилган ҳолда солиқ тўловчининг солиқ қарзи сўммасини ундириш учун;

-юрidik шахслар томонидан истеъмоқ қилинган электр энергияси учун муддати ўтказиб юборилган қарзни ундириш учун;

б) *божхона органлари* - ўз муддатида тўланмаган божхона тўловлари ва жарималарни ундириш тўғрисида;

в) *суд ижрочилари ва ундирувчилар* - ижро ҳужжатлари бўйича пул маблағларини ундириш тўғрисида;

г) *Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги:*

-республика бюджетидан молиялаштириш жараёнида белгиланган миқдордан ортиқ ўтказилган маблағларни қайтариш учун бюджет ташкилотларининг бюджет счётларга;

-Ўзбекистон Республикаси қафолати остида берилган хорижий кредитларни қайтариш ва фоизлар тўлаш билан боғлиқ мажбуриятлар бўйича қарздорларнинг миллий ва чет эл валютасидаги банк счётларга.

Инкассо топшириқномаси маблағларни тўловчи ва маблағларни олувчига битта банк томонидан хизмат кўрсатилганда тўрт нусхада тақдим қилинади. Бунда инкассо топшириқномасининг биринчи, иккинчи ва учинчи нусхалари ижро учун банкда қолдирилади, тўртинчи нусхаси - қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда миқдорнинг счётига хизмат кўрсатувчи бухгалтер томонидан имзоланади ва унга бириктирилган муҳр билан тасдиқланиб, маблағларни олувчига қайтариб берилади.

Бир ҳудуд ичида ҳисоб-китобларни амалга оширишда инкассо топшириқномалари уч нусхада бевосита маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкка тақдим қилинади. Бунда инкассо топшириқномасининг биринчи ва иккинчи нусхалари ижро ҳужжатлари илова қилинган ҳолда ижро учун банкда қолдирилади, учинчи нусхаси эса қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда миқдорнинг

счётига хизмат кўрсатувчи бухгалтер томонидан имзоланади ва унга бириктирилган муҳр билан тасдиқланиб, маблағларни олувчига қайтариб берилади.

Худудлараро ҳисоб-китобларни амалга оширишда инкассо топшириқномалари уч нусхада фақатгина маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкка тақдим қилинади. Бунда инкассо топшириқномасининг биринчи ва иккинчи нусхалари қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда миждознинг счётига хизмат кўрсатувчи бухгалтер томонидан имзоланади ва унга бириктирилган муҳр билан тасдиқланиб, маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкка юборилади, учинчи нусхаси эса қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда миждознинг счётига хизмат кўрсатувчи бухгалтер томонидан имзоланади ва унга бириктирилган муҳр билан тасдиқланиб, маблағларни олувчига қайтариб берилади.

Маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан инкассо топшириқномасини бажариш қуйидаги тартибда амалга оширилади:

а) маблағларни тўловчи ва маблағларни олувчига битта банк томонидан хизмат кўрсатилган тақдирда, тўлов амалга оширилгандан сўнг, инкассо топшириқномасининг биринчи нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади, иккинчи нусхаси ижро ҳужжатлари илова қилинган ҳолда шахсий счётидан кўчирма билан бирга маблағларни тўловчига берилади, учинчи нусхаси эса шахсий счётидан кўчирма билан бирга маблағларни олувчига берилади;

б) бир худуд ичида ҳисоб-китоблар амалга оширилганда, тўлов амалга оширилгандан сўнг, инкассо топшириқномасининг биринчи нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади, иккинчи нусхаси ижро ҳужжатлари илова қилинган ҳолда шахсий счётидан кўчирма билан бирга маблағларни тўловчига берилади;

в) худудлараро ҳисоб-китоблар амалга оширилганда, тўлов амалга оширилгандан сўнг, инкассо топшириқномасининг биринчи нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади, иккинчи нусхаси ижро ҳужжатлари илова қилинган ҳолда шахсий счётидан кўчирма билан бирга маблағларни тўловчига берилади.

Мемориал ордер банклар томонидан ишлатиладиган нақд пулсиз ҳисоб-китоб ҳужжати бўлиб ҳисобланади.

Мемориал ордердан банкларда қуйидаги ҳолларда фойдаланилади:

- *мижозлар билан боғлиқ банк операциялари бўйича ҳисоб-китобларда;

- *банк хизматларини кўрсатиш бўйича ҳисоб-китобларда;

- *банкларнинг ўз ички операцияларида;

- *мижознинг қарздорлик маблағларини қоплашда, агар банклар билан мижозлар ўртасида тузилган шартномада белгилаб қўйилган бўлса;

- *бухгалтерия ҳисобидаги хато ёзувларни тузатишда;

- *жисмоний шахсларнинг тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган ёзма топишиқлари бўйича маблағларни нақд пулсиз шаклда ўтказишни амалга оширишда.

Банк маблағларни тўловчи бўлиб қатнашганда ва бухгалтерия ҳисобидаги хато ёзувларни тузатишда, мемориал ордерлар банк раҳбари ва бош бухгалтериянинг имзолари билан тасдиқланиши шарт. Бошқа ҳолларда, мемориал ордерлар бош бухгалтер ва мазкур банк ҳисобварағига хизмат кўрсатувчи бухгалтериянинг имзоси билан тасдиқланади.

Ҳисоб-китоб счётидан кўчирма ва унга бухгалтерлик ишловини бериш тартиби. Банк муассасаси барча кирим ва чиқим ҳужжатлари асосида шартномада кўрсатилган муддатларда корхонага ҳисоб-китоб счётидан маълум бир давр учун кўчирма беради. Кўчирмада давр боши ва охирига ҳисоб-китоб варағидаги пул маблағларининг қолдиғи, шу даврдаги барча кирим ва чиқимларнинг сўммалари ҳужжатлар асосида кўрсатилади. Банк кўчирмасига чекдан ташқари барча кирим ва чиқимга гувоҳлик берувчи ҳужжатлар илова қилинади. Банк кўчирмалари корхона бухгалтериясида ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларининг синтетик ва аналитик ҳисоб регистрларини юритишга асос бўлади. Ҳисоб-китоб счётидан маълум бир давр учун кўчирманинг яхлит шакли кўргазмалли тарзда қуйида келтирилган.

Шахсий счёт кўчирмаси
Берилган сана _____
Охирги ёзув санаси _____

Мижоз номи _____ Ҳисоб рақами _____
 Қолдиқ: кун бошига _____ Пассив _____
 Қолдиқ: кун охирига _____ Пассив _____

№	Счёт	Хужжат №	Ички алмашув коди	Код	Дебет оборот	Кредит оборот
	Жами оборот					

Банк кўчирмаларига бухгалтерияда куйидаги тартибда ишлов берилади:

*дастлаб унда кўрсатилган пул маблағларининг бош қолдиғи олдинги берилган кўчирманинг охирги қолдиғи билан солиштирилади, ушбу сўммалар, одатда, бир хил бўлиши лозим;

*кейин кўчирмага илова қилинган барча гувоҳлик берувчи хужжатларнинг (чекдан ташқари) унга тўлиқ илова этилганлиги ҳамда улар суммаларининг ўзаро мослиги текширилади;

*шундан сўнг, кўчирманинг дебет ва кредит обороти сўммалари ҳамда пул маблағларининг охирги қолдиғи сўммасини тўғри топилганлиги текширилади;

*кейин кўчирманинг ҳар бир қаторида акс эттирилган сўммалар қаршисига корреспонденцияланадиган счётнинг рақами кўйиб чиқилади.

Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларининг синтетик ҳисоби. Ҳисоб китоб счётидаги пул маблағларининг синтетик ҳисоби 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»да юритилади. Ушбу актив счётнинг дебет тарафида пул маблағларининг қолдиғи ва кўпайиши, кредит тарафида эса камайиши акс эттирилади. Айрим ҳолларда банк тузилган шартномага мувофиқ миқдорнинг илтимосига кўра ҳисоб-китоб счётидан унда мавжуд бўлган суммадан кўп бўлган суммани чиқим қилиши мумкин. Бундай ҳолларда ҳисоб-китоб счётининг қолдиғи вақтинча кредитда бўлиб

қолади ва у корхонанинг банк олдидаги кредиторлик қарзини ифодалайди. Ушбу кредиторлик қарзи **овердрафт**, деб аталади.

Ҳисоб-китоб счёти бўйича асосий хўжалик операцияларига қуйидаги бухгалтерия ёзувлари қилинади.

№	Операциянинг мазмунин	Дебет счёт	Креди т счёт	Ёзувга асос бўлувчи хўжат
1. Пул маблағларининг кирими				
1.1.	Корхона кассасидан топширилган нақд пулларга	5110	5010	Нақд пул топширишга эълон, банк кўчирмаси, чиқим касса ордери
1.2.	Валюта счётидан	5110	5210	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.3.	Таъсисчилардан келиб тушган таъсис бадаллари сўммасига	5110	4610	Нақд пул топширишга эълон, тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.4.	Харидорлардан келиб тушган дебиторлик қарзлар сўммасига	5110	4010-4020, 4110-4120	Нақд пул топширишга эълон, тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.5.	Харидорлардан келиб тушган бўнак сўммасига	5110	6310	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.5.	Банкдан кредит олинганда	5110	6810	Мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.6.	Бошқа корхоналардан қарзга пул маблағлари келиб тушганда	5110	6820	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.7.	Таъминотчилардан уларга ўтказилган сўммалар қайта келиб тушганда	5110	6010	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.8.	Давлат бюджетидан кўп ўтказилган солиқ ва тўлов сўммаларининг қайтарилишига	5110	6410, 6510-6530	Тўлов топшириқномаси, тўлов талабномаси, инкассо топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.9.	Беғараз молиявий ёрдам сифатида крим қилинган пул маблағлари сўммасига	5110	9380	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси

1.10.	Мақсадли тушумлар сифатида кирим қилинган пул маблағлари	5110	8810-8890	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.11.	Бошқа депозит счётлардан келиб тушган пул маблағларига	5110	5510-5530	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.12.	Бошқа дебиторлардан пул маблағлари келиб тушганда	5110	4810-4890	Кирим касса ордери
1.13.	Йўлдаги пулларнинг ҳисоб-китоб счёгига келиб тушишига	5110	5710	Мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.01.	Молиявий инвестицияларнинг қайтарилишига	5110	0610-0690, 5810	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси

2. Пул маблағлариянинг чиқими

1.1.	Корхонага берилган нақд пулларга	5010	5110	Чек, банк кўчирмаси
1.2.	Таъминотчиларга ўтказилган бўнак сўммасига	4310	5110	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.3.	Таъминотчилар олдидаги кредиторлик қарзнинг ўтказилган сўммасига	6010	5110	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.4.	Харидорларга улардан олинган бўнакларнинг қайтарилган сўммасига	6310	5110	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.5.	Бюджетга ўтказилган бўнак тўловларига	4410, 4510	5110	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.6.	Бюджетга ўтказилган қарздорлик сўммаларига	6410, 6510-6530	5110	Тўлов топшириқномаси, тўлов талабномаси, инкассо топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.7.	Турли кредиторлик қарзларнинг узилишига	6910-6990	5110	Тўлов топшириқномаси, тўлов талабномаси, инкассо топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.8.	Олинган кредитларнинг қайтарилишига	6810	5110	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.9.	Олинган қарзларнинг қайтарилишига	6820	5110	Тўлов топшириқномаси, тўлов талабномаси, инкассо топшириқ-

				номаси, банк кўчирмаси
1.10.	Ҳисобланган дивидендларнинг ўтказилишига	6610	5110	Тўлов топшириқномаси, тўлов талабномаси, инкассо топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.11.	Бошқа депозит счётларга пул маблағларининг ўтказилишига	5510-5530	5110	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.12.	Қисқа муддатли қимматли қоғозлар сотиб олинганда	5810	5110	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.13.	Қисқа муддатли қайтариладиган молиявий ёрдам (кредит ёки қарз) суммасига	5820	5110	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.14.	Банкдаги жамғарма депозит счётларга қўйилган пул маблағларига	5830	5110	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.15.	Қилинган узоқ муддатли молиявий инвестицияларга	0610-0690	5110	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.16.	Ўтказилган хайрия суммасига	9430	5110	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.17.	Банк хизматлари учун тўловнинг ундириб қолинишига	9430	5110	Мемориал-ордер, банк кўчирмаси

2.4. Банкдаги валюта счётидаги пул маблағлари ва валюта операциялари ҳисоби

Банкдаги валюта счёти бўйича операцияларни ҳужжатлаштириш тартиби. Корхонанинг валюта счётига худди ҳисобкитоб счётига ўхшаш тарзда хорижий валюталар нақд ва нақдсиз йўллар билан келиб тушади. Нақд валюталар валюта счётига корхонанинг ўзи томонидан топширилади. Бунинг учун кассир ёки пул топшириш ваколати берилган бошқа шахс банкда “Нақд пул топширишга эълон” ҳужжатини тўлдиради.

Нақдсиз йўл билан пул маблағлари корхонанинг валюта счётига харидорлар ва буюртмачилардан, бошқа дебитор корхоналардан,

давлат органларидан, банкнинг ўзидан келиб тушуши мумкин. Бундай пул маблағлари банкда корхонанинг валюта счётига тўлов топшириқномалари, электрон авизо, мемориал-ордерлар асосида киритилади.

Корхона валюта счётидан пул маблағлари нақд ва нақдсиз йўллар билан чиқим қилинади. Корхоналар нақд валюта маблағларини хизмат кўрсатувчи банклардан олишлари учун улар томонидан чиқарилган махсус чек дафтарчаларини сотиб оладилар.

Корхона валюта счётидан пул маблағлари нақдсиз йўл билан таъминотчиларга, бошқа кредитор корхоналарга, давлат органларига ўтказиб берилади, шунингдек банкнинг ўзи орқали шартнома шартларига кўра кўрсатилган хизматлар учун ушлаб қолинади. Пул маблағларини нақдсиз чиқим қилишга асос бўлиб тўлов топшириқномалари, тўлов талабномалари, инкассо топшириқномалари ва банкнинг мемориал ордерлари ҳисобланади.

Валюта счётидан кўчирма ва унга бухгалтерлик ишловини бериш тартиби. Банк муассасаси барча кирим ва чиқим ҳужжатлари асосида шартномада кўрсатилган муддатларда корхонага валюта счётидан маълум бир давр учун кўчирма беради. Кўчирмада давр боши ва охирига валюта счётидаги пул маблағларининг қолдиғи, шу даврдаги барча кирим ва чиқимларнинг сўммалари ҳужжатлар асосида кўрсатилади. Банк кўчирмасига чекдан ташқари барча кирим ва чиқимга гувоҳлик берувчи ҳужжатлар илова қилинади. Банк кўчирмалари корхона бухгалтериясида валюта счётидаги пул маблағларининг синтетик ва аналитик ҳисоб регистрларини юритишга асос бўлади.

Валюта счётидаги пул маблағлари ва валюта операцияларининг синтетик ҳисоби. Валюта счётидаги пул маблағларининг ҳисоби 5210 «Мамлакат ичидаги валюта счётлари» ва 5220 «Чет элдаги валюта счётлари» да юритилади. Ушбу валюта счётларини юритиш ҳисоб-китоб счётини юритиш тартибига тўлиқ ўхшайди. Фақат фарқ шундаки, валюта счётлари икки бирликда, яъни чет эл валютаси ва миллий валюталарда юритилади. Банк валюта счётларидаги пул маблағларининг ҳолати ва ҳаракатини фақат чет эл валютасида ҳисобини юритади ва чет эл валютасида ифодаланган валюта счётларидан кўчирмани беради. Корхона эса валюта счётларидаги пул маблағларини ҳам чет эл

валюталарида, ҳам уларни Марказий банк эълон қилган расмий курслар бўйича миллий валютага ўтказилган ҳолда ҳисобга олади. Бухгалтерия баланси ва молиявий ҳисоботнинг бошқа шаклларида чет эл валюталари фақат миллий валюта ҳисобида акс эттирилади.

Чет эл валюталарининг келиб тушиши ва чиқими операциялар юз берган санадаги расмий курслар бўйича ҳисобга олинади. Келиб тушган санадан бошлаб мавжуд чет эл валюталари бўйича расмий курсларни ўзгариш санасига курслар ўртасидаги фарқлар вужудга келади. Агар курслар ўсиш томонга ўзгарган бўлса мавжуд чет валюталари бўйича корхона ижобий курс фарқларидан даромадга эга бўлади. Агар курс пасайиш томонга ўзгарган бўлса мавжуд чет валюталари бўйича корхона салбий курс фарқларидан зарар кўрган бўлади.

Валюта счётлари бўйича асосий хўжалик операцияларига қуйидаги бухгалтерия ёзувлари қилинади:

№	Операциянинг мазмуни	Дебет счет	Кредит счет	Ёзувга асос бўлувчи ҳужжат
1. Хорижий валютанинг кирими				
1.1.	Корхона кассасидан топширилганда	5210	5020	Накд пул топширишга эълон, банк кўчирмаси, чиқим касса ордери
1.2.	Харидорлардан бўнак сифатида тушган валюта маблағларига	5210-5220	6310	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.3.	Таъсичилардан келиб тушган валюта маблағларига	5210-5220	4610	Накд пул топширишга эълон, тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.4.	Харидорлардан келиб тушган дебиторлик қарзлар сўммасига	5210-5220	4010-4020, 4110-4120	Накд пул топширишга эълон, тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.5.	Банкдан кредит хорижий валютада олинганда	5210-5220	6810	Мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.6.	Бошқа корхоналардан қарзга хорижий валюта маблағлари олинганда	5210-5220	6820	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.7.	Таъминотчилардан уларга ўтказилган	5210-5220	6010	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси

	валюта маблағлари қайта келиб тушганда			
1.8.	Бегараз молиявий ёрдам сифатида кирим қилинган хорижий валюта маблағлари сўммасига	5210-5220	9380	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.9.	Мақсадли тушумлар сифатида кирим қилинган валюта маблағлари сўммасига	5210-5220	8810-8890	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.10.	Бошқа депозит валюта счётларидан келиб тушган пул маблағларига	5210-5220	5510-5530	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.11.	Бошқа дебиторлардан пул маблағлари келиб тушганда	5210-5220	4810-4890	Кирим касса ордери
1.12.	Хорижий валютадаги молиявий инвестицияларнинг қайтарилишига	5210-5220	0610-0690, 5810	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.13.	Валюта счёти бўйича ижобий курс фарқларига	5210-5220	9540	Бухгалтерия ҳисоб-китоби
1.14.	Валюта счёти бўйича ижобий курс фарқларига	9630	5210-5220	Бухгалтерия ҳисоб-китоби
2. Валюта маблағларининг чиқими				
1.1.	Корхонага берилган нақд валюта маблағларига	5010	5210-5220	Чек, банк кўчирмаси
1.2.	Таъминотчиларга бўнак сифатида ўтказилган валюта маблағларига	4310	5210-5220	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.3.	Таъминотчилар олдидаги кредиторлик қарзнинг ўтказилган валюта сўммасига	6010	5210-5220	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.4.	Харидорларга улардан олинган бўнакларнинг хорижий валютада қайтарилган сўммасига	6310	5210-5220	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.5.	Турли кредиторлик	6910-	5110	Тўлов топшириқномаси,

	қарзларнинг узилишига	6990		тўлов талабномаси, инкассо топшириқ- номаси, банк кўчирмаси
1.6.	Хорижий валютада олинган кредитларнинг қайтарилишига	6810	5210- 5220	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.7.	Хорижий валютада олинган қарзларнинг қайтарилишига	6820	5210- 5220	Тўлов топшириқномаси, тўлов талабномаси, инкассо топшириқ- номаси, банк кўчирмаси
1.8.	Ҳисобланган дивиденд- ларнинг хорижий вал- ютада тўланишига	6610	5210- 5220	Тўлов топшириқномаси, тўлов талабномаси, инкассо топшириқ- номаси, банк кўчирмаси
1.9.	Бошқа депозит счётлар- га валюта маблағлари- нинг ўтказилишига	5510- 5530	5210- 5220	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.10.	Хорижий валютада қис- қа муддатли қайтарила- диган молиявий ёрдам (кредит ёки қарз) сўм- масига	5820	5210- 5220	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.11.	Банкдаги жамғарма де- позит счётларга қўйил- ган хорижий валюта маблағларига	5830	5210- 5220	Тўлов топшириқномаси, мемориал-ордер, банк кўчирмаси
1.12.	Хорижий валютада қи- линган узоқ муддатли молиявий инвестиция- ларга	0610- 0690	5210- 5220	Тўлов топшириқномаси, банк кўчирмаси
1.13.	Банк хизматлари учун тўловнинг ундириб ко- линишига	9430	5210- 5220	Мемориал-ордер, банк кўчирмаси

Валюта счётларидаги пул маблағларининг аналитик ҳисоби банк муассасаларида очилган счётлар бўйича юритилади.

2.5. Банкдаги бошқа счётлардаги пул маблағлари ҳисоби

Аккредитив счётлардаги пул маблағлари ҳисоби

Аккредитив – бу маблағ тўловчининг (харидорнинг) унга хизмат қилувчи банкка аккредитив аризасида кўрсатилган шартларда маблағ олувчи (таъминотчи)га унга учун хизмат қилувчи банкда алоҳида депозит счётни (аккредитив счётни) очиш ҳамда бу счётга маълум миқдордаги сўммани ўтказиб бериш бўйича топшириғи.

Маблағларни тўловчи аккредитив очиш учун унга хизмат кўрсатувчи банкка шартномани илова қилган ҳолда икки нусхада аккредитивга ариза билан мурожаат қилади. Ушбу аризада аккредитивни тўловчининг ўз маблағлари ёки банк кредити ҳисобидан очилиши кўзда тутилади. Аккредитивга аризанинг биринчи нусхаси тўловлар амалга оширилгандан сўнг банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади, иккинчи нусхаси эса маблағларни тўловчининг асосий ёки ссуда счётидан кўчирмага илова қилинади.

Аккредитивнинг муддати тугагунига қадар маблағларни олувчи ва маблағларни тўловчи ўртасида тузилган шартномада белгиланган ва маблағларни олувчи томонидан аккредитив шартлари бажарилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар икки нусхада тақдим қилинган тақдирда, тегишли сўмма унинг учун очилган махсус счётга ўтказиб берилади.

Маблағларни тўловчи ва маблағларни олувчи ўртасида тузилган аккредитив бўйича шартномада белгиланган шартларнинг биттаси бажарилмаган тақдирда аккредитив бўйича тўловлар амалга оширилмайди.

Маблағларни олувчининг счётига маблағларни ўтказишда банк томонидан тўрт нусхада мемориал ордер расмийлаштирилиб, унинг "Тўлов мақсади" графасида тўлов қайси шартнома асосида амалга ошириляётган бўлса, шу шартноманинг тартиб рақами ва санаси кўрсатилади. Бунда мемориал ордernинг биринчи нусхаси тасдиқловчи ҳужжатлар нусхаси билан бирга банкнинг кунлик ҳужжатлари йиғмажилдига тикиб қўйилади, иккинчи ва учинчи нусхалари уларга тасдиқловчи ҳужжатлар нусхаси илова қилинган ҳолда маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкка

юборилади, тўртинчи нусхаси эса шахсий счётидан кўчирма билан бирга маблағларни олувчига берилади ҳамда аккредитив бўйича тўланган сумма "Тўлов муддатини кутаётган ҳисоб-китоб ҳужжатлари" (1-картотека) баланс счётидан ҳисобдан чиқарилади.

Маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан аккредитивнинг ижро этилганлиги тўғрисидаги ҳужжат маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкдан олинганидан сўнг, аккредитив суммаси кўзда тутилмаган ҳоллар счётидан мемориал ордерга асосан ҳисобдан чиқарилади ва мемориал ордернинг бир нусхаси тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилинган ҳолда маблағларни тўловчига берилади.

Аккредитив маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банкда қуйидаги ҳолларда ёпилади:

***аккредитив муддати тамом бўлгач;**

***маблағларни олувчининг аккредитивнинг амал қилиш муддати тамом бўлгунга қадар ундан фойдаланишдан воз кечиши ҳақидаги аризасига кўра, агар бундай воз кечиш мумкинлиги аккредитив шартларида назарда тутилган бўлса;**

***маблағларни тўловчининг аккредитивни бутунлай ёки қисман чақириб олиш ҳақидаги талабига мувофиқ, агар бундай чақириб олишга аккредитив шартлари бўйича йўл қўйилса.**

Бундай ҳолларда аккредитив ёпилганлиги ҳақида маблағларни олувчига хизмат кўрсатувчи банк маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкни хабардор қилади. Аккредитивдан тўлиқ фойдаланилмаганлиги сабабли, маблағлар тўловчига хизмат кўрсатувчи банкка қайтарилганда, банк томонидан очилган аккредитив счёти ҳам ёпилади. Қопланган (депонентланган) аккредитивнинг фойдаланилмаган сўммаси аккредитив ёпилиши билан бир вақтда маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкка қайтарилади. Маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банк қайтариб берилган сўммаларни вамаблағларни тўловчининг маблағлар депонентланган счётига ёки ссуда счётига киритади.

Аккредитивлар бўйича ҳисоб-китоблар ҳисоби 5510 «Аккредитивлар» счётида юритилади. Бунда қуйидаги бухгалтерия ёзувлари қилинади:

• Аккредитив сётларнинг очилишига (манбалари бўйича):
Дебет 5510 «Аккредитивлар»

Кредит 5110»Хисоб-китоб счёти», 5210 «Мамлакат ичидаги валюта счётлари», 5220 «Чет эллардаги валюта счётлари», 6810 «Қисқа муддатли банк кредитлари».

• Аккредитив счётлардаги маблағларнинг ишлатилишига:
Дебет 6010 «Таъминотчи ва пудратчилар билан ҳисоб-китоблар»

Кредит 5510 «Аккредитивлар»

• Аккредитив счётларнинг ёпилишига (манбалари бўйича):
Дебет 5110»Хисоб-китоб счёти», 5210 «Мамлакат ичидаги валюта счётлари», 5220 «Чет эллардаги валюта счётлари», 6810 «Қисқа муддатли банк кредитлари» .

Кредит 5510 «Аккредитивлар».

Чек дафтарчаларидаги пул маблағларининг ҳисоби

Чек - чек берувчининг счётидан чек олувчининг счётига чекда белгиланган суммани ўтказиш бўйича топшириқ назарда тутилган ҳисоб-китоб ҳужжати.

Чеклар банклар буюртмасига мувофиқ "Давлат белгиси" давлат-ишлаб чиқариш бирлашмаси томонидан тайёрланади. Чекнинг серияси ва тартиб рақами, маблағларни тўловчига хизмат кўрсатувчи банкнинг номи ва фирма белгиси босма шаклда чоп этилади.

Чеклар жисмоний ва юридик шахслар ўртасидаги нақд пулсиз ҳисоб-китобларда қўлланилади.

Чекнинг максимал сўммаси Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан, минимал сўммаси, шунингдек чекнинг амал қилиш муддати банклар томонидан белгиланади.

Чеклар билан тўловлар қуйидагича амалга оширилади:

а) чек тўловга тақдим қилингандан сўнг, чекни тўловга қабул қилган ташкилот ходими чекнинг орқа томонига ташкилот муҳри ва мансабдор шахсининг имзосини қўяди;

б) товар (иш, хизмат) қиймати чекда кўрсатилган сўммадан кам бўлган тақдирда, чекни тўловга қабул қилган ташкилот ушбу чек сўммасининг 25 фоизигача бўлган қийматини нақд пулда бериши мумкин;

в) тўловга қабул қилинган чеклар уни тўловга қабул қилган ташкилот томонидан хизмат кўрсатувчи банкка пул тушуми билан бирга инкассатор орқали юборилади;

г) банк томонидан қабул қилинган чеклар бўйича тўловлар куйидаги тартибда амалга оширилади:

*чек берувчи ва чек олувчига битта банк томонидан хизмат кўрсатилган тақдирда, чеклар бўйича тўловлар чекни тўловга қабул қилган ташкилот счётининг кредити ва "Инкассо қилинган пул тушумлари ва чеклар" баланс счёти орқали чек тақдим этувчи счётининг дебети бўйича ўтказилади. Чекнинг асл нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади;

*чек берувчи ва чек олувчига турли банклар томонидан хизмат кўрсатилган тақдирда:

-чекда кўрсатилган сўмма чек олувчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан чек олувчининг счётига ўтказилади;

-банкнинг электрон ҳисоб-китоб чеки электрон тўловлар тизими орқали чек берувчига хизмат кўрсатувчи банкка юборилади ҳамда чекнинг асл нусхаси банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади;

-электрон чекда кўрсатилган сўмма чек берувчига хизмат кўрсатувчи банк томонидан дастурий равишда чек берувчининг иккиламчи счётидан ҳисобдан чиқарилади ҳамда электрон чек чол этилиб, банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикиб қўйилади.

Чеклар бўйича ҳисоб-китоблар ҳисоби 5520 «Чек дафтарчалари» счётида юритилади. Ушбу сёт ҳам аккредитив сётлар каби қисқа муддатларга корхонанинг маблағлари ёки банк кредитлари ҳисобидан очилиши мумкин, бунда куйидаги бухгалтерия ёзувлари қилинади:

• **Чек дафтарчалари счётининг очилишига (манбалари бўйича):**

Дебет 5520 «Чек дафтарчалари»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти», 5210 «Мамлакат ичидаги валюта сётлари», 5220 «Чет эллардаги валюта сётлари», 6810 «Қисқа муддатли банк кредитлари» .

• **Чек дафтарчалари счётидаги пул маблағларининг ишлатилишига**

Дебет 6010 «Таъминотчи ва пудратчилар билан ҳисоб-китоблар», 6990 «Бошқа мажбуриятлар», Кредит 5510 «Чек дафтарчалари»

Чек дафтарчалари счётидаги маблағларнинг ишлатилмай қолган қисми ушбу маблағларнинг ташкил этилган манбасини акс эттирувчи счётга қайтарилиши билан ёпилади, яъни Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти», 5210 «Мамлакат ичидаги валюта счётлари», 5220 «Чет эллардаги валюта счётлари», 6810 «Қисқа муддатли банк кредитлари», Кредит 5510 «Чек дафтарчалари».

БПКлар ва бошқа депозит счётлардаги пул маблағларининг ҳисоби

Банк пластик картаси (БПК) - бу банк томонидан эмиссия қилинган, персонализацияланган, тўлов воситаси сифатида ишлатиладиган ва ўз сакловчисига банк счётидаги маблағлари доирасида операцияларни, жумладан, ҳисобварақ орқали нақд пулсиз ҳисоб-китобларни (тўловларни) амалга ошириш, ундан нақд пул маблағларини ва банк кредитини олиш имконини берувчи банк пластик картаси.

БПКлардан жисмоний ва юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган нақд пулсиз ҳисоб-китобларда, шунингдек нақд пул берадиган шохобчалар ва банкоматлардан нақд пул маблағларини олишда фойдаланилади.

Халқаро БПКлар ваколатли банклар томонидан муомалага чиқарилади ва уларга хизмат кўрсатилади.

БПКларга хизмат кўрсатиш бўйича тузиладиган шартнома қуйидаги маълумотларни ўз ичига олиши шарт: тарафларнинг номи; шартнома предмети; тарафларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари; тарафларнинг жавобгарлиги; ҳисоб-китобларни амалга ошириш шартлари; шартноманинг амал қилиш муддати ва уни бекор қилиш шартлари; низоларни ҳал қилиш тартиби; тарафларнинг юридик манзили.

БПКлар персонализация қилинган тақдирда, унда қуйидаги реквизитлар кўрсатилиши шарт: идентификацияловчи маълумотлар (БПКнинг серияси ва тартиб рақами); банк-эмитентнинг уникал коди (хос рақами); ҳисобварақнинг тартиб рақами ва БПК саклов-

чисининг фамилияси, исми, отасининг исми (ташкilotнинг номи); БПКнинг амал қилиш муддати. БПКга операцияларни амалга ошириш ва улар ҳисобини олиб бориш учун бошқа қўшимча маълумотлар ҳам киритилиши мумкин.

БПКлардан фойдаланган ҳолда амалга оширилган ҳисоб-китоблар қоғозда (слип, электрон терминал квитанцияси) ёки электрон шаклда (банкомат ёки терминалнинг электрон ҳужжати) ёки бошқа маълумотномалар билан тасдиқланади. Бунда мазкур маълумотномалар ҳисоб-китобларни амалга оширишда иштирок этувчи томонларга етарли нусхаларда шакллантирилади. Маълумотномалар БПК орқали амалга оширилган операциялар тўғрисидаги барча маълумотларни ўз ичига олиши керак.

БПКлари бўйича ҳисоб-китоблар ҳисоби 5530 «Банк пластик картаси» счётида юритилади. Ушбу счётнинг дебетида маблағларнинг БПКларга ўтказилган сўммаси, кредитида эса унинг ишлатилганлиги акс эттирилади.

5530 «Банк пластик картаси» счётида қуйидаги ёзувлар қилинади:

• БПК счётининг очилишига (манбалари бўйича):

Дебет 5530 «Банк пластик картаси»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти», 5210 «Мамлакат ичидаги валюта счётлари», 5220 «Чет эллардаги валюта счётлари», 6810 «Қисқа муддатли банк кредитлари» .

БПК счётидаги пул маблағларининг ишлатилишига

Дебет 6010 «Таъминотчи ва пудратчилар билан ҳисоб-китоблар», 6990 «Бошқа мажбуриятлар», 1010-1090 «Материаллар», 2910 «Омбордаги товарлар» ва бошқалар

Кредит 5530 «Банк пластик картаси»

Банк пластик картаси счётидаги маблағларнинг ишлатилмай қолган қисми ушбу маблағларнинг ташкил этилган манбасини акс эттирувчи сётга қайтарилиши билан ёпилади, яъни:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти», 5210 «Мамлакат ичидаги валюта счётлари», 5220 «Чет эллардаги валюта счётлари», 6810 «Қисқа муддатли банк кредитлари».

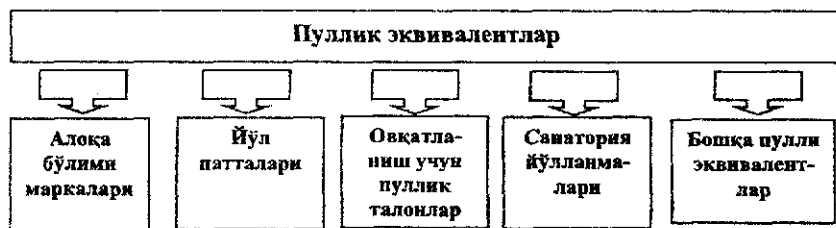
Кредит 5530 «Банк пластик картаси».

Хўжалик юритувчи субъектлар банкларда юқоридагилардан ташқари бошқа махсус депозит сётларни ҳам очишлари мумкин.

Масалан, конвертация счёти, капитал қурилиш счёти, солиқ тўловлари сётлари ва бошқа шу каби сётларни. Ушбу депозит сётлардаги пул маблағларининг ҳисоби ҳам 5530 «Бошқа махсус сётлар» тизимида очиладиган алоҳида сётларда юритилади.

2.6. Пуллик эквивалентлар ва йўлдаги пул маблағлари ҳисоби

Пуллик эквивалентлар – бу маълум қийматга эга бўлган ва унга тенглаштирилган пуллик ҳужжатлардир. Уларга қуйидагилар киради (2.3-расмга қаранг):

2.3-расм. Пуллик эквивалентлар таркиби

Алоқа бўлими маркалари – бу “Ўзбекистон Почтаси” ОАЖ томонидан маълум номинал қийматларда сотиш учун чиқариладиган алоқа маркалари. Ушбу алоқа маркалари хат-хабарларни жўнатишда конвертларга елимланади ва уларга доир алоқа бўлиmlари хизматлари ҳақини тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжат ҳисобланади.

Йўл чипталари – бу шаҳар транспорти (автобус, троллейбус, трамвай, метро) хизматлари ҳақини маълум давр учун тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжат. Ушбу чипталар корхона ходимларига қайдномалар орқали тарқатилади.

Овқатланиш учун пуллик талонлар – бу корхонанинг ўз ходимларини овқатлантириш учун маълум қийматда чиқарилган ва уларга қайдномалар орқали тарқатиладиган пулли ҳужжат.

Санатория йўлланмалари – бу турли санаториялар ва курортларнинг дам олиш ва даволаниш учун босма усулда чиқарилган

пулли ҳужжати. Улар корхоналар томонидан турли санатория ва курортлар бошқармалари ёки касаба уюшмаларидан сотиб олинади ҳамда корхона ходимларига қайдномалар орқали тарқатилади.

Бошқа пуллик эквивалентлар – бу туристик йўлланмалар, ваучерлар ва бошқа пулли ҳужжатлар.

Пулли эквивалентлар ҳисоби 5610 «Пуллик эквивалентлар» счётида юритилади. Ушбу актив счётининг дебитида пулли эквивалентларнинг сотиб олиниши ва кирими акс эттирилади. Бунда 5010 “Касса”, 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”, 5210 “Валюта счёти”, 5530 “Бошқа депозит счётлар”, 6010 “Таъминотчиларга тўланадиган счётлар”, 6990 “Бошқа мажбуриятлар” каби счётлар кредитланади.

5610 «Пуллик эквивалентлар» счётининг кредитида пуллик эквивалентларнинг сарфи (ҳисобдан чиқарилиши) акс эттирилади. Бунда харажатларни акс эттирувчи счётлар (2510 “Умумхўжалик харажатлари”, 9420 “Бошқарув харажатлари”, 9430 “Бошқа операцион харажатлар”), 4790 “Ходимлар билан бошқа операциялар бўйича ҳисоб-китоблар”, 4890 “Бошқа дебиторлик қарзлар”, 5010 “Касса” каби счётлар дебетланади.

Пулли эквивалентларнинг аналитик ҳисоби уларнинг алоҳида турлари бўйича юритилади.

Йўлдаги пул маблағлари – бу корхонанинг сотишдан олинган ва инкассаторларга, алоқа бўлимларига, банкнинг кечки кассаларига топширилган пул маблағларидир.

Йўлдаги пул маблағларининг ҳисоби 5710 «Йўлдаги пул маблағлари» счётида юритилади. Ушбу актив счётининг дебитида пул маблағларининг инкассаторларга, алоқа бўлимларига, банкнинг кечки кассаларига топширилиши акс эттирилади. Бунда 5010 “Касса” счёти кредитланади. Ушбу ёзувга асос бўлиб кузатув қайдномаси, почта қвитанцияси, банк қвитанцияси каби ҳужжатлар ҳисобланади.

5710 «Йўлдаги пул маблағлари» счётининг кредитида йўлдаги пулларнинг банкдаги асосий ҳисоб-китоб счётига ёки бошқа депозит счётларга кирими акс эттирилади. Бунда 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”, 5210 “Валюта счёти”, 5530 “Бошқа депозит счётлар” каби счётлар дебетланади.

Мавзу бўйича таянч атамалар

Пул маблағлари – бу ўта тез ликвидлик характерига эга бўлган, барча муносабатларда умумий эквивалент ролини ўйнайдиган, давлат томонидан қоғозли ва металл қўринишда маълум қийматларда чиқариладиган махсус товар.

Миллий валютадаги пул маблағлари – бу давлат томонидан металл ва қоғозларда қиймати ифодаланган, муомала, айирбошлаш, баҳолашда умумий эквивалент ролини бажарувчи махсус банк белгилари.

Чет эл мамлакатлари пул маблағлари – бу ўзга давлатларнинг металл ва қоғозларда қиймати ифодаланган, муомала, айирбошлаш, баҳолашда умумий эквивалент ролини бажарарувчи махсус банк белгилари.

Кассадаги пул маблағлари – бу корхонанинг кунлик эҳтиёжлари учун зарур бўлган, турли мақсадлар ва манбалардан келиб тушган, белгиланган муддатлар ва миқдорларгача сақланадиган кассадаги пул маблағлари.

Йўлдаги пул маблағлари – бу корхона кассасидан банкка турли йўллар билан топширилган, масалан, инкассаторлар орқали, алоқа бўлими орқали, банкнинг кечки кассалари орқали, лекинда ойнинг охирида ҳали ҳисоб-китоб счётига кирим қилинганлиги банк кўчирмаси билан тасдиқланмаган пул маблағлари.

Банкдаги пул маблағлари – бу корхонанинг хизмат қилувчи банкларда очилган депозит счётларида сақланаётган пул маблағлари.

Касса лимити - хўжалик юритувчи субъектлар кассасида сақланадиган нақд пулларнинг чекланган миқдори.

Кирим касса ордери - нақд пул маблағларининг қачон, кимдан, нима мақсадда ва қанча миқдорда олинганлигига гувоҳлик берувчи яхлит шакл ва мазмундаги касса ҳужжати.

Чиқим касса ордери - нақд пул маблағларининг қачон, кимга, нима учун, қанча миқдорда берилганлигига, шунингдек, олган шахснинг ҳақиқатда пулни қандай ҳужжат асосида олганлигига гувоҳлик берувчи яхлит шакл ва мазмундаги касса ҳужжати.

Касса китоби – бу кассир томонидан унинг жавобгарлигида бўлган нақд пул маблағларининг маълум давр боши ва охиридаги

қолдиги, шунингдек, уларнинг кирими ва чиқими тўғрисидаги маълумотларни ҳужжатли асосда акс эттирувчи касса ҳужжатиدير.

Пуллик эквивалентлар – бу маълум қийматга эга бўлган ва унга тенглаштирилган пуллик ҳужжатлардир.

Тўлов топшириқномаси – бу мижознинг унга хизмат кўрсатувчи банкка ўз счётидан топшириқномада белгиланган сўмmani маблағларни олувчининг счётига ўтказиш тўғрисидаги топшириғи назарда тутилган ҳисоб-китоб ҳужжати.

Тўлов талабномаси – бу маблағларни олувчи корхонанинг маблағларни тўловчи корхона томонидан тўлов талабномасида кўрсатилган сўмmani банк орқали тўлаш тўғрисидаги талаби назарда тутилган ҳисоб-китоб ҳужжати.

Инкассо топшириқномаси – бу маблағларни олувчининг инкассо топшириқномасида кўрсатилган сўмmani маблағларни тўловчининг счётидан сўзсиз равишда ҳисобдан чиқариш бўйича топшириғи назарда тутилган ҳисоб-китоб ҳужжати.

Аккредитив – бу маблағ тўловчининг (харидорнинг) унга хизмат қилувчи банкка аккредитив аризасида кўрсатилган шартларда маблағ олувчи (таъминотчи)га унга учун хизмат қилувчи банкда алоҳида депозит ҳисобварақни (аккредитив ҳисобварақни) очиш ҳамда бу ҳисобвараққа маълум миқдордаги сўмmani ўтказиб бериш бўйича топшириғи.

Чек - чек берувчининг счётидан чек олувчининг счётига чекда белгиланган сўмmani ўтказиш бўйича топшириқ назарда тутилган ҳисоб-китоб ҳужжати.

Банк пластик картаси (БПК) - бу банк томонидан эмиссия қилинган, персонализацияланган, тўлов воситаси сифатида ишлатиладиган ва ўз сақловчисига банк счётидаги маблағлари доирасида операцияларни, жумладан, ҳисобварақ орқали нақд пулсиз ҳисоб-китобларни (тўловларни) амалга ошириш, ундан нақд пул маблағларини ва банк кредитини олиш имконини берувчи банк пластик картаси.

Овердрафт – бу банк томонидан тузилган шартномага мувофиқ мижознинг илтимосига кўра ҳисоб-китоб счётидан унда мавжуд бўлган сўммадан кўп бўлган сўмmani чиқим қилиниши.

Мавзу бўйича назорат саволлари

1. Пул маблағлари нима ва улар бухгалтерия ҳисобида қандай белгилари бўйича акс эттирилади?
2. Кассада қандай пуллар сақланади ва улар миқдори нима учун лимитланади?
3. Йўлдаги пул маблағлари нима?
4. Банкдаги пул маблағларига нималар киради?
5. Касса хўжалиги нима ва у ўз ичига нималарни олади?
6. Банкка ҳисоб-китоб ва бошқа ҳисобларни очиш учун қандай ҳужжатлар тақдим этилади?
7. Касса операциялари қандай ҳужжатлар билан расмийлаштирилади?
8. Касса операциялари ҳисоби қандай юритилади?
9. Пуллик эквивалентлар ҳисоби қандай юритилади?
10. Йўлдаги пул маблағларининг ҳисоби қандай юритилади?

Мавзу бўйича тест савол-жавоблари

1. Пул маблағлари – бу:
 - а) тез ликвидли бўлмаган активлар
 - б) тез ликвидли активлар
 - в) барча товарлар учун умумэквивалент ролини ўйновчи актив
 - г) б ва в жавобларда келтирилган хусусиятларга эга бўлган активлар
2. Пул маблағлари бухгалтерия ҳисобида акс эттирилади:
 - а) валюта турига кўра
 - б) турган жойига кўра
 - в) а ва б жавобда келтирилган белгиларига кўра
 - г) тўғри жавоб йўқ
3. Касса бўйича қатъий белгиланган ҳужжатлар тизимига нималар киради?
 - а) касса китоби
 - б) крим ва чиқим касса ордерлари
 - в) крим ва чиқим касса ордерларини қайд этиш журнали;
 - г) юқоридаги жавобларда келтирилганларнинг барчаси киради.

4. Хизмат кўрсатувчи банкни танлаш кимнинг ихтиёрида?

- а) Мижоз банкни танлайди
- б) Банк мижозни танлайди
- в) Молия вазирлиги белгилаб беради
- г) Марказий банк белгилаб беради

5. Корхонанинг банкдаги асосий ҳисоб рақами қачон очилади?

- а) Корхона давлат рўйхатидан ўтгандан сўнг бир кун ичида
- б) Корхона давлат рўйхатидан ўтгандан сўнг уч кун ичида
- в) Корхона давлат рўйхатидан ўтгандан сўнг бир ой муддат ичида
- г) Корхона давлат рўйхатидан ўтгандан сўнг хоҳлаган пайтда.

6. Кассага пул маблағлари қандай ҳужжат асосида крим қилинади?

- а) чек;
- б) даюлатнома;
- в) крим касса ордери
- г) чиқим касса ордери

7. Кассада пул маблағлари қандай ҳужжат асосида чиқим қилинади?

- а) чек;
- б) даюлатнома;
- в) крим касса ордери
- г) чиқим касса ордери

8. Крим ва чиқим касса ордерларини ким тузади?

- а) кассир;
- б) директор;
- в) бухгалтер
- г) ички аудитор

9. Касса китобини ким ва қандай ҳужжатлар асосида юритади?

- а) кассир крим ва чиқим касса ордерлари асосида;
- б) директор крим ва чиқим касса ордерлари асосида;
- в) бухгалтер крим ва чиқим касса ордерлари асосида

г) ички аудиторкирим ва чиким касса ордерлари асосида

10. Кассадаги пул маблағлари ҳисоби учун мўлжалланган счётлар:

а) Доимий счётлар б) Пассив счётлар в) Транзит счётлар г) Контрпассив счётлар.

11. Қуйидагиларнинг қайси бирида нақд пулга сотишдан олинган тушумни ифодалайди?

а) Дебет 5010 Кредит 4010 б) Дебет 5010 Кредит 9020
в) Дебет 5110 Кредит 5010 г) Дебет 5110 Кредит 4010

12. Ҳисоб-китоб счётига топширилган пул маблағлари:

а) 5010 счётнинг дебетида ва 5110 счётнинг кредитида акс эттирилади

б) 5110 счётнинг дебетида ва 5010 счётнинг кредитида акс эттирилади

в) 5210 счётнинг дебетида ва 5010 счётнинг кредитида акс эттирилади

г) 5530 счётнинг дебетида ва 5010 счётнинг кредитида акс эттирилади

13. Пуллик эквивалентларга кирмайди:

а) чек, акция, облигация; б) почта маркаси;

в) санатория йўлланмаси; г) овқатланиш учун абонемент талонлари

14. Йўлдаги пул маблағларига кирмайди:

а) инкассаторга топширилган пуллар;

б) почтага топширилган пуллар;

в) ходимларга берилган бўнақ пул маблағлари;

г) банкнинг кечки кассасига топширилган пуллар

16. Ҳисоб-китоб счётига инкассаторлар орқали топширилган савдо тушуми:

а) 5010 счётнинг дебетида ва 5710 счётнинг кредитида акс эттирилади

б) 5110 счётнинг дебетида ва 5710 счётнинг кредитида акс эттирилади

в) 5210 счётнинг дебетида ва 5710 счётнинг кредитида акс эттирилади

г) 5530 счётнинг дебетида ва 5710 счётнинг кредитида акс эттирилади

17.Қуйидагиларнинг қайси бири нақд пулга сотишдан олинган тушумни ҳисоб-китоб счётига топширилишини акс эттиради?

а) Дебет 5010 Кредит 4010

б) Дебет 5010 Кредит 9020

в) Дебет 5110 Кредит 5010

г) Дебет 5110 Кредит 9020

III БОБ. МЕХНАТ ВА ИШ ҲАҚИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ

3.1. Корхона ходимлари ва улар меҳнатининг ҳисоби

Корхона ва ташкилотлар ходимлари, деганда уларда турли асосларда иш билан банд бўлган барча ишловчилар тушунилади. Уларни турли белгилари бўйича таснифлаш мумкин.

Ишлаш даврининг давомийлигига кўра корхона ва ташкилотларнинг барча ишловчилари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

***доимий ишловчилар** – бу корхона ва ташкилотларнинг штат жадвалида назарда тутилган лавозимларда меҳнат шартномалари асосида асосий ходимлар сифатида ишловчи шахслардир;

***мавсумий ишловчилар** - йилнинг у ёки бу мавсумида бажариладиган ишларни бажариш мақсадида меҳнат шартномалари асосида вақтинчалик ишга қабул қилинган шахслардир;

***вақтинчалик ишловчилар** – бу маълум бир маротабалик ишни бажариш учун қисқа муддатга (бир кундан ортиқ) меҳнат шартномалари асосида вақтинчалик ишга қабул қилинган шахслардир.

Корхона ва ташкилотлар мулкига эгаллик қилиш ҳуқуқига кўра уларда ишловчи ходимлар қуйидаги иккита гуруҳга бўлинади:

***мулкка эгаллик қилувчи ходимлар** – бу корхонанинг таъсисчиси ёки таъсисчиларидан бири сифатида устав капиталида ҳиссага ва мос равишда унинг соф фойдасида ўз улушига эга бўлган, бир вақтнинг ўзида шу корхонада маълум лавозимда ишлаётган шахслардир;

***ёллашма ходимлар** – бу ишга ёллаш ёки меҳнат шартномаси асосида у ёки бу ишларни шартномада белгиланган миқдор ва шартларда рағбатлантириш шarti билан ишга жалб қилинган шахслардир.

Касб классификаторига⁴ кўра корхона ва ташкилотларнинг барча ходимлари ишчи касби ва хизматчи лавозимида ишловчиларга бўлинади.

⁴ Хизматчиларнинг асосий лавозимлари ва ишчилар касблари КЛАССИФИКАТОРИ. Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 4 октябрдаги «Хизматчиларнинг асосий лавозимлари ва ишчилар касблари классификаторини янада такомиллаштириш тўғрисида» 795-сон қарор билан тасдиқланган.

Ишчи касби - касбга ўқиш ёки амалиёт натижасида эгалланган жами билимлар ва кўникмалар билан белгиланадиган ишчининг меҳнат фаолияти тури.

Хизматчи лавозими - ходимнинг функционал вазифалари, лавозим ҳуқуқлари ва жавобгарлик хусусияти билан белгиланадиган унинг хизмат мавқеи.

Ишчилар - меҳнат қуроли ёрдамида меҳнат жараёнида ишлов берилиши керак бўлган материалларга (меҳнат предмети) таъсир кўрсатадиган, асосан жисмоний меҳнат билан шуғулланадиган, маҳсулот яратадиган, машиналарни кузатадиган, созлайдиган ва сақлайдиган, меҳнат предметлари жойини ўзгартирадиган, меҳнатнинг нормал шароитларини сақлаб турадиган, товарлар ва хизматларнинг ишлаб чиқариш технологияси билан белгиланадиган бошқа функцияларни бажарадиган ходимлар.

Хизматчилар - ташкилотда ҳужжатларни тайёрлаш ва расмийлаштиришни, ҳисоб ва назоратни, бошқарув функцияларини, шунингдек хўжалик хизматини амалга оширадиган лавозимни эгаллаган мутахассислар.

Мутахассислар - ишлаб чиқариш ва маъмурий жараёнларни режалаштирувчи, лойиҳалаштирувчи ва назорат қилувчи, мураккаб техникага хизмат кўрсатувчи, ҳужжатларни ишлаб чиқувчи, ходимларни бошқарувчи, ташкилот фаолияти жараёнларини, шу жумладан, уларга фармойиш берувчи ваколатлар берилмаган ҳолда тартибга солувчи, таълим берувчи ва соғломлаштирувчи, ижодий ва илмий фаолиятни, шу жумладан, бошқа ўзига хос функцияларни амалга оширувчи ходимлар. Мутахассислар бошқарув ва ишлаб чиқариш ходимларига тегишли бўлиши, фармойиш бериш ва ижро этиш функцияларини бажаришлари мумкин.

Ходимлар тоифаси - хизматчининг меҳнати мазмунининг тавсифлари ва кўрсаткичлари тизими:

бошқарув ходимлари - бошқарув функцияларини амалга оширувчи, ходимларга раҳбарлик қилувчи, зарур қарорларни ишлаб чиқувчи ва қабул қилувчи, ташкилот фаолиятини режалаштирувчи, назорат қилувчи ва жараёнларни тартибга солувчи, зарур қарорлар қабул қилиш учун маълумотлар тайёрловчи ходимлар. Бошқарув ходимлари ташкилотнинг ўз олдига қўйган мақсадлар ва вазифаларга эришиши учун зарур таъкилий-техник

шартларни, юкланган функциялар ва ишлаб чиқариш дастурлари бажарилишини таъминлайдилар. Бошқарув ходимлари раҳбарларга ва бошқарув ходимлари мутахассисларига бўлинади;

ишлаб чиқариш ходимлари - ташкилотнинг асосий маҳсулотлари (хизматлари)ни ишлаб чиқариш, шунингдек, ишлаб чиқариш дастурида белгиланган қўшимча маҳсулотлар (хизматлар)ни ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашадиган ходимлари. Ишлаб чиқариш ходимлари таркибига ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашадиган мутахассислар ҳам киради;

техник ходимлар - функциясига бошқарув ходимлари фаолиятига техник хизмат кўрсатиш ҳамда ишлаб чиқариш ва технологик жараёнларни таъминлаш ишларини бажариш (нашр этиш, кўпайтириш ва архив ишларини бажариш, кутубхона иши, ҳужжатларни етказиб бериш, компьютер техникасига хизмат кўрсатиш, идора, котиблик ишларини ва бошқа ишларни бажариш) кирадиган ходимлар;

хизмат кўрсатувчи ходимлар - функциясига бинолар ва ҳудудларга техник хизмат ва хўжалик хизмати кўрсатиш, уларни қўриқлаш, бошқарув ходимларига транспорт хизмати кўрсатиш, ташкилотнинг бошқарув ва ишлаб чиқариш ходимларига хизмат кўрсатиш бўйича бошқа ишлар, шу жумладан, ижтимоий-маиший хизмат кўрсатиш кирадиган ходимлар. Хизмат кўрсатувчи ходимларга мутахассислар ва ишчилар тоифасига мансуб бўлмаган аҳолига маиший хизмат кўрсатиш ходимлари ҳам киради.

Бухгалтерия ҳисобида ходимларни уларга қилинаётган сарф-харажатларни тўғри таснифлаш ва тегишли сўётларда ҳисобини юритишни таъминлаш мақсадида қуйидаги гуруҳларга ажратиш ҳам муҳим ўрин тутди.

Асосий ишлаб чиқариш ходимлари - булар бевосита ишлаб чиқариш билан боғлиқ ходимлар. Уларга ҳисобланган иш ҳақи сўммаси бевосита 2010 «Асосий ишлаб чиқариш харажатлари» сўётида ҳисобга олинади.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш ходимлари - булар ёрдамчи ишлаб чиқариш билан боғлиқ ходимлар. Уларга ҳисобланган иш ҳақи сўммаси дастлаб 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари» сўётида ҳисобга олинади ва ундан сўнг 2010 «Асосий ишлаб чиқариш харажатлари» сўётига ўтказилади.

Умумхўжалик ходимлари - булар умумишлаб чиқариш бўлинмалари ходимлари. Уларга ҳисобланган иш ҳақи сўммаси дастлаб 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётида ҳисобга олинади ва ундан сўнг 2010 «Асосий ишлаб чиқариш харажатлари» счётига ўтказилади.

Сотиш бўлими ходимлари - булар тайёр маҳсулотлар омборхоналари ва магазинлари ходимлари. Уларга ҳисобланган иш ҳақи сўммаси 9410 «Сотиш харажатлари» счётида ҳисобга олинади.

Бошқарув ходимлари - булар бевосита корхонанинг маъмурий-бошқарув органи ходимлари. Уларга ҳисобланган иш ҳақи сўммаси 9420 «Бошқарув харажатлари» счётида ҳисобга олинади.

Капитал қурилиш ходимлари - булар бевосита корхонанинг капитал қурилиш ишларини олиб боровчи ходимлари, уларга ҳисобланган иш ҳақи сўммаси 0810 «Тугалланмаган капитал қурилиш» счётида ҳисобга олинади.

Илмий тадқиқот ва конструкторлик ишланмалари бўлимлари ходимлари - булар корхонанинг илмий-тадқиқот ва конструкторлик ишланмалари бўлимлари ходимлари бўлиб, уларга ҳисобланган иш ҳақи сўммаси 3190 «Бошқа келгуси давр харажатлари» счётида ҳисобга олинади.

Корхона ва ташкилотларда ишловчи барча асосий ходимларнинг лавозимлари, разрядлари, ставкалари, белгиланган ойлик маошлари штат жадвалида ва тариф-квалификацион справочникларда (тариф-таъсифий маълумотномада) белгиланади. Ходимлар таркибини белгилловчи ушбу меъёрий-бошқарув ҳужжати хўжалик юритувчи субъектларда уларнинг раҳбарлари, давлат ташкилотларида эса уларнинг юқори органлари томонидан тасдиқланади.

Корхона ва ташкилотларнинг рўйхатдаги ходимлари таркибига уларда доимий, мавсумий ва вақтинчалик асосда ишга қабул қилинган барча асосий штатдаги, фуқаролик-ҳуқуқий шартномалари бўйича ҳамда ўриндошлик асосида ишловчи ходимлар киради. Ҳисобот даврлари бўйича рўйхатдаги ходимлар таркибига шу даврда ҳақиқатда ишлаётган ҳамда вақтинчалик ишламаётган, лекин формал ишга бириктирилганликни сақлаб қолган ходимлар киритилади.

Корхона ва ташкилотларда ходимлар сони, уларни ишга олиш ва ишдан кетиши ҳисоби кадрлар бўлими томонидан юритилади. Ходимларнинг ишга келиши ва келмаслиги ҳисоби кадрлар бўлими ёки бошқа бўлинмалар томонидан олиб борилади.

Ходимларни ишга олиш ва ишдан бўшатиш корхона ва ташкилотларнинг раҳбарлари буйруклари асосида амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексига мувофиқ ишга олинган ҳар бир ходим билан меҳнат шартномаси (контракти) тузилади.

Ишга қабул қилиш тўғрисида раҳбарнинг буйруғи (Т-1-шакл) кадрлар бўлими томонидан барча ходимлар бўйича бир нусхада тайёрланади. Ушбу буйруқ раҳбар томонидан имзолангандан сўнг кадрлар бўлимида ишга олинган ходимга шахсий карточка (Т-2-шакл) ҳамда меҳнат дафтарчасини очишга асос бўлади. Меҳнат дафтарчаси ходимнинг меҳнат стажини тасдиқловчи асосий ҳужжатдир. Иш берувчи корхонада беш кундан ортиқ ишлаган барча ходимларга меҳнат дафтарчасини тутиши шарт, ўриндошлик асосида ишловчилар бундан мустасно. Бир маротабалик ишларни фуқаролик-ҳукукий шартномалар асосида бажарувчи шахсларга шахсий карточка ва меҳнат дафтарчаси очиш шарт ҳисобланмайди. Ўриндошлик асосида ишга олинган ходимларга янги меҳнат дафтарчаси очилмайди, улардан ишга олишда нотариал тасдиқланган меҳнат дафтарчаси нусхаси олинади. Ўриндошлик асосида ишга олинган ходимнинг талабига асосан асосий иш жойида сақланаётган меҳнат дафтарчаларига тегишли ёзувлар қилинади.

Ишга олинган ходимларнинг шахсий карточкаларида уларнинг исми, шарифи, туғилган йили ва санаси, лавозими, маълумоти, оила аъзолари, СТИР, ШЖБПТ ва бошқа реквизитлари кўрсатилади. Шахсий карточкада кейинчалик ходимнинг лавозими, оила аъзолари таркибидаги ва бошқа ўзгаришлар ёзиб борилади. Бир вақтнинг ўзида лавозимдаги ўзгаришлар меҳнат дафтарчасига раҳбарнинг буйруғи (Т-5-шакл) асосида ёзиб борилади.

Ходимнинг ишдан бўшатилишида унга очилган шахсий карточка ёпилади ва 75 йил мабойнида архивда сақланади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексига мувофиқ ходимлар меҳнатини ҳисобга олиш негизида қуйидаги кўрсаткичлар ва мезонлар ётади:

*** иш вақти** – бу ходим иш тартиби ёки графигига ёхуд меҳнат шартномаси шартларига мувофиқ ўз меҳнат вазифаларини бажариши лозим бўлган вақт (114-модда).

*** иш вақтининг нормал муддати** - ходим учун иш вақтининг ҳафтасига қирқ соатдан ортиқ бўлмаган, олти кунлик иш ҳафтасида ҳар кунги иш муддатининг етти соатдан, беш кунлик иш ҳафтасида эса саккиз соатдан ортиб кетмаган миқдори.

*** иш вақтининг қисқартирилган муддати** - айрим тоифадаги ходимлар учун уларнинг ёши, соғлиғи ҳолати, меҳнатнинг шартлари, меҳнат вазифаларининг ўзига хос хусусиятлари ва ўзга ҳолатларни инобатга олиб, меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар, шунингдек меҳнат шартномаси шартларига биноан меҳнатга тўланадиган ҳақни камайтирмасдан, иш вақтининг қисқартирилган муддати, чунончи:

- 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган ходимларга - ҳафтасига 36 соатдан ошмаган миқдорда (242-модда);

- каникул пайтида ишловчи 14 ёшдан 15 ёшгача бўлган ўқувчиларга - ҳафтасига 24 соатдан ошмаган миқдорда (242-модда);

- I ва II гуруҳ ногирони бўлган ходимларга - ҳафтасига 36 соатдан ошмаган миқдорда (220-модда);

- ноқулай меҳнат шароитларидаги ишларда банд бўлган ходимларга - ҳафтасига 36 соатдан ошмаган миқдорда (117-модда);

- алоҳида тусга эга бўлган ишлардаги ходимлар - ҳафтасига 36 соатдан ошмаган миқдорда (118-модда).

- уч ёшга тўлмаган болалари бор, бюджет ҳисобидан молиявий жиҳатдан таъминланадиган муассасалар ва ташкилотларда ишлаётган аёлларга - ҳафтасига 36 соатдан ошмаган миқдорда (228-модда)

*** тўлиқсиз иш вақти** - ходим билан иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан ишга қабул қилиш чоғида ҳам, кейинчалик ҳам белгилаб қўйилган тўлиқсиз иш куни ёки тўлиқсиз иш ҳафтаси.

*** меърлаштирилмаган иш вақти** – бу вақт бўйича аниқ ҳисобини олиб бўлмайдиган, шу билан бирга меҳнати иш натижаси бўйича баҳоланадиган алоҳида ходимлар учун белгиланадиган иш вақти.

Ходимлар томонидан ҳақиқатда қилинган меҳнат уларнинг маълум бир ҳисобот даврида ҳақиқатда ишлаган вақти ёки бажарган иш ҳажми (миқдори) билан ўлчанади.

Ҳақиқатдаги иш вақти ҳисоби куйидаги учта усулларнинг бири бўйича юритилиши мумкин:

(1) кунлик ҳисоб; (2) ҳафталик ҳисоб; (3) жамлама ҳисоб.

Иш вақтининг кунлик ҳисоби барча ходимлар учун кунлик иш вақти бир хил миқдорда белгиланганда қўлланилади. Бу усулда ходимларнинг ҳафта (ой) мабойнида ишлаган кунлари сони уларнинг шу ҳисобот даврларида ҳақиқатда ишлаган кунлари йиғиндисидан иборат бўлади.

Иш вақтининг ҳафталик ҳисоби корхонада ҳафталик иш вақти конунда белгиланган соатлар (масалан, 40 соат, 36 соат, 24 соат, 12 соат) асосида ҳисобга олинганда қўлланилади. Бу усулда ходимларнинг ҳафта (ой) мабойнидаги иш вақти соати шу ҳисобот даврларида ҳақиқатда ишлаган соатлари йиғиндисидан иборат бўлади.

Иш вақтининг жамлама усули корхонадаги иш шароити ходимларнинг алоҳида категориялари учун конунда белгиланган кунлик ёки ҳафталик иш вақти меъёрларини қўллаш имкониятлари бўлмаганда қўлланилади. Бу усулда ходимларнинг ҳафта (ой) мабойнидаги иш вақти шу ҳисобот даврларида ҳақиқатда ишлаган соатлари йиғиндисидан иборат бўлади. Ушбу усул қўлланилган ҳолда корхонада ҳисобот даврларида ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган вақти белгиланган ҳафталик 40 соатлик, ойлик 160 соатлик меъёрдан ортиқ бўлмаслиги лозим.

Ходимлар томонидан ҳақиқатда қилинган меҳнат уларнинг бажарган иш ҳажми (миқдори) билан ўлчанганда ҳисобот даврларида ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган вақти жами меҳнат ҳақини иш ёки хизматларни бажарган бригада аъзолари ўртасида меҳнатда қатнашиш коэффицентига (МКҚ) асосан адолатли тақсимлаш мақсадида ҳисобга олинади.

Кадрлар бўлими ва бухгалтерия ходимлар сонининг ҳолати ва ҳаракати, улар меҳнати тўғрисидаги статистик ҳисоботларни корхона раҳбариятига тақдим этади. Ушбу ҳисоботлар корхона ва ташкилотларда ходимлар турғунлиги ва қўнимсизлиги ҳолатларини таҳлил қилиш ва тегишли қарорларни қабул қилишга асос бўлади. Раҳбар ва бош бухгалтер томонидан имзоланган статистик ҳисоботлар тегишли давлат органларига тақдим этилади.

3.2. Ходимлар меҳнатига ҳақ тўлашнинг тизимлари ва шакллари

Корхона ва ташкилотларда амалга ошириладиган молиявий муносабатларда ходимлар билан улар меҳнатига ҳақ тўлашга оид ҳисоб-китоблар муҳим ўрин эгаллайди.

Ходимлар меҳнатга ҳақ тўлашнинг иккита бир-биридан фарқланувчи тизимлари мавжуд:

*** тарифли тизим** – бу меҳнатга ҳақ тўлашни меҳнатнинг мураккаблиги, шартлари, интенсивлиги ва характериға, шунингдек, ишни бажаришнинг табиий-иқлимий шароитларига кўра маълум меъёрларға асосланган ҳолда ташкил этишға қаратилган тизими;

*** тарифсиз тизим** – бу меҳнатга ҳақ тўлашнинг махсус меъёрларға асосланмаган тизимидир. Ушбу тизимда ходимларға иш берувчининг молиявий ҳолатидан келиб чиқиб, меҳнат шартномасига кўра маълум миқдордаги маош, ёки бир бирлик вақт ёхуд бир бирлик иш учун тариф ставкаси белгиланади; ушбу тизим ҳозирги пайтда кўплаб кичик бизнес субъектларида қўлланилмоқда.

Тарифли тизим ўз ичига қуйидаги элементларни олади: (1) тариф ставкаси ва сеткаси; (2) тариф коэффициентлари; (3) ишлар ва ишчилар касби ҳамда хизматчилар лавозимлари тариф-квалификацион спаравочниклари (тариф-тавсифий маълумотнома); (4) иш ҳақиға устамалар ва бошқа қўшимчалар.

Тариф ставкаси – бу бир бирлик иш вақти учун тўланадиган меҳнат ҳақининг пул шаклидаги меъёрий миқдори.

Меҳнатға ҳақ тўлаш учун бир бирлик иш вақти бўлиб соат, кун, ой ҳисобланади. Мос равишда, тариф ставкаси соатбай, кунлик ва ойлик тариф ставкаларига бўлинади. Соатбай тариф ставкасида меҳнат ҳақи миқдори меъёри 1 соатлик меҳнат учун, кунлик тариф ставкасида меҳнат ҳақи миқдори меъёри 1 кунлик меҳнат учун, ойлик тариф ставкасида меҳнат ҳақи миқдори меъёри 1 ойлик меҳнат учун белгиланади.

Тариф ставкаси миқдори бажариладиган ишнинг мураккаблиги ва профессионал билимларни талаб қилишиға боғлиқ. Айнан ишнинг мураккаблиги ва профессионал билимни талаб этиши ишларни бажарувчи ишчи ва хизматчиларға уларнинг касби ва

лавозимларига қараб турли меҳнатга ҳақ тўлаш разрядлари, шунингдек, ҳар бир разрядга тегишли тариф коэффициентлари белгиланади. Меҳнатга ҳақ тўлашда қўлланиладиган меҳнатга ҳақ тўлаш разрядлари ва тариф коэффициентларини ўзида мужассамлаштирувчи шкала тариф сеткаси, деб аталади.

Республикамизда 2000 йилдан буён бюджетдан маблағ олувчи корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар ходимлари меҳнатига ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткаси (ЯТС) жорий этилган. Ушбу ЯТС ўз ичига 22 та разрядни (0-разряддан 22-разрядгача) олади. Бунда 0 разряд негизига энг кам иш ҳақи (ЭКИХ) миқдори асос қилиб олинган ва унга 1,0 миқдордаги тариф коэффициенти белгиланган. 1-разряддан, то 22-разрядга тегишли миқдордаги тариф коэффициентлари белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 21 июлдаги “Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткасини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги 206-сон қарорига мувофиқ тасдиқланган ва амалда бўлган ЯТС қуйидаги 3.1-жадвалда келтирилган.

3.1-жадвал

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф СЕТКАСИ

Меҳнатга ҳақ тўлаш разрядлари	Тариф Коэффициентлари
0*	1,000*
1	2,476
2	2,725
3	2,998
4	3,297
5	3,612
6	3,941
7	4,284
8	4,640
9	4,997
10	5,362
11	5,733
12	6,115
13	6,503

14	6,893
15	7,292
16	7,697
17	8,106
18	8,522
19	8,943
20	9,371
21	9,804
22	10,240

* ЎзР ВМ 11.01.2012 й. 6-сон қарорига мувофиқ 0 разряд ва 1,000 коэффициент ўз кучини йўқотган, 2012 йил 1 январдан бошланғич разряд сифатида 1-разряд белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 18.01.2019 йилдаги 47-сон қарори билан Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф сеткасининг 1,2,3-разрядлари бўйича тариф коэффициентлари («2,476», «2,725», «2,998»), мос равишда, «2,847», «2,997», «3,148» коэффициентларга ўзгартирилди.

Республикамызда 2009-2018 йилларда ЭКИХ нинг миқдори қуйидагича бўлган (3.2-жадвалга қаранг).

3.2-жадвал

**Ягона тариф сеткаси бўйича бошланғич
(нулинчи) даража ҳисобланган ЭКИХнинг
ДИНАМИКАСИ**

Қиртилган сана	ЭКИХ миқдори	Тартибга солувчи меъёрий ҳужжат
01.08.2019	223 000 сўм	ЎзР Президентининг Фармони, 12.07.2019 й. ПФ-5765
01.12.2018	202 730 сўм	ЎзР Президентининг Фармони, 13.10.2018 й, ПФ-5553
15.07.2018	184 300 сўм	ЎзР Президентининг Фармони, 2.07.2018 й, ПФ-55469
01.12.2017 й.	172 240 сўм	ЎзР Президентининг Фармони, 20.11.2017 й, ПФ-5245
01.10.2016 й.	149 775 сўм	ЎзР Президентининг Фармони 22.08.2016 й., ПФ-4822
15.12.2015 й.	130 240 сўм	ЎзР Президентининг Фармони 26.08.2015 й., ПФ-4751

15.12.2014 й.	118 400 сўм	ЎзР Президентининг Фармони 21.11.2014 й., ПФ-4672
01.09.2014 й.	107 635 сўм	ЎзР Президентининг Фармони 31.07.2014 й., ПФ-4639
15.12.2013 й.	96 105 сўм	ЎзР Президентининг Фармони 02.12.2013 й., ПФ-4582
15.08.2013 й.	91 530 сўм	ЎзР Президентининг Фармони 11.07.2013 й., ПФ-4547
01.12.2012 й.	79 590 сўм	ЎзР Президентининг Фармони 09.11.2012 й., ПФ-4482
01.08.2012 й.	72 355 сўм	ЎзР Президентининг Фармони 05.07.2012 й., ПФ-4450
01.12.2011 й.	62 920 сўм	ЎзР Президентининг Фармони 03.11.2011 й., ПФ-4377
01.08.2011 й.	57 200 сўм.	ЎзР Президентининг Фармони 07.07.2011 й., ПФ-4332
01.12.2010 й.	49 735 сўм	ЎзР Президентининг Фармони 15.11.2010 й., ПФ-4253
01.08.2010 й.	45 215 сўм	ЎзР Президентининг Фармони 09.07.2010 й., ПФ-4224
01.12.2009 й.	37 680 сўм	ЎзР Президентининг Фармони 16.11.2009 й., ПФ-4152

Ўзбекистон Республика Президентининг 2019 йил 21 майдаги «Меҳнатга ҳақ тўлаш, пенсиялар ва бошқа тўловлар миқдорларини аниқлаш тартибини такомиллаштириш тўғрисида»ги ПФ-5723-сон Фармонига мувофиқ 2019 йил 1 сентябрдан бошлаб иш ҳақининг энг кам миқдори (ЭКИХ) ўрнига меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдори (МҲЭКМ), базавий ҳисоблаш миқдори (БҲМ), пенсияни ҳисоблашнинг базавий миқдори (ПҲБМ) жорий этилди. Республикада 2019-2020 йилларда ушбу кўрсаткичларнинг миқдори қуйидагича белгиланди (3.3-жадвалга қarang).

**2019-2020 йилларда Ўзбекистон Республикасида меҳнатга ҳақ
тўлашнинг энг кам миқдори (МХЭКМ), базавий ҳисоблаш миқдори
(БҲМ) ва пенсияни ҳисоблашнинг базавий миқдори (ПҲБМ)нинг
ДИНАМИКАСИ**

Жорий этиш саваси	База- вий ҳисоб- лаш миқдори (сўм.)	Пенсияни ҳисоблаш- нинг базавий миқдори (сўм.)	Меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдори (МХЭКМ)	Тартибга солувчи норматив- ҳуқуқий ҳужжат
01.02.2020	223 000	238 610	679 330	Президентнинг 2019 йил 30 декабрдаги ПҚ-4555- сон қарори
01.09.2019	223 000	223 000	634 880	Президентнинг 2019 йил 21 майдаги ПФ- 5723-сон Фармони

Корхона ва ташкилотларда тариф ставкалари асосида ходимларни рағбатлантириш тизими ҳам шакллантирилади. Рағбатлантиришнинг асосий турлари бўлиб мукофотлар, устамалар, иш ҳақиға қўшимчалар, район коэффициентлари ҳисобланади. Ушбу рағбатлантириш турлари белгиланган тарифға нисбатан фондларда ҳисобланади.

Ходимлар меҳнатига ҳақ тўлашнинг иккита бир-биридан фарқ қилувчи шакллари мавжуд: (1) вақтбай; (2) ишбай.

Вақтбай иш ҳақи шакли – бу меҳнатга ҳақ тўлашнинг тариф тизимиға биноан белгиланган лавозим маоши ҳамда ходимнинг ҳақиқатда ишлаган иш вақтиға асосланган шаклидир. Ушбу шакл асосан доимий асосда ишловчи бошқарув ходимлари ҳамда бошқа лавозимларда катъий маошға эға бўлган ходимларға меҳнат ҳақини ҳисоблашда қўлланилади. Шунингдек, ушбу шаклдан мавсумий асосда ҳамда ўриндошлик асосида катъий белгиланган маошлар асосида ишловчи ходимларға иш ҳақи ҳисоблашда ҳам фойдаланилади.

Вактбай иш ҳақи шакли, ўз навбатида, оддий **вактбай** ва **вактбай мукофатли** турларга бўлинади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг оддий вактбай турида ходимга иш ҳақи ҳисоблашиш учун штат жадвалига мувофиқ белгиланган тариф ставкаси ёки лавозим маоши асос қилиб олинади. Оддий вактбай шаклда тариф ставкаси 1 соатга ёки 1 кунга белгиланади. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг вактбай-мукофатли турида ходимга тариф ставкалари ёки лавозим маоши асосида ҳисобланган иш ҳақидан ташқари қўшимча равишда ҳисобот даври (ой, чорак ва йил)да эришилган маълум соний ва сифат кўрсаткичлар учун мукофат ҳам тўланади. Мукофат сўммаси ходимларни рағбатлантириш тўғрисидаги низом, жамоа шартномаси ва раҳбар буйруғида белгиланган миқдорларда ҳисобланади.

Ишбай иш ҳақи шакли – бу меҳнатга ҳақ тўлашнинг ҳақиқатда бажарилган иш ҳажми ҳамда бир бирлик иш учун белгиланган тариф ставкасига (расценкасига) асосланган шаклдир. Ушбу шакл меҳнат ҳақи бажарилган иш ҳажмига ва тариф ставкасига(расценкасига) боғлиқ бўлган ишчилар ва бошқа мутахассисларга меҳнат ҳақини ҳисоблашда қўлланилади.

Ишбай иш ҳақи шакли, ўз навбатида, қуйидаги турларга бўлинади: (1) бевосита ишбай; (2) ишбай мукофотли; (3) ишбай прогрессив.

Бевосита ишбай шакл - бу ишчиларга бевосита улар томонидан ҳақиқатда бажарилган иш учун унинг ҳажмига ва бир бирлик иш учун белгиланган тариф ставкаси (расценкаси)га асосан иш ҳақини ҳисоблаш шакли. Ушбу шаклнинг хусусияти шундаки, унда ишчи қанчалик вақт бирлигида кўп иш бажарса, яъни меҳнат унумдорлиги юқори бўлса, у шунчалик кўп иш ҳақи олади. Ушбу шаклнинг асосий камчилиги шундаки, унда бир бирлик иш учун белгиланган тариф ставкаси (расценкаси)нинг бир хиллиги ишчини меҳнат унумдорлиги учун қўшимча рағбатлантирмайди.

Ишбай мукофотли шакл - бу ишчиларга бевосита улар томонидан ҳақиқатда бажарилган иш ҳажми ва бир бирлик иш учун белгиланган тариф ставкаси (расценкаси)га ҳамда режа кўрсаткичларни муддатидан олдин ва сифатли бажарганлиги ва ошириб бажарганлиги учун рағбатлантириш тартиблари тўғрисидаги ички Низомга мувофиқ қўшимча мукофот беришга асосланган меҳнат

ҳақини ҳисоблаш шакли. Ушбу шаклнинг хусусияти шундаки, унда ишчи вақт бирлигида қанчалик кўп иш бажарса, яъни кўпроқ меҳнат унумдорлигига эришса, белгиланган режа-топшириқни муддатида ва сифатли бажарса, шунингдек, ўрнатилган режа-топшириқни ошириб бажарса, у шунчалик кўп иш ҳақи олади. Демак, ишбай мукофотли шакл бевосита ишбай шаклдан фарқли ўлароқ ишчиларни келгусида янада меҳнат унумини ва сифатини яхшилашга ундайди ҳамда бунинг эвазига кўпроқ иш ҳақини олишга имкон беради. Ушбу шакл ҳам айрим камчиликлардан холи эмас. Чунончи, ушбу шакл ўрнатилган меъёрлар ёки режа-топшириқлар қанчалик даражада ортиғи билан бажарилишига қарамасдан бир хил миқдорда рағбатлантирилиши сабабли ишчиларга келгусида меҳнат унумдорлигини янада оширишга тўлиқ имкон бермайди.

Ишбай прогрессив шакл — бу иш ҳақини ҳақиқатда бажарилган иш ҳажминини меъёрий ва меъёрдан ортиқ қисмларга ажратган ҳолда ҳамда меъёрдаги иш ҳажми учун иш ҳақини бевосита ишбай расценкага, меъёрдан ортиқ иш ҳажми учун эса иш ҳақини бевосита ишбай расценкадан каттароқ бўлган табақалаштирилган расценкаларда ҳисоблашга асосланган шакл. Демак, ушбу шаклда ишчи ишнинг белгиланган меъёрини бажарганлиги учун иш ҳақини белгиланган ишбай расценкада, унинг меъёрдан ортиқ айрим қисми учун каттароқ расценкада, бошқа қисми учун эса янада каттароқ расценкада олади. Бу шаклни қўллаш ишчиларни ўз меҳати учун кўпроқ рағбатлантирилишига имкон беради.

Иқтисодиётнинг турли тармоқларида меҳнатга ҳақ тўлашнинг бошқа ўзига хос шакллари ҳам қўлланилади. Буларга билвосита ишбай иш ҳақи ва аккорд иш ҳақи шакллари мисол бўлади. Билвосита ишбай иш ҳақи шакли, одатда, ишлаб чиқариш корхоналарида ёрдамчи ишлаб чиқариш ходимларига иш ҳақини ҳисоблашда, аккорд иш ҳақи шакли эса ишлаб чиқариш корхоналари ва қурилиш ташкилотларида ишчиларга ва қурувчиларга иш ҳақини ҳисоблашда кенг қўлланилади.

Билвосита ишбай иш ҳақи шаклида ёрдамчи ишлаб чиқариш ходимларига иш ҳақини ҳисоблашда асосий ишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган иш ҳақи сўммаси ва бу сўммага нисбатан белгиланган фоиз миқдори асос қилиб олинади.

Аккорд иш ҳақи шаклида иш ҳақи аккорд-топшириқнинг бажарилганлиги учун яхлит бригада учун ҳисобланади, кейин эса жами ҳисобланган иш ҳақи бригада аъзолари ўртасида уларнинг меҳнатда иштирок этиш коэффициенти асосида тақсимланади. Аккорд иш ҳақи шаклида аккорд-топшириқни муддатидан олдин ва сифатли бажарилганлиги учун мукофот ва қўшимчалар белгиланган тартибда ҳисобланади.

3.3.Ходимлар даромадларининг турлари ва таркиби

Ўзбекистон Республикаси янги таҳрирдаги Солиқ кодексига мувофиқ (370-модда) ишчи ва хизматчиларнинг корхона ва ташкилотларда оладиган жами даромадларига қуйидагилар киради:

- *меҳнатга ҳақ тўлаш тарзидаги даромадлар;

- *мулкый даромадлар

- *моддий наф тарзидаги даромадлар

- *бошқа даромадлар

Ўзбекистон Республикаси янги таҳрирдаги Солиқ кодексига мувофиқ (371-модда) ишчи ва хизматчиларнинг корхона ва ташкилотларда оладиган меҳнатга ҳақ тўлаш тарзидаги даромадлари таркибига қуйидагилар киради:

- *меҳнатга ҳақ тўлашнинг қабул қилинган шакллари ва тизимларига мувофиқ ишбай нархлардан, тариф ставкаларидан ва мансаб маошларидан келиб чиққан ҳолда ҳисоблаб чиқарилган, ҳақиқатда бажарилган иш учун ҳисобланган иш ҳақи;

- *илмий даража ва фахрий унвон учун устамалар;

- *ушбу Кодекснинг 372-моддасига мувофиқ рағбатлантириш хусусиятига эга тўловлар;

- *ушбу Кодекснинг 373-моддасига мувофиқ компенсация тўловлари (компенсация);

- *ушбу Кодекснинг 374-моддасига мувофиқ ишланмаган вақт учун ҳақ тўлаш;

- *ҳақиқатда бажарилган иш учун ҳақ ҳисобланган бошқа тўловлар.

Шунингдек,, меҳнатга ҳақ тўлаш тарзидаги даромадлар жумласига қуйидагилар ҳам киради:

-предмети ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатишдан иборат бўлган, тузилган фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги шартномаларга мувофиқ жисмоний шахсларга тўловлар (бундан яқка тартибдаги табдиркорлик фаолиятидан олинган даромадлар мустасно);

-юридик шахснинг бошқарув органи (кузатув кенгаши ёки бошқа шунга ўхшаш органи) аъзоларига юридик шахснинг ўзи томонидан амалга ошириладиган тўловлар.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига мувофиқ (375-модда) ходимларнинг корхона ва ташкилотларда оладиган ва, мос равишда, солиқ ушлаб қолинадиган **мулкий даромадлари** таркибига қуйидагилар киради:

1) фоизлар;

2) дивидендлар;

3) мол-мулкни ижарага беришдан олинган даромадлар;

4) солиқ тўловчига мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган мол-мулкни реализация қилишдан олинган даромадлар. Мол-мулкни реализация қилишдан олинган даромадлар мазкур мол-мулкни реализация қилиш суммасининг ҳужжатлар билан тасдиқланган уни олиш қийматида ошган қисми сифатида аниқланади. Мазкур қийматни тасдиқловчи ҳужжатлар мавжуд бўлмаган тақдирда, мол-мулкни реализация қилиш қиймати, кўчмас мулк бўйича эса - кадастр қиймати ҳамда реализация қилиш нархи ўртасидаги ижобий фарқ даромад деб эътироф этилади;

5) саноат мулки объектларига, селекция ютуғига оид патент (лицензия) эгаси бўлган солиқ тўловчининг патентдан бошқа шахс фойдасига воз кечганда ёки лицензия шартномаси тузганда олган даромади;

6) роялти;

7) ишончли бошқарувга берилган мол-мулк бўйича ишончли бошқарувчидан олинган даромад;

8) ушбу Кодекснинг 324-моддасида назарда тутилган тартибда аниқланадиган РЕПО операциялари бўйича даромад;

9) ушбу Кодекснинг 327-329-моддаларида назарда тутилган тартибда аниқланадиган, қимматли қоғозлар ва (ёки) муддатли битимларнинг ҳосила молиявий воситалари билан операциялар бўйича даромад;

10) ушбу Кодекснинг VII бўлимида белгиланган ҳолларда ва тартибда назорат қилинадиган чет эл компаниясининг фойда тарзидаги даромади;

11) ушбу Кодекснинг 319-моддасига мувофиқ аниқланадиган, оддий ширкат шартномасига (биргаликдаги фаолият тўғрисидаги шартномага) мувофиқ иштирок этишдан олинган даромадлар;

12) ушбу модданинг 1-11-бандларида кўрсатилмаган мулкий хусусиятга эга бошқа даромадлар.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига мувофиқ (376-модда) ҳодимларнинг корхона ва ташкилотлардан моддий наф тарзида олинган даромадлари таркибига қуйидагилар киради:

1) солиқ агенти томонидан солиқ тўловчи манфаатларини кўзлаб, товарлар (хизматлар), мулкий ҳуқуқлар ҳақини тўлаш, шу жумладан:

*солиқ тўловчининг болаларини мактабгача таълим муассасаларида (ташкилотларида) ўқитиш, тарбиялаш ҳақини тўлаш;

*солиқ тўловчиларга берилган уй-жойнинг коммунал хизматлар ҳақини, уй-жойдан фойдаланиш харажатларини, ётоқхонадаги жойлар ҳақини ёки уларнинг ўрнини қоплаш қийматини тўлаш;

*санаторий-курортларда даволаниш йўлланмалари қийматини, дам олиш, стационар ва амбулатор даволаниш ҳақини ёки уларнинг ўрнини қоплаш қийматини тўлаш;

*солиқ агентининг солиқ тўловчи даромади бўлган бошқа харажатларини тўлаш;

2) солиқ тўловчининг манфаатларини кўзлаб текин, шу жумладан, ҳаё шартномаси бўйича берилган мол-мулкнинг ва кўрсатилган хизматларнинг қиймати;

3) товарларни (хизматларни) солиқ тўловчиларга реализация қилиш нархи ҳамда шу товарларнинг (хизматларнинг) ушбу модданинг иккинчи ва учинчи қисмларига мувофиқ ҳисоблаб чиқарилган қиймати ўртасидаги салбий фарқ;

4) қонун ҳужжатларига мувофиқ ходимларга темир йўл, авиация, дарё, автомобиль транспорти ва шаҳар электр транспортида юриш бўйича бериладиган имтиёзлар суммаси;

5) жисмоний шахснинг солиқ агенти олдидagi қарзининг юридик шахс қарори билан ҳисобдан чиқарилган суммалари;

б) солиқ агенти томонидан тўловлар ҳисобига тўланиб, солиқ тўловчидан ушлаб қолиниши лозим бўлган, лекин ушлаб қолинмаган суммалар.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига мувофиқ (377-модда) ходимларнинг бошқа даромадларига қуйидагилар қиради:

1) фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, хайрия ва экология жамғармалари томонидан солиқ тўловчиларга бериладиган нафақалар ҳамда бошқа турлардаги ёрдам;

2) ҳайвонларни (қорамолларни, паррандаларни, мўйнали ва бошқа ҳайвонларни, балиқларни ва бошқаларни) тирик ҳолда ҳамда уларни сўйиб, маҳсулотларини хом ёки қайта ишланган ҳолда сотишдан, ипак куртини, чорвачилик, асаларичилик ва дехқончилик маҳсулотларини табиий ва қайта ишланган ҳолда сотишдан олинган даромадлар;

3) жисмоний шахслардан текин (шу жумладан, ҳаё шартномалари бўйича) олинган мол-мулкнинг, мулкӣ ҳуқуқларнинг қиймати;

4) мусобақаларда, кўрикларда, танловларда совринли ўринлар учун бериладиган совринлар, пул мукофотлари;

5) ютуқлар;

6) грант берувчидан олинган грантларнинг, шу жумладан, чет давлатлар грантларининг суммалари;

7) солиқ тўловчиларнинг яратилган илм-фан, адабиёт ва санъат асарлари (предметлари) учун олган даромадлари;

8) халқаро спорт мусобақаларидаги совринли ўринларни эгаллаганлиги учун спортчилар олган бир йўла бериладиган пул мукофоти;

9) ходим билан тузилган меҳнат шартномаси (контракти) бекор қилинганда меҳнат тўтрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ бериладиган ишдан бўшатиш нафақаси ва бошқа тўловлар;

10) қуйидагича кўрсатиладиган моддий ёрдам:

вафот этган ходимнинг оила аъзоларига ёки оила аъзоси вафот этганлиги муносабати билан ходимга кўрсатиладиган;

ходимга меҳнатда майиб бўлганлиги, касб касаллиги ёхуд соғлиғига бошқача тарзда шикаст етганлиги билан боғлиқ ҳолда кўрсатиладиган;

бола туғилиши, ходим ёки унинг фарзандлари никоҳдан ўтиши муносабати билан кўрсатиладиган;

қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини бериш ёки уларни сотиб олиш учун маблағлар бериш тарзида кўрсатиладиган моддий ёрдам;

11) ишламайдиган пенсионерларга солиқ агенти томонидан тўланадиган тўловлар;

12) маънавий зарарни компенсация қилиш бўйича пуллик тўловлар;

13) ушбу Кодекснинг VI бўлимида белгиланган ҳолларда ва тартибда нархларга тузатиш киритиш туфайли олинган даромад;

14) ушбу Кодекснинг 300-моддасида назарда тутилган тартибда аниқланадиган талаб қилиш ҳуқуқидан ўзганинг фойдасига воз кечиш шартномаси бўйича олинган даромад;

15) солиқ тўловчининг ушбу Кодекснинг 371-376-моддаларида кўрсатилмаган бошқа даромадлари.

Ходимларнинг юқорида санаб ўтилган барча даромадларини, бошқачасига, қуйидаги иккита гуруҳларга ажратиш ҳам мумкин:

Асосий даромад – бу меҳнатга ҳақ тўлашнинг қабул қилинган шакллари ва тизимларига мувофиқ ишбай нархлар, тариф ставкалари ва мансаб маошларидан келиб чиққан ҳолда ҳақиқатда ишланган вақт ёки бажарилган иш учун ҳисобланган иш ҳақи.

Қўшимча даромад – бу ходимга янги тахрирдаги Солиқ кодексининг 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377-моддаларида белгиланган барча бошқа тўловлар. Уларга чунончи, меҳнат таътили ҳақи, вақтинчалик меҳнат лаёқатини йўқотганлик учун нафақа, ҳисобланган мукофотлар, қўшимчалар, устамалар, компенсация тўловлари, моддий наф кўринишидаги тўловлар ва бошқа даромадлар қиради.

Солиқ кодексининг 369-моддасига мувофиқ қуйидагилар ходимларнинг жами даромад таркибига киритилмайди:

1) Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотларига ва давлат пул мукофотларига сазовор бўлган солиқ тўловчи олган бир йўла бериладиган давлат пул мукофоти ёки шунга тенг баҳодаги эсдалик совғаларининг қиймати, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг ёки Ўзбекистон Республикаси

Вазирлар Маҳкамасининг қарори асосида бир йўла бериладиган пул мукофоти ва совғалар;

2) донорлик учун пул мукофотлари, шунингдек, тиббиёт муассасаларининг ходимлари томонидан қон олганлик учун олинадиган суммалар;

3) олинган алиментлар;

4) фуқаролар томонидан олинадиган суғурта товони суммалари;

5) қонун ҳужжатларида белгиланган миқдорларда ва тартибда тўланадиган стипендиялар;

6) қонун ҳужжатларига мувофиқ уй-жой-коммунал хизматлар ҳақини тўлаш бўйича ҳар ойлик компенсация пул тўловлари;

7) давлат пенсиялари, ижтимоий суғурта (ҳомиладорлик ва бола туғилганда бериладиган туғинш нафақалари, қўшимча дам олиш куни, дафн этиш) бўйича нафақалар;

8) мажбурий жамғариб бориладиган пенсия бадаллари, улар бўйича фоизли даромадлар, шунингдек, жамғариб бориладиган пенсия тўловлари.

9) қонун ҳужжатларида белгиланадиган тартибда ўзини ўзи банд қилган шахсларнинг меҳнат фаолияти натижасида олинган даромадлар;

10) Ўзбекистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси резидентлари бўлган юридик шахслар томонидан чиқарилган халқаро облигациялар бўйича даромадлар.

Шунингдек, Солиқ кодексининг 369-моддаси (2-қ)га асосан корхоналарнинг жисмоний шахс фойдасига амалга оширадиган қуйидаги харажатларига солиқ тўловчининг даромади сифатида қаралмайди:

1) меҳнат шaroитлари нокулай бўлган ишларда банд бўлган ходимларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда суг, даволаш-профилактика озиқ-овқати, газланган шўр сув, шахсий ҳимоя ва гигиена воситалари билан таъминлаш бўйича харажатлари;

2) касаба уюшмаси қўмитаси томонидан амалга ошириладиган тўловлар, шу жумладан, аъзолик бадаллари ҳисобидан касаба уюшмаси аъзоларига бериладиган моддий ёрдам, бундан касаба уюшмаси қўмитасининг ходимларига меҳнат вазифаларини

базарганлик учун бериладиган пул мукофотлари ва бошқа тўловлар мустасно;

3) фавқулодда ҳолатлар муносабати билан етказилган зарарлар суммаси доирасида бериладиган моддий ёрдам суммалари;

4) ходимларни иш жойига олиб бориш ва олиб қайтиш бўйича харажатлари;

5) диний расм-русумлар ва маросимларни, байрам тантаналарини ўтказиш, вакиллик харажатлари, шаҳар йўловчилар транспортида ходимларнинг хизмат қатновлари учун фойдаланиладиган йўл қарточкаларини олиш, шунингдек, юридик шахснинг ходимларнинг меҳнат ва дам олиш шароитларини таъминлаш билан боғлиқ ҳамда муайян жисмоний шахсларнинг даромади ҳисобланмайдиган бошқа харажатлари;

6) ходимга хизмат вазифаларини бажариш учун зарур бўлган махсус кийим-бош, махсус пойабзал, формали кийим-бош бериш харажатлари ёки уларни пасайтирилган баҳоларда сотиш муносабати билан қилинган харажатлар, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда айрим тоифадаги ходимларни ўз хизмат вазифаларини бажариш чоғида озиқ-овқат билан таъминлаш бўйича харажатлар;

7) ходим бошқа жойга ишга ўтказилганда ёхуд кўчиб борганда кўчиш, мол-мулкни кўчириб бориш, жой ижараси (йўл харажатлари учун бериладиган пул) билан боғлиқ харажатларни тўлаш ёки бу харажатларнинг ўрнини қоплаш харажатлари;

8) хизмат сафарларига оид қуйидаги компенсация тўловлари:

- тасдиқловчи ҳужжатлар асосида хизмат сафари жойига бориш ва у ердан қайтиб келиш учун, шу жумладан, жой банд қилиш учун ҳақ тўлашни қўшган ҳолда ҳақиқатда амалга оширилган тўловлар. Йўл ҳужжатлари бўлмаган тақдирда, темир йўл транспортидаги (агар темир йўл қатнови бўлмаса, шаҳарлараро автобусдаги) йўл ҳақи қиймати миқдорида, лекин авиачипта қийматининг 30 фоизидан ошмайдиган миқдорда;

- уй-жойни ижарага олиш бўйича ҳақиқатда амалга оширилган тўловлар. Япаганлитини тасдиқловчи ҳужжатлар бўлмаган тақдирда, қонун ҳужжатларида белгиланган нормалар доирасида;

- тасдиқловчи ҳужжатлар асосида уй-жойни банд қилиш учун тўловлар;

- қонун ҳужжатларида белгиланган нормалар доирасида хизмат сафарида бўлинган вақт учун тўланадиган кундалик харажатлар учун ҳақ (суткалик пуллар);

- қонун ҳужжатларида белгиланган ва ҳужжатлар билан тасдиқланган бошқа тўловлар;

9) қонун ҳужжатларида назарда тутилган нормалар доирасида ходимга тўланадиган компенсация тўловлари (компенсациялар):

- доимий иши йўлда кечадиган, ҳаракатланиш ва (ёки) қатнов тусига эга бўлган, шунингдек, вахта усулида ишларни бажаришда ходимга компенсация тўловлари (компенсациялар);

- хизмат ишларида шахсий автомобилдан фойдаланганлик учун компенсация тўловлари (компенсациялар), бундан хизмат сафарлари мустасно;

- дала таъминоти;

- қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ва нормалар бўйича бошқа компенсация тўловлари (компенсациялар), бундан ушбу Кодекснинг 373 ва 377-моддаларида кўрсатилганлари мустасно;

10) меҳнатда майиб бўлганлик ёки соғлиққа бошқача тарзда шикаст етганлик билан боғлиқ зарарнинг ўрнини қоплаш бўйича қуйидаги миқдордаги тўловлар:

- жабрланувчи меҳнатда майиб бўлганига қадар олган ўртача ойлик иш ҳақиға нисбатан фоиз ҳисобидаги, унинг касбға оид меҳнат қобилиятини йўқотганлик даражасига мувофиқ белгиланадиган ҳар ойлик тўловлар (вояға етмаган шахс меҳнатда майиб бўлиб қолган тақдирда, зарарнинг ўрни унинг иш ҳақи (даромади) миқдоридан келиб чиққан ҳолда, лекин қонун ҳужжатларида белгиланган меҳнатта ҳақ тўлашнинг энг кам миқдорининг 1,76 барабаридан кам бўлмаган миқдорда қопланади);

- махсус тиббий парваришға муҳтож жабрланувчиларға қўшимча харажатлар учун ойига меҳнатта ҳақ тўлашнинг энг кам миқдорининг 70,3 фоизи миқдоридаги тўловлар;

- жабрланувчининг маиший парвариши учун қўшимча харажатлар тариқасида ҳар ойда меҳнатта ҳақ тўлашнинг энг кам миқдорининг 17,6 фоизи миқдоридаги тўловлар;

- ходимнинг соғлиғига шикаст етказилганлиги муносабати билан иш берувчи томонидан бир йўла тўланадиган нафақа

тариқасида жабрланувчининг йиллик ўртача иш ҳақи миқдоридаги тўловлар;

11) боқувчиси вафот этганлиги муносабати билан қуйидаги миқдордаги тўловлар:

- марҳумнинг ўртача иш ҳақининг вафот этган боқувчининг қарамоғида бўлган ва унинг вафоти муносабати билан зарарни ундиришга ҳақли бўлган меҳнатга қобилиятсиз шахсларга тўғри келадиган улуши миқдоридаги тўловлар;

- боқувчиси вафот этганлиги муносабати билан зарарни ундиришга ҳақли бўлган шахсларга бир йўла тўланадиган нафақа тариқасида марҳумнинг ўртача йиллик иш ҳақининг олти баравари миқдоридаги тўловлар;

12) талабаларнинг таълим олиши учун Ўзбекистон Республикасининг олий ўқув юрти билан тўғридан-тўғри шартномалар бўйича пулли-контракт асосида ўтказиладиган тўловлар;

13) ходимларнинг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш харажатлари.

14) солиқ тўловчининг миқозларнинг товарлар ва хизматларни сотиб олиш фаоллигини оширишга қаратилган ва бонуслар (баллар, миқозни ушбу ташкилотлардан товарлар (хизматлар) сотиб олиш фаоллигини белгиловчи бошқа бирликлар) ҳисобланишини назарда тутувчи дастурларда иштироки натижасида ушбу дастурда белгиланган асослар бўйича олинган пул ва натура шаклидаги даромадлари. Даромадлар солиқ тўловчининг жами даромадига қуйидаги ҳолларда қўшилади:

- солиқ тўловчининг ушбу банднинг биринчи хатбошисида кўрсатилган дастурларда иштирок этиши очик оферта шартларисиз амалга оширилганда;

- солиқ тўловчи ушбу банднинг биринчи хатбошисида кўрсатилган мамлакатимиздаги ва чет эл ташкилотларининг дастурларига, уларда акцепт муддати ўттиз кундан кам ва (ёки) уларда оммавий офертани муддатида олдин чақириб олиш имконияти назарда тутилган шартлар асосидаги очик офертага қўшилганда;

- ушбу банднинг биринчи хатбошисида кўрсатилган ташкилотчи билан лавозим мажбуриятларини бажаришда меҳнат муносабатларида бўлган, шунингдек, солиқ тўловчи томонидан

товарлар етказиб берганлик (ишлар бажарганлик, хизматлар кўрсатганлик) учун ҳақ (мукофот) ёки моддий ёрдам сифатидаги тўлов шаклидаги даромад тўланганда.

3.4. Ходимлар билан меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларга доир ҳисоб регистрлари

Корхона ва ташкилотлар бухгалтериясида ходимлар билан улар меҳнати ва унга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китоблар ҳисобини юритиш учун қуйидаги ҳисоб регистрларидан бири қўлланилади:

*ҳодимнинг шахсий счёти карточкаси (Т-54-шакл);

*иш ҳақи китоби;

*ҳисоб-китоб тўлов қайдномаси.

Ходимнинг шахсий счёти карточкаси (Т-54-шакл) - бу бухгалтерияда ходим билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар қайд этиладиган ҳисоб регистри. Ушбу регистр бухгалтерияга тақдим этилган ходимни ишга қабул қилиш тўғрисида раҳбар томонидан имзоланган буйруқнинг «Аслига тўғри» белгиси қўйилган нусхаси асосида очилади. Шахсий счёт карточкасининг намунавий шакли қуйида келтирилган.

Т-54-шакл

ШАХСИЙ СЧЁТ КАРТОЧКАСИ № _____

Ф.И.Ш. _____
 Бўлим _____
 Лавозими _____
 Таъриф разряди _____
 Лавозим маоши _____

Ой	Бош қолдиқ		Ишлаган кунлари сони (соати)	Ҳисобланди			Ушланди			Охириги қолдиқ	
	Ходим қарзи	Корхона қарзи				Жами ҳисобланди			Жами ушланди	Ходим қарзи	Корхона қарзи
Январь											
Февраль											
Март											
Апрель											
Май											
Июнь											
Июль											
Август											
Сентябрь											
Октябрь											
Ноябрь											
Декабрь											
Жами ҳисобот йилида											

Ходимнинг шахсий счёти карточкасида, кўришиб турибдики, у бўйича дебиторлик ва кредиторлик қарзнинг бош ва охири қолдиғи, унга ҳисобланган даромадларнинг барча турлари ва жами сўммаси, шунингдек, ходим даромадидан ушланмаларнинг барча турлари ва жами сўммаси ойма-ой ёзиб борилади. Уларга қилинган ёзувлар асосида ходимларга ҳисобланган даромадлар ва улардан ушланмалар бўйича турли ишлов қайдномалари тузилади, мос равишда, ушбу қайдномаларнинг йиғма маълумотлари асосида 6700 «Меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоблашишлар» счёти бўйича 10-журнал-ордер юритилади ҳамда Бош китобга тегишли ёзувлар қилинади.

Иш ҳақи китоби — бу махсус бир хил шаклдаги варақлардан иборат ва китоб кўринишида муқовланган ҳисоб регистри. Ходимларининг сони кўп бўлган корхоналарда иш ҳақи китоби ҳар бир бўлинма бўйича, микрофирма ва кичик корхоналарда эса яхлит тарзда юритилади. Иш ҳақи китобининг намунавий шакли 3.4-жадвалда келтирилган.

Ҳисоб-китоб тўлов қайдномаси — бу иш ҳақи китоби реквизитларини ўз ичига олган ва алоҳида варақ кўринишида юритиладиган ҳисоб регистри. Унинг намунавий шакли 3.5-жадвалда келтирилган. Мазкур қайднома ходимлари сони кам бўлган микрофирмалар ва кичик корхоналарда иш ҳақи китоби ўрнига тузилиши мумкин.

3.4-жадвал

ИШ ҲАҚИ КИТОБИ

Ходим- нинг Ф.И.Ш	Лав о- Зим и	Бош қолдик		Ишл а-ган кун- лари сони (соат и)	Ҳисобланди			Ушланди			Охири қолдик	
		Хо- дим қар- зи	Кор- хона қарзи				Жам и ҳя- соб- ланд и			Жам и ушла нди	Хо- дим қар- зи	Кор- хона қар- зи
Абдиев А												
.....												
Жами												

ҲИСОБ-КИТОБ ТЎЛОВ ҚАЙДНОМАСИ

Т/р	Табель рақами	Ҳисобланди										Ушлаб қолинди ва ҳисобга олинди										Отасининг исми
								меҳнатга қобилиятсизли к	нафақаси ва бошқа туловлар		жами ҳисобланди	ойнинг 1-ярми учун аванс	Даромад солиғи	Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига			жами ушланма	қўлга бериладиган сўмма	олганлигини тасдиқловчи имзо			
1	2	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21			

Тузувчи

(лавозим)

(имзо)

(Ф.И.Ш.)

Текширди

(лавозим)

(имзо)

(Ф.И.Ш.)

"

й.

3.5.Ходимларга асосий иш ҳақини ҳисоблаш тартиби ва ҳисоби

Ходимларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш тарзидаги даромадларида уларнинг асосий иш ҳақи муҳим ўрини тутати.

Асосий иш ҳақи, деганда ходимнинг ҳақиқатда ишлаган вақти ёки бажарган иши учун ҳисобланган иш ҳақи тушунилади.

Асосий иш ҳақини ҳисоблашга куйидаги ҳужжатлар асос бўлади:

• **вақтбай ишловчилар** учун – ойлик лавозим маоши белгиланган штат жадвали ва ишга чиқиш ҳисоби табели.

• **ишбай ишловчилар учун** – бажарилган ишларнинг ҳажмини тасдиқловчи ҳужжатлар (нарядлар, маълумотномалар, ҳисоботлар, даилоатномалар ва бошқалар), шунингдек, бир бирлик иш учун белгиланган иш ҳақи меъёри ва ишга чиқиш ҳисоби табели (ишни коллектив тарзда бажарувчилар учун).

Вақтбай иш ҳақи шаклида ишловчи ходимга асосий иш ҳақи сўммаси унинг ҳақиқатда ишлаган соатлари ёки кунлари сонини бир соатлик ёки бир кунлик ўртача иш ҳақи миқдорига кўпайтириш йўли билан топилади. Ходимнинг бир соатлик ёки бир кунлик ўртача иш ҳақи миқдори унинг штат жадвали бўйича белгиланган лавозим маошини ҳисобот ойдаги календар иш соатлари ёки кунлари сонига бўлиш орқали топилади.

Мисол. *Бухгалтернинг штат жадвали бўйича лавозим маоши –1 000 000 сўм. Январ ойидаги календар иш кунлари сони –25 кун. Январ ойида у табел бўйича 15 кун тўлиқ ишлаган, қолган кунлар учун касаллик варақасини тақдим этган.*

Юқоридаги мисол шартига кўра, бухгалтернинг бир кунлик ўртача иш ҳақи сўммаси 40000 сўм ($1000000 : 25$), январда ҳақиқатда ишлаган кунларига ҳисобланадиган иш ҳақи сўммаси 600000 сўмни (40000×15) ташкил этади.

Ишбай иш ҳақи шаклида ишловчи ходимларга асосий иш ҳақи сўммаси ишнинг якка ёки жамоа бўлиб бажарилиши хусусиятларидан келиб чиқиб, турли тартибларда ҳисобланади. Чунончи, ишни якка тартибда бажаришда ҳар бир ишловчи ишчига асосий иш ҳақи бевосита у томонидан ҳақиқатда бажарилган иш ҳажмини бир бирлик иш учун белгиланган тариф ставкаси (расценкаси)га кўпайтириш орқали топилади.

Мисол. *Ишчи ой мабойида 15 донa маҳсулот ишлаб чиқарди. Бир бирлик маҳсулот учун иш ҳақи меъёри – 100000 сўм. Ишчига ҳисобланадиган иш ҳақи сўммаси ишбай иш ҳақи шаклининг ишбу турида 1 500 000 сўмни (15×100000) ташкил этади.*

Ишни жамоа бўлиб бажаришда дастлаб бригада томонидан бажарилган жами иш учун умумий асосий иш ҳақи бевосита

бригада аъзолари томонидан ҳақиқатда бажарилган иш ҳажмини бир бирлик иш учун белгиланган тариф ставкаси (расценкаси)га кўпайтириш орқали топилади, сўнгра жами ҳисобланган иш ҳақи бригада аъзолари ўртасида уларнинг меҳнатда иштирок этиш коэффициентига қараб тақсимланади. Ходимларнинг меҳнатда иштирок этиш коэффициенти уларнинг ишлаган иш вақти ёки разрядлари бўйича 1 соатлик иши учун белгиланган тариф ставкасига қараб белгиланади.

Мисол. 4 кишидан иборат бригада ой мабойнида 1000 дона маҳсулот ишлаб чиқарди, бир бирлик маҳсулот учун иш ҳақи меъёри – 6000 сўм. Ҳисобот даврида 1-ходим 180 соат, 2-ходим 120 соат, 3-ходим 150 соат, 4-ходим 130 соат ишлаган, жами бригада аъзоларининг ишлаган вақти 580 соат/киши.

Юқоридаги мисол шартига кўра:

***бригада аъзолари учун ҳисобланадиган жами асосий иш ҳақи сўммаси 6000000 сўмни (1000×6000) ташкил этади;**

***ҳисобланган жами иш ҳақи бригада аъзолари ўртасида қуйидагича тақсимланади:**

1-ходимга 1862069 сўм ($6000000/580 \times 180$);

2-ходимга 1241379 сўм ($6000000/580 \times 120$);

3-ходимга 1551724 сўм ($6000000/580 \times 150$);

4-ходимга 1344828 сўм ($6000000/580 \times 130$).

Ходимларнинг меҳнатда иштирок этиш коэффициенти уларнинг разрядларига ҳамда мос равишдаги 1 соатлик таъриф ставкаларига қараб белгиланган ҳолда, жамоанинг алоҳида олинган аъзоларининг асосий иш ҳақи бажарилган иш учун жамоа аъзоларига ҳисобланган жами иш ҳақи сўммасини жамоа аъзоларининг разрядлари бўйича 1 соатлик тариф ставкалари йиғиндисига бўлиш ва топилган сонни ҳар бир ходимнинг разряди бўйича белгиланган 1 соатлик таъриф ставкасига кўпайтириш орқали топилади.

Мисол. 4 кишидан иборат бригада ой мобайнида 1000 дона маҳсулот ишлаб чиқарди, бир бирлик маҳсулот учун иш ҳақи меъёри – 6000 сўм. Ҳисобот даврда ишлаган 1-ходим 3 разрядга эга (1 соатга тариф ставкаси 5000 сўм), 2-ходим 2-разрядга эга (1

соатга тариф ставкаси 4000 сўм), 3-ходим 5 разрядга эга (1 соатга тариф ставкаси 5800 сўм), 4-ходим 6 разрядга эга (1 соатга тариф ставкаси 6500 сўм), жами бригада аъзоларининг 1 соатлик тариф ставкалари йигиндис 21300 сўм.

Юқоридаги мисол шартига кўра:

*бригада аъзолари учун ҳисобланадиган жами асосий иш ҳақи сўммаси 6000000 сўмни (1000×6000) ташкил этади;

*ҳисобланган жами иш ҳақи бригада аъзолари ўртасида қуйидагича тақсимланади:

1-ходимга 1408450 сўм ($6000000/21300 \times 5000$);

2-ходимга 1126760 сўм ($6000000/21300 \times 4000$);

3-ходимга 1633803 сўм ($6000000/21300 \times 5800$);

4-ходимга 1830987 сўм ($6000000/21300 \times 6500$).

Ишбай прогрессив шаклда ишловчи ходимларга асосий иш ҳақи сўммаси ишнинг белгиланган меъёри учун алоҳида расценкада, унинг меъёрдан ортиқ қисмлари учун эса бошқа табақалаштирилган расценкалар асосида ҳисобланади.

Мисол. Ишчи ой мабойида 110 дона маҳсулот ишлаб чиқарди. Ишнинг меъёрий миқдори 100 дона. Меъёрий миқдор учун бир бирлик маҳсулотга белгиланган расценка — 10000 сўм, меъёрдан ортиқ маҳсулот учун бир бирлик маҳсулотга белгиланган расценка — 11000 сўм. Ишчига ҳисобланадиган иш ҳақи сўммаси ушбу шаклда 1 110 000 сўмни ($100 \times 10000 + 10 \times 11000$) ташкил этади.

Корхона ва ташкилотларда ишлаётган ходимларга асосий иш ҳақидан ташқари меҳнатда эришилган турли ютуқлар, масалан, режа-топшириқларнинг бажарилиши ва ортиғи билан бажарилиши, илмий ва касбий даражалари, жамоатчилик ишлари ва бошқа ижтимоий аҳамиятга молик ишлари учун вақтбай мукофотли ва ишбай мукофотли иш ҳақи тўлаш турларига кўра турли миқдорларда мукофотлар, устамалар ва қўшимчалар ҳам ҳисобланиши мумкин. Ходимларнинг бундай меҳнатга ҳақ тўлаш тарзидаги даромадларини ҳисоблаш ички рағбатлантириш тартибларига, жамоа шартномаси ҳамда тузилган меҳнат шартномасига кўра корхона раҳбарининг буйруғига асосан ҳисобланади.

Вақтбай мукофотли шаклда турли миқдорларда ҳисобланган мукофотлар, устамалар ва қўшимча тўловларни ҳам олади. Бунга

мисол сифатида ҳисобот даврлари учун белгиланган ишлаб чиқариш ва сотиш режаларининг ошириб бажарилганлиги учун корхона раҳбари буйруғи билан цех бошлиқларига ва маркетинг бўлими ходимларига уларнинг белгиланган лавозим маошлари миқдорида ёки унга нисбатан маълум фоизларда ҳисобланган мукофотлаш сўмаларини, ишчиларга тариф расценкаларининг маълум миқдорида ҳисобланган мукофотлар, қўшимча ва устамалар сўмаларини келтириш мумкин.

Юқорида келтирилган тартибларда ҳисобланган вақтбай, ишбай, ишбай прогрессив, вақтбай мукофотли ва ишбай мукофотли асосий иш ҳақлари корхона бухгалтериясида ходимлар учун очилган шахсий счёт карточкаларига ёки иш ҳақи китоби ёхуд ҳисоб-китоб тўлов қайдномаларига ойма-ой ёзиб борилади. Ушбу ҳисоб регистрларида қайд этилган ҳисобланган иш ҳақларининг жамлама сўмалари бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади (3.6-жадвалга қаранг).

3.6-жадвал

**Иш ҳақи бўйича ҳисоб-китобларнинг счётларда акс
эттирилиши**

№	Операциянинг мазмуни	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос
1	Асосий ишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган асосий иш ҳақи сўмасига	2010	6710	Нарядлар, ҳисоботлар, табел, буйруқлар, ҳисоб-тўлов қайдномалари, ва бошқа ҳужжатлар
2	Ёрдамчи ишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган асосий иш ҳақи сўмасига	2310	6710	
3	Умумхўжалик ходимларига ҳисобланган асосий иш ҳақи сўмасига	2510	6710	
4	Ёрдамчи хўжаликлар ходимларига ҳисобланган асосий иш ҳақи сўмасига	2710	6710	
5	Брак маҳсулотларни тўғри-лаш учун ходимларга ҳисобланган асосий иш ҳақи сўмасига	2610	6710	

6	Маҳсулотларни сотиш бўлимлари ва омборхона ходимларига ҳисобланган вақтбай, ишбай, ишбай прогрессив, вақтбай мукофотли ва ишбай мукофотли асосий иш ҳақлари сўммасига	9410	6710	ҳисоботлар, табел, буйруқлар, ҳисоб-тўлов қайдномалари, ва бошқа ҳужжатлар
7	Маъмурий-бошқарув ходимларига ҳисобланган вақтбай, ишбай прогрессив, вақтбай мукофотли мукофотли асосий иш ҳақлари сўммасига	9420	6710	табел, буйруқлар, ҳисоб-тўлов қайдномалари, ва бошқа ҳужжатлар
8	Капитал қурилиш ишлари билан банд ходимларга ҳисобланган вақтбай, ишбай, ишбай прогрессив, вақтбай мукофотли ва ишбай мукофотли асосий иш ҳақлари сўммасига	0810	6710	нарядлар, ҳисоботлар, табел, буйруқлар, ҳисоб-тўлов қайдномалари, ва бошқа ҳужжатлар

3.6. Ходимларга меҳнат таътилининг ҳисобланиши ва ҳисоби

Ходимларга ишламаган вақт учун тўловларнинг муҳим турларидан бири бўлиб меҳнат таътили ҳақи ҳисобланади.

Меҳнат таътили – бу ходимга меҳнат кодексига мувофиқ иш жойи сақланган ҳолда ўртача кунлик иш ҳақи асосида тўлов қилиш шарти билан бериладиган каникул.

Ўзбекистон Республикасининг меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ корхона ходимлари иш фаолиятининг биринчи йили 6 ой ишлаганларидан сўнг, кейинги йилларда эса меҳнат таътили графиги ёки ходимнинг аризасига мувофиқ меҳнат таътилини олиш ҳуқуқига эгадирлар. Ходимларга таътил ҳар йили, шу таътил берилаётган иш йили тугагунга қадар берилиши лозим. Ишлаб чиқариш тусидаги сабабларга кўра жорий йилда таътилни тўлиқ бериш имкони бўлмаган алоҳида ҳолларда, ходимнинг розилиги билан таътилни 12 иш кунидан ортиқ бўлган қисми кейинги иш йилига кўчирилиши мумкин, шу йили ундан албатта,

фойдаланилмоғи лозим (*Ўз.Р Меҳнат кодексининг 143-моддаси*). Яъни ходим ҳар йили камида 12 иш кунни таътилда бўлиши керак. Бунда йиллик таътилнинг умумий муддати 48 иш кунидан ошиб кетиши мумкин эмас (*Ўз.Р Меҳнат кодексининг 140-моддаси*).

Меҳнат таътилини қайси санадан бошлаб неча кунга берилиши корхона раҳбарининг буйруғида кўрсатилади. Буйруқ асосида меҳнат таътили ҳақи қуйидаги тартибда ҳисобланади.

1. Ишбай ишловчилар учун

• олдинги меҳнат таътилидан кейинги меҳнат таътилигача олган иш ҳақи сўммаси, шунингдек, шу даврда олган мукофотларининг сўммаси топилиб, ушбу сўмма ишлаган ойлар сонига бўлинади. Агар ходимга 6 ойдан кейин меҳнат таътили берилган бўлса, 6 ой ичида олган иш ҳақи сўммаси, шунингдек, шу даврда олган мукофотларининг сўммаси топилиб, ушбу сўмма 6 га бўлинади. 6 ойдан кўп ой ишлаган ходимлар бўйича меҳнат таътили ҳақини ҳисоблаш учун олдинги меҳнат таътилидан кейинги меҳнат таътилигача олган иш ҳақи сўммаси, шунингдек, шу даврда олган мукофотларининг сўммаси топилиб, ушбу сўмма ҳақиқатда ишлаган ойлар сонига бўлинади. Топилган сўмма ўртача бир ойлик тўлов сўммасини билдиради.

• ўртача ойлик тўлов сўммаси ўртача ойлик иш кунлари сонига (25,4 кун) бўлинади. Топилган сўмма ўртача бир кунлик тўлов сўммасини билдиради.

• ўртача бир кунлик тўлов сўммаси буйруқ бўйича берилган меҳнат таътили кунлари сонига кўпайтирилади. Топилган сўмма ходимнинг меҳнат таътили ҳақини билдиради.

Мисол: *Айтайлик, ходимнинг олдинги меҳнат таътилидан кейинги меҳнат таътилигача бўлган даврда (2017 йил 1 августдан 2018 йил 1 июнгача бўлган даврда, жами 10 ой ичида) олган иш ҳақи сўммаси 9 600 000 сўмни, олган мукофотлари 2 400 000 сўмни ташкил қилган, ўртача ойлик иш кунлари сони -25,4 кун, ходимга буйруқ бўйича 15 иш кунли миқдорида меҳнат таътили берилган.*

Юқорида келтирилган тартиб ва шартли маълумотлар асосида ишбай ишловчи ходимга меҳнат таътили ҳақи қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади (3.7-жадвалга қаранг).

**Ишбай ишловчи ходимга меҳнат таътили ҳақининг
ҳисоб-китоби**

Ф.И.Ш. _____, **Давозими** _____

Меҳнат таътили берилган давр _____

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов Бирлиги	Миқдор
1	2017 йил 1 августдан 2018 йил 1 июнгача бўлган даврда ҳисобланган иш ҳақи	Сўм	9 600 000
2	2017 йил 1 августдан 2018 йил 1 июнгача бўлган даврда ҳисобланган мукофатлар	Сўм	2 400 000
3	Ходимнинг жами даромади (1+2)	Сўм	12 000 00
4	Ходим ишлаган ойлار сони	Ой	10
5	Ходимнинг ўртача ойлик даромади (3/4)	Сўм	1 200 000
6	Ўртача ойлик иш кунлари сони	Кун	25,4
7	Ходимнинг ўртача кунлик даромади (5/6)	Сўм	47 244,09
8	Ходимга берилган меҳнат таътили кунлари сони	иш кун	15
9	Ходимга ҳисобланган меҳнат таътили ҳақи (7*8)	Сўм	708 661,35

2.Вақтбай ишловчилар учун ходимнинг охирги ойдаги маоши ва олдинги меҳнат таътилидан кейинги меҳнат таътилигача бўлган даврда олган мукофотларининг ўртача ойлик сўммаси, пунингдек, корхона раҳбари буйруғи бўйича берилган меҳнат таътили кунлари сони меҳнат таътили ҳақини ҳисоблашга асос қилиб олинади. Ушбу маълумотлар асосида меҳнат таътили ҳақи куйидаги кетма-кетликда ҳисоб-китоб қилинади:

*ўртача ойлик тўлов ходимнинг охирги ойдаги маоши ва унинг олдинги меҳнат таътилидан кейинги меҳнат таътилигача бўлган даврда олган мукофотларининг ўртача ойлик сўммаси йиғиндисидан иборат бўлади. Айталик, ходимнинг ойлик маоши 1 500000 сўм, ўтган 9 ойда олган мукофот ҳақи 1 800 000 сўм. У

ҳолда ходимнинг меҳнат таътилини ҳисоблашга асос бўладиган ўртача ойлик сўммаси $1\,700\,000$ сўмни $(1\,500\,000 + 1\,800\,000/9)$ ташкил этади.

•ўртача ойлик тўлов сўммаси ўртача ойлик иш кунлари сонига (25,4 кун) бўлинади. Топилган сўмма ўртача бир кунлик тўлов сўммасини билдиради. Бизнинг мисолимизда ушбу тўлов 66 929,13 сўмни $(1\,700\,000:25,4)$ ташкил қилади.

•ўртача бир кунлик тўлов сўммаси буйруқ бўйича берилган меҳнат таътили кунлари сонига кўпайтирилади. Топилган сўмма ходимнинг меҳнат таътили ҳақини билдиради. Агар ходимга 18 кунлик меҳнат таътили берилган бўлса, у ҳолда унинг меҳнат таътили ҳақи $1\,204\,724,34$ сўмни $(66\,929,13 \times 18)$ ташкил қилади.

Агар ходимга бир неча йиллар давомида меҳнат таътили берилмаган бўлса, у ҳолда унга фойдаланилмаган меҳнат таътиллари ҳақи шу йиллар учун бира тўла ҳам ҳисобланиши мумкин.

МИСОЛ. Ходимга 15 иш кунидан иборат йиллик меҳнат таътили белгиланган. У таътилдан 2 йил (2016 йил октябрдан 2018 йил сентябргача) фойдаланмаган. 2018 йил 1 октябрдан унга 30 иш кунига таътил берилган. Таътил ҳақи ҳисоб-китоби санасида ходимнинг лавозим маоши $1\,800\,000$ сўмни, ҳисоб-китоб даврида (2016 йил октябрдан 2018 йил сентябргача) мукофотлар сўммаси $2\,400\,000$ сўмни ташкил этади.

Ушбу мисолга кўра ходимнинг меҳнат таътили ҳақини ҳисоблашга асос бўладиган ўртача ойлик иш ҳақи $1900\,000$ сўмни $(1\,800\,000 + 2\,400\,000 / 24)$ ташкил қилади.

Меҳнат таътили ҳақи $2\,244\,094,49$ сўмга $(1900000 / 25,4 \times 30)$ тенг бўлади.

Меҳнат шартномаси бекор қилинган ҳолда ходимга фойдаланилмаган меҳнат таътиллари учун компенсация тўланади. Айтайлик, юқоридаги мисолда келтирилган шартларга кўра охириги 2 йил давомида меҳнат таътили берилмаган ходим билан 2018 йил 1 октябрдан меҳнат шартномаси бекор қилинган. У ҳолда ушбу ходимга ўтган 3 йилда фойдаланилмаган меҳнат таътили учун $2\,244\,094,49$ сўм миқдорида компенсация ҳисобланади.

Юқоридаги тартибларда ҳисобланган меҳнат таътили ҳақлари ва фойдаланилмай қолинган меҳнат таътили учун компенсация тўловлари Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат) ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом» га мувофиқ корхоналарнинг тегишли турдаги харажатларига олиб борилади. Чунончи, ишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган меҳнат таътили ҳақи ишлаб чиқариш харажатларига, сотиш бўлими ходимларига ҳисобланган меҳнат таътили ҳақи сотиш харажатларига, маъмурий-бошқарув ходимларига ҳисобланган меҳнат таътили ҳақи маъмурий-бошқарув харажатларига киритилади.

Ҳисобланган меҳнат таътили ҳақлари ва фойдаланилмай қолинган меҳнат таътили учун компенсация тўловлари корхона бухгалтериясида ходимлар учун очилган шахсий счёт карточкаларига ёки иш ҳақи китоби ёхуд ҳисоб-китоб тўлов қайдномаларига ойма-ой ёзиб борилади. Ушбу ҳисоб регистрларида қайд этилган ҳисобланган меҳнат таътили ҳақлари ва фойдаланилмай қолинган меҳнат таътили учун компенсация тўловларининг жамлама сўмmaları бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади (3.8-жадвалга қаранг).

3.8-жадвал

Меҳнат таътили бўйича ҳисоб-китобларнинг счётларда акс эттирилиши

№	Операциянинг мазмуни	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос
1	Асосий ишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган меҳнат таътили ёки фойдаланилмай қолинган меҳнат таътили учун компенсация тўловлари сўммасига	2010	6710	Табел, буйруқлар, ҳисоб-китоб, ҳисоб-тўлов қайдномалари, ва бошқа ҳужжатлар
2	Ёрдамчи ишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган меҳнат таътили ёки фойдаланилмай қолинган меҳнат таътили учун компенсация тўловлари сўммасига	2310	6710	

3	Умумхўжалик ходимларига меҳнат таътили ёки фойдаланилмай қолинган меҳнат таътили учун компенсация тўловлари сўммасига	2510	6710	
4	Ёрдамчи хўжаликлар ходимларига ҳисобланган меҳнат таътили ёки фойдаланилмай қолинган меҳнат таътили учун компенсация тўловлари сўммасига	2710	6710	
5	Маҳсулотларни сотиш бўлимлари ва омборхона ходимларига ҳисобланган меҳнат таътили ёки фойдаланилмай қолинган меҳнат таътили учун компенсация тўловлари сўммасига	9410	6710	Табел, буйруқлар, ҳисоб-китоб, ҳисоб-тўлов қайдномалари, ва бошқа ҳужжатлар
6	Бошқарув ходимларига ҳисобланган меҳнат таътили ёки фойдаланилмай қолинган меҳнат таътили учун компенсация тўловлари сўммасига	9420	6710	

Республикаимизнинг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси (МЖТК)га мувофиқ (49-модда) меҳнат таътили ҳақини ва фойдаланилмаган меҳнат таътили учун компенсация тўловларини ҳисоблаш ва тўлаш бўйича қонун ҳужжатларини бузганлик учун мансабдор шахслар жавобгарликка тортилиб, энг кам иш ҳақининг 2 бараваридан 5 бараваригача, агар мазкур қонунбузарлик вояга етмаган шахсга нисбатан содир этилган бўлса - энг кам иш ҳақининг 5 бараваридан 10 бараваригача миқдорда жарима тўлайдилар.

3.7. Вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлик бўйича нафақаларнинг ҳисобланиши ва ҳисоби

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси қуйидаги ҳолларда берилади:

а) вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотиш билан боғлиқ касалликда (шикастланишда);

б) санаторий-курортларда даволанганда;
в) касалланган оила аъзосини парваришlash зарур бўлганда;
г) карантинда;
д) сил ёки касб касаллиги туфайли вақтинча бошқа ишга ўтказилганда;

е) меҳнат қobiliятини тиклаш ёки ясама аъзо (протез) қўйдириш учун реабилитация муассасаларига ётқизилганда.

Вақтинча меҳнатга қobiliятсизлик нафақаси қўидаги ҳолларда берилмайди:

*ишдан ёки бошқа вазифалардан бўйин товлаш мақсадида ўз саломатлигига атайлаб зиён етказган ёхуд ўзини касалликка солганда;

*ғиёҳвандлик ёки мастлик билан боғлиқ ҳаракатлар оқибатида, шунингдек спиртли ва ғиёҳвандлик моддаларини истеъмол қилиш натижасида касалликка чалинганда (жароҳатланганда);

*жиноят содир қилиш вақтида жароҳатланганда;

*суд қарори асосида мажбурий даволанишга юборилганда (руҳий касаллардан ташқари);

*ҳибсда бўлган даврда;

*суд-тиббийёт экспертизасидан ўтиш даврида.

Вақтинча меҳнатга қobiliятсизлик нафақасини тайинлаш учун фақат белгиланган тартибда тиббийёт муассасаси томонидан берилган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси (касалик варақаси) асос бўлади.

Вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлик бўйича нафақаларнинг миқдорлари ва уларни ҳисоблаш тартиби Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 28 февралдаги 71-сон "Вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлик бўйича нафақалар тўлаш чегарасини такомиллаштириш тўғрисида" қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирининг 2002 йил 1 апрелдаги 21-сон буйруғи билан тасдиқланган "Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақаларни тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисидаги низом" билан белгиланган.

Ушбу меъёрий ҳужжатларга мувофиқ вақтинча меҳнатга қobiliятсизлик нафақаси:

а) тўлиқ иш ҳақи миқдорида қўидагиларга тўланади:

*ишлаётган Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиларига;

***байналмилалчи жангчиларга ва уларга тенглаштирилган бошқа шахсларга;**

***қарамоғида 16 ёшга (ўқувчилар 18 ёшга) етмаган уч ёки ундан ортиқ болалари бўлган ходимларга;**

***Чернобиль АЭСдаги авария оқибатларини тугатишда қатнашган ходимларга;**

***Чернобиль АЭСдаги авария натижасида радиоактив ифлосланиш зонасидан эвакуация қилинган ва кўчирилган, қон ҳосил қилувчи органлар касалликлари (ўткир лейкоз), қалқонсимон без ва хавфли ўсмалар билан боғлиқ касалликларга (аденома, рак) чалинган ходимларга;**

***меҳнатда майибланиш ва касб касаллиги натижасида вақтинча меҳнатга қобилиятсиз бўлган ходимларга;**

б) ижтимоий аҳамиятга эга бўлган касалликлар бўйича ҳисобда турган ходимларга, улар томонидан давлат ижтимоий суғурта бадалли тўлаган даврининг (умумий иш стажининг) давомийлигига боғлиқ равишда:

***умумий иш стаж 8 йил ва ундан ортиқ бўлган ходимларга - иш ҳақининг 100%и миқдорида;**

***умумий иш стаж 5 йилдан 8 йилгача бўлган ходимларга - иш ҳақининг 80%и миқдорида;**

***умумий иш стаж 5 йилгача бўлган ходимларга - иш ҳақининг 60%и миқдорида;**

в) қолган ҳолларда, уларнинг давлат ижтимоий суғуртасига бадаллар тўланишининг (умумий иш стажининг) давомийлигига боғлиқ ҳолда:

***умумий иш стаж 8 йил ва ундан ортиқ бўлган ходимларга ҳамда 21 ёшга етмаган чин (сағир) етимларга - иш ҳақининг 80%и миқдорида;**

***умумий иш стаж 8 йилгача бўлган ходимларга - иш ҳақининг 60%и миқдорида.**

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бўйича нафақалар барча ҳолларда ходимнинг ҳақиқий иш ҳақидан ҳисоблаб чиқарилади. Нафақаларни ҳисоблашда асос қилиб олинадиган ҳақиқий иш ҳақиға иш жойидан, суғурта бадаллари ундирилиб тўланадиган жами иш ҳақи тўловлари киради. Нафақаларни ҳисоблаб чиқаришда ҳисобга олинадиган иш ҳақининг барча турлари

уларнинг ҳақиқатда олинган вақти бўйича эмас, балки улар ҳисоблаб ёзилган вақт бўйича иш ҳақиға қўшилади.

Меҳнатига вақтбай ҳақ тўланадиган ходимларга нафақа ҳисоблаб чиқаришга вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бошланган ой бошидаги лавозим маоши ҳамда охириги 12 ойдаги барча турдаги қўшимча ва устамаларнинг 1/12 қисми асос қилиб олинади. Ушбу иш ҳақи турлари сўммасини вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик рўй берган ойдаги барча иш кунларига (жадвал бўйича) бўлиш йўли билан ўртача бир кунлик иш ҳақи аниқланади. Ўртача кунлик иш ҳақини нафақа миқдорини белгилаш учун иш ҳақиға қўлланиладиган фоиизга кўпайтириш йўли билан ўртача бир кунлик нафақа сўммаси топилади. Нафақанинг умумий сўммаси кунлик нафақани ушбу ойда вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик туфайли ишга келмаган иш кунлари сонига кўпайтириш йўли билан аниқланади.

Мисол 1. *Ходимнинг лавозим маоши 1 500 000 сўм, у 3 февралдан 20 февралгача ишга касаллиги туфайли келмаганлиги тўғрисида касаллик варақасини тақдим этган. Ходимнинг болалари сони 2 та, меҳнат стажи 6 йил, ўтган 12 ойда олган барча қўшимча ва устамаларнинг ўртача ойлик миқдори 1 200 000 сўм.*

Юқорида келтирилган тартиб ва шартли маълумотлар асосида вақтбай ишловчи ходимга вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади (3.9-жадвалга қаранг).

3.9-жадвал

Вақтбай ишловчи ходимга вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси ҳисоб-китоби

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов Бирлиги	Миқдор
1	Ходимнинг ойлик лавозим маоши	Сўм	1 500 000
2	Олдинги 12 ойда олинган мукофат, бошқа қўшимча ва устамаларнинг ўртача ойлик сўммаси	Сўм	1 200 000
3	Ходимнинг жами ўртача ойлик даромади (1+2)	Сўм	2 700 00

4	Меҳнат қобилияти бўлмаган ойдаги иш кунлари сони	Кун	20
5	Ўртача бир кунлик иш ҳақи (3/4)	Сўм	135 000
6	Нафақа тўлаш фоизи	%	60
7	Ўртача бир кунлик нафақа сўммаси (5*6)	сўм	81 000
8	Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик иш кунлари сони	кун	13
9	Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик иш кунлари учун ҳисобланган нафақа сўммаси (8*9)	сўм	1 053 000

Меҳнатига ишбай ҳақ тўланадиган ходимларга нафақа ҳисоблаб чиқаришга вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик бошланган ойдан олдинги ойда ҳисобланган иш ҳақи сўммаси ҳамда охириги 12 ойдаги барча турдаги қўшимча ва устамаларнинг 1/12 қисми асос қилиб олинади. Ушбу сўмма асосида ишбай ишловчи ходимга меҳнатга қобилиятсизлик кунлари учун нафақа ҳисоблашнинг тартиби юқорида келтирилган тартибга тўлиқ ўхшайди.

Республикамиз Президентининг 2006 йил 18 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2007 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида» ПҚ-532-сон қарори 4-бандига мувофиқ 2007 йил 1 январдан бошлаб вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаларини тўлаш мажбурияти иш берувчилар зиммасига юкланган, уларни иш берувчилар ўз маблағлари ҳисобидан тўлайдилар. Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом»га киритилган ўзгартиришларга мувофиқ ходимларга вақтинча меҳнатга қобилиятсизлиги учун ҳисобланган нафақалар корхоналарнинг тегишли турдаги харажатларига олиб борилади. Чунончи, ишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган вақтинча меҳнатга қобилиятсизлиги учун ҳисобланган нафақалар ишлаб чиқариш харажатларига, сотиш бўлими ходимларига ҳисобланган нафақалар сотиш харажатларига, маъмурий-бошқарув ходимларига ҳисобланган нафақалар маъмурий-бошқарув харажатларига киритилади. Ҳисобланган вақтинча меҳнатга қобилиятсизлиги учун нафақалар корхона бухгалтериясида ходимлар учун

очилган шахсий счёти карточкаларига ёки иш ҳақи китоби ёхуд ҳисоб-китоб бўлов қайдномаларига ойма-ой ёзиб борилади. Ушбу ҳисоб регистрларида қайд этилган ҳисобланган вақтинча меҳнатга қобилиятсизлиги учун нафақаларнинг жамлама сўммалари бухгалтерия ҳисобида Дебет 2010,2310,2510 Кредит 6710 ёзувлари билан акс эттирилади.

3.8. Ҳомиладорлик ва бола туғиш ҳамда бола парвариши учун нафақалар ҳисоб-китоби ва ҳисоби

Аёлларга туққунга қадар 70 календарь кун ва туққанидан кейин 56 календарь кун (туғиш қийин кечган ёки икки ва ундан ортиқ бола туғилган ҳолларда - 70 календарь кун) муддати билан ҳомиладорлик ва туғиш таътиллари берилиб, давлат ижтимоий суғуртаси бўйича иш ҳақининг 100%и миқдорида нафақа тўланади. Ҳомиладорлик ва туғиш таътили жамланган ҳолда ҳисоблаб чиқилиб, туғишга қадар амалда бундай таътилниң неча кунидан фойдаланилганидан қатъий назар аёлга тўлиқ берилади.

Бундан ташқари, ишлаётган аёлларга ёки туғилган боланиң отасига (агар туққан аёл ишламаса) «Давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида низом»га кўра қонун ҳужжатлари билан бола туғилган санада белгиланган меҳнат ҳақи энг кам миқдорининг икки баравари миқдорида бир марталик нафақа (суюнчи пули) тўланади.

Ҳомиладорлик ва туғиш таътили тугаганидан кейин аёлнинг хоҳишига кўра, унга боласи икки ёшга тўлгунга қадар болани парваришлаш учун таътил берилиб, бу даврда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва миқдорда (энг кам иш ҳақининг 2 баравари миқдорида) нафақа тўланади. Аёлга, унинг хоҳишига кўра, боласи уч ёшга тўлгунга қадар болани парваришлаш учун иш ҳақи сақланмайдиган қўшимча таътил ҳам берилади.

Меҳнатига вақтбай ҳақ тўланадиган аёлларга ҳомиладорлик ва туғиш бўйича нафақалар қуйидаги кетма-кетликда ҳисоб-китоб қилинади:

1. Нафақа ҳисоб-китоби кунда белгиланган иш ҳақи (тариф, маош) ҳамда таътил бошланган ойдан олдинги 12 ой даврида

олинган мукофотлар, барча бошқа кўшимча ва устамалар асосида ходиманинг ўртача ойлик иш ҳақи аниқланади.

2. Ходимага берилган таътил давридаги тўлиқ ойлардаги ўртача ойлик иш ҳақи ва охириги ойдаги иш кунлари сонига тўғри келувчи ўртача иш ҳақи сўммаларини қўшиб орқали унга ялпи тарзда бериладиган нафақа сўммаси топилади.

МИСОЛ. Хўжалик ҳисобидаги ташкилот ходимаси туғиш олди ва туғишдан кейинги таътилга 2017 йил 1 ноябрдан 2018 йил 6 мартгача (126 календарь кун) чиқиши тўғрисида касаллик варақасини топишди. Ҳомиладорлик ва туғиш нафақаси ҳисобланадиган кунда унинг тариф ставкаси 630 900 сўм. Олдинги 12 ойда (2016 йил ноябрь - 2017 йил октябрь) унга ҳисобланган мукофат пули 1 200 000 сўм.

Нафақа ҳисоб-китоби санасида ўртача ойлик иш ҳақи 730 900 сўмни ташкил этади ($630\,900 + 1\,200\,000 / 12$).

Таътилнинг 89 иш куни (ноябрь - 21, декабрь - 22, январь - 22, февраль - 20, март - 4) учун ҳисобланадиган нафақа суммаси 3 069 780 сўмни ташкил қилади ($730\,900 \times 4 \text{ ой} + 730\,900 / 20 \times 4 \text{ иш куни}$).

Агар ҳомиладорлик ва туғиш таътили вақтида иш ҳақи ўзгарган бўлса, шу даврдан бошлаб нафақа миқдори ҳам қайта ҳисоблаб чиқарилади.

Мисол. Айтайлик, 2017 йил 15 декабрдан бошлаб ходиманинг тариф ставкаси 662 500 сўмгача оширилган. Нафақани қайта ҳисоблаш 2017 йил 15 декабрдан 2018 йил 6 мартгача бўлган даврга тўғри келадиган иш кунларининг ҳақиқатдаги сони, яъни 58 иш куни учун амалга оширилади.

Янги тариф ставкаси бўйича ҳисоб-китобдан ўртача ойлик иш ҳақи 762500 сўмга ($662\,500 + 1\,200\,000 / 12$) тенг. 58 иш куни учун нафақа сўммаси (тариф ставкасининг ошишини ҳисобга олган ҳолда) 2 093409 сўмни ($762\,500 / 22 \times 12 \text{ иш куни (2015 йилнинг 15-31 декабрида)} + 762\,500 \times 2 \text{ ой (2016 йилнинг январь ва феврал)} + 762\,500 / 20 \times 4 \text{ иш куни (2016 йилнинг 1-6 март)} \text{ ташкил этади.}$

Ҳақиқатда ушбу 58 кун учун 2 006653 сўм (730900 / 22 х 12 иш куни + 730900 х 2 ой + 730900 / 20 х 4 иш куни) нафақа тўланган.

Ходимага кўшимча тўланадиган нафақа сўммаси 86 756 сўмини (2 093409 - 2006653) ташкил этади.

Республикамиз Президентининг 2009 йил 22 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида» ПҚ-1245-сон қарори 24-бандига мувофиқ 2010 йилдан бошлаб ишлаётган аёлларга ҳомиладорлик ва туғиш нафақасини тўлаш мажбурияти иш берувчининг зиммасига юкланган, у нафақани ўз маблағлари ҳисобидан тўлаши керак. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, Молия вазирлигининг 2002 йил 18 февралдаги 588, 35-сонли қарори билан тасдиқланган «Ишлаётган оналарга болани икки ёшга тўлгунгача парвариш қилиш бўйича ҳар ойлик нафақа тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида Низом»га мувофиқ бола парваришlash учун нафақа тўлови ҳам корхоналарда (ташкilotларда) ишлаётган оналар (она ўрнини босувчи шахслар) учун ушбу корхоналарнинг (ташкilotларнинг) ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Юқоридаги меъёрий ҳужжатларга ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом»га киритилган ўзгартиришларга мувофиқ ҳомиладорлик ва туғиш таътили учун нафақа ҳамда болани икки ёшга тўлгунгача парвариш қилиш бўйича ҳар ойлик нафақа корхоналарнинг бошқа операцион харажатларига олиб борилади. Ҳисобланган нафақалар корхона бухгалтериясида ходимлар учун очилган шахсий счёт карточкаларига ёки иш ҳақи китоби ёхуд ҳисоб-китоб тўлов қайдномаларига ойма-ой ёзиб борилади. Ушбу ҳисоб регистрларида қайд этилган ҳисобланган нафақаларнинг жамлама сўммалари бухгалтерия ҳисобида Дебет 9430 Кредит 6710 ёзуви билан акс эттирилади.

Бола туғилганда аёл ходимага ёки туғилган боланинг отасига (агар туққан аёл ишламаса) бир марталик нафақа Пенсия жамғармаси маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Ушбу бир

марталик нафақани тўлаш учун корхоналар махсус шаклдаги буюртмани ҳисобот ойдан кейинги ойннинг 10-кунидан кечиктирмасдан туман (шаҳар) ижтимоий таъминот бўлимларига тақдим этадилар. Буюртма асосида бола туғилганда бериладиган бир марталик нафақанинг ҳисобланган сўммасига **Дебет 4890 Кредит 6710** ёзуви берилади. Ижтимоий таъминот бўлимлари корхоналарнинг буюртмаларида кўрсатилган нафақа сўммасини уларнинг махсус счётларига ўтказиб беради. Келиб тушган нафақа сўммасига **Дебет 5530 Кредит 4890** ёзуви берилади. Нафақа сўммасининг корхона кассасига олинishiга **Дебет 5010 Кредит 5530**, унинг тўлов қайдномаси ёки чиқим касса ордери асосида берилишига эса **Дебет 6710 Кредит 5010** ёзувлари берилади.

3.9. Ходимларга бошқа даромадларнинг ҳисобланиши ва ҳисоби

Фоизлар кўринишидаги даромадларнинг ҳисобланиши ва ҳисоби. Корхона ва ходим ўртасида кредит ёки қарз шартномаси тузилган ҳолларда корхона ходимга унинг кредит ёки қарз сифатида жалб этилган маблағлари учун шартномада кўрсатилган фоиз тўловини тўлайди. Ходимга тўланадиган бундай фоиз тўлови унинг фоиз кўринишидаги даромадлари бўлиб ҳисобланади. Мисол айтилик, корхона раҳбари ўз ходими билан у томонидан корхонага 1 мартда 10 ойга 60 000 000 сўмлик пул маблағларини молиявий ёрдам сифатида киритиш тўғрисида шартнома тузди. Шартномага кўра ходимга тўланадиган фоиз тўловининг йиллик ставкаси 10 %. Ходимнинг фоиз кўринишидаги ойлик даромади 500 000 сўмни ташкил этади ($60\,000\,000 \cdot 10 / 100 / 12 \cdot 10$).

21-сон БҲМС га мувофиқ юқоридаги операциялар бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

*вақтинчалик молиявий ёрдамнинг кассага қарз қилинишига:

Дебет 5010 «Миллий валютадаги пул маблағлари» - 60 000 000

Кредит 6820 «Олинган қарзлар» - 60 000 000

* вақтинчалик молиявий ёрдамнинг ҳисоб-китб счётига олинishiга:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти» - 60 000 000

Кредит 6820 «Олинган қарзлар» - 60 000 000

*ходимнинг фоиз кўринишидаги мулкый даромадининг ҳар ойда ҳисобланган сўммасига:

Дебет 9610 “Фоиз кўринишидаги харажатлар” – 500 000

Кредит 6920 “Тўланадиган фоизлар” 500 000

*бир вақтнинг ўзида ҳисобланган фоизларни ходимнинг мулкый даромади, деб тан олиншига:

Дебет 6920 “Тўланадиган фоизлар” 500 000

Кредит 6710 «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар» – 500000

*Ходимнинг фоиз кўринишидаги даромадини тўланишига (12 %лик даромад солиғи ушлангандан кейинги сўмма):

Дебет 6710 «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар» 440 000

Кредит 5010 «Миллий валютадаги пул маблағлари» ёки 5110 «Ҳисоб-китоб счёти» - 440 000

Дивидендлар кўринишидаги даромадларнинг ҳисобланиши ва ҳисоби. Дивидендлар кўринишидаги даромадлар ишловчи ходимларга қуйидаги ҳолларда ҳисобланади:

*ходим корхонанинг таъсисчиси ёки таъсисчиларидан бири бўлиб ҳисобланса;

* ходим корхона чиқарган акцияларга эгалик ҳуқуқига эга бўлса.

Бундай ҳолларда ишловчи ходимларга таъсисчилар ёки акциядорлар умумий йиғилиши қарори билан тақсимланадиган фойда ҳисобидан устав капиталдаги улуши ёки 1 та акцияга (ёки 1 сўмлик акцияга) тўғри келадиган тақсимланадиган фойда сўммасига қараб тегишли миқдорда дивиденд ҳисобланади. Мисол, айтайлик корхона устав капитали 200 000 000 сўм, ходимнинг устав капиталдаги улуши 10 %, ҳисобот йилида олинган соф фойда 50 000 000 сўм.

21-сон БХМСга мувофиқ ходимнинг дивиденд кўринишидаги мулкый даромадининг ҳисобланган сўммасига:

Дебет 8710 “Ҳисобот йилнинг тақсимланмаган фойдаси – 5 000 000 (50 000 000*10%)

Кредит 6610 “Ҳисобланган дивидендлар” - 5 000 000 (50 000 000*10%)

***бир вақтнинг ўзида ҳисобланган дивидендларнинг ходимнинг мулкӣ даромади, деб тан олинishiга:**

Дебет 6610 «Ҳисобланган дивидендлар» - 5 000 000

Кредит 6710 «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар» – 5000000

***Ходимнинг дивиденд кўринишидаги даромадини тўланишига (5 %лик дивиденд солиғи ушлангандан кейинги сўмма):**

Дебет 6710 «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар» -0 «Тўланадиган фоизалар» - 4750 000

Кредит 5010 «Миллий валютадаги пул маблағлари» ёки 5110 «Ҳисоб-китоб счёти» - 4 750 000

Мол-мулкни ижарага беришдан олинган даромадларнинг ҳисобланиши ва ҳисоби. Агар ходим ва корхона ўртасида мол-мулкни ижарага бериш тўғрисида ижара шартномаси тузилган бўлса, у ҳолда ходимга шартномада белгиланган муддатларда ва миқдорда ижара тўлови ҳисобланади. Бундай тусдаги даромад ходимнинг мол-мулкни ижарага беришдан олинган даромадлари сифатида тан олинади.

Жисмоний шахслар мулкни ижарага беришдан оладиган даромадларининг минимал миқдорлари уларнинг бир бирлиги учун ҳар йили республикамиз Президенти қарори билан тасдиқланадиган давлат бюджети параметрларида белгиланади. Чунончи, 2019 йил учун жисмоний шахслар мулкни ижара беришдан олинадиган даромадларнинг давлат бюджети параметрларида минимал миқдорлари бино ва иншоотлар ҳамда транспорт воситалари бўйича қуйидагича белгиланган (3.10-жадвалга қаранг).

**Мол-мулкни ижарага берувчи жисмоний шахслар
учун белгиланган ижара тўловининг энг кам
СТАВКАЛАРИ (2020 йил учун)**

Т/р	Ижарага бериладиган мол-мулк тури	Белгиланган ставка Микдорини тавсифловчи кўрсаткич	Ойлик ижара тўлови ставкаларининг энг кам микдорлари, сўмда		
			Тошкент шаҳри	Нукус шаҳри ва вилоят марказларидаги шаҳарлар	бошқа аҳоли пунктлари
1	Уй-жойлар:				
	тузар жой	умумий майдоннинг 1 кв.метри учун	12 000	7 500	3 500
	нотузар жой		25 000	15 000	6 500
2	Автомобиль транспорти:				
	енгил автомобиль (йўловчилар, багаж ташинишга мўлжалланган ҳамда ҳайдовчи ўрини ҳисобламаганда, ўриндиқлари сони 8 тадан кўп бўлмаган автотранспорт воситаси)	1 та автотранспорт воситаси учун	500 000		
	микроавтобуслар, автобуслар ва юк автомобиллари		1 000 000		

Изоҳ: Мазкур ставкалар жисмоний шахсларнинг мол-мулкни ижарага беришдан олинган даромадларига солиқ солиш мақсадида қўлланилади.

Ходимнинг ўз мол-мулкни ижарага беришдан оладиган ойлик даромад сўммаси ижарага берилган уй-жой умумий майдонини 1 квадрат метр учун белгиланган ижара ставкаси кўпайтириш, шунингдек енгил автомобил ёки микроавтобуслар, автобуслар ва юк автомобиллари сонини уларнинг 1 донаси учун белгиланган ижара ставкасига кўпайтириш орқали топилади, яъни:

$$\text{Ихд} = \text{Имм} * \text{Ис}$$

Бу ерда: Ихд – ходимнинг ижара ҳақи сифатидаги даромади;
Имм- ижара мулкнинг микдори (масалан, бино ва иншоатнинг умумий майдони, енгил автомобил, автобус ва юк транспортининг

сони); Ис- ижара мулки микдорининг бир бирлиги учун белгиланган ижара ставкаси.

Ходимлар мулкани жорий ижарага олиш бўйича улар даромадини ҳисоблашда қуйидаги учта ёндашув бўлиши мумкин:

(1) шартнома қиймати давлат томонидан белгиланган ижара тўловининг энг кам ставкасига асосланган қийматга тенг бўлиши мумкин;

(2) шартнома қиймати давлат томонидан белгиланган ижара тўловининг энг кам ставкасидан юқори бўлган ставкага асосланган қийматга тенг бўлиши мумкин;

(3) шартнома қиймати давлат томонидан белгиланган ижара тўловининг энг кам ставкасидан кам бўлган ставкага асосланган қийматга тенг бўлиши мумкин.

Ушбу учта ёндашувларга асосланган ҳолда жисмоний шахслар ҳисобланган ходимларнинг мулкани ижарага олиш бўйича уларга ҳисобланган даромад ҳисоб-китоби бино ва иншоотлар мисолида қуйидаги жадвалда келтирилган (3.11.-жадвалга қаранг).

3.11-жадвал

Жисмоний шахслар мулкани ижарага олиш бўйича уларга ҳисобланган ялпи ва соф даромад ҳисоб-китоби

№	Мулк объекти	Майдон, кв.м	Бир бирлик майдон учун ижара ҳақи микдори, сўм		Бир ойлик ижара ҳақи суммаси, сўм		Ойлик ижара ҳақидан ушланадиган 12 %лик даромад солиғи, сўм		Ходимнинг ижара бўйича соф даромади
			Меъёр бўйича	Шарт-нома бўйича	Меъёр бўйича	Шарт-нома бўйича	Меъёр бўйича	Шарт-нома бўйича	
1-ёндашув бўйича									
1	Офис	50	25000	25000	1 250 000	1250 000	150000	150000	1100000
2	Гараж	150	25000	25000	3750000	3750 000	450 000	450 000	3300000
	Жами				5 000 000	5000000	600000	600000	4400 000
2-ёндашув бўйича									
1	Офис	50	25000	30000	1250000	1500 000	150000	180000	1320000
2	Гараж	150	25000	30000	3750000	4500000	450000	54 000	3960000
	Жами				5 000 000	6000000	600000	720000	5280000

3-ёндашув бўйича									
1	Офис	50	25000	20000	1250000	1000000	150000	120000	850000
2	Гараж	150	25000	20000	3750000	3000000	450000	360000	2550000
	Жами				5000 000	4000000	600000	480000	3400000

Жадвалдан кўриниб турибдики, ҳар учала ёндашувда ходимга мулкни ижарага бериш бўйича ҳисобланадиган даромад, ушбу даромаддан тўлов манбаида ушланадиган даромад солиғи ҳамда ходимнинг соф даромади турлича суммани ташкил этади.

Танланган ёндашувга мувофиқ ходимнинг ўз мулкни ижарага беришдан олган ялпи ва соф даромади ҳисобда қуйидагича акс эттирилади (3.12-жадвалга қараңг).

3.12-жадвал

**Корхона ходимларининг мулкни ижарага бериш бўйича
даромадларини счётларда акс эттирилиши**

№	Операция мазмуни	Бухгалтерия ёзуви		Сумма		
		Дебет	Кредит	1-ёндашувда	2-ёндашувда	3-ёндашувда
1	Жисмоний шахсларга мулкни ижарага бериш бўйича ҳисобланган даромад суммасига	2010, 2310, 2510, 9410, 9420	6990	5 000 000	6 000 000	4 000 000
2	Бир вақтнинг ўзида ҳисобланган ижара ҳақининг ходимнинг мулкӣ даромади деб тан олина-шига	6990	6710	5 000 000	6 000 000	4 000 000
3	Мулкӣ нафдан тўлов манбаида ушланган даромад солиғи суммаси	6710	6410	600 000	720 000	600 000
4	Жисмоний шахсларга тўланган (утказиб берилган) соф даромад суммасига	6710	5010, 5110	4 400 000	5 280 000	3 400 000

Роялти кўринишидаги даромадларнинг ҳисобланиши ва ҳисоби. Агар интеллектуал мулк ижараси бўйича ходим ва корхона ўртасида ижара шартномаси тузилган бўлса, у ҳолда ходимга шартномада белгиланган муддатларда ва миқдорда ижара тўлови ҳисобланади. Бундай тусдаги даромад ходимнинг роялти кўринишидаги даромадлари сифатида тан олинади. 21-сон БХМС га мувофиқ ходимларга ҳисобланган ушбу даромадлар бухгалтерия ҳисобида Дебет 2010,2310,2510,9410,9420,9430 Кредит 6930 ва Дебет 6930 Кредит 6710 ёзувлари билан акс эттирилади.

Ходимларга моддий наф тарзидаги даромадларнинг ҳисобланиши ва ҳисоби. 21-сон БХМС га мувофиқ ходимларнинг бу турдаги даромадлари бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувларда ўз аксини топади:

- ходимларнинг болаларини мактабгача таълим муассасаларида ўқитиш, тарбиялаш, коммунал хизматлар, ходимларга берилган уй-жой ҳақини, уй-жойдан фойдаланиш харажатлари ҳақини, ётоқхонадаги жойлар ҳақини ёки уларнинг ўрнини қоплаш қийматини тўлаш, санаторий-курортларда даволаниш йўлланмалари қийматини, дам олиш, стационар ва амбулаторияга қатнаб даволаниш ҳақини ёки уларнинг ўрнини қоплаш қийматини тўлаш бўйича даромадлари Дебет 9430 Кредит 6710 ёзуви билан;

- ҳада шартномаси асосида мол-мулкни текинга бериш Дебет 9430 Кредит 6710 ва Дебет 6710 Кредит 9210,9220 ёзувлари билан;

- тайёр маҳсулот, товарлар, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматларни ходимларга текинга бериш Дебет 9430 Кредит 6710 ва Дебет 6710 Кредит 9010,9020,9030 ёзувлари билан;

- jisмоний шахснинг юридик шахс олдидаги қарзининг юридик шахс қарори билан ҳисобдан чиқариш Дебет 9430 Кредит 6710 ва Дебет 6710 Кредит 4710,4720 ёзуви билан ва бошқалар.

Ходимларга моддий ёрдам, компенсация ва бошқа турдаги даромадларнинг ҳисобланиши ва ҳисоби. Ходимларга ҳисобланган моддий ёрдамларнинг барча турлари уларнинг аризалари ҳамда раҳбарнинг буйруғи асосида бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9430 Кредит 6710

Қонун ҳужжатларига мувофиқ ходимларга уй-жой-коммунал хизматлари ҳақини тўлаш, овқат пули, йўл харажатлари ва бошқа мақсадлар учун ҳисобланган компенсация пул тўловлари раҳбарнинг буйруғи асосида бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9430 Кредит 6710

Ходимларга Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 178-моддасида белгиланган барча турдаги бошқа даромадлар (пенсияга қўшимча, стипендия, донорлик учун мукофат, мусобақаларда, кўрикларда, танловларда совринли ўринлар учун бериладиган совринлар, пул мукофотлари, ютуқлар, ходим билан тузилган меҳнат шартномаси бекор қилинганда меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ бериладиган ишдан бўшатиш нафақаси ва бошқа тўловлар)нинг ҳисобланган сўммалари бухгалтерия ҳисобида **Дебет 9430 Кредит 6710** ёзуви билан акс эттирилади.

3.10.Ходимлар даромадларидан ушланмалар ҳисоби

Ўзбекистон Республикасининг меҳнат ва солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра ходимларга корхона ва ташкилотларда ҳисобланган даромадлардан турли ушланмалар амалга оширилади. Ушбу ушланмалар 2 турга, яъни мажбурий ва ихтиёрий ушланмаларга бўлинади.

Мажбурий ушланмалар деганда ходимларга ҳисобланган уларнинг даромадларидан қонун ва ижро ҳужжатлари асосида ушланадиган ушланмалар тушунилади. Уларга даромад солиғи, суд ижро ҳужжатлари асосидаги ушланмалар ва иш ҳақи бўйича олдиндан тўланган бўнак сўммаси киради.

Ихтиёрий ушланмалар деганда ходимларнинг ҳисобланган даромадларидан уларнинг аризасига кўра ушланадиган ушланма ва тўловлар тушунилади. Уларга касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, турли ассоциацияларга аъзолик бадаллари, ўзи ва фарзандларининг ўқиш ҳақлари учун тўловлар, олинган қарз ва кредитлар учун тўловлар, коммунал хизматлар учун тўловлар ва бошқа ушланмалар киради.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексига мувофиқ (164-модда) иш ҳақини ҳар гал тўлаш вақтида ушлаб қолинадиган

ҳақнинг умумий миқдори ходимга тегишли бўлган меҳнат ҳақининг эллик фоизидан ортиб кетмаслиги лозим.

Даромад солиғининг ҳисобланиши ва ҳисоби

Республикамининг Солиқ кодексига мувофиқ (386-модда) ишлаётган ходимлардан даромад солиғини белгиланган тартибда ушлаб қолиш ва ўз вақтида бюджетга ўтказиб бериш мажбурияти солиқ агентлари ҳисобланган корхоналар зиммасига юклатилган. Мазкур солиқ суммаси ушлаб қолинмаган тақдирда, солиқ агенти ушлаб қолинмаган суммани ҳамда у билан боғлиқ пеняни бюджетга тўлаши шарт.

Ходимлардан олинадиган даромад солиғини ҳисоблаб чиқариш ва ушлаб қолиш учун иккита кўрсаткич асос қилиб олинади:

(1) солиқ солинадиган база;

(2) солиқ ставкалари.

Солиқ солинадиган база ходимнинг Солиқ кодексининг 371-377-моддаларида рўйхати келтирилган жами даромадидан ушбу кодекснинг қуйидаги моддаларида келтирилган солиқ имтиёзларини айириб ташлагандан кейин қолган қисмидан иборатдир:

*378-модда. Солиқ солинмайдиган даромадлар;

*380-модда. Айрим тоифадаги солиқ тўловчиларнинг жами даромадини камайтириш.

Ходимдарнинг **солиқ солинмайдиган даромадларга** Солиқ кодексининг 378-моддасига мувофиқ қуйидагилар киради:

1) моддий ёрдам суммалари:

вафот этган ходимнинг оила аъзоларига ёки оила аъзоси вафот этганлиги муносабати билан ходимга бериладиган моддий ёрдам суммалари - меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдорининг 4,22 бараваригача миқдорда;

ушбу Кодекснинг 377-моддасида кўрсатилган бошқа ҳолларда, - солиқ даври учун меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдорининг 4,22 бараваригача миқдорда;

2) солиқ агенти томонидан қуйидаги йўлланмалар қийматини тўлиқ ёки қисман қоплаш суммалари, бундан туристик йўлланмалар мустасно:

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган санаторий-курорт ва соғломлаштириш муассасаларига йўлланмалар қийматини ногиронлиги бўлган шахсларга, шу жумладан, ушбу иш берувчида ишламайдиган ногиронлиги бўлган шахсларга тўлиқ ёки қисман қоплаш суммалари;

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган болалар оромгоҳлари ва бошқа соғломлаштириш оромгоҳлари, шунингдек, санаторий-курорт ҳамда соғломлаштириш муассасаларига ўз ходимларининг ўн олти ёшгача болалари (ўқийдиганларга - ўн саккиз ёшгача) учун йўлланмалар қийматини тўлиқ ёки қисман қоплаш суммалари;

3) ўз ходимларига ҳамда уларнинг болаларига амбулатория ва (ёки) стационар тиббий хизмат кўрсатилганлиги учун иш берувчи томонидан тўланган суммалар, шунингдек, иш берувчининг даволашга ҳамда тиббий хизмат кўрсатишга, ногиронлик профилактикаси ва ногиронлиги бўлган шахсларнинг саломатлигини тиклашга доир техник воситаларни олишга оид харажатлари. Ходимларни даволаганлик, уларга тиббий хизмат кўрсатганлик учун иш берувчилар томонидан соғлиқни сақлаш муассасаларига нақд пулсиз ҳақ тўланган тақдирда, шунингдек, соғлиқни сақлаш ташкилотлари томонидан ёзиб берилган ҳужжатлар асосида ушбу мақсадлар учун мўлжалланган нақд пул маблағлари бевосита ходимга, ходим йўқлигида эса - унинг оила аъзоларига, ота-онасига берилган ёки мазкур мақсадлар учун мўлжалланган маблағлар ходимнинг банкдаги ҳисобварағига киритилган тақдирда, бу даромадлар солиқ солишдан озод қилинади;

4) Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг Ўзбекистон Республикасидан ташқарига ишлаш учун юборилиши муносабати билан қонун ҳужжатларида белгиланган суммалар доирасида бюджет ташкилотларидан чет эл валютасида олинган иш ҳақи суммалари ва бошқа суммалар;

5) вақтинчалик бир марталик ишларни бажаришдан олинган даромадлар, агар бундай ишларга ёллаш вақтинчалик бир марталик иш билан таъминлаш марказлари қўмағида амалга ошириляётган бўлса;

6) халқаро спорт мусобақаларида совринли ўринларни эгаллаганлиги учун спортчилар олган бир йўла бериладиган пул мукофоти;

7) солиқ тўловчиларга хусусий мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган мол-мулкни сотишдан олинадиган даромадлар, бундан қуйидагиларни сотишдан олинган даромадлар мустасно:

қимматли қоғозларни (бундан фонд биржасида реализация қилинадиган эмиссиявий қимматли қоғозлар мустасно), юридик шахсларнинг устав фондидаги (устав капиталидаги) улушларини (пайларини);

нотузар жойларни;

ўттиз олти календарь ойдан кам муддатда солиқ тўловчининг мулкида бўлган турар жойларни;

8) уй хўжалигида, шу жумладан, деҳқон хўжалигида етиштирилган ҳайвонларни (қорамолларни, паррандаларни, мўйнали ва бошқа ҳайвонларни, балиқлар ва ҳоказоларни) тирик ҳолда ҳамда уларни сўйиб маҳсулотларини хом ёки қайта ишланган ҳолда сотишдан (бундан саноатда қайта ишлаш мустасно) чорвачилик, асаларичилик ва деҳқончилик маҳсулотларини табиий ва қайта ишланган ҳолда сотишдан олинадиган даромадлар, бундан манзарали боғдорчилик (гулчилик) маҳсулотлари мустасно;

9) халқаро ҳамда республика танловлари ва мусобақаларида олинган буюм тарзидаги совринларнинг қиймати;

10) иш берувчидан солиқ даври мобайнида меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдорининг 2,11 бараваригача бўлган қийматдаги:

ходимлар натура шаклида олган совғалар;

илгари мазкур иш берувчининг ходимлари бўлган ишламаётган пенсионерлар ва меҳнат қobiliятини йўқотган шахслар, вафот этган ходимнинг оила аъзолари томонидан олинган совғалар ҳамда бошқа турлардаги ёрдам;

11) жисмоний шахслардан мерос ёки ҳадя тартибида, шунингдек, текинга олинган пул ва натура шаклидаги даромадлар, бундан қуйидагилар мустасно:

илм-фан, адабиёт ва санъат асарларининг, адабиёт ҳамда санъат асарлари ижрочиларининг, шунингдек, кашфиётлар, ихтиролар ва саноат намуналари муаллифларининг меросхўрларига (ҳуқуқий ворисларига) тўланадиган пул мукофотлари;

яқин қариндош бўлмаган шахслар ўртасидаги кўчмас мулк, автотранспорт воситалари, қимматли қоғозлар, юридик

шахсларнинг устав фондларидаги (устав капиталларидаги) улушлар;

12) давлат заёмининг облигациялари бўйича ютуқлар, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг давлат қимматли қоғозлари бўйича фоизлар;

13) жамғарма сертификатлари, давлат қимматли қоғозлари бўйича даромадлар, шунингдек, банклардаги омонатлар бўйича фоизлар ва ютуқлар;

14) нодавлат нотижорат ташкилотларидан, халқаро ҳамда чет эл ташкилотлари ва фондларидан, шунингдек, ваколатли органнинг хулосаси мавжуд бўлса, Ўзбекистон Республикасининг илмий-техника ҳамкорлиги соҳасидаги халқаро шартномалари доирасида солиқ тўловчи грант берувчидан бевосита олган грантнинг суммаси;

15) солиқ тўловчиларнинг иш ҳақи ва бошқа даромадларининг ҳаётни узоқ муддатли суғурталаш (ҳаёт суғуртаси соҳасининг барча тоифаларида) бўйича суғурта мукофотларини тўлаш учун Ўзбекистон Республикасида суғурта фаолиятини амалга оширишга лицензияси бўлган юридик шахсларга йўналтириладиган қисми, қуйидаги шартларда:

суғурта бадаллари ўсиб бормайдиган тартибда тўланганда ва бир йўла тўланадиган суғурта суммаси шартнома бўйича суғурта даври бошланиши санасидан 12 ойдан сўнг олинганда. Суғурталанган шахснинг муайян ёшгача яшани ёки ҳаётни узоқ муддатли суғурталаш шартномасида кўрсатилган муддатдан бошқача тарздаги суғурта ҳодисаси содир бўлган тақдирда, суғурта суммаси ушбу кўрсатилган шартларга амал қилмаган ҳолда тўланиши мумкин;

шартнома бўйича суғурта даври бошланиш санасидан камида 12 ойдан сўнг рента (аннуитет) олинганда ва рентани (аннуитетни) тўлаш санасида шартнома бўйича ҳақиқатда жамланган маблағлар (заҳира) суммаси кўрсатиб ўтилган рентанинг (аннуитетнинг) тўрт бараваридан кам бўлмаганда;

рента (аннуитет) тўлаш шартнома бўйича суғурта даври бошланиши санасидан 12 ой ўтмасдан бошланганда, бунда дастлабки рентани (аннуитетни) тўлаш бошланадиган вақтда ҳақиқатда тўланган суғурта бадаллари суммаси шартнома бўйича

суғурта мукофотининг йиллик миқдоридан кам бўлмаслиги керак ва ренталарни (аннуитетларни) тўлаш санасига ҳақиқатда жамланган маблағлар (заҳира) суммаси кўрсатиб ўтилган рентанинг (аннуитетнинг) тўрт бараваридан кам бўлмаганда.

Мазкур банднинг шартлари бузилганда ёхуд шартнома муддатидан олдин бекор қилинганда ва суғуртачи суғурта бадалини тўлиқ ёки қисман қайтарганда, қайтарилган суғурта бадали суғуртачи томонидан солиққа тортилади.

16) солиқ тўловчининг қуйидагиларга йўналтириладиган, солиқ солиниши лозим бўлган иш ҳақи ва бошқа даромадлари:

Ўзбекистон Республикасининг олий ўқув юртларида таълим олиш (ўзининг, йигирма олти ёшга тўлмаган фарзандларининг ёки эрининг (хотинининг) таълим олиши) учун тўлов;

солиқ базасининг 50 фоизидан ошмаган ҳолда, меценатлик қўмагини кўрсатиш;

олинган ипотека кредитларини ва улар бўйича ҳисобланган фоизларни солиқ даври давомида жами ўн беш миллион сўмгача бўлган миқдорда қоплашга, башарти якка тартибдаги уй-жойнинг ёки қўп қаватли уйдаги хонадоннинг қиймати уч юз миллион сўмдан ошмаса ҳамда у дастлабки бадалнинг ва (ёки) ипотека кредити бўйича фоизларнинг бир қисmini қоплаш учун бюджетдан ажратилган субсидияларни ҳисобга олган ҳолда олинган бўлса. Мазкур имтиёз қарз олувчига ва бирга қарз олувчиларга, имтиёз олиш ҳуқуқига эга бўлган барча солиқ тўловчиларга берилган, солиқ солиниши лозим бўлган даромадларни камайтириш суммаси солиқ даври давомида жами ўн беш миллион сўмдан ошмаган тақдирда, татбиқ этилади;

фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Халқ банкидаги ихтиёрий равишда шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларига;

17) жисмоний шахслардан текин (шу жумладан, ҳада шартномалари бўйича) олинган улушлар, пайлар ва акциялар тарзидаги даромадлар, агар бу улушларни, пайларни ва акцияларни бериш яқин қариндошлар ўртасида амалга оширилса.

Юридик шахс ташқил этмаган чет эл тузилмасига нисбатан ёки қайси чет эл юридик шахси учун рўйхатдан ўтиш мамлакатининг қонун ҳужжатларига мувофиқ капиталда интирок этиш назарда

тутилмаган бўлса, ўша чет эл юридик шахсига нисбатан назорат қилиш ҳуқуқи, агар бундай ҳуқуқлар уларни бир оиланинг аъзолари ва (ёки) яқин қариндошлар бўлган шахслар ўртасида ўтказиш натижасида олинган бўлса, даромад олиш ёки даромадни тасарруф этиш ҳуқуқининг юзага келиши деб эътироф этилмайди;

18) пахта йиғим-терими бўйича қишлоқ хўжалиги ишларига жалб қилинадиган солиқ тўловчиларнинг бу ишларни бажарганлик учун олган даромадлари;

19) солиқ тўловчи бўлган қимматбаҳо металллар қидирувчиларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қазиб олиш йўли билан эга бўлган қимматбаҳо металлларни реализация қилишдан олган даромадлари.

Солиқ кодексининг 380-моддасига мувофиқ қуйидаги солиқ тўловчилар қисман (даромадлар қайси ойда олинган бўлса, ўша ойда ҳар бир ой учун меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдорининг 1,41 баравари миқдоридаги даромадлар бўйича) солиқ солишдан озод этилади:

1) «Ўзбекистон Қаҳрамони», Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Меҳнат Қаҳрамони унвонларига сазовор бўлган шахслар, учала даражадаги Шухрат ордени билан тақдирланган шахслар. Бу имтиёз тегишинча «Ўзбекистон Қаҳрамони» унвони берилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома, Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Меҳнат Қаҳрамони дафтарчалари, орден дафтарчаси ёки мудофаа ишлари бўйича бўлимнинг маълумотномаси асосида берилади;

2) уруш ногиронлари ва иштирокчилари, шунингдек, уларга тенглаштирилган ва доираси қонун ҳужжатларида белгиланадиган шахслар. Бу имтиёз уруш ногиронининг (иштирокчисининг) тегишли гувоҳномаси ёки мудофаа ишлари бўйича бўлимнинг ёхуд бошқа ваколатли органнинг маълумотномаси асосида, бошқа ногиронларга (иштирокчиларга) ногироннинг (иштирокчининг) имтиёзларга бўлган ҳуқуқи тўғрисидаги гувоҳнома асосида берилади;

3) болаликдан ногиронлиги бўлган шахслар, шунингдек, I ва II гуруҳ ногиронлиги бўлган шахслар. Бу имтиёз пенсия гувоҳномаси ёки тиббий-меҳнат эксперт комиссиясининг маълумотномаси асосида берилади;

4) икки ва ундан ортиқ ўн олти ёшга тўлмаган болалари бор ёлғиз оналар. Бу имтиёз ҳар бир бола учун фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органлари томонидан тақдим этиладиган маълумотнома асосида берилади;

5) икки ва ундан ортиқ ўн олти ёшга тўлмаган болалари бор ҳамда боқувчисини йўқотганлик учун пенсия олмайдиган бева аёл ва бева эркаклар. Бу имтиёз эрнинг (хотиннинг) вафот этганлиги тўғрисидаги гувоҳнома, болалар туғилганлиги тўғрисидаги гувоҳномалар, янги никоҳдан ўтмаганлик ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси туман (шаҳар) бўлимининг боқувчисини йўқотганлик учун пенсия олинмаслиги ҳақидаги маълумотномаси тақдим этилган тақдирда берилади;

6) болалигидан ногиронлиги бўлган шахс, доимий парваришни талаб этадиган фарзанди билан бирга яшаб, уни тарбиялаётган ота ёки она. Бу имтиёз пенсия гувоҳномаси ёки соғлиқни сақлаш муассасасининг доимий парвариш зарурлигини тасдиқловчи тиббий маълумотномаси асосида берилади.

Солиқ имтиёзига бўлган ҳуқуқ календарь йил давомида вужудга келган тақдирда, солиқ имтиёзи унга бўлган ҳуқуқлар вужудга келган пайдан эътиборан қўлланилади.

Агар солиқ тўловчи ушбу моддада назарда тутилган бир нечта асос бўйича солиқ имтиёзига доир ҳуқуққа эга бўлса, унга хоҳишига қараб фақат битта солиқ имтиёзи берилади.

Солиқ ставкаси – бу ходимларнинг солиқ солинадиган даромадларидан улар турлари бўйича белгиланган фоизлар.

Республикамызда 2019 йилнинг 1 январигача жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг табақалаштирилган ставкалари қўлланилар, ушбу табақалаштирилган ставкалар ҳар йилнинг охирида келгуси йил учун Президентимиз қарори билан белгиланар эди. 2019 йилнинг 1 январидан жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг ушбу табақалаштирилган ставкалари ўрнига ягона 12 фоизлик даромад солиғи, ходимларнинг фоиз ва дивиденд кўринишидаги даромадларидан 5 фоизлик даромад солиғини ундириш тартиби белгиланди. Ушбу солиқ ставкалари 2020 йилда ҳам ўзгаришсиз қолдирилди.

Ходимлардан олинадиган даромад солиғи суммаси улар даромадларини белгиланган солиқ ставкасига кўпайтириш орқали топилади. Бунда ходимнинг даромади ҳам, ундан ундирилган даромад солиғи ҳам йил бошидан ортиб борувчи якун бўйича ҳисобга олинади. Йил бошидан ортиб борувчи якун билан ҳисобга олинган даромад солиғидан шу ҳисобот ойигача ушлаб қолingan жами даромад солиғи суммасини чегиришдан кейин қолган сумма охириги ойга тўғри келувчи даромад солиғини билдиради.

Ходимлардан олинадиган даромад солиғининг ҳисоблаб чиқарилган суммаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жисмоний шахсларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларига (ШЖБПХ) ўтказиладиган ҳар ойлик 0,1 фоизлик мажбурий бадаллар суммасига камайтирилади.

Даромад солиғини ҳисоблашга оид мисоллар 2020 йил учун

1-мисол. Ойлик даромад бўйича ЖШДС ҳисоб-китоби

Ходим корхонада 1 ставкада ишлайди. Январь ойи учун ҳисобланган иш ҳақи 1 500 000 сўм. Ходим ЖШДС бўйича имтиёзларга эга эмас. ЖШДС ставкаси 12 %.

Жисмоний шахсдан 2020 йил январь ойида ушланадиган даромад солиғи 180 000 сўмни ташкил этади ($1500000 \cdot 12/100$). Ушбу солиқдан ШЖБПХга 0,1 %лик мажбурий ажратма суммаси 1500 сўмни ташкил этади ($1500000 \cdot 0,1/100$). Ходимнинг қўлига текадиган соф даромади (агарда бошқа ушланмалар бўлмаса) жами 1 320 000 сўмни ташкил қилади ($1500000 - 180000$).

Бюджетта 178 500 сўм ($180\,000 - 1500$) ЖШДС ўтказилади.

2-мисол. Даромаддан МХЭКМнинг 1,41 баравари миқдоридаги даромад чиқариб ташланадиган имтиёз қўлланилган ҳолда ЖШДС ҳисоб-китоби

Ходимнинг январь ойидаги маоши 1 400 000 сўмдан, феврал ойидан бошлаб унинг ойлик маоши 1 600 000 сўм миқдорида белгиланган. 2020 йилнинг 1 январига меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдори (МХЭКМ) 634880 сўм, 1 февралдан 679330 сўм. Ходим болаликдан 2-гурӯҳ ногирони. СК 380-моддасига кўра у ҳар ойда МХЭКМнинг 1,41 баравари миқдоридаги

даромадлар бўйича солиқ солишдан озод этилган.

Солиқ солинадиган даромад:

*январь ойида $1400000 - 634880 = 765120$ сўмга тенг;

*февраль ойида $1600000 - 679330 = 920670$ сўмга тенг;

12%лик ставка бўйича солиқ суммаси:

*январь ойида $765120 * 12 / 100 = 91814.40$ сўмга тенг;

*февраль ойида $920670 * 12 / 100 = 110480.40$ сўмга тенг.

Январь ойи учун ШЖБПХга мажбурий бадаллар суммаси 765.12 сўмни ($765120 * 0,1\%$) ташкил этади. Январь ойи якуни бўйича бюджетга ўтказиладиган ЖШДС суммаси 91049.28 сўмни ($91814.4 - 765.12$), ходимнинг қўлга оладиган меҳнат ҳақи 1308185.60 сўмни ($1400000 - 91814.40$) ташкил этади.

Февраль ойи учун ШЖБПХга мажбурий бадаллар суммаси 920,67 сўмни ($920670 * 0,1\%$) ташкил этади. Февраль ойи якуни бўйича бюджетга ўтказиладиган ЖШДС суммаси 109559.33 сўмни ($110480.4 - 920.67$), ходимнинг қўлга оладиган меҳнат ҳақи 1489519.6 сўмни ($1600000 - 110480.40$) ташкил этади.

3-мисол. Моддий ёрдам олиш тарзида имтиёзни ҳисобга олган ҳолда даромад солиғи-китоби

Ходимнинг январь-март ойларидаги меҳнатига 1 800 000 сўмдан ҳақ тўланган. Март ойида унга фарзанди туғилганлиги муносабати билан 2 000 000 сўм моддий ёрдам берилган.

Солиқ кодексининг 377-моддасига мувофиқ фарзанд туғилганлиги муносабати билан ходимга кўрсатиладиган моддий ёрдам солиқ даври учун меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам миқдорининг 4,22 бараваригача миқдорда солиққа тортилмайди. Ушбу имтиёзнинг максимал миқдори 2866772.6 сўмни ($679330 * 4.22$) ташкил этади. Демак, ходимга март ойида берилган 2000000 сўмлик моддий ёрдам тўлиғича солиқдан озод этилади.

Ушбу белгиланган тартибга кўра ходимнинг март ойидаги солиқ солинадиган даромади 1800000 сўмни, ундириладиган даромад солиғи 216 000 сўмни ($1800000 * 12\%$), ШЖБПХга мажбурий бадаллар суммаси 1800 сўмни ($1800000 * 0,1\%$), бюджетга тўланадиган ЖШДС суммаси 214200 сўмни ($216000 - 1800$), ходимнинг қўлига текадиган даромади 3584000 сўмни ($1800000 + 2000000 - 216000$) ташкил этади.

Корхона бухгалтериясида ходимлар даромадидан ушланган даромад солиғи ҳамда ШЖБПХга мажбурий бадаллар суммаси улар очилган шахсий сўт карточкаларига ёки иш ҳақи китоби ёхуд ҳисоб-китоб тўлов қайдномаларига ойма-ой ёзиб борилади. Ушбу ҳисоб регистрларида қайд этилган даромад солиғи ва ШЖБПХга

мажбурий бадаллар суммаларига 21-сон БХМСга мувофиқ бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар қилинади:

- ҳисобланган даромад солиғи суммасига:
Дебет 6710 Кредит 6410;
- ШЖБПХга мажбурий бадаллар суммасига:
Дебет 6410 Кредит 6990;
- бюджетга ўтказиладиган даромад солиғи суммасига:
Дебет 6410 Кредит 5110.
- ўтказиладиган ШЖБПХга мажбурий бадаллар суммасига:
Дебет 6990 Кредит 5110.

Суд қарорига кўра ушланмаларнинг ҳисобланиши ва ҳисоби

Ишлаётган ходимлар даромадларидан суд қарорига кўра улар етказган моддий ва маънавий зарарлар, алиментлар ва бошқа мажбурий ушланмалар ҳам қилиниши мумкин.

Ходим томонидан етказилган моддий ва маънавий зарарлар суд ижро ҳужжати (қарори) асосида бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади (3.13-жадвалга қаранг).

3.13-жадвал

Ходим томонидан етказилган моддий ва маънавий зарарлар бўйича ҳисоб-китобларнинг сўтлаврда акс эттирилиши

№	Операция мазмуни	Бухгалтерия ёзуви	
		Дебет	Кредит
1	Товар-моддий бойликлар камомати бўйича	4730	9010, 9020, 9030
2	Бошқа активлар камомати бўйича	4730	9210
3.	Бошқа ходимларга етказилган маънавий зарар сўммасига:	4790	6990
4.	Етказилган маънавий зарар сўммасини ходим иш ҳақидан ушланган сўммасига	6710	4790
5.	Етказилган маънавий зарар сўммасини тўланишига:	6990	5010, 5110

Оила кодексининг 99-моддасига кўра вояга етмаган болаларга таъминот бериш ҳақида ота-она ўртасида келишув бўлмаса, уларнинг таъминоти учун алимент суд томонидан ота-онанинг ҳар ойдаги иш ҳақи ва (ёки) бошқа даромадининг бир бола учун - тўртдан бир қисми, икки бола учун - учдан бир қисми, уч ва ундан ортиқ бола учун - ярмиси миқдорида ундирилади. Бу тўловларнинг миқдори тарафларнинг моддий ёки оилавий аҳволини ва бошқа эътиборга лойиқ ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда суд томонидан камайтирилиши ёки кўпайтирилиши мумкин. Ҳар бир бола учун ундириладиган алимент миқдори қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан кам бўлмаслиги керак.

Оила кодексининг 104-моддасига кўра, алимент Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва унинг ташқарисида пул ёки натура тарзида олинган **барча турдаги даромадлардан ушлаб қолинади**. Алимент сўммаси солиқлар ушланганидан кейин даромадларнинг умумий сўммасидан келиб чиқиб ҳисобланади (2001 йил 29 августдаги "Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида" 258-II-сон Қонуннинг 65-моддаси). Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи умумбелгиланган солиқлар ҳисобланиши сабабли (СКнинг 23-моддаси), алимент миқдори жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ушланганидан кейин ҳисобланади.

МИСОЛ. Ходимга 2020 йил январда 1770 000 сўм ҳисоблаб ёзилди, шу жумладан бир марталик моддий ёрдам – 1 000 000 сўм. Суднинг ҳал қилув қарорига кўра у бир болага ўз иш ҳақининг тўртдан бир қисми миқдорида алимент тўлашига мажбур.

Иш ҳақидан олинадиган даромад солиғи – 92 400 сўм [(1770 000 x 12%)];

Алимент суммаси 1 677 600 сўмнинг (1770 000 – 92 400) 1/4 қисми сифатида белгиланади ва 419 400 сўмни ташкил қилади. Юқорида келтирилган ушланмалар асосида ходимга 1 258 200 сўм (1 770 000 – 92 400 – 419 400) тўланади.

Корхона бухгалтериясида ходимлар даромадидан ушланган алиментлар уларга очилган шахсий счёт карточкаларига ёки иш ҳақи китоби ёхуд ҳисоб-китоб тўлов қайдномаларига ойма-ой ёзиб борилади. Ушбу ҳисоб регистрларида қайд этилган алиментлар

суммасига 21-сон БХМСга мувофиқ бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар қилинади:

- ҳисобланган алимент сўммасига:
Дебет 6710 Кредит 6990;
- алиментларнинг тўланган сўммасига:
Дебет 6990 Кредит 5010,5110.

Ходимлар даромадидан ихтиёрий ушланмаларнинг ҳисобланиши ва ҳисоби

Ходимлар даромаддан ихтиёрий ушланмаларнинг барча турлари (аъзолик бадаллари, коммунал хизматлар, олинган қарз ёки кредитлар, тўлов-контракт ҳақлари ва бошқалар) уларнинг аризаларида, шунингдек, тузилган шартномаларда кўрсатилган миқдорларда амалга оширилади. Улар корхона бухгалтериясида ходимлар учун очилган шахсий счёт карточкаларига ёки иш ҳақи китоби ёхуд ҳисоб-китоб тўлов қайдномаларига ойма-ой ёзиб борилади. Ушбу ҳисоб регистрларида қайд этилган барча ихтиёрий ушланмалар сўммасига 21-сон БХМСга мувофиқ бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар қилинади:

• аъзолик бадаллари, коммунал хизматлар, тўлов-контракт ҳақлари ва бошқалар ушланмалар сўммасига:

Дебет 6710 Кредит 6990;

- олинган қарз ёки кредитларнинг ушланган сўммасига:
Дебет 6710 Кредит 4720;

3.11.Ходимларга иш ҳақи ва бошқа даромадларни берилишининг ҳисоби

Корхоналарда меҳнат ҳақини берилишининг иккита тизими қўлланилади:

1.Бўнакли тизим – бу ҳисобот ойининг 1-яrimi учун иш ҳақининг олдиндан бўнак тариқасида берилишини назарда тутувчи тизим. Ушбу тизимда ходимларга уларнинг ойлик маошлари сўммасининг 50 %дан ортиқ бўлмаган миқдори бўнак тариқасида ҳисобот ойининг биринчи ярмидан сўнг берилади.

2.Бўнаксиз тизим – бу ҳисобот ойни учун иш ҳақини бира тўла ҳисобот ойдан кейин берилишини назарда тутувчи тизим. Ушбу тизимда ходимларга уларнинг қўлига тегадиган даромадлари ҳисобот ойдан кейинги ойда (одатда 10 санагача) берилади.

Иш ҳақини берилишининг ҳар иккала тизимида ҳам унинг берилиши нақд пул билан, шунингдек, ходимларнинг пластик карталарига ўтказиб бериш йўли билан амалга оширилади. Иш ҳақини нақд пул билан берилиши намунавий шаклдаги тўлов қайдномаси билан расмийлаштирилади.

Ходимларнинг сони кам бўлган микрофирмалар ва кичик корхоналарда иш ҳақи ва у бўйича бўнакнинг нақд пул билан берилиши чиқим касса ордерлари асосида ҳам амалга оширилиши мумкин.

Иш ҳақи ва у бўйича бўнакнинг пластик карточкаларга ўтказиб бериш йўли билан берилиши ҳам намунавий шаклдаги тўлов қайдномаси билан расмийлаштирилади.

Ходимларга бошқа турдаги қўшимча даромадлар (фоиз кўринишидаги даромадлар, дивиденд кўринишидаги даромадлар, мол-мулкни ижарага беришдан олинган даромадлар, роялти кўринишидаги даромадлар, моддий наф тарзидаги даромадлар, моддий ёрдам, компенсациялар, пенсияга қўшимча, стипендия, донорлик учун мукофат, мусобақаларда, кўрикларда, танловларда совринли ўринлар учун бериладиган совринлар, пул мукофотлари, ютуқлар ва бошқа даромадлар) ҳам нақд пул билан ёки пластик картага ўтказиб йўли билан берилади. Бундай тўловлар ҳам чиқим касса ордерлари (якка шахслар билан ҳисоб-китобларда), тўлов қайдномалари (ходимлар сони кўп бўлганда) пластик карталарга ўтказиб бериш қайдномалари билан расмийлаштирилади.

Тўлов қайдномалари ҳамда чиқим касса ордерлари асосида ходимларга иш ҳақи бўйича берилган бўнак ва иш ҳақи, шунингдек уларнинг қўлга тегадиган бошқа даромадлари суммалари корхона бухгалтериясида уларга очилган шахсий счёт карточкаларига ёки иш ҳақи китоби ёхуд ҳисоб-китоб тўлов қайдномаларининг тегishли устунчаларига ойма-ой ёзиб борилади. Ушбу ҳисоб регистрларида акс эттирилган бўнак ва иш ҳақининг жами суммаларига 21-сон БҲМС га мувофиқ қуйидаги ёзувлар қилинади:

- берилган бўнак сўммасига:
Дебет 4210 Кредит 5010,5110;
- берилган бўнак сўммасининг ёпилишига:
Дебет 6710 Кредит 4210;
- иш ҳақининг кассада берилган сўммасига:
Дебет 6710 Кредит 5010,5110.
- иш ҳақининг депонент қилинган сўммасига:
Дебет 6710 Кредит 6720.
- депонент қилинган иш ҳақининг кассада берилган сўммасига:
Дебет 6720 Кредит 5010,5110.

3.12. Ходимларга иш ҳақидан мажбурий ажратмалар ҳисоби

Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига кўра иш берувчилар ўз ходимларига ҳар ойда ҳисобланган меҳнатга ҳақ тўлаш тарзидаги даромадларидан белгиланган ставкада мажбурий ижтимоий солиқни ҳисоблашлари ва уни бюджетга ўтказиб беришлари лозим.

Республикамыз янги таҳрирдаги Солиқ кодексига мувофиқ (405-модда) 2020 йил учун ижтимоий солиқ ставкалари қуйидагича белгиланган:

N	Солиқ тўловчилар	Солиқ ставка- лари, фоизларда
1.	Солиқ тўловчилар, бундан 2-4-бандларда назарда тутилганлар мустасно	12
2.	Бюджет ташкилотлари	25
3.	«SOS - Ўзбекистон Болалар маҳаллалари» уюшмалари	7
4.	Ихтисослаштирилган цехлар, участкалар ва корхоналарда ишловчи ногиронлиги бўлган шахслар меҳнатидан фойдаланувчи солиқ тўловчилар	4,7

Ижтимоий солиқ суммаси унга тортиладиган ходимларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш тарзидаги даромадлари суммасини белгиланган ставкага кўпайтириш ва 100 га бўлиш йўли билан топилади. **Мисол.** Айтилиб, давлат корхонасида ишловчилар сони 2020 йил январ ойида 80 киши, кичик корхонада ишловчи ходимлар сони 15 киши. Ҳисобланган иш ҳақи январь ойида давлат корхонасида 64 000 000 сўм, кичик корхонада 15 000 000 сўм.

Юқоридаги шартли маълумотларга кўра ижтимоий солиқ суммаси қуйидагича бўлади:

1. Давлат корхонасида – $64\,000\,000 \cdot 25\% = 16\,000\,000$ сўм;
2. Кичик корхонада – $15\,000\,000 \cdot 12\% = 1\,800\,000$ сўм.

Корхона ва ташкилотлар ижтимоий солиқ бўйича ҳар ой солиқ органларига Давлат солиқ кўмитасининг 28.01.2020 й. 2020-03-сон «Солиқ ҳисоботининг шакллари тасдиқлаш тўғрисида»ги Қарори (АВ томонидан 24.02.2020 й. 3221-сон билан рўйхатга олинган) билан тасдиқланган махсус «Жисмоний шахслардан олинган даромад солиғи, қатъий белгиланган миқдорлардаги солиқ суммалари ва ижтимоий солиқ бўйича ҳисоботни топширадilar. Ушбу ҳисобот, шунингдек, бошқа гувоҳлик берувчи ҳужжатлар асосида бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар қилинади:

- Ижтимоий солиқнинг ҳисобланган суммасига:
Дебет 2010,2310,2510,9410,9420,9430,0810,9210 Кредит 6520;
- Ижтимоий солиқнинг тўланган суммасига:

Дебет 6520 Кредит 5110.

Агар ижтимоий солиқ бўйича олдиндан тўлов, яъни бўнак ўтказилган бўлса, унга дастлаб Дебет 4520 Кредит 5110 ёзуви берилади. Ой охирида тўланган бўнак суммасининг ёпилишига Дебет 6520 Кредит 4520 ёзуви берилади.

3.13. Ҳисобдор шахслар билан ҳисоб-китоблар ҳисоби

Ҳисобдор шахслар деганда корхонадан хизмат сафари, тайёрлов ва бошқа мақсадларда пул маблағларини бўнак сифатида олган ходимлар тушунилади. Бундай ходимлар сирасига корхонанинг барча ходимлари, чунончи штатдаги раҳбарият ходимлари, тайёрловчилар, экспедиторлар, моддий жавобгар шахслар киради. Мазкур жисмоний шахслар уларга берилган бўнақлар бўйича деби-

торлар, уларга тўланадиган счётлар бўйича кредиторлар бўлиб ҳисобланади.

Ҳисобдор шахслар билан ҳисоб-китоблар ҳисоби 21-сон БХМСга мувофиқ қуйидаги счётларда олиб борилади:

• **4220 «Хизмат сафарлари учун берилган бўнаклар»** - бу актив счёт корхонанинг ўз ходимларига хизмат сафарлари бўйича ҳисобот даврида берган маблағларининг ҳолати ва ҳаракатини акс эттиришга мўлжалланган. Ходимларга хизмат сафарлари бўйича бўнаклар корхона раҳбарининг хизмат сафари тўғрисидаги буйруғи, хизмат сафари учун кетадиган сарф-харажатларнинг дастлабки ҳисоб-китоблари асосида ҳисобланади ва кассадан тўлов қайдномалари ёки чиқим касса ордерлари асосида берилади. Берилган бўнак сўммаларига касса ҳужжатлари асосида қуйидаги бухгалтерия ёзувлари қилинади:

Дебет 4220 «Хизмат сафарлари учун берилган бўнаклар»

Кредит 5010 «Миллий валютадаги пул маблағлари».

Берилган бўнаклар ходимлар билан якуний ҳисоб-китобларни амалга оширишда эътиборга олинади ва ходимнинг тасдиқланган бўнак ҳисоботига асосан ёпилади. Бунда қуйидагича ёзувлар қилинади:

А) ҳисобдор шахсларга қарз сўммасининг ҳисобланишига:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш», 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш», 9420 «Маъмурий-бошқарув харажатлари», 1010-1090 «Материаллар счётлари» ва бошқалар

Кредит 6970 «Ҳисобдор шахсларга қарзлар»

Б) олидиндан берилган бўнакнинг ёпилишига

Дебет 6970 «Ҳисобдор шахсларга қарзлар»

Кредит 4220 «Хизмат сафарлари учун берилган бўнаклар»

Агар берилган бўнак сўммаси ходимнинг тасдиқланган бўнак ҳисоботи сўммасидан кўп бўлган бўлса, у ҳолда ортиқча берилган бўнак сўммаси корхона кассасига қайтарилади ёки ходимнинг иш ҳақидан ушлаб қолинади, яъни:

Дебет 5010 «Миллий валютадаги пул маблағлари», 6710 «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар»;

Кредит 4220 «Хизмат сафарлари учун берилган бўнаклар»

Агарда ортиқча берилган бўнак сўммаси давр охирида қайтарилмасдан қолган бўлса, ушбу дебиторлик қарз сўммаси бух-

галтерия балансининг жорий активлари қисмида назарда тутилган алоҳида моддада акс эттирилади.

Агарда ҳисобдор шахсга ҳисобланган қарз сўммаси унга берилган бўнак сўммасидан кўп бўлган бўлса, у ҳолда ортиқча қилинган харажатлар ҳисобдор шахсга тўлаб берилади. Бунда қуйидагича ёзувлар қилинади:

Дебет 6970 «Ҳисобдор шахсларга қарзлар»

Кредит 5010 «Миллий валютадаги пул маблағлари», 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Агарда ҳисобдор шахсга ҳисобланган қарз сўммаси давр охирида тўланмаган бўлса, ушбу кредиторлик қарз сўммаси бухгалтерия баланси пасивининг мажбуриятлар қисмида назарда тутилган «Бошқа кредиторлик қарзлар» моддаси таркибида акс эттирилади.

Ходимлар билан хизмат сафарлари бўйича ҳисоб-китобларнинг аналитик ҳисоби ҳар бир ходим бўйича олиб борилади.

Чет элга хизмат сафари бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар чет эл валютасида амалга оширилади. Бундай хорижий валютадаги ҳисоб-китоблар махсус Тартибга асосан амалга оширилади ва ҳисобга олинади.

• **4230 «Умумхўжалик харажатлари учун берилган бўнаклар»** - бу актив счёти корхонанинг ўз ходимларига умумхўжалик харажатлари учун ҳисобот даврида берган маблағларининг ҳолати ва ҳаракатини акс эттиришга мўлжалланган. Бундай бўнаклар, одатда, майда хўжалик буюмларини нақд сотиб олиш учун хўжалик ишлари бўйича моддий жавобгар бўлган шахсларга кассадан чиқим касса ордерлари асосида берилади. Берилган бўнак сўммаларига чиқим касса ордерлари асосида қуйидаги бухгалтерия ёзувлари қилинади:

Дебет 4230 «Умумхўжалик харажатлари учун берилган бўнаклар»

Кредит 5010 «Миллий валютадаги пул маблағлари».

Берилган бўнаклар ходимлар билан якуний ҳисоб-китобларни амалга оширишда эътиборга олинади ва ходимнинг тасдиқланган бўнак ҳисоботига асосан ёпилади. Бунда қуйидагича ёзувлар қилинади:

А) ҳисобдор шахсларга қарз сўммасининг ҳисобланишига:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш», 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш», 9420 «Маъмурий-бошқарув харажатлари», 1010-1090 «Материаллар счётлари» ва бошқалар

Кредит 6970 «Ҳисобдор шахсларга қарзлар»

Б) олидиндан берилган бўнакнинг ёпилишига

Дебет 6970 «Ҳисобдор шахсларга қарзлар»

Кредит 4230 «Умумхўжалик харажатлари учун берилган бўнаклар»

Агар умумхўжалик мақсадларида берилган бўнак сўммаси ходимнинг тасдиқланган бўнак ҳисоботи сўммасидан кўп бўлган бўлса, у ҳолда ортиқча берилган бўнак сўммаси корхона кассасига қайтарилади ёки ходимнинг иш ҳақидан ушлаб қолинади. Мас равишда, бунда куйидаги ёзувлар берилади:

Дебет 5010 «Миллий валютадаги пул маблағлари», 6710 «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар»;

Кредит 4230 «Умумхўжалик харажатлари учун берилган бўнаклар»

Агарда умумхўжалик мақсадларида ортиқча берилган бўнак сўммаси давр охирида қайтарилмасдан қолган бўлса, ушбу дебиторлик қарз сўммаси бухгалтерия балансининг жорий активлари қисмида назарда тутилган алоҳида моддада акс эттирилади.

Агарда ҳисобдор шахсга умумхўжалик мақсадларида ҳисобланган қарз сўммаси унга берилган бўнак сўммасидан кўп бўлган бўлса, у ҳолда ортиқча қилинган харажатлар ҳисобдор шахсга тўлаб берилади. Бунда куйидагича ёзувлар қилинади:

Дебет 6970 «Ҳисобдор шахсларга қарзлар»

Кредит 5010 "Миллий валютадаги пул маблағлари", 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Агарда ҳисобдор шахсга умумхўжалик мақсадларида ҳисобланган қарз сўммаси давр охирида тўланмаган бўлса, ушбу кредиторлик қарз суммаси бухгалтерия баланси пассивининг мажбуриятлар қисмида назарда тутилган «Бошқа кредиторлик қарзлар» моддаси таркибида акс эттирилади.

Ходимлар билан умумхўжалик мақсадлари бўйича вужудга келадиган дебиторлик ва кредиторлик қарзлар аналитик ҳисоби ҳар бир ходим бўйича олиб борилади.

• **4290 «Ходимларга берилган бошқа бўнаклар»** - бу актив счёт корхонанинг ўз ходимларига юқоридаги счётларда акс эттирилмаган мақсадлар учун ҳисобот даври ичида берган маблағларининг ҳолати ва ҳаракатини акс эттиришга мўлжалланган.

Бундай бўнақлар бўлиб, масалан, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва молларини бозорлардан сотиб олиш, иш жойлари корхонанинг маъмурий биносидан узоқ жойларда жойлашган ходимларнинг иш ҳақларини тарқатиш, телефон-телеграф харажатларини тўлаш учун берилган бўнақлар ҳисобланади. Ходимларга бундай бўнақлар кассадан чиқим касса ордерлари асосида берилади. Берилган бўнақ суммаларига чиқим касса ордерлари асосида қуйидаги бухгалтерия ёзувлари қилинади:

Дебет 4290 «Ходимларга берилган бошқа бўнақлар»;

Кредит 5010 «Миллий валютадаги пул маблағлари».

Берилган бўнақлар ходимлар билан яқуний ҳисоб-китобларни амалга оширишда эътиборга олинади ва ходимнинг тасдиқланган бўнақ ҳисоботига асосан ёпилади, яъни:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш», 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш», 9420 «Маъмурий-бошқарув харажатлари», 1010-1090 «Материаллар счётлари», 1100 «боқувдаги ва ўстиришдаги моллар», 6710 «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар» ва бошқалар;

Кредит 4240 «Ходимларга берилган бошқа бўнақлар».

Агар берилган бўнақ сўммаси ходимнинг тасдиқланган бўнақ ҳисоботи сўммасидан кўп бўлган бўлса, у ҳолда ортиқча берилган сўммалар юқорида келтирилган тартибга ўхшаб корхона кассасига қайтарилади ёки ходимнинг иш ҳақидан ушлаб қолинади.

Ходимларга берилган бошқа бўнақларнинг аналитик ҳисоби ушбу счёт бўйича ҳам ҳар бир ходим бўйича олиб борилади.

Мавзу бўйича таянч атамалар

Корхона ва ташкилотлар ходимлари – бу уларда турли асосларда иш билан банд бўлган барча ишловчилар.

Ёлланма ходимлар – бу ишга ёллаш ёки меҳнат шартномаси асосида у ёки бу ишларни шартномада белгиланган миқдор ва шартларда рағбатлантириш шарти билан ишга жалб қилинган шахслар.

Ишчилар – бу бевосита моддий нёъматларни яратиш, шунингдек ишлаб чиқариш воситалари ва биноларини ишчи ҳолатда ушлаб туриш билан банд бўлган шахслардир.

Хизматчилар – бу корхона ва ташкилотларнинг бошқарув

аппарати, ишлаб чиқариш ва хўжалик бўлинмаларида штат жадвалида назарда тутилган турли лавозимларда ишловчи шахслар.

Иш вақти – бу ходим иш тартиби ёки графигига ёхуд меҳнат шартномаси шартларига мувофиқ ўз меҳнат вазифаларини бажариши лозим бўлган вақт.

Тарифли тизим – бу меҳнатта ҳақ тўлашни меҳнатнинг мураккаблиги, шартлари, интенсивлиги ва характерига, шунингдек ишни бажаришнинг табиий-иқлимий шароитларига кўра маълум меъёрларга асосланган ҳолда ташкил этишга қаратилган тизими.

Тарифсиз тизим – бу меҳнатта ҳақ тўлашнинг махсус меъёрларга асосланмаган тизимидир.

Тариф ставкаси – бу бир бирлик иш вақти учун тўланадиган меҳнат ҳақининг пул шаклидаги меъёрий миқдори.

Тариф-квалификацион справочниклар – бу ўзида бажариладиган ишларнинг асосий турларининг батафсил тавсифини ҳамда уларни бажарувчи ходимлар квалификациясига қўйиладиган талабларни мужассамлаштирувчи меъёрий ҳужжатлар.

Вақтбай иш ҳақи шакли – бу меҳнатта ҳақ тўлашнинг тариф тизимига биноан белгиланган лавозим маоши ҳамда ходимнинг ҳақиқатда ишлаган иш вақтига асосланган шакл.

Ишбай иш ҳақи шакли – бу меҳнатта ҳақ тўлашнинг ҳақиқатда бажарилган иш ҳажми ҳамда бир бирлик иш учун белгиланган тариф ставкасига (расценкасига) асосланган шакл.

Вақтбай иш ҳақи шакли – бу меҳнатта ҳақ тўлашнинг тариф тизимига биноан белгиланган лавозим маоши ҳамда ходимнинг ҳақиқатда ишлаган иш вақтига асосланган шаклидир.

Ишбай иш ҳақи шакли – бу меҳнатта ҳақ тўлашнинг ҳақиқатда бажарилган иш ҳажми ҳамда бир бирлик иш учун белгиланган тариф ставкасига (расценкасига) асосланган шаклидир.

Асосий иш ҳақи – бу ходимнинг ҳақиқатда ишлаган вақти ёки бажарган иши учун ҳисобланган иш ҳақи.

Меҳнат таътили – бу ходимга меҳнат кодексига мувофиқ иш жойи сақланган ҳолда ўртача кунлик иш ҳақи асосида тўлов қилиш шарти билан бериладиган каникул.

Меҳнат таътили ҳақи – бу ходимга меҳнат кодексига мувофиқ иш жойи сақланган ҳолда ўртача кунлик иш ҳақи ва берилган таътил кунлари учун ҳисобланган ҳақ.

Вақтинчалик меҳнатга яроқсизлик - бу тиббиёт муассаси томонидан бериладиган касаллик варақаси билан тан олинган меҳнатга қобилиятсизлик.

Вақтинчалик меҳнатга яроқсизлик учун нафақа - бу ходимга меҳнат кодексига мувофиқ иш жойи сақланган ҳолда ўртача кунлик иш ҳақи ва тиббиёт муассаси томонидан бериладиган касаллик варақасида кўрсатилган касал кунлар учун белгиланган меъёрлар асосида ҳисобланган нафақа.

Моддий ёрдам - бу ходимга унинг аризасига кўра раҳбарнинг буйруғида кўрсатилган миқдорда беғараз берилган пуллик ёрдам.

Компенсация - бу ходимга жамоа ва меҳнат шартномаси асосида уй-жой-коммунал хизматлари ҳақини тўлаш, овқат пули, йўл харажатлари ва бошқа мақсадлар учун раҳбарнинг буйруғи асосида белгиланган миқдорларда тўланадиган қўшимча тўлов.

Ходимнинг фойз кўринишидаги даромадлари - бу корхона ва ходим ўртасида тузилган кредит ёки қарз шартномаси асосида ходимга унинг кредит ёки қарз сифатида жалб этилган маблағлари учун тўланадиган фойз тўлови.

Ходимнинг дивидендлар кўринишидаги даромадлари - бу ишловчи ходимларга таъсисчилар ёки акциядорлар умумий йиғилиши қарори билан тақсимланадиган фойда ҳисобидан устав капиталидаги улуши ёки 1 та акцияга (ёки 1 сўмлик акцияга) тўғри келадиган тақсимланадиган фойда сўммасига қараб тегишли миқдорда ҳисобланган ҳақ.

Ходимнинг мол-мулкни ижарага беришдан олган даромадлари - бу корхона ва ходим ўртасида тузилган ижара шартномаси асосида ходимга унинг мулкни ижараси учун тўланадиган ҳақ.

Ходимнинг роялти кўринишидаги даромадлари - бу корхона ва ходим ўртасида тузилган ижара шартномаси асосида ходимга унинг интеллектуал мулки ижараси учун тўланадиган ҳақ.

Ходимларнинг моддий наф тарзидаги даромадлари - бу корхона ҳисобидан ходимларнинг болаларини мактабгача таълим муассасаларида ўқитиш, тарбиялаш, коммунал хизматлар, уй-жой ҳақи, уй-жойдан фойдаланиш харажатлари ҳақи, ётоқхонадаги жойлар ҳақи ёки уларнинг ўрнини қоплаш қиймати, санаторий-курортларда даволаниш йўлланмалари қиймати, дам олиш, стационар ва амбулаторияга қатнаб даволаниш ҳақи ёки уларнинг

ўрнини қоплаш қиймати, ҳада шартномаси асосида мол-мулкни текинга бериш, тайёр маҳсулот, товарлар, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар қийматини қоплаш, олинган қарзнинг ҳисобдан чиқарилган сўммаси.

Ходимларнинг бошқа даромадлари – бу ходимларга Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 178-моддасида белгиланган барча турдаги бошқа даромадлар (пенсияга қўшимча, стипендия, донорлик учун мукофат, мусобақаларда, кўрикларда, танловларда совринли ўринлар учун бериладиган совринлар, пул мукофотлари, ютуқлар, ходим билан тузилган меҳнат шартномаси бекор қилинганда меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ бериладиган ишдан бўшатиш нафақаси ва бошқа тўловлар)нинг ҳисобланган сўммалари

Ходимлардан олинадиган даромад солиғи – бу ходимларнинг солиққа тортиладиган даромадларидан қонун ҳужжатларида белгиланган табақалаштирилган ставкалар бўйича ҳисобланадиган ва бюджетта ўтказиб бериладиган солиқ.

Даромад солиғи бўйича солиқ солинадиган база – бу ходимнинг жами даромади ва унинг Солиқ кодексига мувофиқ солиқ солишдан озод қилинган даромадлари ўртасидаги фарқ

Даромад солиғи ставкаси – бу ходимлар даромадларига нисбатан мажбурий ушланадиган фоиз тўлови.

Шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақлари (ШЖБПХ) – бу жисмоний шахснинг халқ банкида очилган маҳсус ҳисоб дафтарчаси.

Суд қарорига кўра ушланмалар – бу ишлаётган ходимлар даромадларидан суд қарорига кўра улар етказган моддий ва маънавий зарарлар, алиментлар ва бошқа мажбурий ушланмалар

Ягона ижтимоий тўлов (ЯИТ) - Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига кўра иш берувчиларнинг ўз ходимларига ҳар ойда ҳисобланган меҳнатга ҳақ тўлаш тарзидаги даромадларидан белгиланган ставкада бюджетдан ташқари мақсадли фондлардан бири бўлган пенсия фондига мажбурий тўлови.

Бўнакли тизим – бу ҳисобот ойининг 1-яrimi учун иш ҳақининг олдиндан бўнак тариқасида берилишини назарда тутувчи тизим.

Бўнаксиз тизим – бу ҳисобот ойи учун иш ҳақини бира тўла ҳисобот ойдан кейин берилишини назарда тутувчи тизим.

Мавзу бўйича назорат саволлари

Корхона ходимлари қандай гуруҳларга ажратилади?

Ходимлар меҳнатининг ҳисоби қандай юритилади?

3. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг қандай тизимлари бор?

4. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг қандай шакллари бор?

5. Ходимлар даромадлари қандай турларга бўлинади?

6. Ходимлар билан меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китоблар ҳисоби учун қандай регистрлардан фойдаланилади?

7. Вақтбай ва ишбай ишловчиларга асосий иш ҳақи қандай ҳисобланади ва ҳисобга олинади?

8. Вақтбай ва ишбай ишловчиларга меҳнат таътили қандай ҳисобланади ва ҳисобга олинади?

9. Вақтбай ва ишбай ишловчиларга вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлик учун нафақа қандай ҳисобланади ва ҳисобга олинади?

10. Ходимлар моддий ёрдам, компенсациялар ва бошқа турдаги даромадлар қандай ҳисобланади ва ҳисобга олинади?

Ходимлар даромадидан қандай ушланмалар ва тўловлар амалга оширилади?

Ходимлар даромадидан солиқ қандай ҳисобланади у қандай ҳисобга олинади?

13. Ходимлар даромадидан суд ижро ҳужжатлари асосида қандай ушланмалар амалга оширилади ва улар қандай ҳисобга олинади?

14. Ходимлар даромадидан қандай ихтиёрий ушланмалар амалга оширилади ва улар қандай ҳисобга олинади?

15. Ягона ижтимоий тўлов (ЯИТ) қандай ҳисобланади у қандай ҳисобга олинади?

16. Иш ҳақини беришнинг қандай тизимлари мавжуд ва улар бўйича берилган бўнак ва иш ҳақининг ҳисоби қандай юритилади?

Мавзу бўйича тест савол-жавоблари

1. Ишлаш даврининг давомийлигига кўра корхона ва ташкилотларнинг барча ишловчилари қандай гуруҳларга бўлинади?

а) доимий, мавсумий ва вақтинчалик асосда ишловчилар

б) ишчи ва хизматчилар

- в) раҳбарлар ва ёлланма ходимлар
- г) асосий ва ёрдамчи ходимлар

2. Касб классификаторига кўра корхона ва ташкилотларнинг барча ходимлари қандай гуруҳларга бўлинади?

- а) доимий, мавсумий ва вақтинчалик асосда ишловчилар
- б) ишчи ва хизматчилар
- в) раҳбарлар ва ёлланма ходимлар
- г) асосий ва ёрдамчи ходимлар

3. Бош мутахассислар категориясига қуйидагиларнинг қайси бири кирмайди?

- а) Бош инженер
- б) Бош иқтисодчи
- в) Ҳисобчи-бухгалтер
- г) Бош механик

4. Ходимларни ишга олишда қандай ҳуқуқий ҳужжат тузилади?

- а) Бош инженер фармойиши
- б) Корхона раҳбари ва ходим ўртасида меҳнат шартномаси
- в) Бош бухгалтер фармойиши
- г) Кадрлар бўлим бошлиғи ва ходим ўртасида меҳнат шартномаси

5. Ходимга қандай ҳолда меҳнат дафтарчаси очилади?

- а) Ходим корхонада 1 кун ишласа
- б) Ходим корхонада 5 кундан кам ишламаганда
- в) Ходим ўриндошлик асосида ишга олинса
- г) Кадрлар бўлим бошлиғи ва ходим ўртасида меҳнат шартномаси тузилса

6. Ходимлар сони, уларнинг ҳаракати ҳисобини корхонанинг қайси бўлими юритади?

- а) Бухгалтерия
- б) Кадрлар бўлими
- в) Раҳбар котиби
- г) Режа-иқтисод бўлими

7. Ходимларнинг ишга келиши қайси ҳужжат асосида ҳисобга олинади?

- а) Бўлим бошлиғи билдиргиси

- б) Кадрлар бўлими китоби
- в) Ишга келиш ҳисоби табели
- г) Далолатнома

8. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг қандай тизимлари бор?

- а) Тариф ва тарифсиз
- б) Ишбай
- в) Вақтбай
- г) Мукофатли

9. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг қандай шакллари бор?

- а) Тариф ва тарифсиз
- б) Ишбай ва вақтбай
- в) Бригада ва индивидуал
- г) Мукофатли ва мукофатсиз

10. Ходимга бажарган иши учун тўланадиган ҳақ қайси гуруҳ даромадлар таркибига киради?

- а) меҳнатга ҳақ тўлаш тарзидаги даромадлар
- б) моддий наф кўринишидаги даромадлар
- в) компенсациялар кўринишидаги даромадлар
- г) бошқа даромадлар

11. Ходимга режа-төпширикни ошириб бажарганлиги учун тўланадиган ҳақ қайси гуруҳ даромадлар таркибига киради?

- а) рағбатлантириш тусидаги даромадлар
- б) моддий наф кўринишидаги даромадлар
- в) компенсациялар кўринишидаги даромадлар
- г) бошқа даромадлар

12. Ходимга йўл чипталари қийматини қоплаш учун тўланадиган ҳақ қайси гуруҳ даромадлар таркибига киради?

- а) рағбатлантириш тусидаги даромадлар
- б) моддий наф кўринишидаги даромадлар
- в) компенсациялар кўринишидаги даромадлар
- г) бошқа даромадлар

13. Ходимга меҳнат таътили учун тўланадиган ҳақ қайси гуруҳ даромадлар таркибига киради?

- а) рағбатлантириш тусидаги даромадлар
- б) моддий наф кўринишидаги даромадлар
- в) компенсациялар кўринишидаги даромадлар
- г) ишланмаган вақт учун ҳақ тўлаш тарзидаги даромадлар

Хўжалик ситуации № 1

Корхона бизнес режаси ортиги билан бажарилганлиги учун раҳбар бошқарув ходимларига уларнинг ойлик штат маошлари суммасига нисбатан 10 %, асосий ишлаб чиқариш ходимларига уларга ҳисобланган иш ҳақига нисбатан 20 % миқдорида, ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлимлари ходимларига уларга ҳисобланган иш ҳақига нисбатан 15 % мукофот беришга буйруқ чиқарган. Бошқарув ходимларининг ойлик штат маошлари суммаси 12000000 сўм, асосий ишлаб чиқариш ходимларининг ҳисобланган иш ҳақи суммаси 35000000 сўм, ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлимлари ходимларининг ҳисобланган иш ҳақи суммаси 18000000 сўм.

Юқоридаги шартли маълумотларга асосан қуйидаги тест саволларига тўғри жавобларни топинг.

1. Бошқарув ходимларига ҳисобланган мукофот пули ва унга берилиши лозим бўлган бухгалтерия ёзуви қуйидагиларнинг қайси бирида тўғри акс эттирилган?

- А) 3500000 сўмга Дт 2010 Кт6710
- Б) 1800000 сўмга Дт 2710 Кт6710
- В) 1200000 сўмга Дт9410 Кт6710
- Г) 1200000 сўмга Дт 9420 Кт6710

2. Асосий ишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган мукофот пули ва унга берилиши лозим бўлган бухгалтерия ёзуви қуйидагиларнинг қайси бирида тўғри акс эттирилган?

- А) 7000000 сўмга Дт 2010 Кт6710
- Б) 7000000 сўмга Дт 2710 Кт6710
- В) 1200000 сўмга Дт9410 Кт6710
- Г) 1200000 сўмга Дт 9420 Кт6710

3. Ёрдамчи ишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган мукофот пули ва унга берилиши лозим бўлган бухгалтерия ёзуви қуйидагиларнинг қайси бирида тўғри акс эттирилган?

- А) 2700000 сўмга Дт 2010 Кт6710
- Б) 2700000 сўмга Дт 2310 Кт6710
- В) 1200000 сўмга Дт9410 Кт6710
- Г) 1200000 сўмга Дт 9420 Кт6710

4. Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиладиган мукофот пули неча сўмни ташкил қилади?

- А) 3500000 сўм
- Б) 9700000 сўм
- В) 5300000 сўм
- Г) 1200000 сўм

5. Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритилмайдиган мукофот пули неча сўмни ташкил қилади?

- А) 3500000 сўм
- Б) 1800000 сўм
- В) 5300000 сўм
- Г) 1200000 сўм

Хўжалик ситуации № 2

Корхона бош инженерига 1 июлдан 24 июни кунига меҳнат таътили берилган. Унинг ойлик маоши 1 500 000 сўм. Олдинги меҳнат таътили ўтган йилнинг 1 октябридан 30 октябригача берилган. Унга ўтган йили 1 ноябрдан ҳисобот йилнинг 1 июлигача ҳисобланган мукофотлар, қўшимча ва устамалар 3500000 сўм.

Юқоридаги шартли маълумотларга асосан қуйидаги тест саволларига тўғри жавобларни тонинг.

1. Бош инженерга ҳисобланиши лозим бўлган меҳнат таътили ҳақи қуйидагиларнинг қайси бирида тўғри акс эттирилган?

А) 1440000 сўм	Б) 1889763 сўм
В) 1920000 сўм	Г) 3360000 сўм

2. Бош инженерга ҳисобланган меҳнат таътили ҳақиға берилиши лозим бўлган бухгалтерия ёзуви қуйидагиларнинг қайси бирида тўғри акс эттирилган?

- А) 1889763 сўмга Дт 2010 Кт6710
- Б) 1889763 сўмга Дт 2710 Кт6710
- В) 1920000 сўмга Дт9410 Кт6710
- Г) 1889763 сўмга Дт 9420 Кт6710

IV БОБ. ТОВАР-МОДДИЙ ЗАҲИРАЛАР ҲИСОБИ

4.1. Товар-моддий заҳираларнинг моҳияти, таркиби ва улар ҳисобининг вазифалари

4-сон БҲМС «Товар-моддий заҳиралар»га⁶ мувофиқ, **товар-моддий заҳиралар (ТМЗ)** – бу кейинчалик сотиш мақсадида нормал фаолият юритиш жараёнида тутиб туриладиган ва ишлаб чиқариш жараёнида мавжуд бўлган, шунингдек, маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида ёхуд маъмурий ва ижтимоий-маданий вазифаларни амалга ошириш учун фойдаланиладиган моддий активлардир.

Корхоналарнинг барча ТМЗ ларини турли белгилари бўйича туркумлаш мумкин. Чунончи, эгалик қилиш ҳуқуқига кўра улар эгалик қилиш ҳуқуқи бўлган ва эгалик қилиш ҳуқуқи бўлмаган ТМЗ ларга бўлинади.

Корхона эгалик қилиш ҳуқуқи бўлган ТМЗ ларга куйидагилар киради:

- омбордаги материаллар;
- омбордаги қурилиш материаллари;
- омбордаги эҳтиёт қисмлар;
- омборлардаги (АЁҚШдаги) ёқилғи;
- омбордаги идишлар ва идиш материаллари;
- омбордаги хўжалик инвентарлари;
- омбордаги бошқа материаллар;
- тугалланмаган ишлаб чиқаришдаги моддий бойликлар;
- боқувдаги ва ўстиришдаги моллар;
- омбордаги ярим тайёр маҳсулотлар;
- омбордаги тайёр маҳсулотлар;
- омбордаги яроксиз маҳсулотлар;
- омборлардаги ва савдо шахобчаларидаги товарлар;
- бошқа корхоналарда турган консигнацион товарлар;
- франко-жой шарти билан сотиб олинган ва ҳали йўлдаги товарлар;

⁶Ўз.Р Молия вазирининг 2006 йил 15 тиюнидаги 52-сонбуйрути билан тасдиқланган ва АВ томонидан 2006 йил 17 июлда 1595-сон билан рўйхатга олинган.

•хари́дорлар томонидан қайтари́лган товарлар.

Корхона эғалик қилиш ҳуқуқи бўлмаган ТМЗ ларга мижознинг буюртмасига асосан тайёрланган, у томонидан тўланган (яъни, олди-сотди битими бажарилган), унга қарашли ва жўнатишни кутаётган товар-моддий бойликлар киради. Корхона эғалик қилиш ҳуқуқи бўлмаган ТМЗ ларга, шунингдек, консигнациядаги товар-моддий бойликлар ҳам киради. Консигнация - бу консигнант деб аталадиган мулкдорнинг ўз ТМЗларини бошқа компания омборларида жойлаштиришидир. Консигнатор бундай ТМЗларни ўзининг моддий заҳиралари таркибига киритмаслиги керак, чунки сотиш давригача бу товар моддий бойликлар жўнатувчи – консигнантнинг мулки ҳисобланади.

Корхона фаолиятини ташкил қилувчи таъминот (харид), ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнларидаги иштироки ҳамда натижаси сифатида уларнинг барча ТМЗлари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

*ишлаб чиқариш заҳиралари;

* ярим тайёр ва тайёр маҳсулотлар;

* қайта сотиладиган харид товарлар.

Ҳўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқариш заҳираларига қуйидаги активлар киради:

•хомашё ва материаллар– маҳсулот (иш, хизмат)ни ишлаб чиқариш (бажариш)да унинг моддий асосини ташкил қилувчи меҳнат предметлари;

•ярим тайёр маҳсулотлар (полуфабрикатлар) – бу ишловнинг маълум технологик босқичларидан ўтган, лекин мустақил тайёр материал сифатида тан олинishi мумкин бўлмаган, кейинги ишловга муҳтож меҳнат предметлари;

•бутловчи қисмлар – бу буюмни бир бутун ҳолатга келтиришда зарур бўлган қисмлари.

•ёқилғи –бу ишлаб чиқаришда ишлатиладиган ёқилғилар (бензин, керосин, саярка, суюлтирилган газ ва бошқалар);

•мойлаш материаллари –бу техник воситаларни ишлатишга кетадиган солидол, афтол ва шу каби мойлар.

•эҳтиёт қисмлар–бу техник воситаларнинг таркибий унсурлари (поршен, гильза, баллон, камера ва бошқалар);

• **қурилиш материаллари** – бу объектларни қуриш, таъмирлашда қўлланиладиган материаллар (ғишт, тахта, цемент ва бошқалар);

• **ем-хашаклар** – бу корхоналарнинг балансида турган ҳайвонларни сақлаш, ўстириш, боқиш учун етиштирилган, сотиб олинган омухталар, кўкат ўтлар, сиёс, янтоқ, самон ва шу каби ем-хашаклар.

• **ишлаб-бу** маҳсулотларни ўрашда, ташишда, сақлашда ишлатиладиган активлар (бутулка, бочка, ящик, халта ва бошқалар);

Ишлаб чиқариш заҳираларига юқоридагилардан ташқари истисно тариқасида инвентарлар ва хўжалик буюмлари, шунингдек, ўстиришдаги ва боқувдаги моллар ҳам киради.

Ишлаб чиқариш заҳираларини ташкил қилувчи материаллар ишлаб чиқаришдаги ролига кўра асосий ва ёрдамчи материалларга бўлинади.

Асосий материаллар деганда ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг асосий компонентини ташкил этадиган хомашё материаллар тушунилади. Масалан, колбаса ишлаб чиқарувчи корхона учун асосий хомашё материал бўлиб ғўшт ҳисобланади. Қолган материаллар, айтайлик, чеснок, қалампир, туз, сирка, ўраш плёнкаси, шпагат ва бошқалар ушбу корхона учун ёрдамчи материаллар ҳисобланади. Худди шундай қурилиш ташкилотида қурилиш материаллари, транспорт корхонасида эҳтиёт қисмлар асосий материаллар бўлиб хизмат қилади.

ТМЗлар ҳисобининг вазифалари. ТМЗлар бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

• ТМЗларни уларнинг моҳиятини очиб берувчи мезонларига мос равишда ҳисобга олиш;

• ТМЗларни тўғри баҳолаш;

• ТМЗларга қилинган қўшимча харажатларни (ташиб келтириш, бож ва солиқ тўловлари, курс ўртасидаги фарқлар, устамалар, сертификациялаш ва бошқалар) тўғри ҳисобга олиш, уларни ўз вақтида сотиб олинган заҳиралар таннарихига (қийматига) ёки корхона харажатларига киритиш.

- ТМЗлар ҳолати ва ҳаракатини тўғри, ўз вақтида ва тегишли бошланғич ҳужжатлар билан расмийлаштириш;

- ТМЗлар бўйича моддий жавобгарликни таъминлаш, моддий жавобгар шахслар томонидан ҳисоботларни тўғри ва ўз вақтида тузилиши, тақдим этилишини назорат қилиш;

- ТМЗлар ҳолати ва ҳаракати бўйича моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари маълумотлари ва ҳисоб маълумотларини тўлиқ уйғунлигини таъминлаш;

- ТМЗлар бутлигини таъминлаш, бунинг учун уларни белгиланган муддатларда қайта рўйхатдан ўтказиш (инвентаризация қилиш), унинг натижаларини тўғри аниқлаш ва ҳисобга олиш;

- мавжуд ТМЗлардан унумли фойдаланиш, бунинг учун омборларда меъёридан ортиқ заҳираларни сақламаслик, улар бўйича қўшимча нобудгарчиликларига йўл қўймаслик, кераксиз материалларни сотиш ва унинг натижаларини тўғри ҳисобга олиш;

- ТМЗларни керак ҳолларда қайта баҳолаш ва унинг натижаларини ҳисобда тўғри акс эттириш;

- ТМЗ ларни ўз вақтида ҳисобдан чиқариш, уларнинг баланс қийматини ҳисоботда тўғри акс эттириш.

4.2.Товар-моддий заҳиралар қийматини баҳолаш

ТМЗлар кирим қийматини баҳолаш. Товар-моддий заҳиралар таннарх ёки соф сотиш қийматидан энг кам бўлган қиймати бўйича баҳоланади.

4-сон БҲМС «Товар-моддий заҳиралар»га мувофиқ товар-моддий заҳираларнинг таннархи қуйидагиларни ўз ичига олади:

а) товар-моддий заҳираларни сотиб олиш харажатлари, жумладан, харид қиймати, импорт божхона божлари ва тўловлари, тайёрлов-воситачилик ташкилотларига тўланган коммиссион тўловлар, бошқа солиқлар (корхона кейинчалик қайтариб олиши мумкин бўлганлардан ташқари), фрахт қиймати (заҳираларни сотиб олиш билан боғлиқ транспорт-тайёрлов ва йўлдаги товарларни суғурталаш харажатлари), сотиб олиш билан бевосита боғлиқ бошқа харажатлар);

б) қайта ишлаш харажатлари, тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ харажатлардан, жумладан:

* ишлаб чиқаришга тааллуқли материал харажатлари;

* асосий ишлаб чиқаришда, яъни дастгоҳ ва ускуналарда хомашё ва материалларни тайёр маҳсулотга қайта ишлаш билан банд бўлган ишчиларнинг иш ҳақи ва ишлаб чиқаришга тааллуқли ижтимоий сугуртага ажратмалар;

* билвосита харажатлар, яъни ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш билан боғлиқ ишлаб чиқариш харажатлари, чунончи, ёрдамчи ишчиларнинг вақтбай иш ҳақи, ишлаб чиқариш асосий воситаларининг амортизацияси, жорий ва капитал таъмирлаш харажатлари, маҳсулот ҳажмининг ўзгариши билан боғлиқ бўлмаган бошқа шартли доимий харажатлар.

в) бопка харажатлар - ТМЗларни керакли жойга келтириш билан боғлиқ бўлган транспорт ва уларни тегишли ҳолатда ушлаб туриш билан боғлиқ бошқа харажатлар (тайёр маҳсулотни омборга ташиб келтириш, якка тартибда буюртмалар бўйича товарларни конструкция қилиш харажатлари ва бошқалар).

Қуйидаги харажатлар ТМЗ таннархига киритилмайди:

а) метёрдан ортиқ материал, иш кучи ва бошқа режада кўзда тутилмаган харажатлар;

б) технологик жараёнда назарда тутилмаган ишлаб чиқариш циклининг алоҳида босқичлари ўртасида ТМЗни сақлаш харажатлари;

в) умумий ва маъмурий - бошқарув харажатлари;

г) сотиш билан боғлиқ харажатлар.

Республикамизнинг 4-сон БҲМС «Товар-моддий захиралар»га мувофиқ (п.7) ТМЗ кириш қиймати уларнинг таннархи бўйича баҳоланади.

ТМЗлар таннархи-бу уларни сотиб олишга ёки ишлаб чиқаришга кетган барча бевосита ва билвосита моддий, меҳнат ва бошқа устама харажатлар мажмуаси.

Сотиб олинган ТМЗлар таннархи уларни сотиб олиш қиймати, божхона йиғим ва тўловлари, сертификация харажатлари, комиссия тўлови, транспорт-тайёрлов ва бошқа сотиб олишда кетган харажатларни ўз ичига олади. Қўшилган қиймат солиғини (ҚҚС) тўловчи ҳисобланмаган корхоналарда ишлаб чиқариш

заҳираларини сотиб олишда таъминотчиларга тўланган ҚҚС ҳам уларнинг таннархига киритилади. ҚҚС тўловчи корхоналарда материалларни сотиб олишда тўланган ҚҚС сўммаси бюджетга ушбу солиқ бўйича қарздан чегирилади (зачётга олинади).

Кейинги даврларда ТМЗлар соф сотиш қиймати бўйича баҳоланиши мумкин.

Соф сотиш қиймати - бу ТМЗлар сотилишининг тахминий қийматидир. ТМЗларнинг соф сотиш қиймати таннарх қайта тикланиши мумкин бўлмаган қуйидаги ҳолларда қўлланилади:

- товар-моддий заҳиралар шикастланганда;
- улар қисман ёки бутунлай эскирганда;
- уларни сотув нархи пасайган ҳолатларда.

Товар-моддий заҳираларининг таннархи ёки соф сотиш қиймати бўйича энг кам бўлган баҳосини аниқлашда қуйидаги усуллардан фойдаланиш мумкин:

(а) **моддалар усули** - товар-моддий заҳираларни ҳар бир номи бўйича уларнинг баланс қиймати (таннархи) ёки соф сотиш қийматидан энг кичиги танланади;

(б) **асосий товар гуруҳлари усули** - товар-моддий заҳираларни ҳар бир гуруҳи бўйича уларнинг баланс қиймати (таннархи) ёки соф сотиш қийматидан энг кичиги танланади;

(в) **заҳираларнинг умумий сатҳи усули-товар-моддий заҳираларни умумий сатҳи бўйича уларнинг баланс қиймати (таннархи) ёки соф сотиш қийматидан энг кичиги танланади.**

Масала: Айтайлик, маиший-хўжалик товарлари билан савдо қилувчи «Маиший техника» савдо маркази чанг ютгичларни сотиш билан ҳам шуғулланади. 20__ йил 31 декабрь куни охирига савдо марказида ушбу товар қолдиги қуйидагича, дейлик.

№	Гуруҳ	Таннархи	Соф сотиш қиймати
1	А	350000	300000
2	А	360000	360000
3	А	370000	380000
4	А	380000	340000
Жами		1460000	1380000
5	Б	450000	400000

6	Б	470000	500000
7	Б	500000	450000
Жами		1420000	1350000
8	В	600000	600000
9	В	700000	800000
10	В	650000	700000
11	В	750000	800000
12	В	800000	900000
Жами		3500000	3800000
Ҳаммаси		6380000	6530000

Юқоридаги шартли маълумотлар асосида савдо марказида чанг ютгичларнинг таннархи ёки соф сотиш қиймати бўйича энг кам бўлган баҳоси асосида балансда акс эттириладиган қиймати юқоридаги усулларда қуйидагича бўлади:

№	Гуруҳ	Таннархи	Соф сотиш қиймати	ТМЗ қийматини энг кичиги бўйича баҳолаш		
				моддалар усули бўйича	асосий товар гуруҳлари усули бўйича	Заҳиралар- нинг умумий сатҳи усули бўйича
1	А	350000	300000	300000	1380000	
2	А	360000	360000	360000		
3	А	370000	380000	370000		
4	А	380000	340000	340000		
Жами		1460000	1380000	1370000	1350000	
5	Б	450000	400000	400000		
6	Б	470000	500000	470000		
7	Б	500000	450000	450000		
Жами		1420000	1350000	1320000	3500000	
8	В	600000	600000	600000		
9	В	700000	800000	700000		
10	В	650000	700000	650000		
11	В	750000	800000	750000		
12	В	800000	900000	800000		
Жами		3500000	3800000	3500000		
Ҳаммаси		6380000	6530000	6190000	6230000	6380000

Ҳисоб-китобга изох:

(а) моддалар усулида – 6190000 сўм (300000 + 360000 + 370000 + 340000 + 400000 + 470000 + 450000 + 600000 + 700000 + 650000 + 750000 + 800000);

б) асосий товар гуруҳлари усулида – 6230000 сўм (1380000 + 1350000 + 3500000);

(в) заҳираларнинг умумий сатҳи усулида - 6380000 сўм.

Жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, ТМЗ соф сотиш қийматини аниқлашнинг у ёки бу усулини қўллаш уларнинг баланс қийматига (таннархига) турлича таъсир кўрсатади. Чунончи::

(а) моддалар усулида – ТМЗ қиймати 190000 сўмга камайтирилади (6190000- 6380000), чунки уларнинг соф сотиш қиймати уларнинг таннархидан ушбу сўммага кам бўлган бўлади;

б) асосий товар гуруҳлари усулида – ТМЗ қиймати 150000 сўмга камайтирилади (6230000- 6380000). Чунки уларнинг соф сотиш қиймати уларнинг таннархидан ушбу сўммага кам бўлган бўлади;

(в) заҳираларнинг умумий сатҳи усулида - ТМЗ қиймати ўзгаришсиз қолади, чунки уларнинг соф сотиш қиймати уларнинг таннархига тенг бўлади (6380000 – 6380000 = 0)

Таъкидлаш жоизки, ТМЗларнинг соф сотиш қиймати уларнинг таннархидан юқори бўлганда, улар бухгалтерия балансида фақат таннархи бўйича акс эттирилади.

ТМЗларнинг соф сотиш қиймати уларнинг таннархидан паст бўлган ҳолларда ўртадаги салбий фарқ корхона зарарларига олиб борилади.

ТМЗларни соф сотиш қиймати бўйича баҳолашнинг юқоридаги усулларида энг самаралиси бўлиб моддалар усули ҳисобланади. Чунки бу усул ТМЗлар қийматини балансида энг реал акс эттиради. Бироқ қолдиқда кўп сонли ТМЗлар мавжуд бўлганда моддалар усулини қўллаш мураккаблашади ва кўп вақтни талаб қилади. Шу боис ҳам, кўп сонли ТМЗлар қолдиғи мавжуд ҳолларда, одатда, товар гуруҳлари усулини қўллаш амалий жиҳатдан энг самарали ҳисобланади.

ТМЗлар чиқим қийматини баҳолаш. ТМЗ корхонага кирим қилингандан кейин турли усулларда чиқим қилинади. Ушбу усуллар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади.

Ялпи солиштириш (идентификация) усули - ўзаро алмаштирилмайдиган захираларнинг алоҳида моддалари таннархини, шунингдек, махсус буюртмалар учун мўлжалланган ва ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар таннархини якка тартибдаги аниқ харажатларни солиштириш йўли орқали аниқлаш усули.

Биринчи харид баҳолари бўйича баҳолаш усули (FIFO) - (биринчи кирим - биринчи чиқим) - биринчи навбатда сотиб олинган товарларнинг таннархи биринчи навбатда сотиб юборилган товарларга олиб боришга асосланган усул.

FIFO усулининг асосий афзаллиги шундан иборатки, уни қўллаш товар захиралар чиқимида жорий харажатларни реал баҳолар асосида топиш имконини беради. Ушбу усулнинг асосий камчилиги шундан иборатки, у фойда кўрсаткичига иқтисодий ривожланиш цикли таъсирини кучайтиради.

Ўртача тортилган қиймат усули (AVECO) -ТМЗлар ҳар бир бирлиги қийматини ҳисобот даври бошидаги бирликлари ва ҳисобот даври давомида сотиб олинган ёки ишлаб чиқарилган бирликлари билан биргаликда олинган ҳолда ўртача тортилган қийматини аниқлаш усули.

Охириги харид нархлари бўйича баҳолаш усули (LIFO) - (охириги кирим - биринчи чиқим) - охириги харид қилинган товарларнинг таннархи биринчи навбатда сотилган товарлар қийматини аниқлаш учун ҳисобот даврининг охирига бўлган захираларнинг таннархи эса биринчи навбатда харид қилинган товарлар таннархи асосида ҳисоб қилишга асосланган усул.

Ушбу усулни қўллаш инфляция шароитида энг кам бўлган фойдани ва дефляция жараёнида эса энг кўп бўлган соф фойдани беради. Шундай қилиб, иқтисодий ривожланиш цикли (кўтарилиш ва инқироз) таъсирини юмшатиш имкониятини яратади. Ушбу усулнинг камчилиги шундан иборатки, вақт ўтган сари LIFO усули бўйича захираларни баҳолаш ҳақиқатдан борган сари узоқлашади ва сотиб олишга кетган ҳақиқий харажатларни ҳам, ўрнини босадиган харажатларни ҳам акс эттира олмайди.

LIFO усули компаниянинг пул маблағлари ҳаракатига имкон яратсада, аммо барча компаниялар уни қуйидаги сабабларга кўра қўлламайдилар:

* аксарият компаниялар миллатлараро бўлиб, LIFO усули таъқиқланган давлатларда операцияларни амалга оширадилар;

* ҳозирги пайтда дунё миқёсида инфляция юз беришига қарамадан, товар заҳираларнинг муайян буюмларига бўлган нархлар ошмаслиги мумкин (масалан, электроника буюмлари ва бошқалар);

* LIFO усули ёрдамида пул маблағлари ҳаракатини яхши-ланиши бир акцияга тўғри келадиган фойдани молиявий ҳисоботда кўрсатмасликка олиб келади.

Бизнинг республикамызда қўлланилаётган 4-сон БХМС «Товар-моддий заҳиралар» ТМЗлар чиқимини баҳолашда LIFO усулини қўллашни тавсия қилмайди.

ТМЗ чиқимида улар қийматини турли усулларда баҳолаш, ўз навбатида, ишлаб чиқарилаётган ва сотилаётган тайёр маҳсулотлар, харид товарларининг сотиш қиймати, уларнинг қолдиқ қийматига, сотишдан олинаётган фойдага, шунингдек, фойдадан солиққа ҳам бевосита таъсир кўрсатади.

Мисол. Корхонада қуйидаги ТМЗ кириш килинган дейлик.

Сана	Бирликлар	Маҳсулот бирлиги-	Умумий қиймат, сўм
15 январь	5000	600	3000000
22 май	8000	700	5600000
10 сентябрь	6000	800	4800000
Жамъ:	19000		13400000

Йил охирида омборда 4000 дона маҳсулот қолган. Сотишдан келган соф тушум 15 000 000 сўмни ташкил этган. Фойда солиғи ставкаси 12 %.

Талаб қилинади: ТМЗлар чиқим қийматининг турли усулларини улар қолдиғига, сотиш таннархига ва ундан олинаётган фойдага, шунингдек, фойдадан солиққа ҳам бевосита таъсирини аниқлаш.

Масала ечими:

1. Биринчи харид нархларида баҳолаш усули (FIFO) қўлланилганда, сотилган маҳсулот ва давр охирига ТМЗ таннархи, сотишдан олинган фойда ва фойда солиғи қуйидагича бўлади.

Сотишдан тушган даромад	15 000 000
Сотишга тайёр маҳсулотлар таннархи	13 400 000
Давр охиридаги ТМЗ (4000 x 800)	3 200 000
Сотилган маҳсулотлар таннархи	10 200 000
Сотишдан олинган ялпи фойда	4 800 000
Фойда солиғи 12 %	576 000
Соф фойда	4 224 000

2. Ўртача тортилган қиймат усули (AVECO) қўлланилганда, сотилган маҳсулот ва давр охирига ТМЗ таннархи, сотишдан олинган фойда ва фойда солиғи қуйидагича бўлади.

ТМЗ бирлигининг ўртача тортилган қиймати (13400000/19000) 705,3

Сотишдан тушган даромад	15 000 000
Сотишга тайёр маҳсулотлар таннархи	13 400 000
Давр охиридаги ТМЗ (4000x 705,3)	<u>2 821 200</u>
Сотилган маҳсулотлар таннархи	<u>10 578 800</u>
Сотишдан олинган ялпи фойда	4 421 200
Фойда солиғи 12%	530 544
Соф фойда	3 890 656

3. Охирги харид нархларида баҳолаш усули (LIFO) қўлланилганда, сотилган маҳсулот ва давр охирига ТМЗ таннархи, сотишдан олинган фойда ва фойда солиғи қуйидагича бўлади.

Сотишдан тушган даромад	15 000 000
Сотишга тайёр маҳсулотлар таннархи	13 400 000
Давр охиридаги ТМЗ (4000 x 600)	2 400 000
Сотилган маҳсулотлар таннархи	<u>11 000 000</u>
Сотишдан олинган ялпи фойда	<u>4 000 000</u>
Фойда солиғи 12%	480 000
Соф фойда	3 520 000

УСУЛЛАРНИ ТАҚҚОСЛАШ

Кўрсаткичлар	Биринчи харид баҳолари усули бўйича баҳолаш (FIFO)	Ўртача тортилган қиймат бўйича баҳолаш (AVECO)	Охириги харид баҳолари усули бўйича баҳолаш (LIFO)
Сотишдан олинган	15 000 000	15 000 000	15 000 000
Сотишга тайёр бўлган маҳсулот	13 400 000	13 400 000	13 400 000
Давр охиридаги	3 200 000	2 821 200	2 400 000
Сотилган маҳсулот	10 200 000	10 578 800	11 000 000
Сотишдан олинган ялпи фойда	4 800 000	4 421 200	4 000 000
Фойда солиғи	576 000	530 544	480 000
Соф фойда	4 224 000	3 890 656	3 520 000

Юқоридаги ҳисоб-китоблар ва таққослама жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, энг катта ялпи фойда, фойда солиғи ва соф фойда ФИФО усули қўлланилганда олинади. Энг кичик ялпи фойда, фойда солиғи ва соф фойда ЛИФО усули қўлланилганда олинади. Айнан шу боис ҳам, ФИФО усулини қўллаш, ЛИФО усулини қўллагаслик БҲХС ва БҲМСларида тавсия этилган.

Хўжалик юритувчи субъектлар ТМЗлар чиқими ҳамда улар қолдиқ қийматини баҳолашнинг юқорида келтирилган ФИФО ва АВЭКО усулларида бирини танлаб олишлари ва уни ўзларининг ҳисоб сиёсатларида кўрсатишлари керак. Бир хил товар моддий бойлик бўйича бир вақтнинг ўзида икки усулни қўллаш таъқиқланади. Бир усулдан иккинчисига асос бўлганда ўтиш мумкин ва бу тўғрида ҳисоб сиёсатига киритилган ўзгаритиришлар тегишли органларга етказилиши керак.

4.3. ТМЗларнинг сақлаш жойларидаги ҳисоби

Корхоналарда ТМЗларнинг сақланиш жойлари бўлиб омборлар, цехлар, майдончалар, участкалар, молхоналар ва бошқалар ҳисобланади. Барча сақлаш жойларида заҳиралар бўйича аниқ моддий жавобгар шахслар белгиланади ва улар билан моддий жавобгарлик тўғрисида шартномалар тузилади. Моддий жавобгар шахслар бўлиб омбор мудирлари, цех бошлиқлари, хўжалик бўлими мудирлари, прораблар, гараж бошлиғи, мол боқар чўпонлар, бўрдоқчилик баъзалари мудирлари ва бошқалар ҳисобланади.

Моддий жавобгар шахсларнинг асосий вазифаларига ишлаб чиқариш заҳираларини ўз вақтида кирим қилиш, корхона раҳбари фармойиши билан уларни ишлаб чиқариш цехлари ва участкаларига кўрсатилган миқдорда бериш, моддий бойликларнинг бутлигини тўлиқ таъминлаш, талон-тарожиikka йул қўймаслик, заҳираларнинг кирим ва чиқимини тўғри ва ўз вақтида тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштириш, уларнинг ҳолати ва ҳаракати тўғрисида ҳисоботларни белгиланган муддатларда тўғри тузиш ва бухгалтерияга топшириш киради.

ТМЗларларнинг сақланиш жойларида соний ва сўммавий жиҳатдан миқдор ва пул ўлчовларида ҳисобга олинади. Бунинг учун ҳар бир ТМЗ турига инвентар карточка очилади ёки улар бўйича умумий обмор китоби юритилади. Бунда қуйидаги бошланғич ва жамлама ҳужжатлар ишлатилади:

- **ТМЗлар кирим бўйича:**

1. Счёт фактура – товар-моддий бойликларни ташқи таъминотчилардан қабул қилишда.

2. Накладной- товар-моддий бойликларни ички бўлинмалардан кирим қилишда.

3. Қабул қилиш далолатномаси – товар-моддий бойликлар таъсисчилардан, бошқа шахслардан қайтариб бермаслик шарти билан қабул қилинганда, ички алмашувда, ёрдамчи ишлаб чиқаришдан олинганда, илмий изланишлар ва тажриба – конструкторлик ишланмалари натижаси сифатида кирим қилинганда ва бошқа ҳолларда.

4. Инвентаризация варағи ва таққослама қайднома – товар-моддий бойликлар бўйича инвентаризацияда ортиқчалар аниқланганда, бир моддий жавобгар шахсдан иккинчисига топширилганда.

• **ТМЗлар чиқими бўйича:**

1.Талабнома – товар-моддий бойликлар омбордан ишлаб чиқаришга берилганда.

2.Забор варақаси-товар-моддий бойликлар бир моддий жавобгар шахсдан иккинчисига ҳар куни маълум миқдорда бериб борилганда.

3.Счет-фактура – товар-моддий бойликлар четга сотилганда, бепул берилганда, таъсис бадали сифатида киритилганда ва бошқа ҳолларда

4.Ҳисобдан чиқариш далолатномалари – товар-моддий бойликларни ҳисобдан чиқариш ҳоллари бўлганда ва бошқалар.

Моддий жавобгар шахслар кирим ва чиқим ҳужжатлари асосида белгиланган муддатларда (ҳисоб сиёсатига мувофиқ белгиланган муддатларда) моддий ҳисобот тузадилад. Ушбу ҳисоботлар тасдиқланган шаклларда тузилади. Уларда товар-моддий бойликларнинг ҳолати ва ҳаракати соний ва сўмавий кўринишда акс эттирилади. Моддий ҳисоботлар икки нусхада тузилади, моддий жавобгар шахслар томонидан имзоланади ва уларнинг биринчи нусхаси бухгалтерияга топширилади. Айнан моддий ҳисоботлар ва уларга тикилган бирламчи ҳужжатлар товар-моддий бойликларнинг синтетик ҳисобини юритишга асос бўлиб ҳисобланади.

4.4.Материалларнинг синтетик ҳисоби

Материалларнинг синтетик ҳисобини юритиш учун 21-сон БҲМС да қуйидаги сётлар кўзда тутилган.

• **1010 «Хом –ашё ва материаллар».** Ушбу сётнинг дебитида асосий ва ёрдамчи хом-ашё ва материалларнинг, қайта ишлов учун тайёрланган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг, ем-хашак ва тўшаш материалларининг бошланғич қолдиги ва уларни турли манбалардан келиб тушиш эвазига кўпайиши, кредитида эса – материалларнинг ишлаб чиқаришга сарфи ва бошқа чиқимлари

натижасида камайиши таннарх ёки соф сотиш қийматларидан энг кичик бўлган қийматда акс эттирилади.

• **1020 «Сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи буюмлар».** Ушбу счётининг дебитида ярим тайёр маҳсулотлар, бутловчи буюмлар, қурилиш деталлари ва конструкцияларининг мавжуд қолдиқлари ва уларни четдан сотиб олиш эвазига кўпайиши, кредитида эса – уларнинг ишлаб чиқаришга, қурилишга сарфи ва бошқа чиқимлари натижасида камайиши таннарх ёки соф сотиш қийматларидан энг кичик бўлган қийматда акс эттирилади.

• **1030 «Ёқилғи».** Ушбу счётининг дебитида мавжуд нефть маҳсулотлари, ёқилғи-мойлаш материалларининг (нефть, бензин, керосин, дизел ёқилғиси, мойлар ва бошқалар), газсимон ёқилғи турларининг (газ ва газолин), шунингдек, қаттиқ ёқилғи турларининг (кўмир, ўтин ва бошқалар) қолдиғи ва уларни четдан сотиб олиш эвазига кўпайиши, кредитида эса – уларнинг ишлаб чиқариш ва бошқарувга сарфи, шунингдек, бошқа чиқимлари натижасида камайиши таннарх ёки соф сотиш қийматларидан энг кичик бўлган қийматда акс эттирилади.

• **1040 «Эҳтиёт қисмлар».** Ушбу счётининг дебитида машина ва механизмлар, транспорт воситаларини таъмирлаш учун зарур бўлган эҳтиёт қисмлари, автомобилларнинг захирадаги шиналарининг мавжуд қолдиғи ва уларни четдан сотиб олиш эвазига кўпайиши, кредитида эса уларнинг ишлаб чиқариш ва бошқарувга сарфи, шунингдек, бошқа чиқимлари натижасида камайиши таннарх ёки соф сотиш қийматларидан энг кичик бўлган қийматда акс эттирилади.

• **1050 «Қурилиш материаллари».** Ушбу счётининг дебитида қурилиш, қурилиш –монтаж ишлари, қурилиш деталлари ва конструкцияларини яшаш учун зарур бўлган қурилиш материалларининг захирадаги мавжуд қолдиғи ва уларни четдан сотиб олиш эвазига кўпайиши, кредитида эса – уларнинг қурилиш, қурилиш-монтаж ишларига, турли конструкцияларни ишлаб чиқаришга сарфи, шунингдек, бошқа чиқимлари натижасида камайиши таннарх ёки соф сотиш қийматларидан энг кичик бўлган қийматда акс эттирилади.

• **1060 «Идиш ва идиш материаллари».** Ушбу счетнинг дебитида ҳўжалик инвентари ва буюми сифатида ишлатилмаётган барча турдаги идишлар, идишларни ясаш ва таъмирлаш учун зарур бўлган материал ва деталларнинг захирадаги мавжуд қолдиғи ва уларни четдан сотиб олиш эвазига кўпайиши, кредитида эса уларнинг ишлатилиши, шунингдек, бошқа чиқимлари натижасида камайиши таннарх ёки соф сотиш қийматларидан энг кичик бўлган қийматда акс эттирилади.

• **1070 «Четга қайта ишлаш учун берилган материаллар».** Ушбу счетнинг дебитида четга қайта ишлаш учун берилиши мумкин бўлган асосий ва ёрдамчи материалларнинг захирадаги мавжуд қолдиғи ва уларни четдан сотиб олиш эвазига кўпайиши, кредитида эса уларнинг ишлатилиши, шунингдек, бошқа чиқимлари натижасида камайиши таннарх ёки соф сотиш қийматларидан энг кичик бўлган қийматда акс эттирилади.

• **1090 «Бошқа материаллар».** Ушбу счетнинг дебитида юқоридаги счетларга киритилмаган, ишлаб чиқаришдан , асосий воситаларни тугатишдан ва бошқа операциялардан олинган моддий бойликларнинг (чиқиндилар, тузатиб бўлмайдиган брак маҳсулотлар, металлوم, эски шиналар ва резиналар, ишлатилган мой, нигрол ва ш.к.) захирадаги мавжуд қолдиғи ва уларни ишлаб чиқаришдан олиниши эвазига кўпайиши, кредитида эса уларнинг ишлатилиши, шунингдек, бошқа чиқимлари натижасида камайиши таннарх ёки соф сотиш қийматларидан энг кичик бўлган қийматда акс эттирилади.

• **1510 «Материалларни тайёрлаш ва сотиб олиш».** Ушбу счет корхонанинг ҳисоб сиёсатида тайёрлов жараёнини алоҳида акс эттириш кўзда тутилган ҳолда қўлланилади. Унинг дебитида материалларни тайёрлаш ва сотиб олиш жараёнининг қиймати, кредитида эса ушбу қийматни кириш қилинган материаллар қийматига киритилиши акс эттирилади. Агар корхонанинг ҳисоб сиёсатида материалларнинг киришини бевосита тўғридан-тўғри 1010-1090 –сметларда акс эттириш кўзда тутилган бўлса, у ҳолда 1510-смет қўлланилмайди.

• **1610 «Материаллар қийматидаги четланишлар».** Ушбу счет корхонанинг ҳисоб сиёсатида материалларнинг тайёрлов ва сотиб олиш қийматини ҳисоб баҳоларида акс эттириш кўзда

тутилган ҳолда қўлланилади. Ҳисоб баҳоси бўлиб, одатда, норматив ёки режали таннарх ҳисобланади. Тайёрланган (сотиб олинган) материалларнинг ҳақиқий таннархини ҳисоб баҳосидан кўп бўлиши ушбу счётининг дебетида, кам бўлиши эса унинг кредитида 1510-счёт билан корреспонденцияланган ҳолда акс эттирилади. 1610-счётининг дебет қолдиги сўммаси ҳисоб баҳоларидан ортиқ қийматда келиб тушган материалларга тўғри келадиган четланишлар сўммасини кўрсатади. Баҳолар ўртасидаги фарқлар сотиб олинган материалларни ҳақиқатда сарфланган вақтида уларнинг ҳисоб баҳосидаги қийматига пропорционал равишда харажатлар счётларига киритилиб борилади.

Материалларнинг ҳаракатига доир операциялар счётларда бевосита ва билвосита усулларнинг бири бўйича акс эттирилади.

Бевосита усулда материаллар кирими ва чиқими бухгалтерия ҳисобида бевосита материаллар ҳисоби учун мўлжалланган счётларда (1010-1090) қуйидагича акс эттирилади (4.1-жадвалга қаранг).

4.1-жадвал

Материаллар ҳаракатини бевосита усулда счётларда акс эттирилиши

Тартиб рақам	Операциянинг мазмуни	Дебет счёт	Кредит счёт	Ёзувга асос бўлувчи ҳужжат
1.	Материаллар таъминотчилардан қабул қилинганда: захираларни ҚҚСсиз сотиб олиш қийматига ҚҚС сўммасига	1010-1090 4410	6010, 4110 6010	Шартнома, счёт-фактура
2.	Ёрдамчи ишлаб чиқаришдан олинганда	1010-1090	2310	Ҳисобот, накладной
3.	Ҳисобдор шахслардан олинганда	1010-1090	4220-4230	Бўнак ҳисоботи
4.	Ярим тайёр материаллар хом ашё ва материаллар таркибига киритилганда	1010-1090	2110	Қарор, накладной
5.	Тайёр маҳсулотлар материалларга айлантирилганда	1010-1090	2810-2820	Қарор, накладной, талабнома

6.	Хўжалик инвентарлари ва буюмлари материалларга айлантирилганда	1010-1090	1080	Қарор, талабнома, накладной
7.	Таъсисчилардан олинганда	1010-1090	4610	Устав, шартнома, далолатнома, счет-фактура
8.	Даъволар бўйича олинганда	1010-1090	4860	Қарор, счет-фактура
9.	Бепул олинганда	1010-1090	8530,	Қарор, счет-фактура, далолатнома
10.	Молиявий ёрдам сифатида олинганда	1010-1090	9380	Шартнома, счет-фактура, далолатнома
11.	Камомадлар ўрнига қабул қилинганда	1010-1090	4730	Қарор, счет-фактура, далолатнома
12.	Нақд сотиб олинганда	1010-1090	5010-5020	Счет-фактура, чиким касса ордери
13.	Инвентаризация аниқланган ортиқчалар сўммасига	1010-1090	9390	Инвентаризация варағи, қарор
14.	Ички аламахув бўлганда	1010-1090	1010-1090	Инвентаризация варағи, накладной
15.	Қайта баҳоланганда: -нарни оширилганда -нарни камайтирилганда	1010-1090 9430	9390 1010-1090	Далолатнома
16.	Асосий ишлаб чиқаришга сарфланганда	2010	1010-1090	Талабнома, накладной
17.	Ёрдамчи ишлаб чиқаришга сарфланганда	2310	1010-1090	Талабнома, накладной
18.	Умум ишлаб чиқаришга сарфланганда	2510	1010-1090	Талабнома, накладной
19.	Хизмат килувчи хўжаликларга сарфланганда	2710	1010-1090	Талабнома, накладной

20.	Реклама учун сарфланганда	9410	1010-1090	Талабнома, накладной
21.	Бошқарув мақсадларига сарфланганда	9420	1010-1090	Талабнома, накладной
22.	Сотилганда: -сотиш қийматига -ҚҚС сўммасига -таннархига -сотишдан олинган фойдага -сотишдан қўрилган зарарга	4010 9220 9220 9220 9430	9220 6410 1010-1090 9320 9220	Шартнома, счет-фактура
23	Бепул берилганда: -таннархига -ҚҚС сўммасига -қўрилган зарарга	9220 9220 9430	1010-1090 6410 9220	Қарор, счет-фактура, шартнома
24.	Камомад чиққанда: -моддий жавобгар шахс бўйнига қўйилганда -қаррали ундириш сўммасига -корхона зарарига олиб борилганда	4730 4730 9430	1010-1090 9390 1010-1090	Дополатном а, Қарор
25	Таъсис бадали сифатида қиритилганда: -қелишув қийматига -ҚҚС сўммаси -таннархига фойда сўммасига	0610-0690 9220 9220 9220	1010-1090 6410 1010-1090 9320	Шартнома, қарор, счет-фактура
26.	Тайёр маҳсулотга айлантирилганда	2810-2820	1010-1090	Қарор, талабнома, накладной
27	Ярим тайёр материалга айлантирилганда	2110	1010-1090	Қарор, талабнома, накладной
28	Арзон баҳоли инвентарларга айлантирилганда	1080	1010-1090	Қарор, талабнома, накладной
29.	Тайёрлов- транспорт харажатлари таннархга қиритилганда	1010-1090	1510	Расчет

30	Брак маҳсулотга киритилганда	2610	1010-1090	Қарор, талабнома, накладной
31	ИТИ ва ТКИ га сарфланганда	3190	1010-1090	Қарор, талабнома, накладной
32	Капитал қуйилмаларга киритилганда	0810	1010-1090	Қарор, талабнома, накладной
33	Таъминотчиларга қайтарилганда	6010, 4110	1010-1090	Далолатном а, счет-фактура
34.	Бартер операцияларига киритилган материалларнинг таннарихига	4010	1010-1090	Шартнома, Счет-фактура
35.	Фавқулодда ҳодисалар оқибатларини бартараф этишга сарфланганда	9720	1010-1090	Қарор, счет-фактура, далолатнома

Билвосита усулда материалларни тайёрлаш, ташиб келтириш ва оморларга кирим қилиш операциялари дастлаб 1510 «Материалларни тайёрлаш ва сотиб олиш» счётининг дебитида қуйидагича акс эттирилади (4.2-жадвалга қаранг).

4.2-жадвал

Материаллар ҳаракатини билвосита усулда счётларда акс эттирилиши

Т/р	Операциянинг мазмуни	Дebet счёт	Креди т счёт	Ёзувга асос бўлувчи ҳужжат
1.	Материаллар таъминотчилардан қабул қилинганда: Захираларни ҚҚСсиз сотиб олиш қийматига ҚҚС сўммасига	1510 4410	6010, 4110 6010	Шартнома, счет-фактура
2.	Ёрдамчи ишлаб чиқаришдан олинганда	1510	2310	Ҳисобот, накладной
3.	Ҳисобдор шахслардан олинганда	1510	4220-4230	Бўнақ ҳисоботи
4.	Тайёрловга доир хизматларга	1510	6990	Счет-фактура

5.	Тайёрлов бўйича билдирилган даъволарга	4860	1510	Даъво хати
6.	Тайёрлов натижасида кириш килинган материалларга	1010-1090	1510	Қабул қилиш далолатномаси
7.	Тайёрловнинг ҳақиқий қиймати материалларнинг ҳисоб баҳосидан паст бўлганда	1510	1610	Бухгалтерия маълумотномаси
8.	Тайёрловнинг ҳақиқий қиймати материалларнинг ҳисоб баҳосидан юқори бўлганда	1610	1510	Бухгалтерия маълумотномаси

4.5. Хўжалик жиҳозлари ва инвентарлар ҳисобининг хусусиятлари

Хўжалик жиҳозлари ва инвентарлар – бу қуйидаги шартларнинг бирига жавоб берувчи меҳнат воситалари ва предметлари (хўжалик инвентарлари):

- а) хизмат муддати 1 йилдан кам бўлган;
- б) қиймати бир бирликга сотиб олиш чоғида Ўзбекистон Республикасида мавжуд бўлган энг кам иш ҳақининг 50 баробаригача бўлган.

Қийматидан қатъий назар инвентарлар ва хўжалик буюмларига қуйидагилар киради:

- махсус инструментлар ва мосламалар;
- махсус ва санитар кийимлар, махсус пойафзал;
- ўриндиқ буюмлари (кўрпа, ёстик, чойшаб ва шу кабилар.);
- канцелярия буюмлари (калькуляторлар, стол усти приборлари ва бошқалар);
- ошхона инвентарлари (қошиқ, вилка, қозон, чойнак-пиёла-лар, пичоқ, скатет ва шу кабилар);
- вақтинчалик мослама ва қурилмалар (титулсиз иншоатлар)-тахта йўлкалар, ювиниш хоналари, ҳожатхона ва шу каби қурилиш-монтаж ишлари тугагач уларнинг қийматига кирувчи мосламалар;
- хизмат муддати бир йилгача бўлган смена жиҳозлари;
- балиқ овлаш қуролилари (қармоқ, тўр ва шу кабилар).

Бухгалтерия ҳисобида хўжалик жиҳозлари ва инвентарлар турган жойига қараб акс эттирилади. Ушбу белгисига кўра улар икки гуруҳга бўлинади:

- омбордаги хўжалик жиҳозлари ва инвентарлар;
- фойдаланишдаги хўжалик жиҳозлари ва инвентарлар.

Мос равишда хўжалик жиҳозлари ва инвентарлар қуйидаги счётларда ҳисобга олинади:

1. Омбордаги захиралар - 1080 «Инвентарлар ва хўжалик буюмлари» счётида.

2. Фойдаланишдаги қисми - 014 «Фойдаланишдаги инвентарлар ва хўжалик буюмлари» балансдан ташқари счётда.

Корхонага барча манбалардан келиб тушган хўжалик жиҳозлари ва инвентарлар (таъминотчилардан, таъсисчилардан, бепул берилган ва бошқалар) 1080 «Инвентарлар ва хўжалик буюмлари» счётига кириш қилинади (Дебет 1080 Кредит 6010, 4610, 8530, 4220, 6990, 1010-1090, 4110, 9390, 5010 ва бошқалар).

Омбордан фойдаданишга берилган инвентарлар ва хўжалик буюмлари бирданига харажатлар счётларига ҳисобдан чиқарилади (Дебет 2010, 0810, 9410, 9420 ва бошқа счётлар Кредит 1080). Бир вақтнинг ўзида ишлатишга берилган инвентар ва хўжалик буюмлари 014- балансдан ташқари счётнинг киришида акс эттирилади. Ушбу счётдан улар хизмат муддати тугаганда, фойдаланишга яроқсиз ҳолатга келганида махсус далолатномалар асосида чиқим қилинади.

Инвентарлар ва хўжалик буюмларининг сотилиши, бепул берилиши, таъсис бадали сифатида киритилиши 9220 «Бошқа активларни сотилиши ва турли чиқимлари» счётининг дебетида ва 1080- счётнинг кредитида таннарни бўйича акс эттирилади.

Инвентарлар ва хўжалик буюмларининг аналитик ҳисоби моддий жавобгар шахслар бўйича уларнинг нөмлари, баҳолари ва бошқа белгиларига қараб юритилади.

4.6. Товар - моддий захираларни инвентаризация қилиш ва унинг натижалари ҳисоби

Корхона ва ташкилотларда товар-моддий захираларни инвентаризация қилиш, унинг натижаларини аниқлаш, ҳужжатли расмий-

лаштириш ва ҳисобга олиш республикамизда қабул қилинган БҲМС 19 «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш»да келтирилган тартиб-қоидаларга мувофиқ амалга оширилиши лозим.

Ушбу стандартга асосан корхона ва ташкилотларда товар-моддий бойликларнинг режали инвентаризацияси ҳар йили камида бир марта ўтказилади. Моддий бойликларни ўғирлаш ва талон-тарож қилиш ҳолатлари аниқланганда, фавқулодда ҳодисалар юз берганда, шунингдек бошқа кутилмаган воқеалар содир бўлганда режадан ташқари инвентаризациялар ўтказилиши мумкин.

Товар-моддий бойликлар инвентаризацияси корхона раҳбарининг буйруғи билан тасдиқланадиган доимий ва ишчи инвентаризация комиссиялари томонидан ўтказилади.

товар-моддий бойликлар инвентаризацияси улар сақланаётган жойлар кесимида ўтказилиши керак. Инвентаризацияда бир турдаги товар-моддий бойликлардан бошқасига тартибсиз ўтишга йўл қўйиб бўлмайди.

Товар-моддий бойликлар турли алоҳида хоналарда битта моддий жавобгар шахсда сақланганда инвентаризация сақлаш жойлари бўйича кетма-кетликда ўтказилади. Бойликлар текширилганидан кейин хона эшиги пломбланади ва комиссия ишлаш учун кейинги хонага ўтади.

Товар-моддий бойликлар инвентаризация рўйхатига ҳар бир ном бўйича киритилади, бунда номенклатура рақами, тури, гуруҳи, артикули, нави ва миқдори кўрсатилади.

Ишчи инвентарлаш комиссияси раиси ёки унинг топшириғига кўра комиссия аъзолари омбор (омборхона) мудири ва бошқа моддий жавобгар шахслар ҳозирлигида товар-моддий бойликларнинг ҳақиқатда мавжудлигини уларни албатта, санаб, тарозида тортиш ёки қайта ўлчаш йўли билан текширадилар. Рўйхатларга бойликлар қолдиғи ҳақидаги маълумотларни моддий жавобгар шахслар оғзидан ёки ҳақиқатда мавжудлигини текширмасдан туриб ҳисоб маълумотлари бўйича қайд этиш қатъиян тақиқланади.

Инвентаризация ўтказилаётган вақтда келиб тушадиган товар-моддий бойликлар моддий жавобгар шахслар томонидан инвентаризация комиссияси аъзолари ҳозирлигида қабул қилинади ва инвентаризациядан сўнг реестр ёки товар ҳисоботи бўйича кирим қилинади. Ушбу товар-моддий бойликлар "Инвентаризация

пайтида келиб тушган товар-моддий бойликлар" номи билан алоҳида рўйхатга киритилади. Рўйхатда улар қачон, кимдан келиб тушгани, кирим ҳужжатининг санаси ва рақами, номи, миқдори, нархи ва суммаси кўрсатилади. Айни вақтда кирим ҳужжатида инвентаризация комиссияси раисининг имзоси билан ана шу бойликлар қайд этилган рўйхат санасига ҳавола қилган ҳолда "инвентаризациядан сўнг" белгиси қўйилади.

Инвентаризация узоқ вақт ўтказилган тақдирда фавқулодда ҳолларда ва фақат ҳўжалик юритувчи субъект раҳбари ва бош бухгалтерининг ёзма рухсати билан инвентаризация жараёнида товар-моддий бойликлар моддий жавобгар шахсларга инвентаризация комиссияси аъзолари ҳозирлигида берилиши мумкин.

Ушбу бойликлар "Инвентаризация пайтида берилган товар-моддий бойликлар" деб номланган алоҳида инвентарь рўйхатида киритилади. Бу ёзув инвентаризация пайтида келиб тушган - товар-моддий бойликларга оид ҳужжатларга ўхшаб расмийлаштирилиши керак. Чиким ҳужжатларида инвентаризация комиссияси раисининг имзоси билан белги қўйилади.

Бошқа ҳўжалик юритувчи субъектларга тегишли бўлган консигнацион товарлар ва масъулиятли сақланишда бўлган товар-моддий бойликлар ўзининг товар-моддий бойликлари билан бир вақтда инвентаризациядан ўтказилади. Бундай бойликларга алоҳида инвентаризация рўйхати тузилади, унда ушбу бойликларни масъулиятли сақлашга қабул қилингани ёки консигнацион товарлар эканлиги тасдиқланадиган тегишли ҳужжатларга ҳавола берилади.

Йўлда бўлган, юклаб жўнатилган, харидорлар томонидан ҳақи муддатида тўланмаган, бошқа ҳўжалик юритувчи субъектлар оморларида бўлган товар-моддий бойликларни инвентаризациядан ўтказиш тегишли сўётларда кўрсатилган сўммаларнинг асослилигини синчиклаб текширишни ўз ичига олади. Ушбу товар-моддий бойликларни (йўлдаги, юклаб жўнатилган ва ҳоказо товарлар) ҳисобга олиш сўётларида тегишлича расмийлаштирилган ҳужжатлар билан тасдиқланган суммаларгина қолиши мумкин: йўлда бўлганлари бўйича - мол етказиб берувчиларнинг сўёт - тўлов талабномалари ёки уларнинг ўрнини босадиган ҳужжатлар билан; юклаб жўнатилганлари бўйича - харидорлар тақдим этган сўёт-фактуралар нусхалари ва тўлов талабномалари нусхалари

билан; тўлаш муддати ўтган ҳужжатлар бўйича эса банк муассасасининг картотекаларда тўлов талабномалари мавжудлигини албатта, тасдиқлаши билан; бошқа ташкилотларнинг омборларида жойлашганлари бўйича инвентаризация санасига яқин бўлган санага қайта расмийлаштирилган сақланган тилхатлар билан; битта шаҳардаги мол етказиб берувчиларнинг омборларида бўлганлари бўйича - инвентаризацияни ўтказиш санасида қайта расмийлаштирилган сақланган тилхатлар билан.

Келиб тушган товар-моддий бойликлар крим қилинмаганлиги фактлари аниқланганда уларни олган шахсларнинг тушунтиришлари талаб қилиниши, суиистеъмоллик ҳолатида эса материаллар тергов органларига оширилиши керак.

Йўлда бўлган, юклаб жўнатишган, харидорлар томонидан муддатида тўланмаган ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг омборларида бўлган товар-моддий бойликларга алоҳида-алоҳида инвентаризация рўйхатлари (далолатномалар) тузилади.

Бошқа хўжалик юритувчи субъектларда қайта ишлашда бўлган товар-моддий бойликларга доир рўйхатларда қайта ишловчи корхонанинг номи, бойликлар номи, миқдори, ҳисоб маълумотлари бўйича ҳақиқий қиймати, бойликларни қайта ишлашга бериш санаси, ҳужжатларнинг рақамлари ва санаси кўрсатилади.

Фойдаланишда бўлган арзон баҳоли ва тез эскирувчан буюмлар улар жойлашган ер ва масъулиятли сақланишида бўлган шахслар бўйича инвентаризациядан ўтказилади. Инвентаризациялаш ҳар бир буюмни кўздан кечириш йўли билан ўтказилади. Инвентаризация рўйхатларига арзон баҳоли ва тез эскирувчан буюмлар бухгалтерия ҳисобида қабул қилинган номенклатурага мувофиқ номлари бўйича киритилади.

Шахсан фойдаланиш учун ходимларга берилган арзон баҳо ва тез эскирувчан буюмлар инвентаризация қилинганда гуруҳий инвентаризация рўйхатларини тузишга йўл қўйилади, уларда ана шу буюмлар учун масъул бўлган, уларга шахсий буюмларнинг дастлабки қиймати кўрсатилади.

Яроқсиз ҳолга келган ва ҳисобдан ўчирилмаган арзонбаҳо ва тез эскирувчан буюмларга ишчи инвентаризация комиссияси томонидан белгиланган шаклда далолатномалар тузилиб,

фойдаланиш вақти, яроқсиз бўлиш сабаблари, ушбу буюмлардан хўжалик мақсадларида фойдаланиш имкониятлари кўрсатилади.

Идиш рўйхатларга турлари, мақсадли вазифаси ва сифат ҳолатига (янги, ишлатилган, тузатишни тақозо этадиган ва ҳ.к.) биноан киритилади.

Текшириш олдидан бўш идиш (тара) турлари бўйича танланиши керак, яъни:

- ёғоч идишлар (яшиқлар, бочкалар);
- картон идишлар;
- металл идишлар (флягалар, барабанлар);
- тўқимачилик идишлари (қоплари).

Яроқсиз ҳолга келган идишларга ишчи инвентаризация комиссияси томонидан далолатнома тузилиб, сабаблари ва идиш учун масъул шахслар кўрсатилади.

Инвентаризация якунлангач, бухгалтерияда инвентаризация варақалари маълумотлари ва материаллар ҳисоби карточкалари ёки китоблари маълумотлари таққосланиб, инвентаризация натижалари аниқланади. Бундай таққослаш натижалари «Таққослаш қайдномаси» (Инв-19 шакл) билан расмийлаштирилади. Ушбу қайдномага бухгалтер ва моддий жавобгар шахс имзо қўяди, у раҳбар томонидан тасдиқланади.

Тасдиқланган таққослаш қайдномаси маълумотлари инвентаризация натижаларини ҳисобга олишга асос бўлиб ҳисобланади.

Бир хил номдаги, лекин қиймати ваўзаро фарқ қиладиган товар-моддий бойликлар бўйича раҳбарнинг рухсати билан камомадларни ортиқчалар билан қопланишига рухсат этилади. Бунда ҳисобда товар-моддий бойликларнинг фақат қийматлари бўйича фарқ камомад ёки ортиқча сифатида акс эттирилади.

Инвентаризацияда товар-моддий бойликлар бўйича аниқланган ортиқчалар корхона фойдасига олиб борилади. Чунончи, инвентаризацияда аниқланган материаллар бўйича ортиқчалар ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 1000 «Материаллар ҳисоби счётлари» (мос счётлар)

Кредит 9390 «Бошқа операцион даромадлар».

Материаллар бўйича аниқланган камомадлар ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

(1) аниқланган камомаднинг умумий сўммасига:

Дебет 5910 «Камомадлар ва бойликларнинг бузилишидан йўқотишлар»

Кредит 1000 «Материаллар ҳисоби счётлари» (мос счётлар).

(2) *моддий жавобгар шахс бўйнига олиб борилган камомад сўммасига:*

Дебет 4730 «Моддий зарарларни қоплаш бўйича ходимларнинг қарзи»

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликларнинг бузилишидан йўқотишлар»

(3) *корхона зарарига олиб борилган камомад сўммасига:*

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликларнинг бузилишидан йўқотишлар»

Инвентаризация аниқланган камомадлар моддий жавобгар шахслардан нақд пул ёки уларнинг иш ҳақларидан ушлаб қолиш йўли билан ундириб олинади.

Мавзуга оид асосий таянч атамалар

Товар-моддий заҳиралар (ТМЗ) – бу кейинчалик сотиш мақсадида нормал фаолият юритиш жараёнида тутиб туриладиган ва ишлаб чиқариш жараёнида мавжуд бўлган, шунингдек, маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида ёхуд маъмурий ва ижтимоий-маданий вазифаларни амалга ошириш учун фойдаланиладиган моддий активлардир.

ТМЗлар таннарихи-бу уларни сотиб олишга ёки ишлаб чиқаришга кетган барча бевосита ва билвосита моддий, меҳнат ва бошқа устама харажатлар мажмуаси.

Соф сотиш қиймати - бу ТМЗлар сотилишининг тахминий қиймати.

ФИФО –заҳираларнинг келиб тушиш вақтидаги баҳосида чиқим қилиш, яъни биринчи тушум, биринчи чиқим.

АВЭКО- бу заҳиралар қийматини ўртача нархлардаги баҳолар бўйича ҳисобдан чиқариш усули.

ЛИФО- бу заҳираларни охириги тушум баҳосидан бошлаб ҳисобдан чиқариш усули.

Хўжалик жиҳозлари ва инвентарлар – бу хизмат муддати 1 йилдан кам бўлган, қиймати бир бирликга сотиб олиш чоғида Ўзбекистон Республикасида мавжуд бўлган энг кам иш ҳақининг 50 баробаригача бўлган меҳнат воситалари ва предметлари.

Мавзу бўйича назорат саволлари

1. Материаллар нима ва улар бухгалтерия ҳисобида қандай белгилари бўйича акс эттирилади?
2. Материаллар қандай манбалардан кирим бўлади ва улар ҳисоби қандай юритилади?
3. Материаллар қандай йўллар билан чиқим қилинади ва улар ҳисоби қандай юритилади?
4. Материаллар қиймати қандай қайта баҳоланади ва унинг натижалари ҳисоби қандай юритилади?

Мавзу бўйича тест савол-жавоблари

1.Материаллар

- а) корхонанинг моддий-техник базасини ташкил этади
- б) корхона уларни сотиш учун сотиб олади
- в) корхонанинг устав капитал сўммасига тенг бўлади
- г) ишлаб чиқаришнинг моддий негизини ташкил этади

2.Қуйдагиларнинг қайси бири материалларга кирмайди?

- а) Товарлар
- б) Номоддий активлар
- в) Ёқилғи
- г) Тара

3.Қуйдагиларнинг қайси бири захиранинг таннархига кирмайди?

- а) Сотиб олиш нархи
- б) Божхона тўловлари
- в) Директорнинг иш ҳақи
- г) Ташиб келтириш харажатлари

4. Куйидагиларни қайси бири тўғри?

- а) ФИФО таннархни камайтиради
- б) ФИФО маҳсулот таннархини пасайтирмайди
- в) ФИФО маҳсулот таннархини ошиб боришини ифодалайди
- г) ФИФО нинг таннархга ҳеч қандай алоқаси йўқ.

5. Келиб тушган ишлаб чиқариш захираларининг бутлути учун жавобгар

- а) Бош бухгалтер
- б) Омбор мудир
- в) Директор
- г) Инвентаризатор

6. Материалларнинг таъминотчилардан олинishiга қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади

- а) Дт 1010 Кт 5010
- б) Дт 1010 Кт 4310
- в) Дт 1010 Кт 6010
- г) Дт 1010 Кт 9410

7. Олинган материалга тўғри келадиган ҚҚС сўммасига қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади

- а) Дт 4410 Кт 6010
- б) Дт 1010 Кт 6010
- в) Дт 4510 Кт 6010
- г) Дт 6410 Кт 6010

8. Материалларни сотилишига қуйидаги проводка берилади:

- А) Дт 2010 Кт 1010
- Б) Дт 9220 Кт 2010
- В) Дт 9220 Кт 1010
- Г) Дт 1010 Кт 9220

9. Материаллар ҳаракатини расмийлаштириш учун Солиқ Кодексида қандай ҳужжат кўзда тутилган

- А) Акт
- Б) Накладной
- В) Счет-фактура
- Г) Талабнома

10. Қайси корхонада келиб тушган материалга тўғри келадиган ҚҚС бюджетга тўлов сўммасидан камайтирилмайди?

- А) Умумий солиқларни тўловчи корхонада
- Б) Ягона солиқ тўловчи корхонада
- В) Қурилиш ташкилотига
- Г) Ишлаб чиқариш фирмасида

11. Қуйдагиларнинг қайси бири туғри?

- а) Таннарх тирик вазнини камайтиради
- б) Ем-хашак харажати ҳайвон таннархини оширади
- в) Ҳайвонларни баҳолаш ЛИФОда ифодаланади
- г) ФИФО ҳайвонларга бевосита тааллуқли

12. Қуйдагиларнинг қайси бири арзон баҳоли буюмларга крмайди?

а) Утюг	б) Парда
в) Кулф	г) Сканер

13. Арзон баҳоли инвентарга киради

- а) Компьютер
- б) Офись мебели
- в) Дискетага ёзилган дастур
- г) Тоғора

14. Арзон баҳоли буюмнинг ҳисобдан чиқарилиши нимага боғлиқ?

- а) Омбор мудирига
- б) Раҳбарга
- в) Ишлаб чиқариш дастурига
- г) Яроқлилигига

V БОБ. ИНВЕСТИЦИЯЛАР ҲИСОБИ

5.1. Инвестициялар моҳияти ва улар ҳисобининг вазифалари

Инвестициялар – бу корхонанинг бошқа корхоналарга уларнинг қувватини ошириш ва бунинг эвазига келгусида ўзи ҳам моддий наф кўриш, қўшимча даромад олиш мақсадида киритган маблағлари.

Инвестициялар турлича белгиларига қараб таснифланади. Чунончи, *муддатига кўра* улар узоқ муддатли ва қисқа муддатли инвестицияларга бўлинади. Республикамизнинг 12-сон БҲМС «Молиявий инвестициялар ҳисоби»га мувофиқ **узоқ муддатли инвестициялар**, деганда 12 ойдан кўп муддатга киритилган маблағлар тушунилади. Ушбу муддатдан кам вақтга киритилган маблағлар **қисқа муддатли инвестициялар**, деб аталади.

Киритилиш йўналишига кўра молиявий инвестициялар хўжалик юритувчи субъектларнинг турлари бўйича алоҳида гуруҳларга ажратилади. Жумладан, узоқ ва қисқа муддатли молиявий инвестициялар ушбу белгисига кўра қўйидаги гуруҳларга ажратилади:

Акционерлик жамиятларига киритилган молиявий инвестициялар;

Банкларга киритилган молиявий инвестициялар;

Шўъба корхоналарга киритилган молиявий инвестициялар;

Қўшма корхоналарга киритилган молиявий инвестициялар;

Қарам жамиятларга киритилган молиявий инвестициялар;

Бошқа турдаги корхоналарга киритилган молиявий инвестициялар.

Кўриниши бўйича барча молиявий инвестицияларни қўйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

Қимматли қоғозларга киритилган инвестициялар;

Қарз сифатида киритилган инвестициялар;

Кредит сифатида киритилган молиявий инвестициялар;

Таъсис бадали сифатида киритилган инвестициялар.

Қимматли қоғозларга киритилган инвестициялар, деганда акционерлик жамиятлари чиқарган акцияларини ва бошқа қимматли қоғозларга тенглаштирилган эквивалентларни сотиб

олишга сарфланган маблағлар тушунилади. Сотиб олинган акциялар корхонага дивиденд кўринишида даромад келтиради, шунингдек, улар корхонага акционерлик жамияти йиғилишларида овоз бериш ҳуқуқини ҳам беради. Қимматли қоғозларга тенглаштирилган эквивалентларга облигациялар, векселлар, депозит сертификатлари киради. Бу турдаги молиявий инвестициялар, асосан, қисқа муддатли бўлиб, улар корхонага фойз кўринишида даромад келтиради.

Корхона ихтиёридаги барча қимматли қоғозлар биргаликда корхонанинг **инвестицион портфелини** ташкил этади.

Қарз ва кредит сифатида киритилган инвестициялар, деганда корхоналарга молиявий ёрдам бериш мақсадида берилган маблағлар тушунилади. Бу гуруҳ инвестициялар имтиёзли ва имтиёзсиз бўлиши мумкин. Имтиёзли инвестициялар, деганда устама фойзисиз ёки имтиёзли (кичик миқдорли) фойзлар асосида берилган қарз ва кредитлар тушунилади. Имтиёзсиз инвестициялар, деганда маълум муддатга келишилган фойзлар асосида берилган қарз ва кредитлар тушунилади. Шундай қилиб, қарз ва кредит сифатида киритилган инвестициялар корхоналарга фойзлар кўринишида даромад келтиради ёки даромад келтирмайди.

Таъсис бадали сифатида киритилган инвестициялар, деганда корхонанинг янги ташкил этилган бошқа корхоналарнинг устав капиталига маблағ киритиши тушунилади. Корхоналар таъсис бадали сифатида маблағларни шўъба корхоналарга, қўшма корхоналарга, уюшган корхоналарга, қарам жамиятларга ва бошқа турдаги корхоналарга киритишлари мумкин. Бу гуруҳ инвестициялар корхоналарга таъсис этилган бошқа корхоналар фойдасидан улуш олиш кўринишида даромад келтиради.

Киритилган маблағларнинг турига кўра молиявий инвестицияларни қўйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- Узоқ муддатли активлар билан киритилган молиявий инвестициялар ;

- Қисқа муддатли активлар билан киритилган молиявий инвестициялар.

Узоқ муддатли активлар ҳисобланган асосий воситалар, номоддий активлар, тугалланмаган капитал қўйилмалар, қимматли қоғозлар қарз ва кредит сифатида, таъсис бадали сифатида турли

мулк ва шаклдаги бошқа корхоналарга инвестиция тарзида киритилиши мумкин. Қисқа муддатли активлардан қимматли қоғозларга асосан пул маблағлари киритилади. Қарз ва кредит, шунингдек, таъсис бадали сифатида қисқа муддатли активларнинг дебиторлик қарзларидан ташқари барча турлари киритилиши мумкин.

Инвестицияларнинг барчасига тааллуқли умумий хусусиятлар мавжуд. Уларнинг асосийларига қўйидагиларни киритиш мумкин.

1. Мақсадлилиқ – барча инвестициялар аниқ мақсад билан киритилади.

2. Қайтаришлиқ – барча инвестициялар шартнома муддати тугагач корхонага қайтарилади.

3. Тўловлилиқ – барча инвестициялар учун шартномага мувофиқ уларни олган хўжалик субъекти тўлов мажбуриятини олади. Тўлов мажбурияти фақат айрим ҳолларда шартнома асосида бўлмаслиги мумкин ва бу одатда, ночор корхонага молиявий ёрдам бергандагина вужудга келади.

4. Самарали фойдаланиш – инвестор берган маблағларини олган хўжалик субъекти томонидан самарали фойдаланилаётганлигини шартнома асосида назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлиши мумкин.

5. Сотиш объекти – қисқа муддатли молиявий инвестициялар 1 йил ичида тез ва эркин сотиладиган активлар ҳисобланади, узоқ муддатли инвестициялар эса эркин сотилмайдиган активлар ҳисобланади.

Инвестициялар бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазибаларига қўйидагилар киради:

- инвестицияларни уларнинг моҳиятини очиб берувчи мезонларига мос равишда ҳисобга олиш;
- инвестицияларни тўғри баҳолаш ва қайта баҳолаш;
- инвестициялар ҳолати ва ҳаракатини тўғри, ўз вақтида тегишли бошланғич ҳужжатлар билан расмийлаштириш ва ҳисоб регистрларида акс эттириш;
- инвестициялар бўйича даромадларни ҳисоблаш тамойилига мувофиқ ҳисобларда акс эттириш;

- инвестициялардан олинган даромадларни Солиқ Кодексига мувофиқ солиқга тортилишини таъминлаш.

5.2. Инвестицияларни баҳолаш ва қайта баҳолаш

Инвестицияларнинг ҳар бир турини баҳолаш ва қайта баҳолаш ўзига хос хусусиятларга эга.

Қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестицияларни баҳолашда иккита сана муҳим рол ўйнайди:

- *Сотиб олиш санаси*
- *Кейинги саналар*

Сотиб олиш санаси, деганда қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестицияларни сотиб олиш, яъни уларни қабул қилиб олиш санаси тушунилади.

12-сон БХМС «Молиявий инвестициялар ҳисоби»га мувофиқ сотиб олиш санасида қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестициялар сотиб олиш қийматида тан олинishi ва ҳисоботда акс эттирилиши лозим.

Қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестицияларнинг **сотиб олиш қиймати**, деганда уларни сотиб олиш баҳоси сотиб олишга кетган харажатлар билан биргаликда олинган қиймати тушунилади. Сотиб олишга кетган харажатларга брокерлик кантораларига тўланган ҳақлар, бож тўлови, банк хизмати ҳақлари ва бошқа сотиб олишга доир харажатлар кирази. Сотиб олиш қиймати қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестицияларнинг **бошланғич қийматини** ёки **баланс қийматини** ташкил қилади.

Агар сотиб олиш санасида сотиб олиш қийматига маълум санагача бўлган давр учун ҳисобланган дивидендлар ва фоизлар ҳиссаси киритилган бўлса, қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестициянинг баланс қиймати ўтказиб берилган сўммадан сотувчи томонидан бўнак сифатида тўланган фоиз ва дивидендлар сўммасини чегиришдан кейин қолган қийматда акс эттирилиши лозим. Чунки сотиб олиш вақтида олинган сўмма ва сотиб олиш қиймати ўртасидаги фарқ инвесторнинг инвестицияга киритган маблағлари учун аванс тариқасида олган даромади ҳисобланади. Бу аванс сўмма инвестицияни сотиб олишдан то қайтарилганича

бўлган даврда инвестор томонидан доимий даромад сифатида бир маромда ҳисобдан чиқарилиб бориши керак.

Кейинги саналар деганда, сотиб олингандан кейинги баланс саналари тушунилади. Ушбу саналарда қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестициялар балансда турли қийматда баҳоланиши мумкин. Жумладан, 12-сон БХМСнинг 15- пунктига мувофиқ қимматли қоғозларга йўналтирилган узоқ муддатли моливий инвестициялар қўйидаги баҳолардан бири бўйича акс эттирилиши керак:

- **Бозор қийматида ;**
- **Сотиб олиш қийматида;**
- **Бозор ва сотиб олиш қийматларидан энг кичигида;**
- **Қайта баҳоланган қийматда**

12-сон БХМСнинг 13-моддасига мувофиқ қимматли қоғозларга йўналтирилган қисқа муддатли инвестициялар балансда **бозор қийматида** ёки **бозор ва сотиб олиш қийматларининг энг кичик қийматида** акс эттирилиши керак. Агар улар бозор ва сотиб олиш қийматларининг энг кичик қийматида ҳисобга олинган бўлса, уларнинг баланс қиймати қимматли қоғозлар портфелининг жами инвестиция қиймати, ёки қимматли қоғозларнинг гуруҳлари бўйича қиймати, ёки қимматли қоғозларнинг алоҳида номлари бўйича қийматига асосланиб топилади.

Қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестицияларнинг **бозор қиймати**, деганда уларнинг молия бозорида сотиш вақтида намоён бўлган **сотиш қиймати** тушунилади. Бозор қийматини, бошқачасига, **ҳаққоний қиймат**, деб ҳам атайдилар. Бу қиймат кўп омилларга боғлиқ, жумладан, акционерлик жамияти ёки тижорат банкининг фойдалилик даражасига, тўланаётган дивидендларнинг миқдорига, уларнинг келажакдаги обрў-эътиборига ва бошқа омилларга.

Қиймат тамойилига мувофиқ қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестициялар бошқа активлар сингари кейинги саналарда юқорида келтирилган қийматларнинг энг кичик миқдорига балансда акс эттирилиши лозим. Ушбу қийматда узоқ муддатли қимматли қоғозлар балансда инвестиция портфели методига асосланиб акс эттирилади. Қисқа муддатли қимматли қоғозлар уларнинг бозор ва сотиб олиш қийматларининг энг кичик

қийматида ҳисобга олинган бўлса, балансда қимматли қоғозлар портфелининг жами инвестиция қийматига, ёки қимматли қоғозлар гуруҳлари бўйича қийматига, ёки қимматли қоғозларнинг алоҳида номлари бўйича қийматига асосланиб акс эттирилади.

Кейинги саналарда бозор қиймати сотиб олиш қийматидан паст бўлса қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестицияларнинг сотиб олиш қиймати бозор қиймати даражасигача етказилиши ва балансда шу қиймат билан акс эттилиши керак. Агар сотиб олиш қиймати бозор қийматидан паст бўлса, у ҳолда қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестицияларнинг қиймати балансда ўзгаришсиз қолдирилиши лозим. Ҳозирги вақтда амалиётда бу тамойилга тўлиқ амал қилинаётгани йўқ. Корхоналар балансида сотиб олинган қимматли қоғозлар, жумладан, акциялар, асосан сотиб олиш қийматида (номинал қийматда) акс эттирилмоқда. Бозор қийматининг ўзгариши, яъни уни сотиб олиш қийматидан паст ёки юқори бўлиши, уларнинг ичидан энг қуйи миқдорини ифодаловчи қиймати балансда акс эттирилмасдан қолмоқда. Бу ҳолнинг мавжудлигига сабаблардан бири бўлиб, корхоналарнинг ҳисоб сиёсатида қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестицияларнинг кейинги саналарда қийматини кўриб чиқилиши тартибини аниқ белгиланмаганлиги ҳисобланади.

1-сон БХМС «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот»га мувофиқ корхоналар ўзларининг ҳисоб сиёсатларида қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестициялари бўйича қуйидагиларни аниқ белгилаб олишлари даркор.

1. Қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестицияларни кейинги саналарда баҳолаш турини;

2. Қайта баҳолашга асос бўлган ҳисоб усулини;

3. Қайта баҳолашни қимматли қоғозларнинг номлари, гуруҳлари ёки инвестиция портфели бўйича даврийлигини.

Қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестицияларни кейинги саналарда баҳолаш улар қийматини ҳаққонийлигини таъминлаш учун зарур ҳисобланади, шунинг учун ҳам уларнинг қийматини қайта баҳолаш зарурияти туғилади.

12-сон БҲМС «Молиявий инвестицияларнинг ҳисоби» қимматли қоғозлар қийматини қайта баҳолашни қуйидаги учта усуллардан бири бўйича амалга оширишни тақоза этади:

- Қимматли қоғозлар номлари бўйича;
- Қимматли қоғозлар гуруҳлари бўйича;
- Тўлиқ инвестиция портфели бўйича.

Биринчи усулда қайта баҳолаш ҳар бир қимматли қоғоз бўйича индивидуал тарзда амалга оширилади, яъни унинг сотиб олиш ва бозор (ҳаққоний) қийматларидан қайси бири кичик бўлса, ўша қиймат қайта баҳолаш қиймати сифатида танлаб олинади ва шу қийматда у қайта баҳоланган санага тузилган балансда акс эттирилади. Қайта баҳолаш натижасида ҳар бир акция бўйича оширилган ёки камайтирилган қиймат сўммаси топилади. Ўртадаги фарқ қимматли қоғозларнинг баланс қийматининг ошишига ёки камайишига олиб келади. Оширилган қиймат қайта баҳолашдан олинган даромад сифатида хусусий капитални кўпайишига олиб борилади. Пасайтирилган қиймат эса корхонанинг харажати сифатида тан олинади ва у молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботга киритилади.

Иккинчи усулда қайта баҳолаш қимматли қоғозларнинг гуруҳлари бўйича амалга оширилади. Гуруҳ сифатида, одатда, маълум бир корхона (масалан, акционерлик жамияти, акционерлик тижорат банки) ҳисобланади. Ушбу усулда гуруҳга кирган қимматли қоғозларнинг сотиб олиш ва бозор қийматлари ичидан энг кичиги танлаб олиниб, шу қийматда гуруҳга кирган барча қимматли қоғозларнинг қайта баҳоланган қийматдаги сўммаси топилади. Қайта баҳолаш натижасида ҳар бир гуруҳ бўйича қимматли қоғозларнинг оширилган ва камайтирилган қиймат сўммалари топилади. Барча гуруҳлар бўйича биргаликда топилган сўммалар ўртасидаги фарқ жами қимматли қоғозларнинг баланс қийматини ошишига ёки камайишига олиб келади. Оширилган қиймат, худди биринчи усулдагидек, қайта баҳолашдан олинган даромад сифатида хусусий капиталга киритилади, пасайтирилган қиймат эса-корхона харажати сифатида тан олинади ва ҳисоботда акс эттирилади.

Учинчи усулда қайта баҳолаш жами инвестиция портфели бўйича амалга оширилади. Ушбу усулда гуруҳлар бўйича қайта

баҳолаш натижасида оширилган қиймат сўммаси хусусий капитал сўммасига киритилади, пасайтирилган қиймат сўммаси харажатларга олиб борилади, ўртадаги фарқ, агар ижобий бўлса инвестицияларнинг купайишига, агар салбий бўлса инвестицияларни камайишига олиб борилади.

Қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестицияларни қайта баҳолаш усуллари фарқини қуйидаги шартли материаллар асосида ҳўриб чиқамиз (5.1-жадвал).

5.1-жадвал

«Тонг» АЖнинг қимматли қоғозларга инвестициялари

Корхона	Акция сони	Акцияни нг сотиб олиш қиймати	Акция- нинг бозор қий- мати	Сотиб олиш қий- мати сўм- маси	Бозор қий- мати сўм- маси	Бозор қийматини ошиши ва пасайиши
Савдогарбанк	10	5000	5200	50000	52000	2000
Савдогарбанк	20	6000	5200	120000	104000	-16000
«Сухроб» АЖ	100	1000	800	100000	80000	-20000
«Сухроб» А Ж	50	1200	800	60000	40000	-20000
Жами				330000	276000	-54000

Ушбу шартли маълумотлар асосида қайта баҳоланган молиявий инвестицияларнинг баланс қиймати юқоридаги учта усулларда қуйидагича бўлади (5.2-жадвалга қаранг).

5.2-жадвал

«Тонг» АЖ қимматли қоғозлари баланс қиймати

Усул	Сотиб олиш қиймати бўйича	Бозор қиймати бўйича	Сотиб олиш ва бозор қийматидан энг кичиги бўйича	Фарқ (=, -)
1- усул	330000	276000	274000	-56000
2-усул	330000	276000	270000	-60000
3-усул	330000	276000	276000	-54000

Кўришиб турибдики, 1-усулда акционерлик жамиятининг қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестицияларининг сотиб олиши ва бозор қийматларидан энг кичиги бўйича қайта баҳоланган қиймати 274000 сўмни ташкил этади, яъни сотиб олиш қийматиغا нисбатан уларнинг қадри 56000 сўмга тушиб кетган. Ҳисобот йили охирида ушбу усул бўйича қимматли қоғозлар қайта баҳоланганда, уларнинг қиймати балансда 274000 сўм этиб белгиланади ва ўртадаги фарқ, яъни 56000 сўмлик зарар, резерв капитали ҳисобидан қопланади. Агар резерв капитали ушбу мақсад учун шаклланмаган бўлса, у ҳолда ушбу сўмма корхона зарарига олиб борилади.

Агар корхона қимматли қоғозларни қайта баҳолашнинг иккинчи усулини танлаган бўлса, у ҳолда қимматли қоғозлар қадрининг пасайиши натижасида 60000 сўмлик зарар кўрилган бўлади ва ҳисобот йили охирида уларнинг баланс қиймати 270000 сўм миқдорида балансда акс эттирилади. Кўрилган зарар, худди 1-усулдагидек, резерв капитали ҳисобидан қопланади ёки корхона зарарига олиб борилади.

Агар корхона қимматли қоғозларни қайта баҳолашнинг 3-усулини қўллаётган бўлса, у ҳолда ҳисобот йили охирига қимматли қоғозларнинг қиймати 330000 сўмдан 276000 сўмга туширилади, ўртадаги фарқ яъни 54000 сўм, резерв капитали ҳисобидан қопланади ёки бундай резерв капитали бўлмаса корхона зарарига олиб борилади.

Қарз ва кредит сифатида киритилган инвестицияларни баҳолаш. Қарз ва кредит сифатида киритилган инвестицияларни баҳолаш уларнинг бериш санасидаги ҳисоб қиймати бўйича амалга оширилади. Ҳисоб қиймати инвестицияга киритилган активнинг турига боғлиқ бўлади.

Жумладан, қисқа ва узоқ муддатга инвестицияга киритилган асосий воситалар ва номоддий активлар балансда уларнинг бошланғич қиймати бўйича баҳоланади. Бу активлар бошланғич қийматдан юқори баҳоланиб, инвестицияга киритилиши корхонага қўшимча даромад келтириши мумкин ва аксинча, паст қилиб киритилиши корхонага зарар келтириши мумкин. Лекин ҳар иккала ҳолда ҳам инвестициянинг баланс қиймати ушбу активлар бўйича бошланғич қийматга тенг бўлиши зарур. Инвестиция муддати

тугагач, бу турдаги активлар бошлангич қийматида мос счётлар таркибига тикланади.

Қарз ва кредит сифатида инвестицияга киритилган товар-моддий заҳиралар уларнинг баланс қийматида, яъни таннархи бўйича балансда акс этиши лозим. Ушбу қийматдан четланиш (паст ёки юқори) корхонага, худди узоқ муддатли активлар сингари, мос равишда зарар ёки қўшимча даромад келтиради. Моддий заҳираларнинг қайтарилиши ҳам мос счётларга баланс қийматида, яъни таннархи бўйича тикланади.

Пул маблағларини қарз ва кредит сифатида инвестицияга киритилиши уларнинг берилган сўмдаги миқдорида баҳоланади ва ўша миқдорда қайтарилгач мос счётларга тикланади.

Қарз ва кредит шартномасига мувофиқ қарз ва кредит сифатида киритилган инвестициялар қайта баҳоланиши ҳам мумкин. Қайта баҳолаш инвестицияга киритилган асосий воситалар ва моддий активларнинг бошлангич қийматлари ҳукумат қарорлари ёки корхонанинг мулкани бошқа мулк шаклига айланиши муносабати билан мутасадди ташкилот қарори билан ўзгартирилганда амалга оширилади. Бундай ҳолда инвестор инвестицияга киритган узоқ муддатли активларининг баланс қийматини ўзгартиради ва ўша қийматда кейинги саналарда уларни балансда акс эттиради. Қайта баҳолаш товар-моддий заҳираларга ҳам тааллуқли бўлиб, уларнинг баланс қийматини ўзгариши инвестиция қийматини ҳам ўзгаришига олиб келади. Қарз ва кредит сифатида инвестицияга киритилган активларнинг қайта баҳоланиши шартнома шартларига мувофиқ инвесторнинг оладиган даромадига таъсир қилиши ҳам, таъсир қилмаслиги ҳам мумкин.

Активларни қарз ва кредит сифатида инвестицияга киритувчи корхоналар ўзларининг ҳисоб сиёсатларида баҳолаш ва қайта баҳолаш тартибларини, уларни корхона даромад ва харажатларига таъсирини, шунингдек, қайта баҳолаш натижаларини счётларда акс эттириш усулларини очиб беришлари лозим.

Таъсис бадали сифатида киритилган инвестицияларни баҳолаш қарз ва кредит сифатида киритилган инвестицияларни юқорида келтирилган тартибига тўлиқ ўхшашдир.

Таъсис бадали сифатида киритилган инвестицияларнинг қайта баҳоланиши, маълумки таъсис бадали сўммасининг ошишига ва бу ўз навбатида ундан олинадиган таъсисчиларнинг фойдаси ҳиссасининг ўзгаришига олиб келиши мумкин. Шунинг учун таъсис бадали сифатида киритилган инвестицияларнинг қайта баҳоланган қиймати давлат регистратсиясидан қайта ўтиши лозим ва фақат шу асосда тан олиниши, шунингдек, балансда акс эттирилиши лозим.

5.3. Инвестицияларнинг синтетик ва аналитик ҳисоби

21-сон БХМСга мувофиқ узоқ муддатли инвестицияларнинг ҳисобини юритиш учун махсус 0600 «Узоқ муддатли инвестициялар ҳисоби счётлари» тизимида қуйидаги счётлар кўзда тутилган:

0610 «Қимматли қоғозлар»

0620 «Шўъба хўжалик жамиятларига инвестициялар»

0630 «Қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар»

0640 «Чет эл капиталига эга корхоналарга инвестициялар»

0690 «Бошқа узоқ муддатли инвестициялар»

0610 «Қимматли қоғозлар» счёти корхоналарнинг акция ва бошқа қимматли қоғозларни сотиб олишга йўналтирган узоқ муддатли инвестициялари ҳисобини юритишга мўлжалланган. Ушбу счётнинг дебитида акция ва бошқа қимматли қоғозларни сотиб олиниши акс эттирилади, счётнинг дебет қолдиги эса сотиб олинган қимматли қоғозларнинг қийматини кўрсатади. Счётнинг кредит томонида акция ва бошқа қимматли қоғозларнинг корхона балансидан чиқиб кетиши, яъни уларни камайиши акс эттирилади. Акция ва бошқа қимматли қоғозларнинг ҳисоби 0610- счётда уларнинг номинал қийматида юритилади.

0620 «Шўъба хўжалик жамиятларига инвестициялар» счёти ўз ихтиёрида шўъба хўжалик жамиятларига эга бўлган корхоналарда қўулланилади ва улар ушбу счётда шўъба хўжалик жамиятларига киритган инвестициялар ҳисобини олиб борадилар.

Шўъба хўжалик жамияти, деб инвестор томонидан тўлиқ назорат қилинадиган корхона тушунилади. Бу турдаги инвестициялар бўлиб шўъба хўжалик жамиятларининг чиқарган акция-

ларини сотиб олишга йўналтирилган маблағлар, уларга таъсис бадали сифатида киритилган, қарз ёки кредит сифатида берилган маблағлар ҳисобланади.

0630 «Қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар» счёти корхоналарнинг қарам хўжалик жамиятларига киритилган маблағларни ҳисобга олиш учун мўлжалланган. Бунда қарам хўжалик жамияти, деганда маблағ киритган инвестор катта таъсирга эга бўлган, лекин унинг шўъба хўжалик жамияти ёки қўшма корхонаси бўлмаган корхона тушунилади.

Катта таъсир— бу корхонанинг сиёсатини назорат қилмасдан унинг молиявий ва ишлаб чиқариш бўйича фаолиятига доир қарорларни қабул қилишда қатнашиш ҳуқуқидир. Катта таъсирнинг мавжуд бўлиши инвесторнинг қуйдаги ҳуқуқлари орқали намоён бўлади:

- Директорлар кенгашида аъзоликни ёки шунга тенглаштирилган бошқарув органидаги вакилликнинг борлиги;
- Корхона сиёсатини ишлаб чиқишда қатнашиш;
- Инвестор ва қарам жамият ўртасида фойдани келишиб тақсимлаш ва бошқа молиявий муносабатларнинг мавжуд бўлиши;
- Бошқарув ходимларини алмаштиришда иштирок этиш;
- Техник-иқтисодий ахборотлар билан таъминлаш.

Агар инвесторнинг киритган маблағи қарам хўжалик жамиятининг жами капиталидан 20% дан кўп ҳиссани ташкил этса ва шу миқдордан ортиқ овозга эга бўлса, у ҳолда унинг қарам хўжалик жамиятига таъсири катта ҳисобланади.

0640 «Чет эл капиталига эга корхоналарга инвестициялар» счёти қўшма корхоналарга инвестициялар киритган корхоналар томонидан қўлланилади. Ушбу счётда қўшма корхонага таъсис бадали, қарз ёки кредит сифатида киритилган маблағлар акс эттирилади.

0690 «Бошқа узоқ муддатли инвестициялар» счётида корхоналарнинг давлат корхоналарига, хайрия ёки экологик жамиятларга келгусида моддий манфаат олиш мақсадида киритган маблағлари акс эттирилади.

Узоқ муддатли молиявий инвестицияларга доир операциялар 0610-0690 счётларнинг дебети ва кредитида қуйдаги бухгалтерия ўтказмалари билан акс эттирилади (5.3.-жадвалга қаранг).

5.3-жадвал

**Инвестициялар киритилиши, қайтарилиши, ҳисобдан
чиқарилиши, уларга доир фойда ва зарарларнинг счётларда
акс эттирилиши**

Т/б №	Операциянинг мазмуни	Дебет счёт	Кредит счёт	Ёзувга асос бўлувчи ҳужжат
1.	Узоқ муддатли инвестицияларни пул маблағлари билан киритиш (акция ва бошқа қимматли қоғозларни сотиб олиш, таъсис бадали, қарз ва кредит бериш)	0610- 0690	Пул маблағ- лари счётлар и	Шартнома, касса ва банк ҳужжатлари
2.	Узоқ муддатли инвестицияларни бепул (қайтариб бермаслик шарти билан) олиш	0610	8530	Шартнома, касса ва банк ҳужжатлари
3.	Қисқа муддатли инвестицияларни узоқ муддатли инвестицияларга ўтказиш	0610- 0690	5810- 5890	Шартнома, далолатнома
4.	Узоқ муддатли инвестицияларни қисқа муддатли инвестицияларга ўтказиш	5810- 5890	0610- 0690	Шартнома, далолатнома
5.	Асосий воситаларни узоқ муддатли инвестиция сифатида киритиш	0610- 0690 (9210	9210 0110- 0190)	Шартнома Счет-фактура, далолатнома,
6.	Бошқа активларни узоқ муддатли инвестиция сифатида киритиш	0610- 0690 (9220	9220 0400,10 00 ва бошқа- лар	Шартнома, счет-фактура, далолатнома
7.	Сотиб олиш ва номинал қийматлар ўртасидаги фарқ (камга) (қўшига)	0610 9620	9560 0610	Шартнома, гувоҳнома, счёт –фактура
8.	Инвестиция буйича валюта курслари фарқи А) Қийматга киритилганда Қийматдан чегирилганда Б) Молиявий натижага олиб борилганда	0610 9690	9560 0610	Курсни ўзгариши тўғрисидаги маълумотнома

	Ижобий сўммага Салбий сўммага	0610 9690	9560 0610	
9.	Инвестицияларни сотилиши	9220 50,51,52	0610- 0690 9220	Далолатнома, касса ва банк хужжатлари
10.	Қимматли қоғозларнинг камомади	4730	0610	Далолатнома, таккослаш қайдномаси
11.	Инвестицияларни ҳисобдан чиқариш	9430 9220	9220 0610- 0690	Қарор, далолатнома, шартнома
12.	Молиявий инвестициялардан ҳисобланган даромадларга: - фоизларга - дивидендларга	4830 4840	9530 9520	Авизо-хабар, хат, расчет

Инвестицияларнинг аналитик ҳисоби корхоналар бўйича инвестициянинг турларига кўра олиб борилади.

Инвестицияларни инвентаризация қилиш 19-сон БХМС «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш»га мувофиқ(п.3.32-3.36) олиб борилади. Инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар корхона даромадига, камомадлар эса айбдор шахслар бўйнига олиб борилади.

Мавзуга оид асосий таянч атамалар

Инвестициялар – бу корхонанинг бошқа корхоналарга уларнинг қувватини ошириш ва бунинг эвазига келгусида ўзи ҳам моддий наф кўриш, қўшимча даромад олиш мақсадида киритган маблағлари.

Узоқ муддатли инвестициялар – бу 12 ойдан кўп муддатга киритилган маблағлар.

Қисқа муддатли инвестициялар - бу 12 ойдан кам бўлган муддатга киритилган маблағлар.

Қимматли қоғозларга киритилган инвестициялар - очик акционерлик жамиятлари ва акционерлик тижорат банкларини чиқарган акцияларини ва бошқа қимматли қоғозларга тенглаштирилган эквивалентларни сотиб олишга сарфланган маблағлар.

Инвестицион портфел – бу корхона ихтиёридаги барча қимматли қўғозлар мажмуаси.

Қарз ва кредит сифатида киритилган инвестициялар деганда, корхоналарга молиявий ёрдам бериш мақсадида берилган маблағлар тушунилади.

Таъсис бадалы сифатида киритилган инвестициялар деганда, корхонанинг янги ташкил этилган бошқа корхоналарнинг устав капиталига маблағ киритиши тушунилади.

Сотиб олиш санаси, деганда қимматли қўғозларга йўналтирилган молиявий инвестицияларни сотиб олиш яъни уларни қабул қилиб олиш санаси тушунилади.

Кейинги саналар, деганда сотиб олингандан кейинги баланс саналари тушунилади.

Қимматли қўғозларга йўналтирилган инвестицияларнинг бозор қиймати, деганда уларнинг молия бозорида сотиш вақтида намоён бўлган сотиш қиймати тушунилади.

Қарам хўжалик жамияти, деганда маблағ киритган инвестор катта таъсирга эга бўлган, лекин унинг шўба хўжалик жамияти ёки қўшма корхонаси бўлмаган корхона тушунилади.

Катта таъсир – бу корхона сиёсатини назорат қилмасдан унинг молиявий ва ишлаб чиқариш бўйича фаолиятига доир қарорларини қабул қилишда қатнашиш ҳуқуқидир.

Мавзу бўйича назорат саволлари

1. Инвестициялар нима ва улар бухгалтерия ҳисобида қандай белгилари бўйича акс эттирилади?2. Инвестициялар қандай манбалардан қирим бўлади ва улар ҳисоби қандай юритилади?3. Инвестициялар қандай йўллар билан қиким қилинади ва улар ҳисоби қандай юритилади?4. Инвестициялар қиймати қандай қайта баҳоланади ва унинг натижалари ҳисоби қандай юритилади?

Мавзу бўйича тест савол-жавоблари

1. Инвестицияга киради...

- а) Корхонанинг номоддий активлари
- б) Корхонанинг бир йилдан кўп хизмат қиладиган моддий активлари

в) Корхонанинг капитал сарфлари

г) Корхонанинг молиявий қуйилмалари

2. Қуйидагиларнинг қайси бири инвестицияларга кирмайди?

а) Олинган кредитлар

б) Берилган кредитлар

в) Акциялар

г) Таъсис бадали

3. Қуйидагиларнинг қайси бири таъсис бадали сифатида киритиладиган инвестицияларга кирмайди?

а) Киритилган станок

б) Берилган Газ -3110

в) Берилган кредит

г) Ўтказиб берилган пул маблағлари

4. Қуйидагиларнинг қайси бири акциянинг номинал қийматини ташкил қилади?

а) Акциянинг сотиш баҳоси

б) Акциянинг типографик усулда ёзилган қиймати

в) Ҳисобланган дивиденд сўммаси

г) Тўланган дивиденд сўммаси

5. Қуйидагиларнинг қайси бири туғри?

а) Молиявий инвестициялар қайтарилмайди

б) Молиявий инвестициялар қисман қайтарилади

в) Молиявий инвестициялар тўлиқ қайтарилади

г) Молиявий инвестициялар тўлиқ қайтарилмайди

6. Акциялар

а) Фоиз ишлаш учун сотиб олинади

б) Дивиденд олиш учун сотиб олинади

в) Дивиденд бериш учун сотиб олинади

г) Фоиз тўлаш учун сотиб олинади

7. Қарз сифатида киритилган инвестицияларга кирмайди...

а) Қарзга берилган асосий воситалар

б) Қарзга берилган пул маблағлари маблағлари

в) Кредит сифатида берилган пул маблағлари

г) Қарзга берилган номоддий активлар

VI БОБ. АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲИСОБИ

6.1. Асосий воситалар ҳисобини ташкил қилиш асослари

Республикаимизнинг 5-сон БҲМС «Асосий воситалар»га⁷ мувофиқ асосий воситалар - корхона томонидан узоқ муддат давомида хўжалик фаолиятини юритишда маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида ёхуд маъмурий ва ижтимоий-маданий вазифаларни амалга ошириш мақсадида фойдаланиш учун тутиб туриладиган моддий активлар (3-§,3а-банд).

Ушбу стандартга кўра (4-§) асосий воситалар таркибига қуйидаги мезонларга бир вақтнинг ўзида жавоб берадиган моддий активлар киритилади:

а) Бир йилдан ортиқ хизмат муддати;

б) Бир бирлик (тўплам) учун қиймати Ўзбекистон Республикасида (харид пайтида) белгиланган энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг эллик бараваридан ортиқ бўлган буюмлар.

Корхона раҳбари ҳисобот йилида буюмларни асосий воситалар таркибида ҳисобга олиш учун улар қийматининг энг кам чегарасини белгилашга ҳақли.

5-сон БҲМСга мувофиқ (3-§,3а-банд 6-банд) моддий активларни асосий воситалар сифатида тан олиш учун улар юқорида келтирилган мезонлардан ташқари яна қуйидаги шартларга ҳам жавоб бериши лозим:

- хизмат муддати даврида корхонага даромад келтириш кафилигининг мавжудлиги.

- қийматини аниқ белгилаш мумкинлиги.

Моддий активларни асосий воситалар таркибига киритишда уларнинг фойдали хизмат муддатини белгилаш муҳим рол ўйнайди.

Фойдали хизмат муддати, деганда асосий воситанинг корхона томонидан белгиланган фойдаланиш муддати тушунилади. Бу муддат йилларда ёки ойларда ифодаланиб, унинг фойдалилиги ишлаб чиқилган маҳсулот (бажарилган иш, хизмат) ҳажми билан

⁷ Ўз. Р молия вазирининг 09.10.2003 й. 114-сон буйруғи билан тасдиқланган), АВ томонидан 20.01.2004 й. 1299-сон билан рўйхатга олинган

ўлчанади. Фойдали хизмат муддати давомида асосий воситалар ўзларининг қийматини тўлиқ қоплашлари ва корхонага қўшимча даромад келтиришлари лозим. Фойдали хизмат муддати, одатда, асосий воситанинг техник хужжатларида кўрсатилган бўлади. Бундай хужжатлар мавжуд бўлмаганда асосий воситаларнинг фойдали хизмат муддати қабул қилиш комиссияси томонидан ёки корхона раҳбари буйруғи билан тасдиқланган ҳисоб сиёсатида аниқ белгиланиши керак.

Асосий воситалар корхоналарнинг моддий техника базасини ташкил этувчи меҳнат куруллари ва воситаларини ўз ичига олади. Уларга қуйидагилар киради:

1.Бинолар – цех, омбор, лаборатория, идора, гараж, ўт ўчириш депоси ва шу каби меҳнат шароитини яратиб берувчи, товар-моддий бойликлар бутлигини таъминловчи объектлар. Бинолар таркибига уларни нормал эксплуатация қилиш учун зарур бўлган барча коммуникациялар, яъни иситиш, вентиляция, сув ва газ таъминоти, лифт, ёнғинга қарши ва сигнализация қурилмалари, телефон алоқаси симлари тизимлари ҳам киритилади.

2.Иншоатлар – очик айвонлар, деворлар, сув миноралари, темир йўл шаҳобчалари, насос станциялар, каналлар, сув ҳавзалари, асфальтланган йўллар ва йўлкалар.

3.Узатиш қурилмалари – электр линиялар, газ, сув, буғ ўтказувчи қувурлар ва бошқалар.

4.Машина ва ускуналар – иссиқлик ва электр энергиясини ишлаб чиқарувчи генераторлар, двигател ва трансформаторлар, станоклар, иссиқлик печлари, тикув, йиғув, дазмоллаш, саралаш машиналари, кранлар, компрессорлар, ўлчов тарозилари.

5.Ҳисоблаш техникаси – компьютерлар ва уларга ўрнатиладиган периферия қурилмалари (принтер, сканер, модем ва бошқалар).

6.Транспорт воситалари – юк ва одам ташувчи автомашиналар, вагонлар, паровозлар, тепловозлар, пароходлар, трамвайлар, троллейбуслар, автобуслар, прицеплар, самолет ва вертолетлар, шунингдек магистрал трубопроводлар.

7.Ускуналар – прессловчи, қисувчи ва бошқа технологик функцияларни бажарувчи асбоб-ускуналар.

8.Ишлаб чиқариш ва ҳўжалик инвентарлари-иш столлари, дастоҳлар, баклар, сандиқлар ва бошқалар.

9.Офис мебели ва жиҳозлари – шкафлар, стол ва стуллар комплекти, доскалар, сейфлар, ёзув машинкалари, факс, нусха кўчириш аппаратлари, уяли алоқа воситалари ва бошқалар

10.Ишчи ва наслдор ҳайвонлар – отлар, туялар, ҳўкизлар, сигирлар, буқалар, қўйлар, эчкилар, чўчқалар ва бошқа ишчи сифатида ишлатиладиган ва насл берадиган ҳайвонлар.

11.Кўп йиллик ўсимликлар – боғлар, ўрмонлар ва бошқалар

12.Кутубхона фонди – бадий-адабий, техник , иқтисодий ва бошқа турдаги адабиётлар (китоблар).

13.Ерни ва бошқа асосий воситаларни ободонлаштиришга сарфланган маблағлар – ер участкаларини кадастрини тузиш, шудгорлаш, ерни ювиш, кўкаламзорлаштириш, решёткалар ўрнатиш, сув ҳавза ва омборларини тозалаш ва бошқа ишларга сарфланган капитал қўйилмалар

14.Бошқалар - юқоридаги гуруҳларга кирмай қолган асосий воситалар – музей ва зоопарк экспонатлари, лизингта олинган асосий воситаларга қилинган капитал сарфлар, турли намуналар ва бошқалар.

Қабул қилинган тартибга мувофик айрим меҳнат қуроллари ва воситалари асосий воситаларга киритилмайди, жумладан :

- хизмат муддати 1 йилдан кам бўлган меҳнат қуроллари ва воситалари уларнинг қийматидан қатъий назар;

- ёш моллар, асалари уялари, тажрибадаги моллар;

- махсус кийимлар, пойабзал, кўрпа– ёстиклар қийматидан қатъий назар (меҳмонхоналар бундан мустасно);

- мушййхона буюмлари (калькуляторлар, стол усти приборлари ва бошқалар);

- кўчатхоналарда экиш учун ўстирилаётган кўчатлар;

- балиқ овлаш қуроллари хизмат муддати ва қийматидан қатъий назар.

Асосий воситаларни таснифлаш. Корхона ва ташкилотларнинг асосий воситаларини турли белгилари бўйича таснифлаш мумкин.

Ишлаб чиқаришда қатнашишига кўра корхоналарнинг асосий воситалари ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳасидаги асосий воситаларга бўлинади.

Ишлаб чиқариш соҳасидаги асосий воситаларга бевосита ишлаб чиқаришга доир бўлган моддий активлар, масалан, цехларнинг бинолари, иншоотлар, станоклар, жиҳозлар, транспорт воситалари, ишчи ҳайвонлар ва бошқалар киради.

Ноишлаб чиқариш соҳасидаги асосий воситаларга бошқарув аппаратига доир, шунингдек, корхонанинг ижтимоий-маданий, маиший, соғлиқни сақлаш, коммунал мақсадларда фойдаланиладиган моддий активлари киради.

Амортизация қилинишига қараб корхоналарнинг асосий воситалари амортизация ҳисобланадиган ва амортизация ҳисобланмайдиган турларга бўлинади.

Қўйидаги асосий воситаларга амортизация ҳисобланмайди:

- кутубхона фондига.
- кўп йиллик ўсимликларга.
- ишчи ва наслдор ҳайвонларга.
- консервация қилинган асосий воситаларга.

Қолган асосий воситаларга амортизация ҳисобланади. Республикаимизнинг янги таҳрирдаги Солиқ Кодексига мувофиқ (306 - модда) асосий воситалар амортизация меъёрлари бўйича қўйидаги еттига гуруҳга бўлинади (6.1-жадвалга қаранг).

6.1-жадвал

**Ўзбекистон Республикасида асосий воситалар бўйича
амортизация меъёрлари**

Гуруҳлар тартиб рақами	Кичик гуруҳлар тартиб рақами	Асосий воситаларнинг номи	Амортизация нинг йиллик энг юқори нормаси, фондларда
1		Бинолар, иморатлар ва иншоотлар	
	1	Бинолар, иморатлар	3
	2	Нефть ва газ қудуқлари	5
	3	Нефть-газ омборлари	
	4	Кема қатнайдиغان каналлар, сув каналлари	

	5	Кўприklar	
	6	Дамбалар, тўгонлар	
	7	Дарё ва денгиз причал иншоотлари	
	8	Корхоналарнинг темир йўллари	
	9	Қирғоқни мустаҳкамловчи, қирғоқни химояловчи иншоотлар	
	10	Резервуарлар, цистерналар, баклар ва бошқа сигимлар	
	11	Ички хўжалик ва хўжаликлараро суғориш тармоғи	
	12	Ёпиқ коллектор-дренаж тармоғи	
	13	Ҳаво кемаларининг учиб-қўниш йўллари, йўлкалари, тўхташ жойлари	
	14	Истироҳат боғларининг ва ҳайвонот боғларининг иншоотлари	
	15	Спорт-соғломлаштириш иншоотлари	
	16	Иссиқхоналар ва парниклар	
	17	Бошқа иншоотлар	
II		Узатиш қурилмалари	
	1	Электр узатиш ҳамда алоқа қурилмалари ва линиялари	8
	2	Ички газ қувурлари ва қувурлар	
	3	Водопровод, канализация ва иссиқлик тармоқлари	
	4	Магистрал қувурлари	
	5	Бошқалар	
III		Куч машиналари ва асбоб-ускуналар	
	1	Иссиқлик техник асбоб-ускуналари	8
	2	Турбина асбоб-ускуналари ва газ турбиналари қурилмалари	
	3	Электр двигателлари ва дизель-генераторлар	
	4	Комплекс қурилмалар	
	5	Бошқа куч машиналари ва асбоб-ускуналари (ҳаракатланувчи транспортдан ташқари)	
IV		Фаоллят турлари бўйича иш машиналари ва асбоб-ускуналар (ҳаракатланувчи транспортдан ташқари)	
	1	Иқтисодиётнинг барча тармоқларига тегишли машиналар ва асбоб-ускуналар	15
	2	Қишлоқ хўжалиги тракторлари, машиналари ва асбоб-ускуналари	
	3	Коммутациялар ва маълумотларни узатиш рақамли электрон асбоб-ускуналари, рақам-	

		ли тизимлар узатиш асбоб-ускуналари, рақамли алоқа ўлчов техникаси	
	4	Йўлдош, уяли алоқа, радиотелефон, пейжиг ва транкинг алоқа асбоб-ускуналари	
	5	Узатишлар тизимлари коммутацияларининг ўхшаш асбоб-ускуналари	
	6	Киностудияларнинг махсус асбоб-ускуналари, тиббий ва микробиология саноати асбоб-ускуналари	
	7	Компрессор машиналари ва асбоб-ускуналари	
	8	Насослар	
	9	Юк кўтариш-транспорт, юк ортиш-тушириш машиналари ва ускуналари, тупрок, карьер ҳамда йўл-қурилиш ишлари учун машиналар ва ускуналар	
	10	Устун-қозиқ қоқиш машиналари ва ускуналари, майдалаш-янчиш, саралаш, бойитиш ускуналари	
	11	Технологик жараёнлар учун барча турдаги сизгимлар	
	12	Нефть қазиб чиқариш ва бургулаш ускуналари	
	13	Бошқа машиналар ва ускуналар	
V		Харакатланувчи транспорт	
	1	Темир йўлнинг ҳаракатдаги таркиби	
	2	Денгиз, дарё кемалари, балиқчилик саноати кемалари	4
	3	Ҳаво транспорти	
	4	Автомобиль транспортининг ҳаракатдаги таркиби, ишлаб чиқариш транспорти	
	5	Енгил автомобиллар	
	6	Саноат тракторлари	20
	7	Коммунал транспорт	
	8	Махсус вахта вагонлари	
	9	Бошқа транспорт воситалари	
VI		Компьютер, периферия қурилмалари, маълумотларни қайта ишлаш ускуналари	
	1	Компьютерлар	
	2	Периферия қурилмалари ва маълумотларга ишлов бериш ускуналари	
	3	Нусха кўчириш-кўпайтириш техникаси	
	4	Бошқа компьютер, периферия қурилмалари, маълумотларга ишлов бериш ускуналари	20
VII		Бошқа гуруҳларга киритилмаган асосий воситалар	15

Солиқга муносабатига кўра асосий воситалар мол-мулк солиғига тортиладиган ва тортилмайдиган гуруҳларга бўлинади. Солиқ Кодексининг 411-моддасига мувофиқ кўчмас мулк ҳисобланган асосий воситалар (бино, иншоот ва қурилмалар) мол-мулк солиғига тортилади, қолган асосий воситалар эса мол-мулк солиғига тортилмайди.

Қўйидаги турдаги корхона ва ташиқлотларнинг асосий воситалари мол-мулк солиғига тортилмайди:

*нотижорат ташиқлотлар;

* солиқ солишнинг соддалаштирилган тартиби назарда тутилган юридик шахслар.

Солиқ кодекснинг 414- моддасига мувофиқ қўйидаги асосий воситалар солиқ солиш базасидан чегириб ташланади.

1) коммунал хўжалиги объектлари бўйича – водопровод тармоқлари (сув чиқариш иншоотлари билан), канализация тармоқлари (тозалаш иншоотлари билан), газ ва иссиқликни тақсимлаш тармоқлари (улардаги иншоотлар билан), коммунал-маиший эҳтиёжлар учун қозонхоналар (шу жумладан, асбоб-ускуналар);

2) маданият ва санъат, таълим, соғлиқни сақлаш, jisмоний тарбия ва спорт, ижтимоий таъминот соҳасига қирадиган ижтимоий-маданий соҳа объектлари;

3) суғориш ва коллектор-дренаж тармоқлари объектлари;

4) табиатни муҳофаза қилиш ва санитария-тозалаш мақсадлари, ёнғин хавфсизлиги учун фойдаланиладиган объектлари;

5) умумий фойдаланишдаги темир йўллар ва автомобиль йўллари, магистраль трубопроводлар, алоқа ва электр узатиш линияларининг, пунигдек, ушбу объектларнинг ажралмас технологик қисми бўлган иншоотлар;

6) консервация қилиниши тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори қабул қилинган кўчмас мулк объектлари;

7) солиқ тўловчининг балансида бўлган ҳамда тадбиркорлик фаолиятида фойдаланилмаётган, фуқаро муҳофазаси ва сафарбарлик аҳамиятига молик объектлар;

Юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқдан қўйидагилар озод қилинади:

1) соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ҳамда ижтимоий таъминот, таълим, маданият ва санъат ташкилотлари;

2) уй-жой-коммунал хўжалиги ва бошқа умумфуқаровий аҳамиятга молик шаҳар хўжалиги корхоналари.

3) янги ташкил этилган корхоналар – давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан икки йил мобайнида. Мазкур имтиёз қайта ташкил этилган юридик шахслар негизида ташкил этилган корхоналарга, шунингдек, бошқа корхоналар ҳудудида шу корхоналардан ижарага олинган асбоб-ускуналардан фойдаланган ҳолда ўз фаолиятини амалга ошираётган юридик шахсларга нисбатан қўлланилмайди;

4) ихтиёрий тугатилаётган тадбиркорлик субъектлари.

Эгалик қилиш ҳуқуқига кўра асосий воситалар хусусий ва жорий ижарага олинган асосий воситаларга бўлинади.

Хусусий асосий воситалар – бу корхона балансига киритилган ўз асосий воситалари ва узоқ муддатга ижарага олинган (лизингга олинган) асосий воситалар.

Жорий ижарага олинган асосий воситалар – бу ўзга корхоналардан вақтинчалик (бир йилгача) пул тўлаш шарти билан ижарага фойдаланиб туриш учун олинган асосий воситалар.

Узоқ муддатга ижарага олинган асосий воситалар – бу бир йилдан кўп муддатга шартнома асосида бошқа корхоналардан ижарага олинган асосий воситалар.

Асосий воситаларни баҳолаш. 5-сон БҲМС (п.3) асосий воситаларни баҳолашда қўйидаги қиймат турларидан фойдаланишни кўзда тутати.

Бошланғич қиймат – бу асосий воситаларнинг ҳисоб қиймати бўлиб, ўз ичига сотиб олиш баҳоси, шунингдек, ташиб келтириш, ўрнатиш, монтаж, ўргатиш, сафар, божхона харажатларини ва қўшилган қиймат солиғини олади. Асосий воситалар ушбу қиймати бўйича корхонада бутун хизмат муддати даврида ҳисобда туради.

Тикланган қиймат – бу асосий воситаларни қайта баҳолаш, кенгайтириш, реконструкция ва модернизация қилингандан кейинги қиймати. Бу қиймат вақтинчалик бўлиб, қўшимча қилинган харажатлар ва қайта баҳолаш натижаси асосий воситалар қийматига киритилгач бошланғич қиймат бўлиб қолаверади.

Қолдик қиймат – бу асосий воситаларнинг бошланғич қиймати ва жамланган эскириш сўммаси ўртасидаги фарқи. Бу қийматни баланс қиймати, деб ҳам атайдилар, чунки айнан шу қийматда асосий воситалар корхонанинг балансида акс эттирилади.

Сотиш қиймати – бу асосий воситаларнинг сотиш вақтида сотувчи ва сотиб олувчи ўртасида келишилган шартномавий қиймат.

Асосий воситалар бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Асосий воситалар ҳолати ва ҳаракатини тўғри, ўз вақтида тегишли бошланғич хужжатлар билан расмийлаштириш ва ҳисобга олиш;
- Асосий воситалар амортизацияси (эскириши)ни белгиланган усул ва меъёрлар бўйича тўғри ҳисоблаш;
- Асосий воситаларни Солиқ Кодексига мувофиқ солиқққа тортилишини таъминлаш;
- Асосий воситаларнинг бутлигини таъминлаш, бунинг учун уларни белгиланган муддатларда қайта рўйхатдан ўтказиш (инвентаризация қилиш), унинг натижаларини тўғри аниқлаш ва ҳисобга олиш;
- Мавжуд асосий воситалардан унумли фойдаланиш, бунинг учун уларни ишсиз туриб қолишларига йўл қўймаслик, кераксиз асосий воситаларни ижарага бериш, ликвидация қилиш, бепул бериш ёки сотиш натижаларини тўғри ҳисобга олиш;
- Асосий воситаларга қилинган қўшимча харажатларни (капитал қўйилмаларни, жорий ва капитал таъмирлаш харажатларини) тўғри ҳисобга олиш, уларни ўз вақтида мақсадига қараб асосий воситаларнинг қийматига ёки корхона харажатларига киритиш;
- Асосий воситалар бўйича лизинг операцияларини тўғри расмийлаштириш ва ҳисобга олиш;
- Асосий воситалар ҳолати ва ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботни тўғри тузиш ва тегишли органларга ўз вақтида тақдим этиш.

Асосий воситалар ҳисобини юритишга мўлжалланган счётлар тизими. 2002 йил 1 январдан жорий этилаётган счётлар

режасида асосий воситалар ҳисобини юритиш учун актив бўлган № 0100 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари» ва контрактив бўлган № 0200 «Асосий воситаларнинг эскириш ҳисоби счётлари» тизимлари кўзда тутилган. Ушбу тизимлар ўз ичига қуйидаги счётларни олади (6.2-жадвалга қаранг).

6.2-жадвал

Асосий воситалар ҳисоби учун мўлжалланган счётлар тизими

	Актив счётлар		Контрактив счётлар
0110	Ер	0211	Ерни ободонлаштиришнинг эскириши
0111	Ерни ободонлаштириш	0212	Лизинг бўйича олинган асосий воситаларни ободонлаштиришнинг эскириши
0112	Лизинг бўйича олинган асосий воситаларни ободонлаштириш	0220	Бино, иншоотлар ва узатгич мосламаларнинг эскириши
0120	Бино, иншоотлар ва узатгич мосламалар	0230	Машина ва ускуналарнинг эскириши
0130	Машина ва ускуналар	0240	Мебел ва офис жиҳозларининг эскириши
0140	Мебел ва офис жиҳозлари	0250	Компьютер ускунаси ва ҳисоблаш техникасининг эскириши
0150	Компьютер ускунаси ва ҳисоблаш техникаси	0260	Транспорт воситаларининг эскириши
0160	Транспорт воситалари	0270	Ишчи ҳайвонларнинг эскириши
0170	Ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар	0280	Кўп йиллик ўсимликларнинг эскириши
0180	Кўп йиллик ўсимликлар	0290	Бошқа асосий воситаларнинг эскириши
0190	Бошқа асосий воситалар	0299	Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларнинг эскириши
0199	Консервациядаги асосий воситалар		

Асосий воситаларнинг сўммавий аналитик ҳисоби корреспонденцияланадиган счётлар бўйича 13-журнал-ордерда, соний-сўммавий аналитик ҳисоби эса моддий жавобгар шахслар бўйича ҳар бир инвентар объектнинг коди (тартиб номери) бўйича карточкаларда ёки китобда (ОС-7 шакл «Асосий воситаларни ҳисобга олиш инвентар карточкаси», ОС-9 «Асосий воситаларнинг инвентар рўйхати») юритилади. Ушбу карточка ва китоблар асосий восита келиб тушганда очилади ва уларнинг бутун фойдали хизмат муддати даври давомида сақланади.

6.2. Асосий воситалар кўпайишининг ҳисоби⁸

Асосий воситалар янги капитал инвестицияларни киритиш, уларни бепул келиб тушиши, таъсис бадали сифатида кирим қилиниши эвазига кўпайиши, шунингдек, уларнинг бошланғич киймати қайта баҳолаш ҳисобидан ошиши мумкин.

Капитал инвестициялар — бу хўжалик юритувчи субъектларни модернизациялаш жараёнларига турли манбалар ҳисобидан йўналтирилган маблағлари мажмуаси. Ўзбек тили луғатида бу сўзнинг «капитал қуйилмалар» номли синоними ҳам мавжуд.

Модернизациялаш жараёнлари — бу корхоналар, муассасалар ва ташкилотларни энг замонавий техника ва технологиялар асосида қайта жиҳозлаш, реконструкция қилиш ва кенгайтириш, юксак самарали асбоб-ускуналарни харид қилиш ҳамда замонавий юксак технологияларга асосланган субъектларни қуриш, ташкил этиш ҳамда мавжуд ишлаб чиқариш қувватларини янгिलाш ҳамда ободонлаштиришни турли ички ва ташқи маблағлар ҳисобидан амалга оширилиши.

Ҳисоб объектлари сифатида корхоналарни модернизациялаш жараёнларига қуйидаги тавсифларни ҳам бериш мумкин.

Модернизациялаш — бу хўжалик юритувчи субъектлар моддий-техника базасини доимо ривожлантириш ва такомиллаштириб боришга қаратилган фаолият.

⁸ Ушбу параграфни ёзишда З.У. Муҳаммадиева кўпирок этди.

Модернизациялаш — бу корхоналар, муассасалар ва ташкилотларда амалга оширилаётган капитал қурилиш, юксак самарали асбоб-ускуналарни харид қилиш, мавжуд асосий фондларни кенгайтириш, реконструкция қилиш ҳамда энг замонавий техника ва технологиялар асосида янгилаш ҳамда ободонлаштириш жараёнларининг мажмуасидир.

Корхона, ташкилот ва муассасаларда амалга оширилаётган модернизация жараёнларини кўлами, йўналишлари ва молиялаштириш манбалари бўйича турлича тавсифлаш мумкин.

Кўламига кўра корхона, ташкилот ва муассасаларда амалга оширилаётган модернизация жараёнларини яхлит фаолиятни ташкил қилувчи таъминот, ишлаб чиқариш, сотиш ва бошқариш жараёнларига оид модернизациялаш жараёнларига бўлиш мумкин. Реал ҳаётда ушбу жараёнлар алоҳида-алоҳида ёки уларнинг барчаси биргаликда комплекс тарзда модернизация қилинади.

Таъминот жараёнини модернизациялаш, деганда одатда, корхонани моддий бойликлар билан таъминлаш билан шуғулланадиган бўлимлари моддий техника базасини ташкил этувчи объектларни янгилаш ва замонавийлаштириш тушунилади.

Ишлаб чиқариш жараёнини модернизациялаш, деганда одатда, корхонанинг бевосита тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган бўлимлари (цехлари) моддий техника базасини ташкил этувчи объектларни янгилаш ва замонавийлаштириш тушунилади.

Сотиш жараёнини модернизациялаш, деганда одатда, корхонани ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларни сотиш билан шуғулланадиган бўлимлари (омборлари, фирма магазинлари, павильонлари ва бошқалар) моддий техника базасини ташкил этувчи объектларни янгилаш ва замонавийлаштириш тушунилади.

Бошқарув жараёнини модернизациялаш, деганда одатда, корхонани бошқарув аппарати, бошқариш воситалари, методлари, усулларини янгилаш ва замонавийлаштириш тушунилади.

Йўналишига кўра корхона, ташкилот ва муассасаларда асосий воситаларни кўпайтиришга йўналтирилган модернизация жараёнларини бугунги кунда энг долзарб ҳисобланадиган инвестиция йўналишлари бўйича қуйидагича таснифлаш мумкин:

*капитал қурилиш;

*асосий воситаларни харид қилиш;

*реконструкция;

*кенгайтириш;

*мавжуд ишлаб чиқариш қувватларини замонавий техника ва технологиялар асосида янгилаш.

Капитал қурилиш, деганда янги бино ва иншоотларни яратилиши билан боғлиқ жараёнлар мажмуаси тушунилади. Янги бино ва иншоотларнинг яратилиши ўз ичига лойиҳалаштириш, қуришга тайёргарлик, таъминот, қуриш, фойдаланишга топшириш каби жараёнларни олади. Ҳар бир жараён қурилишга доир маълум ишлардан ташкил топади ва ўзининг пировард натижасига эга бўлади. Қурилиш ишлари ўз ичига жиҳозларни ўрнатиш (монтаж қилиш) ишларини ҳам олади. Шу боис ушбу ишлар қурилиш-монтаж ишлари, деб ҳам аталади.

Жиҳозларни ўрнатиш (монтаж қилиш) ишлари, деганда жиҳозлар, ускуналар ва бошқа конструкцияларни йиғиш, ўрнатиш ва фойдаланишга тушириш билан боғлиқ ишлар мажмуаси тушунилади. Чунончи, бино ва иншоотларни қуришда бажариладиган жиҳозларни ўрнатиш ишлари таркибига кўтариш-тушириш қурилмалари (лифт, эскалатор ва бошқалар)ни, иситиш, совутиш, ёритиш, сув бериш, ҳавони алмаштириш, санитария-гигиена техникаси қурилмаларини ўрнатиш, йиғиш, ўтказиш, изоляция қилиш ва шу каби бошқа ишлар киритилади.

Кенгайтириш, деганда ҳаракатдаги бино ва иншоотлар ҳамда ишлаб чиқариш ва бошқа мақсадларда фойдаланиладиган майдонлар ҳажмини эни ва бўйига кенгайтириш билан боғлиқ ишлар тушунилади. Кенгайтириш ишларига шунингдек, корхоналарнинг узоқ муддатли активлари таркибига киритиладиган ва алоҳида балансга ажратилмайдиган филиаллари ва ишлаб чиқариш бўлинмаларини қуриш ҳам киритилади.

Реконструкция, деганда корхоналарнинг ҳаракатдаги асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи объектларининг дастлабки ҳолатини кенгайтирмасдан ички таркибий тузилмасини қайта ўзгартириб чиқиш тушунилади. Реконструкциядан асосий мақсад бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

•ишлаб чиқаришни такомиллаштириш ва унинг техник-иқтисодий даражасини илмий-техника прогресси ютуқлари асосида кўтариш;

•ҳаракатдаги ишлаб чиқариш объектлари қувватини ошириш;

•ишчи-ҳодимларнинг меҳнат шароитларини яхшилаш, уларнинг меҳнат унумдорлигини ошириш;

•техник бўғинлардаги диспропорцияларни йўқотиш.

Янгилаш, деганда корхоналарнинг ҳаракатдаги асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи объектларини, техника ва технологик линияларини энг замонавий илмий ва техник ютуқлар асосида янгилаш ҳамда алмаштириш тушунилади. Янгилашнинг асосий мақсади бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

•ишлаб чиқаришни янада такомиллаштириш, унинг техник-иқтисодий даражасини илмий-техника прогресси ютуқлари асосида юксалтириш;

•ҳаракатдаги эски ишлаб чиқариш объектларини янгилаш ва шу асосда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини ошириш;

•ишлаб чиқариш қувватлари унумдорлигини ошириш, техник ва технологик линияларда ишловчи ҳодимларнинг меҳнат унумдорлигини кескин ошириш.

Модернизация қилиш ишлари лойиҳадаги барча ишлар тугатилгач, пудратчи томонидан буюртмачига «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» асосида топширилади. Ушбу ҳужжат имзоланган ва тасдиқлангандан сўнг модернизация қилиш ишлари пудратчи ташкилот учун бажарилган (сотилган) иш, деб ҳисобланади

Ободонлаштириш, деганда корхоналарнинг фойдаланишда бўлган ер майдончаларининг кўринишини яхшилаш, ер ости ўтказмаларини қуриш, транспорт воситаларининг тўхтаб туриш жойларини ташкил қилиш, ер майдончаларини темир панжаралар билан ўраш, юриш йўлчаларини қуриш каби ишлар тушунилади.

Молиялаштириш манбаларига кўра корхона, ташкилот ва муассасаларда амалга оширилаётган модернизация жараёнлари ташқи ва ички инвестициялар ҳисобидан амалга ошириладиган жараёнлар ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб, модернизациялаш жараёнларини ташқи хорижий молиялаштириш манбаларини

давлат кафолати ҳамда давлат кафолатисиз, яъни тўғридан-тўғри хорижий инвестиция асосидаги модернизациялаш турларига ажратиш, ички молиялаштириш манбаларини эса бюджет маблағлари, бюджетдан ташқари жамғармалар маблағлари, тижорат банклари кредитлари, аҳоли маблағлари ва корхоналарнинг ўз маблағлари эвазига амалга оширилаётган модернизация турларига ажратиш мумкин.

Халқаро стандартларда ва Ўзбекистон Республикасининг миллий стандартларида (5-сон БҲМС) бу характердаги харажатлар асосий воситаларнинг бошланғич қийматини кўпайтирадиган харажатлар, деб тан олинади.

Капитал инвестициялар характерига кўра ички инвестиция ҳисобланади, улар бевосита корхонанинг қудратини оширишга йўналтирилган маблағлардир.

Капитал инвестициялар икки усулда амалга оширилиши мумкин: пудрат усулида ва хўжалик усулида.

Пудрат усулидаги капитал инвестициялар. 17-сон БҲМС «Капитал қурилишга доир пудрат шартномалари»га мувофиқ пудратчи, яъни қуриб берувчи ва буюртмачи ўртасида тузиладиган пудрат шартномаси асосида амалга оширилади. Пудратчи шартномага мувофиқ янги объектни қуриш, мавжуд объектларни кенгайтириш, реконструкция ёки модернизация қилиш каби ишларни бажаради. Буюртмачи эса шартномада кўрсатилган бажарилган ишлар учун пудратчига ҳақ тўлайди. Бажарилган ишлар босқичма-босқич ёки тўлиғича комиссия томонидан қабул қилиниши мумкин. Босқичма-босқич усулда пудратчи ишнинг тугатилган қисмини қабул қилиш-топшириш далолатномаларига асосан буюртмачига топширади. Тўлиғича усулда шартномада кўрсатилган иш тўлиғича бажарилгандан сўнг қабул қилиш-топшириш далолатномаси билан расмийлаштирилади. Биринчи усулда буюртмачи учун ишнинг қабул қилинган босқичи қиймати, иккинчи усулда эса тўлиғича қабул қилинган иш қиймати капитал инвестиция сўммасини ташкил этади.

Хўжалик усулидаги капитал инвестициялар корхонанинг ўз кучи билан амалга оширилган янги қурилиш, кенгайтириш, реконструкция ёки модернизация ишларининг қийматидан ташкил топади. Бу усулда барча ишлар корхонанинг махсус балансга

ажратилмаган қурилиш гуруҳи ёки бўлими томонидан тасдиқланган лойиҳа ва харажат сметаларига мувофиқ амалга оширилади. Бажарилган иш худди пудрат усулидагидек босқичма-босқич ёки тўлиғича комиссия томонидан қабул қилинади ва тегишли далолатномалар билан расмийлаштирилади.

Пудрат ёки хўжалик усулида амалга оширилган капитал инвестицияларнинг ҳисоби счётлар режасида кўзда тутилган № 0800 «Капитал қўйилмалар ҳисоби счётлари» ёрдамида ҳисобга олинади. 21-сон БХМС да асосий воситаларга доир капитал инвестицияларни ҳисобга олиш учун қуйидаги счётлар кўзда тутилган:

- 0810 «Тугалланмаган қурилиш»
- 0820 «Асосий воситаларни сотиб олиш»
- 0840 «Асосий подани шакллантириш»
- 0890 «Бошқа капитал қўйилмалар»

0810 «Тугалланмаган қурилиш» счёти пудрат ва хўжалик усулларида олиб борилган янги қурилишга сарфланган капитал инвестицияларнинг ҳисоби учун мўлжалланган. Унинг дебитида сарфланган капитал қўйилмалар тўғрисида маълумотлар жамланади, кредитида эса капитал инвестиция сўммасини асосий воситаларнинг бошланғич қийматига киритилиши акс эттирилади. Счётнинг қолдиги фақат дебет томонида бўлиб, у тугалланмаган қурилишга тўғри келадиган капитал қўйилмалар сўммасини кўрсатади.

0820 «Асосий воситаларни сотиб олиш» счёти корхонанинг янги асосий воситаларни сотиб олишга йўналтирган капитал инвестицияларини ҳисобга олишга мўлжалланган. Ушбу счётнинг дебитида таъминотчидан қабул қилинган асосий воситанинг қиймати, шунингдек, уни ташиб келтириш, ўрнатиш, монтаж қилиш ва бошқа харажатлари акс эттирилади, кредитида эса счётнинг дебитида тўпланган сўмmani асосий воситаларнинг бошланғич қийматига киритилиши кўрсатилади. Дебет ва кредит оборотлари сўммалари тенг бўлганлиги учун бу счёт сальдога эга бўлмайди.

0840 «Асосий подани шакллантириш» счёти ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлари мавжуд хўжаликларда ишлатилади. Ушбу счётнинг дебитида ўстиришдаги ва боқувдаги ҳайвонларни асосий

ишчи ва наслдор ҳайвонларга ўтказишга кетган капитал инвестициялар, шунингдек, ишчи ва маҳсулдор ҳайвонларни сотиб олишга доир капитал инвестициялар, бепул олинган ишчи ва наслдор ҳайвонларни ташиб келтириш харажатлари жамланади. Ёш ўстиришдаги ва боқувдаги ҳайвонларни асосий подага ўтказиш билан бу турдаги капитал инвестициялар ишчи ва маҳсулдор ҳайвонларнинг (счёт № 0170) бошланғич қийматига киритилади.

0890 «Бошқа капитал қўйилмалар» счётида юқоридаги счётларга киритилмаган капитал инвестициялар, жумладан, асосий воситаларни кенгайтиришга, реконструкция ва модернизациясига сарфланган капитал қўйилмалар ҳисобга олинади. Бу характердаги қўйилмаларнинг сўммалари кенгайтириш, реконструкция ва модернизация қилиш далолатномалари асосида ҳаракатда бўлиб келган асосий воситаларнинг бошланғич қийматига киритилади.

Асосий воситаларни бепул олишнинг ҳисоби. Асосий воситалар юқори ташкилотдан, бошқа юридик ва жисмоний шахслардан бепул келиб тупиши ҳам мумкин. Бундай асосий воситалар шартномалар, счёт-фактуралар, қабул қилиш-топшириш далолатномалари асосида қабул қилинади. Ушбу ҳужжатлар асосида бепул олинган асосий воситаларга қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

Кредит 8530 «Қайтариб бермаслик шрти билан олинган мол-мулк»

Бепул берилган асосий воситаларни ташиб келтириш харажатлари уларнинг бошланғич қийматига киритилади ва бу ҳисобда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

Дебет 0890 «Бошқа капитал қўйилмалар»

Кредит 6990 «Бошқа мажбуриятлар»

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

Кредит 0890 «Бошқа капитал қўйилмалар»

Асосий воситаларни таъсис бадали сифатида қирим қилишнинг ҳисоби. Таъсис ҳужжатлари (устав, таъсис шартномаси) га асосан таъсисчилардан қабул қилинган асосий воситалар счёт-фактура ва қабул қилиш-топшириш далолатномаси билан расмийлаштирилади. Ушбу ҳужжатлар асосида қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

Кредит 4610 «Устав капиталига улушлар бўйича таъсисчиларнинг қарзлари»

Чет эл инвесторларидан таъсис бадали сифатида корхона рўйхатдан ўтгандан кейинги саналарда келиб тушган асосий воситалар бўйича валюта курсининг ўзгариши сабабли қўшилган капитал вужудга келади. Бундай ҳолда корхона рўйхатдан ўтган санадаги курс бўйича таъсисчидан қабул қилиб олинган асосий восита қийматига юқорида келтирилган проводка берилади. Ҳақиқатда келиб тушган сана ва корхона рўйхатга олинган санадаги курслар ўртасидаги фарқ сўммаси корхонанинг қўшилган капиталига олиб борилади ва унга қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

Кредит 8420 «Устав капиталини шакллантиришда курсдаги фарқлар»

6.3. Асосий воситаларни қайта баҳолашнинг ҳисоби

Республикаимизнинг 5-сон БҲМС (3-§)га мувофиқ асосий воситаларни қайта баҳолаш - асосий воситалар тиклаш қийматини ҳозирги бозор нархлари даражасига мослаш мақсадида уларни вақти-вақти билан аниқлаштиришдир. Қайта баҳолашда асосий воситаларнинг тикланган қиймати оширилиши ёки пасайтирилиши мумкин.

Қайта баҳолаш икки усулда, яъни бозор баҳоларидан келиб чиққан ҳолда тўғридан-тўғри эски қийматни бозор қийматигача етказиш ёки эски қийматни белгиланган коэффициентларга кўпайтириш йўли билан янги қийматга чиқиш усулларида корхонанинг ўзи ёки мол-мулкни қайта баҳолаш бўйича махсус лицензияга эга бўлган корхоналар (ҳокимиятнинг кадастр бўлими ёки бошқа фирмалар) томонидан олиб борилиши мумкин. Янги ва эски қийматлар ўртасидаги фарқ қайта баҳолаш қийматини ташкил этади. Ушбу сўмма ижобий сон билан чиқса, у асосий воситаларнинг қиймати оширилганлигини, манфий сон билан чиқса, у асосий воситалар қийматини пасайтирилганлигини билдиради. Қайта баҳолаш натижаси инвентаризация қайдномаси асосида ҳисобда акс эттирилади.

Асосий воситаларнинг қиймати оширилганда, янги ва эски бошланғич қийматлар ўртасидаги ижобий фарқ бухгалтерия ҳисобида қўйидагича акс эттирилади:

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

Кредит 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»

Қайта баҳолашда мос равишда асосий воситанинг жамланган эскириш сўммаси ҳам юқорида келтирилган икки усулнинг бири бўйича қайта ҳисобланади. Эскириш сўммаси оширилганда унга қўйидаги ёзув қилинади:

Дебет 8510 «Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»

Кредит 0211-0290 «Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби счётлари»

Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати қайта баҳолашда пасайтирилганда янги ва эски қийматлар ўртасидаги салбий фарқ сўммаси икки усулда ҳисобдан чиқарилади.

1-усул. Корхонада олдиндан асосий воситаларни қайта баҳолаш натижасида резерв капитали шакллантирилган бўлса, у ҳолда пасайтирилган қиймат шу резерв капитали эвазига ҳисобдан чиқарилади. Бунда, мос равишда, қўйидаги ёзувлар қилинади:

а) бошланғич қийматлар ўртасидаги салбий фарққа:

Дебет 8510 «Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»

Кредит 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

б) эскириш сўммалари ўртасидаги салбий фарққа:

Дебет 0211-0290 «Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби счётлари»

Кредит 8510 «Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»

2-усул. Резерв капитали мавжуд бўлмаган ҳолда қўлланилади. Бу ҳолда қайта баҳолаш натижасида асосий воситаларнинг қийматлари ўртасидаги салбий фарқ сўммаси корхона харажатига олиб борилади ва ҳисобда қўйидагича акс эттирилади:

а) бошланғич қийматлар ўртасидаги салбий фарққа:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

б) эскириш сўммалари ўртасидаги салбий фарққа (сторно ёзуви)

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 0211-0290 «Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби счётлари»

6.4. Асосий воситаларни таъмирлашнинг ҳисоби

Асосий воситалар эксплуатация қилиш натижасида борган сайин ўзининг дастлабки ҳолатини йўқотиб боради. Шу боис уларни ишчи ҳолатда ушлаб туриш учун таъмирлаш лозим бўлади.

Асосий воситаларни таъмирлаш икки турга бўлинади: **жорий ва капитал**.

Жорий таъмирлаш, деганда асосий воситаларни вақтидан олдин иш лаёқатини йўқотмаслик учун вужудга келган кичик ҳажмдаги техник бузилишлар ва лат еийишларни тузатиш бўйича доимий ва ўз вақтида ўтқазилган профилактик характерга эга булган таъмирлаш ишлари тушунилади. Одатда, жорий таъмирлаш муддати бир йилдан ошмайди, бундай таъмирлашда асосий воситанинг у ёки бу қисми алмаштирилмайди. Жорий таъмирлаш ишлари жорий таъмирлаш далолатномаси билан расмийлаштирилади. Ушбу далолатномада қилинган ишларнинг турлари, сарфланган материалларнинг қиймати, кетган меҳнат вақти ва қиймати, шунингдек, бошқа харажатлар кўрсатилади. Далолатнома жорий таъмирлашга масъул шахслар томонидан имзоланади, корхона раҳбари томонидан тасдиқланади.

Капитал таъмирлаш, деганда маълум бир вақтдан кейин (одатда, бир йилдан кейин) асосий воситаларни тўлиқ қисмларга ажратиш, керак бўлганда у ёки бу лаёқатсиз бўлиб қолган қисмларни тўлиқ алмаштириш бўйича бажарилган таъмирлаш ишлари тушунилади. Капитал таъмирлаш ҳажми, мураккаблиги ва қиймати бўйича жорий таъмирлашдан катта фарқ қилади. Капитал таъмирлаш ишлари махсус капитал таъмирлаш далолатномаси билан расмийлаштирилади.

Қабул қилинган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» ги қон»унга, «Солиқ Кодекси»га, «Маҳсулот (иш, хизмат) ни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» ги Низомга, 1-сон БХМС «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот» га мувофиқ корхоналар жорий ва капитал таъмирлашни маблағ билан таъминлашни қуйидаги икки

усулнинг бирида амалга оширишлари ва танланган усулни ўзларининг ҳисоб сиёсатларида белгилаб олишлари лозим :

- таъмирлаш учун махсус резерв ташкил этиши ва барча харажатларни ушбу резерв ҳисобидан қоплаш усули

- таъмирлаш ишлари қийматини резерв ташкил этмасдан харажатларга бевосита олиб бориш усули

Биринчи усулда корхона таъмирлаш ишлари учун ҳар ойда ўзи белгилаб қўйган меъёрларда махсус резервга ажратмалар қилиб боради. Жорий ва капитал таъмирлаш ишлари якунланган ойда уларнинг қиймати тегишли тасдиқланган далолатномалар асосида резерв эвазига ҳисобдан чиқарилади. Йил охирида таъмирлаш учун ташкил этилган резервнинг ишлатилмай қолинган қисми харажатларни камайтиришга олиб борилади ёки солиқ базасига қайта киритиш шарти билан келгуси йилга ўтказилади.

Таъмирлаш учун махсус резерв ташкил этилганда тузилган расчёт асосида қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счёти -500000

Дебет 9400 «Давр харажатлари ҳисоби счётлари» -200000

Кредит 8910 «Келгуси харажатлар ва тўловлар резерви» - 600000

Ишлатилмай қолинган резервни бекор қилишга юқоридаги бухгалтерия ёзуви сўммаси қизил рангда (сторно) берилади. Агар ишлатилмай қолинган резерв кейинги йилга ўтказилса, у ҳолда у йил охирида фойда солиғи базасига қайта қўпилади (агар корхона даромад (фойда) солиғини тўловчи ҳисобланса).

Резервнинг ишлатилиши 8910-счётнинг дебетида ва бошқа аниқ харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (2310, 5010, 5110, 6890, 1010-1090, 6710, 6510 ва бошқалар) акс эттирилади.

Иккинчи усулда «Маҳсулот (иш,хизмат) ни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» ги Низомга мувофиқ жорий ва капитал таъмирлаш харажатлари таъмирланган асосий воситаларнинг ишлатилиш мақсадига кўра қуйидаги счётларда ҳисобга олинади:

- 2010 «Асосий ишлаб чиқариш», 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш», 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётларида – асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқаришга доир асосий воситаларни

таъмирлаш харажатлари. Бу гуруҳ харажатлар ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизматлар) таннархига киритилади.

- 9410 «Сотиш харажатлари, 9420 «Маъмурий харажатлар», 9430 «Бошқа операцион харажатлар» счётларида – сотишга, бошқарув аппаратида доир асосий воситаларни таъмирлаш харажатлари. Бу гуруҳ харажатлар таъмирлаш ишлари далолатномалари тасдиқланган ойда 9900 «Якуний молиявий натижалар» счётига ўтказилади.

- 3110-3190 «Келгуси давр харажатлари ҳисоби счётлари» - илмий-тадқиқот ишлари (ИТИ) ва тажриба конструкторлик ишланмалари (ТКИ), шунингдек, келгусида ишга туширилишга мўлжалланган технологик линияларга доир асосий воситаларни таъмирлаш харажатлари. Бу гуруҳ харажатлари келгусида 9410, 9420, 9430 – счётларга, агар ИТИ ва ТКИ якунлари бўйича моддий бойликлар олинган бўлса, ушбу бойликлар таннархига киритилади (0120-0199, 1010-1090, 2810,2820,2910-2990 ва бошқалар).

6.5. Асосий воситаларни амортизацияси (эскириши)нинг ҳисоби

Асосий воситаларнинг амортизацияси (эскириши)ни ҳисобга олишда қуйидаги атама ва тушунчалар муҳим рол ўйнайди.

Амортизация – бу асосий воситаларнинг амортизацияланадиган қиймати фойдали хизмат муддати ичида янги яратилган маҳсулот (иш, хизмат) қийматига киритиш (5-сон БХМС, п.3).

Эскириш –бу асосий воситанинг белгиланган меъёрлар бўйича ҳисобланган амортизация сўммаси.

Амортизацияланадиган қиймат - асосий воситанинг бошланғич қийматидан кўзда тутилаётган ликвидацион қийматни чегиргандан кейин қолган қиймат (БХМС № 5, п.3).

Ликвидацион қиймат - бу асосий воситаларни фойдали хизмат муддати охирида ликвидация қилиш чоғида вужудга келадиган активларнинг уларни олишга кетган ликвидация харажатлари чегириб ташлангандан кейин қолган қиймати(5-сон БХМС,п.3). Асосий воситаларни ликвидацияси натижасида олинадиган активларга хом-ашё ва материаллар, инвентарлар,

эҳтиёт қисмлар, товарлар сифатида тан олинган, баҳоланган ва қабул қилинган моддий бойликлар киради.

Ликвидация харажатлари – асосий воситаларни бузиш учун сарфланган моддий, меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, ижтимоий суғурта органларига ажратмалар, турли транспорт ва бошқа хизмат харажатлари мажмуаси.

Собиқ ҳисоб таълимоти ва амалиётида асосий воситаларнинг амортизацияланадиган қийматини аниқлашда ликвидацион қиймат эътиборга олинмас эди. 5-сон БХМС «Асосий воситалар» республикада биринчи марта амортизацияланадиган қийматни аниқлашда асосий воситаларни кўзда тутилиши мумкин бўлган ликвидацион қийматини ҳисобга олиш тартибини белгилади. Ликвидацион қийматни кўзда тутиш мумкин бўлган миқдорини БХМС га мувофиқ, корхонанинг ўзи мустақил асосий воситаларни қабул қилиб олиш вақтида белгилаши мумкин. Ликвидацион қийматни кўзда тутиш мажбурий ҳисобланмайди. Шунинг учун бу қиймат бўлмаслиги ҳам мумкин. Бундай ҳолда асосий воситанинг амортизацияланадиган қиймати бевосита унинг бошланғич қийматидан иборат бўлади.

5-сон БХМС «Асосий воситалар»га мувофиқ асосий воситаларни йиллик амортизация (эскириш) сўммаси (Ас) қўйидагича аниқланади:

- Қолдиқ қиймат кўзда тугилган асосий воситалар бўйича

$$A_c = \frac{\text{Бошланғич қиймат} - \text{Ликвидацион қиймат}}{\text{Хизмат муддати}} \quad (1)$$

- Қолдиқ қиймат кўзда тугилмаган асосий воситалар бўйича

$$A_c = \frac{\text{Бошланғич қиймат}}{\text{Хизмат муддати}} \quad (2)$$

Барча асосий воситалар бўйича ликвидацион қийматни белгиланган миқдорлари ёки уларни белгиланмаганлиги ҳам

корхоналарнинг буйруқ билан тасдиқланган ҳисоб сиёсатларида тўлиқ ўз аксини топиши лозим.

Ҳисоб сиёсатида асосий воситалар бўйича фойдали хизмат муддати ичида жамланиб боровчи амортизацияни (эскиришни) ҳисоблаш усуллари ҳам белгилаб олинган бўлиши керак.

5-сон БХМС «Асосий воситалар»га мувофиқ (6-§) жамланган амортизация (эскириш)ни ҳисоблаш қуйидаги усуллар бўйича амалга оширилиши мумкин:

- Бир маромда ҳисоблаш;
- Бажарилган иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш;
- Хизмат йиллари йиғиндисига пропорционал ҳисоблаш (кумулятив усул);
- Камайиб боровчи қолдиқ қийматдан ҳисоблаш.

Ҳисоб сиёсатида амортизация (эскириш) ни ҳисоблашнинг у ёки бу усулини доимий тарзда танлаб олиш ёки ҳар тўртта усулни бир вақтнинг ўзида у ёки бу асосий воситалар бўйича белгилаб олиш мумкин. Шунга таъкидлаш жоизки, ушбу усулларни қўллашда амортизация (эскириш) сўммаси турлича бўлиши ва у Солиқ Кодексида кўзда тутилган бир маромда ҳисоблаб чиқилган миқдордан кам ёки кўп бўлиши мумкин. Шунингдек, ҳисоб сиёсатида кам ёки кўп ҳисобланган амортизация (эскириш) сўммасини солиққа тортиш жиҳатлари ҳам аниқ белгилаб олинган бўлиши лозим.

Амортизация (эскириш) ҳисоблаш усуллари моҳиятини, уларнинг солиқ солиш базасига таъсирини қуйидаги мисол асосида кўриб чиқайлик. *Айтайлик, автомашинанинг бошланғич қиймати – 100 000 000 сўм, корхона томонидан кўзда тутилган ликвидацион қиймат – 10 000 000 сўм, хизмат муддати – 5 йил, йиллик эскириш меъёри – 20%. Техник паспортда хизмат муддати даврида кўзда тутилган иш ҳажми (соатларда) – 10000 соат. Машинанинг ҳақиқатда ишлаган вақти ҳисоб маълумотлари бўйича 1-йилда – 2000 соат, 2-йилда – 3000 соат, 3-йилда – 2500 соат, 4-йилда – 1500 соат, 5-йилда – 1000 соат.*

Бир маромда ҳисоблаш усули. Ушбу усулнинг моҳияти шундаки, у амортизацияланадиган қийматни фойдали хизмат муддат давомида бир маромда (миқдорда) ҳисоблашни, жамланган амортизация (эскириш)ни бир маромда кўпайиб боришини ва қолдиқ қийматини бир маромда камайиб боришини тақозо этади.

Йиллик амортизация (эскириш) сўммаси ушбу усулда 18 000 000 сўмни ташкил этади.

$$Ac = \frac{100\,000\,000 - 10\,000\,000}{5} = \frac{90\,000\,000}{5} = 18\,000\,000 \text{ сўм}$$

Ушбу усулда автомашинанинг фойдали хизмат муддати йиллари бўйича ҳисобланган, жамланган амортизация (эскириш) сўммаси ва қолдиқ қиймати қўйидагича бўлади (6.3-жадвалга қаранг).

6.3-жадвал

Асосий воситалар амортизацияси (эскириши)ни бир маромли усулда ҳисоб-китоби

Йиллар	Бошлан- ғич қиймат	Аморти- зацияла- надиган қиймат	Аморти- зация меъёри	Йиллик аморти- зация	Жамлан- ган аморти- зация	Қолдиқ қиймат
1	100000000	90000000	20%	18000000	18000000	82000000
2	100000000	90000000	20%	18000000	36000000	64000000
3	100000000	90000000	20%	18000000	54000000	46000000
4	100000000	90000000	20%	18000000	72000000	28000000
5	100000000	90000000	20%	18000000	90000000	10000000

Бир маромда ҳисоблаш усули Солиқ Кодексига тўлиқ мувофиқ келади. Йиллик амортизация (эскириш) сўммасининг 1/12 қисми ҳар ойда харажатлар счётига киритиб борилади ва у фойда солиғини ҳисоблаш базасига қайта қўшилмайди.

Бажарилган иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш усули. Ушбу усулда, аввалом бор, бир йиллик иш ҳажмига тўғри келадиган амортизация (эскириш) сўммаси топиб олинади. Бизнинг мисолимизда у 9000 сўмга тенг (900000 10000 = 9000).

Автомобилнинг хизмат муддати йилларида ҳақиқатда бажарган иш ҳажмига пропорционал ҳисобланадиган, жамланган амортизация (эскириш) сўммаси, шунингдек, қолдиқ қиймати қўйидагича бўлади (6.4-жадвалга қаранг).

**Асосий воситалар амортизацияси (эскириши)ни
бажарилган иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш усулида
ҳисоб-китоби**

Йил-лар	Бошлан-гич қиймат	Аморти-зацияла-надиган қиймат	Иш ҳажми, соат	Аморти-зация меъёри, сўм	Йиллик аморти-зация	Жамлан-ган аморти-зация	Қолдиқ қиймат
1	100000000	90000000	2000	9000	18000000	18000000	82000000
2	100000000	90000000	3000	9000	27000000	45000000	55000000
3	100000000	90000000	2500	9000	22500000	67500000	32500000
4	100000000	90000000	1500	9000	13500000	81000000	19000000
5	100000000	90000000	1000	9000	9000000	90000000	10000000

Ушбу усулда кўриниб турибдики, йиллик ҳисобланган амортизация (эскириш) сўммаси ҳақиқий бажарилган иш ҳажмига қараб турлича бўлган. 1-йилда ҳисобланган амортизация (эскириш) сўммаси Солиқ Кодексида белгиланган меъёрга мос келади ва у солиқ солиш базасига қайта кирмайди. 2-йилда меъёрдагидан 9000000 сўм (27000000-18000000) ортиқча амортизация (эскириш) ҳисобланган. Ушбу сўмма иккинчи йил солиқ ҳисоб-китобларида фойда солиғини ҳисоблаш базасига қайта қўшилади. 3-йилда меъёрдагидан 4500000 сўм (22500000-18000000) ортиқча амортизация (эскириш) ҳисобланган. Ушбу сўмма 3-йил солиқ ҳисоб-китобларида фойда солиғини ҳисоблаш базасига қайта қўшилади. 4- ва 5-йиллардан меъёрдан мос равишда 4500000 сўм (13500000-18000000) ва 9000000 сўм (9000000-18000000) амортизация (эскириш) кам ҳисобланган. Ушбу сўммалар мос равишда 4- ва 5-йилларда солиқ солиш базасидан камайтирилиши мақсадга мувофиқ ёки келгуси йилларда автомобилдан қўшимча ишлатишда солиқ солиш базасига 2- ва 3-йилларда қайта киритилган 13500000 сўм (9000000+4500000) миқдорида амортизация (эскириш) сўммаси солиққа тортилмаслиги керак. Юқоридаги ҳол мавжуд бўлганда солиққа тортилмайдиган амортизация (эскириш) сўммаси миқдори асосланган ҳолда ҳисоб сиёсатида акс эттирилган бўлиши керак.

Хизмат йиллари йиғиндисига пропорционал ҳисоблаш усули. Ушбу усулда хизмат йиллари йиғиндисига топиб олинади ва

уларнинг ҳиссаси тескари ҳолда белгиланади. Бизнинг мисолимизда хизмат йиллари йиғиндиси 15 га тенг (1+2+3+4+5).

Йиллар ҳиссаси:

1-йил учун - 5/15;

2-йил учун - 4/15;

3-йил учун - 3/15;

4-йил учун - 2/15;

5-йил учун - 1/15.

Ушбу усулда ҳисобланган ва жамланган амортизация (эскириш) сўммаси, шунингдек, қолдиқ қиймат хизмат йиллари ичида қўйидагича бўлади (6.5-жадвалга қаранг).

6.5-жадвал

**Асосий воситалар амортизацияси (эскириши)ни
кумулятив усулда ҳисоб-китоби**

Йил-лар	Бошлан-гич қиймат	Аморти-зацияла-надиган қиймат	Аморти-зация меъёри	Йиллик аморти-зация	Жамлан-ган аморти-зация	Қолдиқ қиймат
1	100000000	90000000	5/15	30000000	30000000	70000000
2	100000000	90000000	4/15	24000000	54000000	46000000
3	100000000	90000000	3/15	18000000	72000000	28000000
4	100000000	90000000	2/15	12000000	84000000	16000000
5	100000000	90000000	1/15	6000000	90000000	10000000

Кумулятив усул амортизация (эскириш) нинг тезлаштирилган усулларида бири ҳисобланади. Шунинг учун хизмат муддатининг биринчи йилларида амортизация (эскириш) меъёридан кўп миқдорда, кейинги йилларда эса меъёрдан кам миқдорда ҳисобланади. Бизнинг мисолимизда биринчи икки йилда миқдордан мос равишда 12000000 (30000000-18000000) сўм ва 6000000 (24000000-18000000) сўм кўп ҳисобланган. Ушбу сўммалар мос равишда 1- ва 2-йиллар солиқ ҳисоб-китобларида солиқ солиш базасига қайта қўшилиши лозим. 3-йилда амортизация (эскириш) меъёр миқдорида ҳисобланган. Шунинг учун ушбу сўмма солиқ солишга таъсир қилмайди. 4- ва 5-йилларда мос равишда амортизация (эскириш) меъёрдан 6000000 (12000000-18000000) сўм ва 12000000 (6000000-18000000) сўм кам ҳисобланган. Иккинчи усулдагидек, 4- ва 5-йилларда мос равишда кам ҳисобланган амортизация

(эскириш) сўммалари ушбу йиллар ҳисоб-китобларида солиқ солиш базасидан камайтирилиши ёки улар автомашина келгуси йилларда ишлатилганда ва амортизация (эскириш) ҳисобланганда (бизнинг мисолимиз бўйича 60000000+12000000) 18000000 сўм миқдоригача солиққа тортилмаслиги лозим. Бундай ҳол учраганда, қўшимча ишлаган даврларда ҳисобланган амортизация (эскириш) нинг 18000000 сўмга миқдори солиққа тортилмаслиги ҳисоб сиёсатида асосланган тарзда очиб берилиши керак.

Камайиб боровчи қийматдан ҳисоблаш усули. Ушбу усул ҳам тезлаштирилган усул ҳисобланади. Унинг моҳияти шундаки, биринчидан амортизация (эскириш) белгиланган меъёрдан икки карра миқдорда ҳисобланади, иккинчидан, амортизация (эскириш) базаси бўлиб ҳар йилда қолдиқ қиймат ҳисобланади.

Бизнинг мисолимизда йиллик амортизация (эскириш) меъёри 20%, ишлатиладиган меъёр – 40% ($20\% \times 2$). Ушбу усулда ҳисобланган ва жамланган амортизация (эскириш), шунингдек, қолдиқ қиймат хизмат йиллари бўйича қўйидагича бўлади (6.6-жадвалга қarang).

6.6-жадвал

Асосий воситалар амортизацияси (эскириши)ни камайиб боровчи қолдиқ қиймат усулида ҳисоб-китоби

Йиллар	Бошлан- ғич қиймат	Аморти- зацияла- надиган қиймат	Аморти- зация меъёри	Йиллик аморти- зация	Жамлан- ган аморти- зация	Қолдиқ қиймат
1	100000000	100000000	40%	40000000	40000000	60000000
2	100000000	60000000	40%	24000000	64000000	36000000
3	100000000	36000000	40%	14400000	78400000	21600000
4	100000000	21600000	40%	8640000	87040000	12960000
5	100000000	-	-	2960000	90000000	10000000

Ҳисоб-китоблардан кўриниб турибдики, биринчи икки йилда амортизация (эскириш) меъёрдан мос равишда 22000000 сўм ($40000000-18000000$) ва 6000000 сўм ($24000000-18000000$) кўп ҳисобланган. Мос равишда бу сўммалар 1- ва 2-йилларда солиқ солиш базасига қайта қўшилиши лозим. Кейинги 3 йилда амортизация (эскириш) меъёрдан мос равишда 3600000 сўмга

(14400000-18000000), 9360000 сўмга (8640000-18000000), 15040000 сўмга (2960000-18000000) кам бўлиб, улар мос равишда 3-, 4- ва 5-хизмат йилларида солиқ солиш базасидан чегирилиши ёки юқорида айтилган тартибда келгуси йилларда солиқ солиш базасига киритилмаслиги керак. Бу усул қўлланилганда ҳисоб сиёсатида хизмат муддатининг барча йиллари ичида, шунингдек, қўшимча хизмат йилларида ҳам амортизация (эскириш)ни ҳисоблаш ва уни солиқ солишга муносабати ҳисоб сиёсатида аниқ белгиланган бўлиши керак.

Шундай қилиб, асосий воситаларнинг амортизацияси (эскириши)ни ҳисоблашнинг турли усулларини қўллаш хизмат муддати йиллари ичида ҳисобланган ва жамланган амортизация (эскириш) сўммаларини ва қолдиқ қийматни турлича бўлишига олиб келади. Шунингдек, ушбу усулларда йиллик ҳисобланган амортизация сўммаси уни турли миқдорда солиқ солиш базасига киритилиши ёки ундан чегирилиши бўйича ҳам бир-биридан фарқ қилади (6.7-жадвалга қаранг).

6.7-жадвал

Амортизация (эскириш) ҳисоб-китобининг турли усуллари бўйича асосий воситаларнинг йиллик амортизацияси, жамланган амортизацияси, қолдиқ қиймати ва солиққа тортиладиган амортизация суммаси

Йиллар	Йиллик амортизация	Солиқга тортиладиган амортизация	Жамланган амортизация	Қолдиқ қиймат
1 – усул				
1	18000000	-	18000000	82000000
2	18000000	-	36000000	64000000
3	18000000	-	54000000	46000000
4	18000000	-	72000000	28000000
5	18000000	-	90000000	10000000
2 – усул				
1	18000000	-	18000000	82000000
2	27000000	9000000	45000000	55000000
3	22500000	4500000	67500000	32500000
4	13500000	- 4500000	81000000	19000000
5	9000000	- 9000000	90000000	10000000
3 – усул				

1	30000000	12000000	30000000	70000000
2	24000000	6000000	54000000	46000000
3	18000000	-	72000000	28000000
4	12000000	- 6000000	84000000	16000000
5	6000000	- 12000000	90000000	10000000
4 – усул				
1	40000000	22000000	40000000	60000000
2	24000000	6000000	64000000	36000000
3	14400000	- 3600000	78400000	21600000
4	8640000	- 9360000	87040000	12960000
5	2960000	- 14040000	90000000	10000000

Асосий воситалар бўйича амортизация (эскириш)ни ҳисоблашга доир операциялар счётлар режасида кўзда тутилган контрактив бўлган 02 «Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби счётлари»да акс эттирилади. Ушбу счётнинг сальдоси кредит томонида бўлиб, у жамланган эскириш сўммасини кўрсатади. Ҳисобланган эскириш, яъни эскириш сўммасининг кўпайиши ушбу счётнинг кредитида ва харажат счётларининг дебитида (2010,2310,2510,3190,9210,9410, 9420,9430 ва бошқалар), эскириш сўммасининг камайиши эса 02-счётнинг дебитида ва бошқа счётларнинг кредитида (8510,0110-0190 ва бошқалар) акс эттирилади.

6.6. Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқа чiqимларининг ҳисоби

Асосий воситалар сотилишининг ҳисоби. Корхоналар зарур ҳолларда ўзларининг тўлиқ амортизация қилинган ёки қилинмаган асосий воситаларини сотишлари мумкин. Сотишга асос бўлиб сотувчи ва сотиб олувчи ўртасида тузилган шартнома ҳисобланади. Асосий воситани сотиш счёт-фактура билан расмийлаштирилади. Ушбу ҳужжат сотиш операцияларини ҳисобда акс эттиришга асос бўлади. Счёт-фактура асосида сотиш операциялари ҳисобда қўйидаги бухгалтерия ўтказмалари билан акс эттирилади (6.8-жадвалга қаранг).

**Асосий воситалар сотилишининг счётларда акс
эттирилиши**

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи хужжат
1	Асосий воситани сотиш (жўнатиш) қийматига (ҚҚСсиз)	7 000 000	4010	9210	Шартнома, счёт-фактура
2	ҚҚС суммасига (агар корхона ҚҚС тўловчи бўлса), $(7000000 \cdot 15/100)$	1 050 000	4010	6410	Шартнома, счёт-фактура
3	Асосий воситанинг бошланғич қийматига	60 000 000	9210	0111- 0190	Шартнома, счёт-фактура
4	Жамланган эскиришни хисобдан чиқариш	55 000 000	0211- 0290	9210	Шартнома, счёт-фактура
5	Олдинги даврларда амалга оширилган қайта баҳолаш қийматини хисобдан чиқарилишига	2 000 000	8510	9210	Бухгалтерия маълумот- номаси
6	Сотишдан олинган фойда	4 000 000	9210	9310	Шартнома, счёт-фактура

Асосий воситаларни сотиш натижасида корхона фойда ёки зарар кўриши мумкин. Бу натижа ҚҚСсиз жўнатиш (сотиш) қиймати (Жқ) ва қолдиқ қиймати (Ққ) ўртасидаги фарқ ва олдинги даврларда амалга оширилган қайта баҳолаш қийматини ҳисобдан чиқарилган суммаси йиғиндисидан иборат бўлади. Агар жўнатиш (сотиш) қиймати (Жқ) олдинги даврларда амалга оширилган қайта баҳолаш қиймати (Қбқ) билан биргаликда қолдиқ қиймат (Ққ) дан катта бўлса $(Жқ + Қбқ > Ққ)$ корхона асосий воситаларни сотишдан фойда олган бўлади, агар жўнатиш (сотиш) қиймати (Жқ) олдинги даврларда амалга оширилган қайта баҳолаш қиймати (Қбқ) билан биргаликда қолдиқ қиймат (Ққ) дан кичик бўлса $(Жқ + Қбқ < Ққ)$, корхона асосий воситаларни сотишдан зарар кўрган бўлади, яъни:

$$Фс (Зс) = (Жқ + Қбқ) - Ққ$$

Юқоридаги мисолда корхона сотишдан 4000000 сўм $(7000000 + 2000000 - 5000000)$ фойда кўрган. Агар корхона асосий воситани 2000000 сўмга сотганда эди, у ҳолда корхона сотишдан

1000000 сўм (2000000+2000000-5000000)зарар кўрган бўлар эди ва бу зарар ҳисобда қўйидагича акс эттирилади:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

1000000

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими» - 1000000

Асосий воситаларни ликвидация қилишнинг ҳисоби.
Асосий воситалар тўлиқ амортизация қилинганлиги ёки қилинмаганлигидан қатъий назар эксплуатация қилиш ҳолатини йўқотган бўлса корхона томонидан ликвидация қилиниши мумкин. Бунинг учун корхона раҳбари буйруғи билан ликвидация комиссияси тузилади. Ликвидация комиссияси таркибига корхона ходимларидан ташқари кизиқувчи органлар (ҳокимият ва бошқалар) вакиллари ҳам киритилиши мумкин. Комиссия ликвидация натижаларини махсус ликвидация далолатномаси (ОС-4 шакл) билан расмийлаштиради. Ушбу далолатнома ликвидация натижаларини бухгалтерия ҳисоби счетларида акс эттиришга асос бўлади.

Асосий воситаларни ликвидация қилишдан корхона зарар ёки фойда кўриши мумкин.

Асосий воситаларни ликвидация қилишдан кўрилган зарарлар икки турга бўлинади:

1. *Асосий воситаларни амортизацияланмай қолган қисмини қоплашдан кўрилган зарарлар.*

2. *Ликвидация қилишга кетган қўшимча харажатлардан кўрилган зарарлар.*

Биринчи тур зарарлар амортизацияси тўлиқ ҳисобланмаган асосий воситаларни ликвидация қилиш натижасида вужудга келади. Кўрилган зарар амортизацияланмай қолган (Ақ) суммадан иборат бўлиб, у асосий воситаларнинг бошланғич қийматидан (Бқ) жамланган амортизацияни (Аж) чегириш йўли билан топилади, яъни:

$$Ақ = Бқ - Аж \quad (1)$$

Иккинчи тур зарарларга ликвидацияни амалга оширишда сарфланган моддий харажатлар, меҳнатга ҳақ тўлаш, ижтимоий суғуртага ажратмалар, турли транспорт ва бошқа хизматлар учун кетган харажатлар киради. Бу турдаги харажатлар ликвидация

харажатлари (L_x) ҳисобланиб, улар 5-сон БХМСга мувофиқ ликвидация қилинган асосий воситанинг ликвидацион қийматини (L_k) топишда ҳисобга олинади. Ликвидацион қиймат (L_k) ликвидациялан олинган активлар (L_a) қийматидан ликвидация харажатларини (L_x) чегириб ташлангандан кейин қолган қийматидир, яъни:

$$L_k = L_a - L_x \quad (2)$$

Ликвидация натижасида кўрилган умумий зарарлар ёки харажатлар (X_l) биринчи тур зарарлардан (A_k) тугатилган асосий воситаларнинг ликвидацион қийматини (L_k) чегириш йўли билан топилади, яъни:

$$X_l = A_k - L_k \quad (3)$$

Асосий воситаларни ликвидация қилиш натижасида кўрилган зарар ёки харажатлар корхонанинг асосий фаолиятига бевосита алоқадор ҳисобланмайди. Шунинг учун ликвидация билан боғлиқ харажатларни ва ликвидация натижасида кўрилган зарарларни тўғридан-тўғри ишлаб чиқариш ёки сотиш харажатларига қўшиб бўлмайди. Шунинг учун ликвидация натижаларини аниқлаш ва ҳисобга олиш учун счетлар режасидаги махсус 9210 «Асосий воситаларнинг чиқимлари» смети кўзда тутилган. Ушбу счетнинг дебитида ликвидация қилинган асосий воситаларнинг бошланғич қиймати (B_k), ликвидация қилиш учун қилинган харажатлар (L_x) жамланади. Бу счетнинг кредитида жамланган амортизация ($A_{\text{ж}}$), ликвидация натижасида олинган моддий активларнинг қиймати (L_k) ва ликвидация натижасида кўрилган умумий зарарни (харажатларни) ҳисобдан чиқариш акс эттирилади. Маҳсулот (иш, хизмат)ни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низомга мувофиқ ликвидациядан кўрилган зарар корхонанинг асосий фаолиятига доир бўлмаган бошқа турдаги давр харажатларига, бир вақтнинг ўзида фойда солиғи базасига қайта қўшиладиган харажатларга киритилади. Ҳисоб сиёсатида ликвидацияга доир харажатларни ва ликвидация натижасида кўрилган зарарларни ҳаракатдаги қонунлар, БХМСлар ва Низомга мос равишда ягона тартибда очиб беришга эришиш учун уларни қўйидаги шартли мисолда кўриб чиқайлик.

Айтайлик, корхона авария ҳолатига келиб қолган бинони ликвидация қилди. Бинонинг бошланғич қиймати (Бк) – 65000000 сўм. Ликвидацион қиймат кўзда тутилмаган. Ликвидация санасига жамланган амортизация (Аж) – 60000000 сўм. Ликвидация харажатлари (Лх): қулатиш крани хизмати – 3000000 сўм, ёқилғи сарфи – 600000 сўм, ҳисобланган иш ҳақи харажатлари-1000000 сўм, ижтимоий сугартага ажратмалар – 150000 сўм. Ликвидация натижасида қабул қилинган ва баҳоланган қурилиш материаллари – 4950000 сўм.

Ликвидация натижалари корхонанинг ҳисоб сиёсатида қўйидаги тарзда ёритилиши керак.

1. Асосий воситани бошланғич қийматини (Бк) ҳисобдан чиқариш

Дебет 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими» – 65000000 сўм

Кредит 0120 «Бинолар, иншоотлар ва узатиш қурилмалари» – 65000000 сўм

2. Ликвидацияга қилишга кетган харажатлар (Лх)

Дебет 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими» – 4 750 000 сўм

Кредит 6990 «Бошқа мажбуриятлар» – 3000000 сўм

Кредит 1030 «Ёқилғи» – 600000 сўм

Кредит 6710 «Мехнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар» – 1000000 сўм

Кредит 6520 «Ижтимоий суғурта бўйича туловлар» – 150000 сўм

Жами - 4 750 000 сўм.

3. Ликвидация натижасида олинган активларнинг қиймати (Ла)

Дебет 1050 «Қурилиш материаллари – 4 950 000 сўм

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими» – 4 950 000 сўм

4. Амортизацияланмай қолган қиймат (Ақ)

65 000 000 сўм – 60 000 000 сўм = 5 000 000 сўм

5. Ликвидацион қиймат (Лқ)

Лқ = 4950000 сўм – 4750000 сўм = 200000 сўм

6. Ликвидациядан кўрилган умумий зарар (Хл)

Хл = 5000000 сўм – 200000 сўм = 4800000 сўм

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар» – 4800000 сўм

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими» – 4800000 сўм

Асосий воситаларнинг ликвидация қилинишида корхона қўшимча фойдани (Фл) жамланган амортизация (Аж) билан ликвидацион қиймат (Лқ)ни, шунингдек олдинги даврларда амалга оширилган қайта баҳолаш эвазига юзага келган резерв капиталининг (Қбк) биргаликдаги суммалари асосий воситаларни бошланғич қиймати (Бк)дан катта бўлсагина $[(Аж + Лқ + Қбк) > Бк]$ олиши мумкин, яъни:

$$Фл = (Аж + Лқ + Қбк) - Бк$$

Масалан, корхона бинони ликвидация қилди дейлик, бошланғич қиймат (Бк) – 50 000 000 сўм, жамланган амортизация (Аж) – 48 000 000 сўм, ликвидация харажатлари (Лқ) – 1000000 сўм, бинодан олинган моддий активларни бошланғич қиймати – 4000000 сўм, олдинги даврларда амалга оширилган қайта баҳолаш қиймати – 2000000 сўм.

Демак, бинонинг ликвидацион қиймати (Лқ) – 3000000 сўм (4000000-1000000) бўлади.

Ликвидациядан олинган умумий фойда:

$Фл = (48000000 + 3000000 + 2000000) - 50\,000\,000 = 3\,000\,000$ сўм.

Ҳисоб сиёсатида ликвидациядан олинган фойда қўйидагича очилиши лозим:

Дебет 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими» – 3000000 сум

Кредит 9310 «Асосий воситаларнинг чиқимидан олинган фойда»-3000000 сум

Асосий воситаларни бепул берилишининг ҳисоби. Корхонанинг асосий воситалари бошқа юридик ва жисмоний шахсларга бепул ҳайрия сифатида ҳам берилиши мумкин. Асосий воситаларнинг бепул берилиши шартномада кўрсатилган қийматда счет-фактура билан расмийлаштирилади. Счет-фактура асосида қўйидаги бухгалтерия ёзувлари қилинади:

1. Бепул берилган асосий воситани бошланғич қийматида ҳисобдан чиқарилишига:

Дебет 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими»

Кредит 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счетлари»

2. Асосий воситалар эскиришини ҳисобдан чиқарилишига

**Дебет 0210-0290 «Асосий воситалар эскириши ҳисоби
сметлари»**

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими»

3. Бепул беришдан қўрилган зарарга

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими»

**Асосий воситаларни таъсис бадали сифатида берили-
шининг ҳисоби.** Корхоналар асосий воситаларини таъсис бадали
сифатида бошқа корхоналарга беришлари ҳам мумкин. Бунинг учун
асос бўлиб таъсис ҳужжатлари (устав, таъсис шартномаси ва
бошқалар) ҳисобланади. Асосий воситани таъсис бадали сифатида
берилиши счет-фактура билан расмийлаштирилади ва унинг
асосида қўйдаги бухгалтерия ёзувлари қилинади:

*1. Таъсис бадали сифатида берилган асосий воситанинг
қилинув қиймати (ҚҚСсиз)*

**Дебет 0620-0690 «Узоқ муддатли инвестициялар ҳисоби
сметлари» – 10 000 000**

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими» – 10 000 000

2. ҚҚС суммасига (15 %)

**Дебет 0620-0690 «Узоқ муддатли инвестициялар ҳисоби
сметлари» – 1 500 000**

**Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарздорлик ҳисоби
сметлари» – 1500000**

*3. Асосий воситаларни бошлангич қийматини ҳисобдан
чиқарилишига*

Дебет 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими» – 60 000 000

**Кредит 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби сметлари» –
60 000 000**

*4. Асосий воситаларни жамланган эскиришини ҳисобдан
чиқариш*

**Дебет 0210-0290 «Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби
сметлари» – 50 000 000**

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими» – 50 000 000

*5. Олдинги даврларда амалга оширилган қайта баҳоланиш
суммасининг ҳисобдан чиқарилишига:*

Дебет 8510 «Узоқ муддатли активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар - 3 000 000

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими» – 3 000 000

6. Асосий воситаларни таъсис бадали сифатида киритишдан олинган фойдага

Дебет 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими» – 3000000

Кредит 9310 «Асосий воситаларнинг чиқимидан олинган фойда» – 3000000

6.7. Асосий воситалар бўйича лизинг операцияларининг ҳисоби

Ўзбекистон Республикасида лизинг операцияларининг ҳисоби «Лизинг тўғрисида Қонун», «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида Қонун», Солиқ Кодекси, 6-сон БҲМС «Ижара ҳисоби» ва бошқа меъёрий ҳужжатлар билан регламентлаштирилган. Ушбу қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларда лизингга доир барча атама ва тушунчаларнинг моҳияти, лизинг операцияларини ҳисобга олиш тартиби атрофлича очиқ берилган.

Лизинг тўғрисидаги қонунга мувофиқ (2-модда), лизинг ижара муносабатларининг алоҳида тури бўлиб, унда бир тараф (лизинг берувчи) иккинчи тарафнинг (лизинг олувчининг) топшириғига биноан учинчи тарафдан (сотувчидан) ҳақ эвазига эгалик қилиш ва фойдаланиш учун лизинг шартномасида белгиланган шартларда бериб қўйиш мақсадида мол-мулкни (лизинг объектини) олади.

Лизинг уч тарафламали ва икки тарафламали лизинг шартномаси асосида амалга оширилади. Уч тарафламали шартномада сотувчи, лизинг берувчи ва лизинг олувчи иштирок этади. Икки тарафламали шартномада лизинг берувчи ва лизинг олувчи иштирок этади. Ўзбекистон Республикасида лизингни икки тарафламали шартномага асосланган тури кенг тарқалган. Уч тарафламали лизинг шартномаларига асосланган лизинг операцияларида учинчи тараф бўлиб лизинг марказлари иштирок этмоқда, лекин улар сотувчи эмас, балки лизинг берувчи ва лизинг олувчилар ўртасида воситачи ролини ўйнамоқдалар ва бунинг эвазига лизинг берувчидан лизинг тўловининг маълум қисmini рағбатлантириш тўлови сифатида олмоқдалар.

Лизинг берувчи –бу лизинг шартномаси бўйича лизинг олувчига келгусида топшириш мақсадида лизинг объектини сотувчидан мулк қилиб олувчи шахс (субъект).

Лизинг олувчи –бу эгаллик қилиш ва фойдаланиш учун лизинг шартномаси бўйича лизинг объектини олаётган шахс (субъект).

Сотувчи – бу лизинг берувчига лизинг объектини сотган шахс (субъект).

Лизинг объекти –бу истеъмол қилинмайдиган ҳар қандай ашёлар, шу жумладан, корхоналар, мулккий комплекслар, бинолар, иншоотлар, ускуналар, транспорт воситалари ҳамда бошқа кўчар ва кўчмас мулк. Ер участкалари ва бошқа табиат объектлари, шунингдек, эркин муомалада бўлиши қонун ҳужжатлари билан тақиқланган ёки муомалада бўлишининг махсус тартиби белгиланган мол-мулк (масалан, ҳарбий техника, қурол-аслаҳалар, хом-ашё ва материаллар, товарлар, пул маблағлари, қимматли коғозлар ва шу кабилар) лизинг объекти бўлиши мумкин эмас.

Лизинг молиявий ва оператив (жорий) лизингга бўлинади.

Молиявий лизинг – бу лизингни шундай тури бўлиб, унда лизинг объектига мулккий ҳуқуқ ва ундан келиб чиқадиган риск ва манфаатдорликнинг асосий қисми лизинг шартномасига мувофиқ лизинг олувчига ўтади. Лизингнинг ушбу турида лизинг шартномаси муддати тугаши билан лизинг объекти лизинг олувчининг мулкига ўтади, агарда шартномада бошқа ҳолат кўзда тутилмаган бўлса. Молиявий лизинг, деб тан олинмиш учун лизинг шартномаси қуйидаги талаблардан бирига жавоб бериши керак:

- лизинг муддати тугагач, лизинг объекти лизинг олувчининг мулкига ўтса;

- лизинг шартномаси муддати лизинг объектининг хизмат муддатидан 80 % дан ортиғини ташкил қилса ёки лизинг шартномаси муддати тугагач, лизинг объектининг қолдиқ қиймати унинг бошланғич қийматининг 20 % дан камини ташкил этса ;

- лизинг олувчи лизинг объектини қатъий белгиланган нархда сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлса;

- лизинг шартномаси давридаги тўловларнинг умумий суммаси лизинг объекти қийматининг 90 % идан ортиғини ташкил қилса.

Оператив (жорий) лизинг – бу лизингни шундай тури бўлиб, унда тузилган лизинг шартномаси молиявий лизинг шартномасига қўйилган талабларнинг биронтасига ҳам тўғри келмаслиги керак. Оператив лизингнинг муддати, одатда, бир йилдан ошмайди, ушбу муддат тугагач лизинг объекти лизинг олувчидан лизинг берувчига қайтарилади. Лизинг берувчи лизинг объектини ўз балансидан чиқармайди, лизинг олувчи эса уни ўз балансига қабул этмайди. Демак, оператив лизингда лизинг берувчи лизинг олувчига лизинг объектидан вақтинчалик фойдаланиш ҳуқуқини ҳақ тўлаш шarti билан беради. Лизинг шартномаси муддати тугаши билан лизинг объекти лизинг олувчидан лизинг берувчига қайтарилади.

Сублизинг–бу лизинг олувчи томонидан лизинг берувчининг розилиги билан лизинг объектини бошқа учунчи шахс (субъект)га ижарага берилиши. Бунда лизинг берувчи сотувчига, лизинг олувчи лизинг берувчига ва сублизинг олувчи лизинг олувчига айланади. Сублизинг муддати дастлабки лизинг шартномасида кўрсатилган муддатдан ошиб кетмаслиги лозим.

Лизинг тўлови - лизинг шартномасининг муҳим элементи бўлиб, лизинг олувчи томонидан лизинг берувчига тўланадиган қарз сўммасини билдиради. Молиявий лизингда лизинг тўлови ўз ичига лизинг объектининг қиймати ва лизинг берувчининг фойдаси сўммаларини олади. Оператив лизингда лизинг тўлови лизинг берувчининг шартномада кўрсатилган фойда сўммасидан иборат бўлади. Лизинг берувчи оладиган фойда сўммаси лизинг объекти бўйича ҳисобланадиган амортизация харажатлари, таъмирлаш харажатлари, мол-мулк солиғи харажатлари, шунингдек, лизинг сўммасидан олинадиган ҚҚС сўммаларини тўлиқ қоплаши, шунингдек, унга маълум даражада соф даромад келтириш талабига жавоб бериши лозим.

Молиявий лизинг ҳисоби

Лизинг олувчида. Лизинг олувчи молиявий лизинг бўйича қуйидагилар ҳисобини юритади:

1.Лизинг объектини лизинг шартномасида кўрсатилган қийматда балансга қабул қилади:

Дебет 0310 «Лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситалар»

Кредит 7910 «Тўланадиган узоқ муддатли лизинг»

2.Йил охирида тўланадиган лизинг мажбуриятини узоқ муддатли қисмдан жорий қисмини жорий мажбуриятларга ўтказди (ҳар йили)

Дебет 7910 «Тўланадиган узоқ муддатли лизинг»

Кредит 6950 «Узоқ муддатли мажбуриятлар - жорий қисми»;

3.Жорий йил учун лизинг фоизи тўловини ҳисоблайди:

Дебет 9690 «Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар»

Кредит 6920 «Ҳисобланган фоизлар»

4.Лизинг мажбуриятининг жорий қисми ва фоиз тўловини тўланишини ҳисобга олади:

Дебет 6950 «Узоқ муддатли мажбуриятлар - жорий қисми», 6920 «Ҳисобланган фоизлар»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти» ёки бошқа пул маблағлари счётлари

5.Лизингга олинган мол-мулк бўйича амортизация (эскириш) сўммасини ҳисоблайди:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш», 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари», 9410 «Сотиш харажатлари», 9420 «Бошқарув харажатлари»

Кредит 0299 «Лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситалар эскириши»

6.Лизинг муддати тугагач, лизинг мулкни асосий воситаларга олинишини ҳисобга олади:

Дебет 0112-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

Кредит 0310 «Лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситалар»

7.Мос равишда лизингга олинган мулк бўйича ҳисобланган эскириш сўммасини асосий воситалар эскириши счётларига ўтказди.

Дебет 0299 «Лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситаларнинг эскириши»

Кредит 0212-0290 «Асосий воситалар эскириши ҳисоби счётлари»

8.Лизинг шартномаси тугагач, лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситалар қайтарилса:

Дебет 0299 «Лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситаларнинг эскириши»

Дебет 7910 «Тўланадиган узоқ муддатли лизинг»

Кредит 0310 «Лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситалар»

Лизинг берувчида. Лизинг берувчи молиявий лизинг бўйича қуйидагилар ҳисобини юритади:

1.Лизинг объектини бошланғич қийматида балансдан чиқаради.

Дебет 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими»

Кредит 0100 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

2.Лизинг объекти бўйича жамланган эскиришни ҳисобдан чиқаради

Дебет 0200 «Асосий воситалар эскириши ҳисоби счётлари»

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими»

3.Лизинг бўйича дебиторлик қарзини лизинг муддати бошланган ойда ҳисобга олади

а) лизинг объектининг келишилган қийматини узоқ муддатли қисмига

Дебет 0920 «Узоқ муддатли ижара бўйича олинадиган тўловлар»

Кредит 9210«Асосий воситаларнинг чиқими»

б) лизинг объектининг келишилган қийматини жорий йилга тегишли қисмига

Дебет 4810 «Узоқ муддатли ижара бўйича олинадиган жорий тўловлар»

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими»

4.Лизинг объектининг келишув қиймати ва қолдиқ қиймати ўртасидаги фарқини лизинг бошланган ойда келгуси йиллар даромадида, яъни бошқа муддати узайтирилган мажбуриятларига, олиб боради:

а) Жорий қисмига

Дебет 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими»

Кредит 6230 «Бошқа муддати узайтирилган мажбуриятлар»

б) Узоқ муддатли қисмига

Дебет 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими»

Кредит 7230 «Бошқа муддати узайтирилган узоқ муддатли мажбуриятлар»

5. Ҳар ойда молиявий лизинг бўйича ҳисобланган тўлов сўммасини даромадга олади:

Дебет 6230 «Бошқа муддати узайтирилган мажбуриятлар»

Кредит 9550 «Узоқ муддатли ижарадан олинган даромадлар»

6. Лизинг тўловлари келиб тушушини ҳисобга олади:

Дебет Пул маблағлари ҳисоби счётлари

Кредит 4810 «Узоқ муддатли ижара бўйича олинадиган жорий тўловлар»

7. Ҳар йилнинг охирида молиявий лизинг бўйича муддатли дебиторлик қарзларнинг жорий қисмини жорий қарзларга ўтказади:

Дебет 4810 «Узоқ муддатли ижара бўйича олинадиган жорий тўловлар»

Кредит 0920 «Узоқ муддатли ижара бўйича олинадиган тўловлар»

Молиявий лизинг аналитик ҳисоби лизинг шартномалари бўйича (лизинг олувчилар бўйича) олиб борилади.

Оператив (жорий) ижара ҳисоби

Ижарага олувчида. Мулкни жорий ижарага олувчи оператив (жорий) ижара бўйича қуйдагиларни ҳисобини юритади:

1. Ижара шартномасига асосан ижарага олинган асосий воситаларни қабул қилиш-топишириш далолатномаси ёки счёт-фактура билан қабул қилиб олади ва уларнинг қийматини балансоан ташиқари бўлган № 001 «Ижарага олинган асосий воситалар» счётининг кирим қисмига ёзади.

2. Ижара шартномасига мувофиқ ҳар ойда ижара тўловини ижара мулкни ишлатиш мақсадига қўра ҳисобга олади:

Дебет «Харажатлар счётлари (2010,2310,2510,3110,9400)

Кредит 6910 «Тўланадиган қисқа муддатли ижара»

3. Ҳўтазилган ижара тўловини ҳисобга олади:

Дебет 6910 «Тўланадиган қисқа муддатли ижара»

Кредит Пул маблағлари счётлари (5010,5110,5210,5220)

4. Ижара муддати тугагач, ижара мулки эгасига қайтарилади ва у асосий воситаларни қабул қилиш-топишириш далолатномаси ёки счёт-фактура билан топиширилади. Топиширилган асосий воситанинг қийматини балансдан ташқари бўлган № 001 «Ижарага олинган асосий воситалар» счётининг чиқим қисмига ёзади.

Ижарага берувчида. Ижара берувчи оператив (жорий) ижара бўйича қуйидагиларнинг ҳисобини юритади:

1.Ижарага берилган асосий воситаларни балансдан чиқармайди, лекин уларнинг қийматини жорий ижарага берилган асосий воситаларни ҳисобга олишга мўлжалланган счётга ўтказилади. Масалан, ишчи счётлар режасига 0191 «Жорий ижарага берилган асосий воситалар» счётини очилиш мумкин.

Дебет 0191 «Жорий ижарага берилган асосий воситалар»

Кредит 0120-0190 « Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

2.Ҳар ойда лизинг шартномасига мувофиқ ижара фоизини (тўловини) ҳисобга олади:

Дебет 4820 «Қисқа муддатли ижара бўйича олинадиган ан тўловлар»

Кредит 9350 «Қисқа муддатли ижарадан олинган даромадлар»

3.Жорий ижара бўйича ҳисобланган ҚҚС сўммасини акс эттиради

Дебет 4820 «Қисқа муддатли ижара бўйича олинадиган ан тўловлар»

Кредит 6410«Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар

4. Ижара ҳақини келиб тушушини ҳисобга олади:

Дебет «Пул маблағлари счётлари» (501,5110,5210,5220)

Кредит 4820 «Қисқа муддатли ижара бўйича олинадиган ан тўловлар»

5. Ижара муддати тугагач, лизингга берилган асосий воситалар қайта қабул қилинади ва эски счётлар таркибига тикланади:

Дебет 0120-0190 « Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

Кредит 0191 «Ижарага берилган асосий воситалар»

Жорий ижаранинг аналитик ҳисоби шартномалар (ижарачилар) бўйича юритилади.

6.8. Асосий воситаларни инвентаризация қилиш ва уни натижаларининг ҳисоби

Асосий воситаларни инвентаризация қилиш ва унинг натижаларини ҳисобга олиш тартиби 5-сон БХМС «Асосий воситалар» ва 19-сон БХМС «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш»⁹ билан регламентлаштирилган.

Асосий воситаларни инвентаризация қилишнинг асосий мақсадлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Мол-мулкни реал мавжудлигини аниқлаш;
- Мулкнинг ҳақиқий мавжуд ҳолатини ҳисоб маълумотларига мос келишлигини аниқлаш;
- Мулкни ҳисобда тўлиқ акс эттирилганлигини аниқлаш.

5-сон БХМС «Асосий воситалар»га мувофиқ (9-§) инвентаризацияда аниқланган камомадлар айбдор шахс бўлинига қўйилади ёки айбдорларни аниқлашнинг имкони бўлмаганда корхона ҳисобидан қопланади, ортиқчалар эса бошқа операцион фаолиятга доир даромадларга олиб борилади.

Асосий воситаларнинг аниқланган камомадлари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади.

1. Кам чиққан асосий воситанинг бошланғич қиймати балансдан чиқарилганда

Дебет 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими»

Кредит 0112-0199 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

2. Кам чиққан асосий воситанинг жамланган эскириши сўммаси ҳисобдан чиқарилганда

Дебет 0212-0299 «Асосий воситаларни эскириши ҳисоби счётлари»

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими»

3. Кам чиққан асосий воситанинг қолдиқ қийматига

Дебет 4730 «Моддий зарарни қоплаш бўйича ходимларнинг қарзлари»

⁹ Ўз. Р Молия вазирлиги томонидан 19.10.1999 й. ЭГ/17-19-2075-сон билан тасдиқланган, АВ томонидан 02.11.1999 й. 833-сон билан рўйхатга олинган

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими»

4. *Камомад чиқишига йўл қўйган шахсга нисбатан асосий воситанинг қолдиқ қийматидан юқори қийматда жазо чораси белгиланганда ўртадаги фарқ сўммасига*

Дебет 4730 «Моддий зарарни қоплаш бўйича ходимларнинг қарзлари»

Кредит 9390 «Бошқа операцион даромадлар»

5. *Қарз ундириб олинганда*

Дебет «Пул маблағлари счетлари», 6710 «Меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар»

Кредит 4730 «Моддий зарарни қоплаш бўйича ходимларнинг қарзлари»

Асосий воситалар инвентаризациясида аниқланган ортиқчалар сўммасига

Дебет 0112-0199 « Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

Кредит 9390 «Бошқа операцион даромадлар»

Солиқ Кодексига мувофиқ корхонанинг ялпи даромадига киритилган асосий воситаларнинг инвентаризацияда аниқланган ортиқча сўммалари, шунингдек, камомадга йўл қўйганлик учун ундирилган молиявий жазо сўммаси умум тасдиқланган тартибга мувофиқ солиққа тортилади.

Мавзуга оид асосий таянч атамалар

Асосий воситалар - корхона томонидан узоқ муддат давомида хўжалик фаолиятини юритишда маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида ёхуд маъмурий ва ижтимоий-маданий вазифаларни амалга ошириш мақсадида фойдаланиш учун тутиб туриладиган моддий активлар.

Хусусий асосий воситалар – бу корхона балансига киритилган ўз асосий воситалари ва узоқ муддатга ижарага олинган (лизингга олинган) асосий воситалар.

Жорий ижарага олинган асосий воситалар – бу ўзга корхоналардан вақтинчалик (бир йилгача) пул тўлаш шарти билан ижарага фойдаланиб туриш учун олинган асосий воситалар.

Узоқ муддатга ижарага олинган асосий воситалар – бу бир йилдан кўп муддатга шартнома асосида бошқа корхоналардан ижарага олинган асосий воситалар.

Бошланғич қиймат – бу асосий воситаларнинг ҳисоб қиймати бўлиб, ўз ичига сотиб олиш баҳоси, шунингдек ташиб келтириш, ўрнатиш, монтаж, ўргатиш, сафар, божхона харажатларини ва қўшилган қиймат солиғини олади.

Тикланган қиймат – бу асосий воситаларнинг қайта баҳолаш, кенгайтириш, реконструкция ва модернизация қилингандан кейинги қиймати.

Қолдик қиймат – бу асосий воситаларнинг бошланғич қиймати ва жамланган эскириш сўммаси ўртасидаги фарқи.

Сотиш қиймати – бу асосий воситаларнинг сотиш вақтида сотувчи ва сотиб олувчи ўртасида келишилган шартномавий қиймат.

Капитал инвестициялар – бу янги объектларни қуришга, эски объектларни кенгайтириш, реконструкция ва модернизация қилишга, шунингдек, янги асосий воситаларни сотиб олишга сарфланган маблағлар мажмуаси.

Жорий таъмирлаш – бу асосий воситаларни вақтидан олдин иш лаёқатини йўқотмаслик учун вужудга келган кичик ҳажмдаги техник бузилишлар ва лат сийишларни тузатиш бўйича доимий ва ўз вақтида ўтказилган профилактик характерга эга бўлган таъмирлаш ишлари.

Капитал таъмирлаш деганда, маълум бир вақтдан кейин (одатда, бир йилдан кейин) асосий воситаларни тўлиқ қисмларга ажратиш, керак бўлганда у ёки бу лаёқатсиз бўлиб қолган қисмларни тўлиқ алмаштириш бўйича бажарилган таъмирлаш ишлари тушунилади.

Асосий воситаларни қайта баҳолаш - асосий воситалар тиклаш қийматини ҳозирги бозор нархлари даражасига мослаш мақсадида уларни вақти-вақти билан аниқлаштиришдир.

Асосий воситаларнинг фойдали хизмат муддати – бу асосий воситалар бўйича корхона томонидан белгиланган фойдаланиш муддати.

Амортизация – бу асосий воситаларнинг амортизацияланадиган қийматини фойдали хизмат муддати ичида янги яратилган маҳсулот (иш, хизмат) қийматига киритиш.

Эскириш –бу асосий воситанинг белгиланган меъёрлар бўйича ҳисобланган амортизация сўммаси.

Амортизацияланадиган қиймат - асосий воситанинг бошланғич қийматидан кўзда тутилаётган ликвидацион қийматни чегиргандан кейин қолган қиймат..

Ликвидацион қиймат - бу асосий воситаларни фойдали хизмат муддати охирида ликвидация қилиш чоғида вужудга келадиган активларнинг уларни олишга кетган ликвидация харажатлари чегириб ташлангандан кейин қолган қиймати.

Ликвидация харажатлари – асосий воситаларни бузиш учун сарфланган моддий, меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, ижтимоий суғурта органларига ажратмалар, турли транспорт ва бошқа хизмат харажатлари мажмуаси.

Мавзу бўйича назорат саволлари

1. Асосий воситалар нима ва улар бухгалтерия ҳисобида қандай белгилари бўйича акс эттирилади?
2. Асосий воситалар қандай манбалардан кирим бўлади ва улар ҳисоби қандай юритилади?
3. Асосий воситалар корхонадан қандай йўллар билан чиқим қилинади ва улар ҳисоби қандай юритилади?
4. Асосий воситалар қиймати қандай қайта баҳоланади ва унинг натижалари ҳисоби қандай юритилади?
5. Асосий воситаларга амортизация қандай усулларда ҳисобланади ва эскириш ҳисоби қандай юритилади?
6. Асосий воситаларга кейинги сарфлар, уларни таъмирлаш харажатлари ҳисоби қандай юритилади?
7. Асосий воситалар бўйича лизинг (ижарар) операциялари ҳисоби қандай юритилади?

Мавзу бўйича тест савол-жавоблари

1. Қуйидагиларнинг қайси бири асосий воситаларга кирмайди?

- а) Бинолар
- б) Компьютер
- в) Қўй
- г) Гудвилл

2. Қўйидагиларнинг қайси бири ишлаб чиқаришга доир асосий воситага кирмайди?

- а) Преслаш машинаси
- б) Газ -3110
- в) Саралаш машинаси
- г) Генератор

3. Қуйидагиларнинг қайси бири бошланғич қийматга кирмайди ?

- а) Сотиб олиш баҳоси
- б) Бож тўлови
- в) Директорнинг иш ҳақи
- г) Ташиб келтириш харажати

4. Қуйидагиларнинг қайси бири тўғри?

- а) Қолдиқ қиймат ҳисоб баҳоси ҳисобланади
- б) Бошланғич қиймат ҳисоб баҳоси ҳисобланади
- в) Сотиш баҳоси ҳисоб баҳоси ҳисобланади
- г) Амортизация сўммаси ҳисоб баҳоси ҳисобланади

5. Асосий восита сотиб олинганда қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

- а) Дт 0111-0190 Кт 2010
- б) Дт 0111-0190 Кт 0810
- в) Дт 0111-0190 Кт 0820
- г) Дт 0111-0190 Кт 4710

6. Бепул келиб тушган асосий восита

- а) Резерв капиталига олинади
- б) Корхонанинг фойдасига олинади
- в) Корхона харажатларини камайтиришга олиб борилади
- г) Кўшилган капиталга олинади

7. Таъсисчилардан олинган асосий восита кирим қилинади

- а) Сотиш баҳосида
- б) Келишув баҳосида
- в) Қолдиқ баҳосида
- г) Хоҳлаган баҳода

8. Капитал инвестициялар

- а) асосий воситаларнинг қийматини оширади
- б) асосий воситалар қийматини оширмайди
- в) таъмирлаш билан боғлиқ харажатлар
- г) сотиш билан боғлиқ харажатлар

9. Капитал таъмирлаш

- а) асосий воситани бошланғич қийматини оширади
- б) асосий воситани бошланғич қийматини оширмайди
- в) номоддий активлар ҳисобланади
- г) капитал инвестиция ҳисобланади

10. Асосий воситалар бўйича эскириш меъёрини ким белгилайди?

1. Вазирлар Маҳкамаси	3. Корхона раҳбари
2. Молия Вазирлиги	4. Кузатув кенгаши

11. Асосий воситалар амортизациясини ҳисоблашнинг қайси усули “Солиқ Кодекси” негизига олинган?

1. Кумулятив усул	3. Ишлаб чиқариш усули
2. Бир маромда ҳисоблаш усули	4. Тезлаштирилган усул

12. Асосий воситаларни ликвидация қилиш натижасида олинган қурилиш материаллари қийматига қайсилар киради?

1. Дт 1010	Кт 4710	3. Дт 1050	Кт 9310

2. Дт 1050 Кт 9210

4. Дт 1050 Кт 9220

13. Кам чиққан асосий воситалар объекти бўйича қолдиқ қийматининг ҳисобдан чиқарилишига қандай бухгалтерия проводкаси берилади?

1. Дт 8410 Кт 4710

3. Дт 9210 Кт 0110

2. Дт 4630 Кт 9210

4. Дт 9210 Кт 8410

14. Капитал таъмирлаш

1. Асосий воситанинг қийматини кўпайтиради

2. Асосий воситани қийматини кўпайтирмайди

3. Корхона устав капиталини оширади

4. Корхона тўлайдиган солиқни оширади

15. Молиявий лизинг –бу...

1. Бир йилдан ошiq муддатга ижарага берилган асосий воситалар

2. Бир йилгача бўлган ижара

3. Бир йилдан кўп муддатга ижарага берилган асосий воситалар

4. Молиявий қуйилмалар

VII БОБ. НОМОДДИЙ АКТИВЛАР ҲИСОБИ

7.1. Номоддий активлар ҳисобини ташкил қилиш асослари ва вазифалари

Номоддий активларнинг моҳияти, уларни баҳолаш ва ҳисобга олиш тартиби 7-сон БХМС «Номоддий активлар»¹⁰ билан регламентлаштирилган.

Ушбу стандартга мувофиқ **номоддий активлар** – бу корхона томонидан улардан ишлаб чиқариш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш ёки товарларни сотиш жараёнида фойдаланиш мақсадида ёхуд маъмурий ва бошқа функцияларни амалга ошириш учун узоқ муддат мобайнида тутиб туриладиган, моддий-ашёвий мазмунга эга бўлмаган мол-мулк объектлари (п.4 а).

Мулк объектларини номоддий актив сифатида тан олиш учун улар қуйидаги мезонларга жавоб беришлари лозим:

- актив тушунчаси талабларини қондириши, яъни корхонанинг иқтисодий ресурси бўла олишлиги;

- баҳолаш мумкинлиги;
- аҳамиятлилиги;
- тўғрилиги;
- келгусида иқтисодий наф келтиришлиги;
- мустақил фойдаланиш мумкинлиги, яъни ишлатиш, сотиш, алмаштириш, бепул бериш, ҳисобдан алоҳида чиқариш мумкинлиги

Номоддий активларнинг характерли хусусияти шундаки, улар асосан мулк объектига нисбатан эгалик ҳуқуқи сифатида намоён бўлади. Дунё мамлакатларида энг кенг тарқалган ва номоддий актив сифатида эътироф этиладиган ҳуқуқларга қуйидагилар киради:

- Патент, ноу-хау – бу ишлаб чиқилган буюм, технологик жараён, фаолиятга эгалик қилиш ҳуқуқи. Бундай ҳуқуқни эгалик қилувчи субъектга махсус патент бериш ваколатига эга Вазирлик ёки идоралар беради.

¹⁰ Ўз.Р Молия вазирлигининг 25.03.2005 й. 35-сон Буйруғи билан тасдиқланган, (АВ томонидан 27.06.2005 й. 1485-сон билан рўйхатга олинган)

• **Муаллифлик ҳукуки** – бу ёзилган китоб, яратилган мусиқа, тасвирий санъат ва бошқа асарлар учун унинг муаллифига берилган ҳуқуқ. Ушбу ҳуқуқ асарлар эгаларига уларни чоп эттириш, қайта босмага бериш, кўпайтириш, сотиш, ёздириш, ижро этиш, тақсимлаш ва шу каби бошқа ҳаракатларни қилишни ўз ичига олади.

• **Лицензия** – бу у ёки бу хўжалик фаолияти, хўжалик операцияси билан шуғулланиш учун давлатнинг компетент органи томонидан берилган рухсатнома. Лицензия махсус расмий ҳужжат бўлиб, у корхонага унда кўрсатилган фаолият турини белгиланган муддат ичида амалга оширишга рухсат беради. Лицензия олиш лозим бўлган фаолият ёки операцияларнинг турлари, лицензия бериш ваколати юклатилган компетент органлар давлат томонидан белгиланади. Масалан, дори-дармон ишлаб чиқариш бўйича лицензияни Соғлиқни сақлаш Вазирлиги, туристик хизматларни кўрсатиш учун лицензияни «Ўзбектуризм» ассоциацияси, аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш учун лицензияни Молия Вазирлиги беради. Лицензия олиш учун корхона тегишли компетент органга қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади:

• лицензия бериш тўғрисида ариза, унда фаолият тури, муддати кўрсатилади;

• корхонанинг нотариусдан тасдиқланган таъсис ҳужжатлари (таъсис шартномаси, устав, давлат рўйхатидан ўтганлик тўғрисидаги қарор ва бошқалар);

• давлат солиқ идорасида ҳисобга олинганлик тўғрисидаги маълумотнома нусхаси;

• бошқа талаб қилинган ҳужжатлар

Лицензия берилган муддатида кучга эга бўлади. Корхонанинг тугатилиши билан лицензия ўз кучини йўқотади.

Савдо маркаси, савдо белгилари ва саноат намуналари– бу корхона томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулот ёки хизмат учун берилган номлар ёхуд рамзлар, масалан «Кока-Кола», «Нексия», «Сони», «Хон» ва шу кабилар. Эгалик қилиш мақсадида ушбу савдо маркалари, савдо белгилари ва саноат намуналари давлат рўйхатидан ўтказилиши мумкин. Рўйхатдан ўтказилган

белгилар, рамзлар бўйича эгалик ҳуқуқи қонун асосида ҳимояланади.

Дастурий таъминот - бу замонавий компьютерларда техник-иктисодий ҳисоб-китобларни олиб бориш бўйича яратилган дастурлар, алгоритмлар тўплами.

Франчайзлар - бу янги формула ва алгоритмларни, технологияларни, ташқи кўриниш ва белгиларни қўллаш бўйича ҳуқуқ. Ушбу ҳуқуқ франчайзга (фойдаланиш ҳуқуқини олувчи) франчайзор (фойдаланиш ҳуқуқини берувчи) томонидан махсус франчайз шартномаси асосида берилади. Масалан, кетчуп ишлаб чиқариш технологиясидан фойдаланиш ҳуқуқини «Балтимор-Челек» қўшма корхонасига «Балтимор» холдинг компаниясидан франчайз шартномаси асосида олган.

Гудвил - бу корхонанинг соф активларини сотиб олиш қиймати ва бозор қиймати (ёки ҳаққоний ҳисоб қиймати) ўртасидаги фарқ бўлиб, у фақат биринчи қиймат иккинчисидан ортиқ бўлганда вужудга келади. Масалан, сотиб олинган корхонанинг қиймати 40 млн. сўм, унинг активларининг бозор қиймати ёки ҳаққоний ҳисоб қиймати 45 млн. сўм, корхонанинг мажбуриятлари 8 млн. сўм. Бу ҳолда, сотиб олинаётган корхонанинг соф активларининг ҳаққоний (бозор) қиймати 37 млн сўм (45-8) бўлади. Ўртадаги 3 млн. сўмлик (40 -37) фарқ сотиб олувчи корхона учун гудвил ҳисобланади. Гудвил юқори нархларда сотиб олинган активларни келгусида катта даромад келтириши мумкинлиги аниқ бўлган ҳолларда самарали ҳисобланади.

Юқорида номлари ва тавсифи келтирилган номоддий активларнинг барчаси (гудвилдан ташқари) сотиш, алмаштириш, бериш объекти бўлиб ҳисоблананиши мумкин.

Номоддий активлар бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазибалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- номоддий активларни уларнинг моҳиятини очиб берувчи мезонларига мос равишда ҳисобга олиш;
- номоддий активларни тўғри туркумлаш ва гуруҳларга ажратиш;
- номоддий активларни тўғри баҳолаш;

- номоддий активлар ҳолати ва ҳаракатини тўғри, ўз вақтида тегишли бошланғич хужжатлар билан расмийлаштириш ва ҳисоб регистрларида акс эттириш;

- номоддий активлар амортизацияси (эскириши)ни белгиланган усул ва меъёрлар бўйича тўғри ҳисоблаш;

- номоддий активларни «Солиқ Кодекси»га мувофиқ солиққа тортилишини таъминлаш;

- номоддий активлар бутлигини таъминлаш, бунинг учун уларни белгиланган муддатларда қайта рўйхатдан ўтказиш (инвентаризация қилиш), унинг натижаларини тўғри аниқлаш ва ҳисобга олиш;

- мавжуд номоддий активлардан унумли фойдаланиш, кераксиз номоддий активларни ликвидация қилиш, бепул бериш ёки сотиш натижаларини тўғри ҳисобга олиш;

- номоддий активларга қилинган қўшимча харажатларни (капитал қуйилмаларни) тўғри ҳисобга олиш.

Номоддий активларни баҳолаш. Номоддий активларни баҳолашда бошланғич қиймат, тикланган қиймат, қолдиқ қиймат, амортизацияланадиган қиймат, сотиш қиймати турлари ишлатилиши мумкин (7-сон БХМС, п. 4). Ушбу қиймат турларининг моҳияти асосий воситаларни баҳолашда қўлланиладиган қиймат турларининг моҳиятига тўлиқ ўхшашдир.

Номоддий активларни ҳисобга олиш қиймати бўлиб бошланғич қиймат ҳисобланади. Ушбу қиймат номоддий активларни келиб тушиш манбаларига қараб қуйидагича аниқланади:

- таъсисчилардан устав капиталига таъсис бадали сифатида қабул қилинганда – *таъсисчиларни келишув шартномаси бўйича;*

- сотиб олинганда – *сотиб олиш баҳоси плюс барча ишлаганга тайёр ҳолатга келтиришга кетган харажатларни ўз ичига олган қиймат бўйича;*

- бепул олинганда – *эксперт йўли билан аниқланган қиймат бўйича;*

- илмий тадқиқот ва изланишларнинг натижаси сифатида қабул қилинганда – *ҳақиқий таннархи бўйича.*

Тикланган қиймат номоддий активларни қайта баҳолашдан кейинги ёки қўшимча капитал қўйилмалардан кейинги вақтинчалик қиймати бўлиб, у шу санадан бошлаб бошланғич қиймат ҳисобланади.

Қолдиқ қиймат номоддий активларни жамланган эскириш сўммаси чегириб ташлангандан кейинги бошланғич қиймати бўлиб, асосан уларни баланс қийматини топишда ишлатилади.

Сотиш қиймати номоддий активларни олувчи ва сотувчи ўртасидаги келишув қиймати бўлиб, у фақат сотиш натижаларини ҳисобга олишда қўлланилади.

Амортизацияланадиган қиймат бошланғич ва ликвидацион қиймат ўртасидаги фарқ бўлиб, у амортизация (эскириш) сўммасини ҳисоблашда қўлланилади.

7.2. Номоддий активлар кирими ва чиқимининг ҳисоби

21- сон БҲМСда номоддий активлар ҳисобини юритиш учун актив бўлган № 0400 «Номоддий активлар ҳисоби счётлари» ва контрактив бўлган № 0500 «Номоддий активларнинг эскириши ҳисоби счётлари» тизимлари кўзда тутилган (7.1-жадвалга қаранг).

7.1-жадвал

Номоддий активлар ҳисоби учун мўлжалланган счётлар тизими

Актив счётлар		Контрактив счётлар	
0410	Патентлар, лицензиялар ва ноу-хау	0510	Патентлар, лицензиялар ва ноу-хауларнинг амортизацияси
0420	Савдо маркалари, товар белгилари ва саноат намуналари	0520	Савдо маркалари, товар белгилари ва саноат намуналарининг амортизацияси
0430	Дастурий таъминот	0530	Дастурий таъминотнинг амортизацияси
0440	Ердан ва табиий пурсурлардан фойдаланиш ҳуқуқи	0540	Ердан ва табиий пурсурлардан фойдаланиш ҳуқуқининг амортизацияси
0460	Франчайз	0560	Франчайзнинг амортизацияси

0470	Муаллифлик ҳуқуқлари	0570	Муаллифлик ҳуқуқларининг амортизацияси
0480	Гудвил		
0490	Бошқа номоддий активлар	0590	Бошқа номоддий активларнинг амортизацияси

0410-0490 «Номоддий активлар ҳисоби счётлари»нинг дебитида уларнинг бошланғич қийматини оширишга олиб келувчи операциялар (масалан, янги номоддий активларни сотиб олиниши, уларни бепул келиб тушуши, қайта баҳоланиши, инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар), кредитида эса номоддий активларнинг бошланғич қийматини камайтиришга олиб келувчи операциялар (масалан, уларнинг сотилиши, бепул берилиши, ҳисобдан чиқарилиши, аниқланган камомадлар) қуйидаги бухгалтерия ёзувлари билан акс эттирилади (7.2-жадвалга қаранг).

7.2-жадвал

**Номоддий активлар кириш ва чиқимининг счётларида
акс эттирилиши**

№	Операциянинг мазмуни	Дебет счёт	Кредит счёт	Ёзувга асос бўлувчи ҳужжат
1.	Номоддий активлар сотиб олинганда	0410-0490	0830	Шартномалар, счёт-фактуралар
2.	Илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишланмалари натижасида қабул қилинган номоддий активларнинг ҳақиқий таннарига	0410-0490	3190	Лойиҳа-смета ҳужжатлари, далолатномалар
3.	Бепул келиб тушган номоддий активларнинг эксперт йўли билан белгиланган қийматига	0410-0490	8530	Шартнома, далолатнома, счёт-фактура
4.	Таъсис бадали сифатида кириш қилинган номоддий активларнинг келишув баҳосидаги қийматига	0410-0490	4610	Таъсис шартномаси, далолатнома, счёт-фактура
5.	Инвентаризацияда аниқланган ортиқча номоддий активларнинг қийматига	0410-0490	9390	Қарор, далолатнома
6.	Номоддий активларни сотилиши ва бепул берилишида :			

	-сотиш қийматига	4010	9220	Шартнома, Счёт-фактура, далолатнома
	-ҚҚС сўммасига	9220	6410	
	-бошланғич қийматга	9220	0410-0490	
	-эскириш сўммасига	0510-0590	9220	
	-олинган фойдага	9220	9320	
	-кўрилган зарарга	9430	9220	
7.	Номоддий активлар молиявий инвестициялар сифатида киритилганда:	0610-		Шартнома, Счёт-фактура, далолатнома
	-келишув қийматига	0690	9220	
		9220	0410-0490	
	-бошланғич қийматига	0510-		
	-эскириш сўммасига	0590	9220	
		9220		
	-ҚҚС сўммасига	9220	6410	
	-олинган фойда сўммасига		9320	
8	Гудвил корхона харажатлари эъзизига ҳисобдан чиқарилганда	Харажат счётлари	0480	Расчёт
9.	Инвентаризацияда камомад аниқланганда	9220	0410-	Далолатнома, қарор
	-бошланғич қийматга		0490	
		0510-		
	-эскириш сўммасига	0590	9220	
		470		
	-камомад сўммасига		9220	

7-сон БХМС «Номоддий активлар» га мувофиқ номоддий активлар ҳар йилнинг охирида якуний ҳисобот тузиш олдидан инвентаризациядан ўтказилиши лозим. Бундан ташқари улар қайта баҳолашда, корхонада реорганизация (бирлашиш, бўлиниш) юз берганда, корхона тугатилганда инвентаризация қилинади. Номоддий активларни инвентаризациясини ўтказиш 19-сн БХМС «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш»да белгиланган тартиб бўйича амалга оширилади.

Номоддий активларнинг қиймати оширилганда инвентаризация қайдномаси маълумотлари асосда қуйидаги бухгалтерия ёзувлари қилинади:

- *Бошланғич қиймат оширилганда*

Дебет 0410-0490 «Номоддий активлар ҳисоби ҳисоблари»

Кредит 8510 «Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»

- *Бошланғич қиймат камайтирилганда*

Дебет 8510 «Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»

Кредит 0410-0490 «Номоддий активлар ҳисоби ҳисоблари»

Номоддий активларнинг аналитик ҳисоби моддий жавобгар, шахслар бўйича ҳар бир инвентар объектнинг коди (тартиб номери) бўйича карточкаларда ёки китобда юритилади. Ушбу карточка ва китоблар номоддий активлар келиб тушганда очилади ва уларнинг бутун фойдали хизмат муддати даври давомида сақланади.

7.3. Номоддий активлар эскиришининг ҳисоби

Номоддий активларга эскириш ҳисоблашда қуйидаги омиллар асос қилиб олинади:

- фойдали хизмат муддати;
- корхонанинг устав фаолиятининг муддати;
- номоддий активнинг жисмоний ва маънавий эскириш характери.

Фойдали хизмат муддатини ҳисоблаш мумкин бўлган номоддий активлар учун йиллик эскириш суммаси уларнинг амортизацияланадиган қийматини фойдали хизмат йиллар сонига бўлиш йўли билан топилади. Топилган суммани 12 га бўлиб, ҳар ойлик эскириш суммаси харажатлар ҳисобларига олиб борилади.

Фойдали хизмат муддатини аниқлаш қийин бўлган номоддий активлар бўйича хизмат муддати энг кўпи билан 5 йил қилиб, лекинда корхона устав фаолияти муддатидан кўп бўлмаган муддатга белгиланади (7-сон БХМС, 7-§).

7-сон БХМСга мувофиқ (п.46-56) номоддий активларга амортизация (эскириш) ҳисоблаш худди асосий воситалар сингари бир маромли, бажарилган иш ҳажмига пропорционал, хизмат йиллари сонлари йигиндисига пропорционал (кумулятив) ва

камайиб боровчи қолдиқ қийматдан ҳисоблаб топиш усуллари бўйича амалга оширилади. Танланган усул (усуллар) корхонанинг ҳисоб сиёсатида кўрсатилган бўлиши лозим. Асосий воситалар каби номоддий активлар амортизациясини ҳисоблашда Солиқ Кодекси негизига бир маромда ҳисоблаш усули олинган, қолган усуллар бўйича ҳисоб-китобларда аниқланган меъёрдан ортиқча сўммалар фойда солиғи базасига қайта кўшилади ва шу йўл билан солиққа тортилади.

Ҳар ҳисобот йили охирида номоддий активларнинг фойдали хизмат муддати қайта кўриб чиқилиши ва шунга мос равишда амортизация (эскириш) меъёри ўзгартирилиши мумкин.

Номоддий активлар бўйича амортизация (эскириш) ни ҳисоб-ланиши уларнинг ишлатиш мақсадига кўра 0510-0590-счётларнинг кредитида ва харажатлар счётларининг (2010, 2310, 2510, 2710, 3110, 9410, 9420) дебитида акс эттирилади. 0510-0590 счётларнинг дебитида номоддий активларни сотилиши, бепул берилиши, ҳисобдан чиқарилиши, камомадлари ва таъсис бадали сифатида киритилиши муносабати билан уларга тўғри келадиган жамланган эскириш сўммасини камайтириш акс эттирилади. Бунда 9220 «Бошқа активларни сотилиши ва турли чиқимлари», 0480 «Гудвил», 8510 «Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» счётлари кредитланади.

Номоддий активлар амортизациясининг аналитик ҳисоби ҳар бир номоддий актив бўйича карточкаларда ёки китобда олиб борилади.

Мавзуга оид асосий таянч атамалар

Номоддий активлар – бу корхона томонидан улардан ишлаб чиқариш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш ёки товарларни сотиш жараёнида фойдаланиш мақсадида ёхуд маъмурий ва бошқа функцияларни амалга ошириш учун узоқ муддат мобайнида тутиб туриладиган, моддий-ашёвий мазмунга эга бўлмаган мол-мулк объектлари.

Патент, ноу-хау – бу ишлаб чиқилган буюм, технологик жараён, фаолиятга эғалик қилиш ҳуқуқи.

Муаллифлик ҳуқуқи – бу ёзилган китоб, яратилган мусиқа, тасвирий санъат ва бошқа асарлар учун унинг муаллифига берилган ҳуқуқ.

Лицензия – бу у ёки бу ҳўжалик фаолияти, ҳўжалик операцияси билан шуғулланиш учун давлатнинг компетент органи томонидан берилган рухсатнома.

Савдо маркаси, савдо белгилари ва саноат намуналари- бу корхона томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулот ёки хизмат учун берилган номлар ёхуд рамзлар - масалан, «Кока-Кола», «Нексия», «Сони», «Хон» ва шу кабилар..

Дастурий таъминот - бу замонавий компьютерларда техник-иқтисодий ҳисоб-китобларни олиб бориш бўйича яратилган дастурлар, алгоритмлар тўплами.

Франчайзлар – бу янги формула ва алгоритмларни, технологияларни, ташқи кўриниш ва белгиларни қўллаш бўйича ҳуқуқ.

Гудвил - бу корхонанинг соф активларини сотиб олиш қиймати ва бозор қиймати (ёки ҳаққоний ҳисоб қиймати) ўртасидаги фарқ.

Ташкилий харажатлар – бу корхона таъсисчиларининг уни ташкил этиш бўйича сарфлаган харажатлари масалан, корхонани таъсис ҳужжатларини ишлаб чиқиш, давлат рўйхатидан ўтказиш, муҳр ва штампни тайерлаш, банкдаги ҳисоб рақамини очиш ва бошқа шу каби ташкилий ишларга сарфланган харажатлар.

Мавзу бўйича назорат саволлари:

1. Номоддий активлар нима ва улар бухгалтерия ҳисобида қандай белгилар бўйича акс эттирилади?2. Номоддий активлар қандай манбалардан кирим бўлади ва улар ҳисоби қандай юритилади?3. Номоддий активлар корхонадан қандай йўллар билан чиқим қилинади ва улар ҳисоби қандай юритилади?4. Номоддий активлар қиймати қандай қайта баҳоланади ва унинг натижалари ҳисоби қандай юритилади?5. Номоддий активларга амортизация қандай усулларда ҳисобланади ва эскириш ҳисоби қандай юритилади?

Мавзу бўйича тест савол-жавоблари

1.Қўйидагиларнинг қайси бири ишлаб чиқаришга доир номоддий активларга кирмайди?

- а) Франшизалар
- б) Патент
- в) “1-С “ бухгалтерия дастури
- г) Ишлаб чиқаришга доир лицензия

2.Бепул келиб тушган номоддий актив

- а) Резерв капиталига олинади
- б) Корхонанинг фойдасига олинади
- в) Корхона харажатларини камайтиришга олиб борилади
- г) Қўшилган капиталга олинади

3.Таъсисчилардан олинган номоддий активлар кирим қилинади?

- а) Сотиш баҳосида
- б) Келишув баҳосида
- в) Қолдиқ баҳосида
- г) Хоҳлаган баҳода

VIII БОБ. ТАЙЁР МАҲСУЛОТ (ТОВАР, ИШ, ХИЗМАТ)ЛАР ВА УЛАРНИНГ СОТИЛИШНИНГ ҲИСОБГА ОЛИШ

8.1. Тайёр маҳсулотлар ҳисоби

Тайёр маҳсулот, деганда ишлаб чиқаришнинг барча технологик жараёнларидан ўтган, ортиқ қайта ишловни талаб қилмайдиган, ўзининг сифати бўйича давлат стандартларига, техник шартларга жавоб берадиган ва омборхоналарга қабул қилинган тайёр буюмлар тушунилади.

Корхонанинг фаолият турига қараб у ишлаб чиқарган тайёр маҳсулотлар турлича бўлиши мумкин. Масалан, машинасозлик заводининг тайёр маҳсулоти бўлиб енгил ёки юк ташиш автомобиллари, нон комбинатининг тайёр маҳсулоти бўлиб – нон ва нон маҳсулотлари, қишлоқ хўжалик корхонасининг тайёр маҳсулоти бўлиб етиштирилган мева-сабзавотлар ва бошқа маҳсулотлар ҳисобланади.

Тайёр маҳсулотлар корхоналарнинг айланма активларининг муҳим тури ҳисобланади. Уларнинг айланиш тезлиги талаб ва таклифга, сифатига, ишлаб чиқарилган ҳажмига, баҳосига ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади. Ўз навбатида тайёр маҳсулотларнинг харидорғирлигиги сотиш ҳажми, пул тушумлари, даромад ва бошқа кўрсаткичлар бевосита боғлиқдир. Шунинг учун ҳам тайёр маҳсулотлар бухгалтерия ҳисобининг муҳим объектларидан бири ҳисобланади.

4-сон БХМС га мувофиқ тайёр маҳсулотлар қуйидаги баҳоларда ҳисобга олинади:

- ишлаб чиқаришдан олинганда – ҳақиқий таннархи бўйича;
- баҳосини реал аниқлаш қийин бўлган буюмлар бўйича-режали (норматив) баҳода.
- харидорғирлигини йўқотган, сифати паст ёки шикастланган ҳолларда-соф сотиш қийматида (таннархдан паст бўлган қийматда).

Тайёр маҳсулотлар қийматини баҳолаш худди ишлаб чиқариш захиралари каби корхона ҳисоб сиёсатида белгиланган ФИФО ёки АВЭКО усуллардан бирида амалга оширилади.

Тайёр маҳсулотлар киримининг ҳисоби. Корхона омбор-хонасига тайёр маҳсулотлар асосан ишлаб чиқариш бўлинмаларидан (цехлардан) қабул қилинади. Кирим қилиш накладнойлар, далолатномалар, счёт-фактуралар, забор варақалари асосида амалга оширилади. Қабул қилинган тайёр маҳсулотларнинг соний-суммовий ҳисоби учун уларнинг ҳар бирига карточкалар очилади ёки умумий омбор ҳисоби китоби юритилади. Кирим ҳужжатлари ва омбор ҳисоби регистрлари тайёр маҳсулотлар кирими синтетик ва аналитик ҳисобини юритишга асос бўлиб ҳисобланади.

Тайёр маҳсулотларни ҳисобга олиш учун 21-сон БХМС да қуйидаги счётлар тизими қўзда тутилган:

- 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”;
- 2820 “Кўргазмадаги тайёр маҳсулотлар”;
- 2830 “Комиссияга берилган тайёр маҳсулотлар”.

Ушбу счётлар актив счётлардир, уларнинг дебетида тайёр маҳсулотларнинг қолдиғи, келиб тушиш натижасида кўпайиши, кредитида эса камайиши акс эттирилади.

Корхона омборига кирим қилинган барча тайёр маҳсулотлар 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар” счётининг дебетида ва бошқа тайёр маҳсулотларни қайси манбалардан келиб тушганлигини кўрсатувчи счётларнинг кредитида акс эттирилади, жумладан:

• **Кредит 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”** – асосий ишлаб чиқаришдан олинган тайёр маҳсулотларнинг таннарх бўйича қийматига;

• **Кредит 2310 “Ёрдамчи ишлаб чиқариш”** – ёрдамчи ишлаб чиқаришдан олинган тайёр маҳсулотларнинг таннарх бўйича қийматига;

• **Кредит 1010 “Материаллар”** – тайёр маҳсулот таркибига киритилган материаллар қийматига;

• **Кредит 2810, 2820, 2830** – тайёр маҳсулотларнинг ички алмашувига

• **Кредит 9390 “Бошқа операцион даромадлар”** – инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар сўммасига ва бошқалар.

Тайёр маҳсулотлар сотилиши ва бошқа чиқимларининг ҳисоби. Тайёр маҳсулотлар асосан харидорларга улар билан

тузилган шартномаларга асосан нақдсиз пулга сотилади. Шунингдек, тайёр маҳсулотлар корхонанинг фирма магазини орқали нақд пулга ва пластик карталарга ҳам сотилиши мумкин.

Тайёр маҳсулотларнинг нақдсиз пулга сотилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

1. Харидорларга тақдим этилган счё-т-фактуралар бўйича тайёр маҳсулотнинг ҚҚСсиз бўлган сотиш баҳосидаги қиймати

Дебет 4010 “Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счё-тлар”

Кредит 9010 “ Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар”

2. Сотилган тайёр маҳсулотларга тўғри келадиган ҚҚС сўммасига

Дебет 4010 “Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счё-тлар”

Кредит 6410 “ Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар”

3. Харидорлар билан сотилган тайёр маҳсулотлар бўйича ҳисоб-китоб қилинганда:

• Олинган аванс сўммасига

Дебет 5010 “Касса”, **5110** “Ҳисоб-китоб счё-ти”, **5210** “Валюта счё-ти”

Кредит 6310 “Харидор ва буюртмачилардан олинган аванслар”

Олинган аванс сўммасини маҳсулот сотилгандан сўнг ёпилишига

Дебет 6310 “Харидор ва буюртмачилардан олинган аванслар”

Кредит 4010 Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счё-тлар”

Охириги дебиторлик қарзнинг олинishiга

Дебет 5010 “Касса”, **5110** “Ҳисоб-китоб счё-ти”, **5210** “Валюта счё-ти”

Кредит 4010 Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счё-тлар”

Тайёр маҳсулотларни нақд пулга сотилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

1. Улар корхонанинг фирма магазинига берилганда

Дебет 2840 “Магазинлардаги тайёр маҳсулотлар”

Кредит 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”

2.Хариддорларга нақд сотилган тайёр маҳсулотнинг ҚҚС сиз бўлган сотиш баҳосидаги қийматига

Дебет 5010 “Касса”

Кредит 9010 “ Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар”

3.Сотилган тайёр маҳсулотларга тўғри келадиган ҚҚС сўммасига

Дебет 5010 “Касса”

Кредит 6410 “ Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар”

Фирма магазинлари орқали тайёр маҳсулотларни пластик карталарга сотилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

1.Хариддорларга сотилган тайёр маҳсулотнинг ҚҚС сиз бўлган сотиш баҳосидаги қийматига

Дебет 5510 “Пластик карталардан тушган пул маблағлари счёти”

Кредит 9010 “ Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар”

2.Сотилган тайёр маҳсулотларга тўғри келадиган ҚҚС сўммасига

Дебет 5510 “Пластик карталардан тушган пул маблағлари счёти”

Кредит 6410 “ Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар”

3.Махсус счёtdан пул маблағлари ҳисоб-китоб счётига ўтказилганда:

Дебет5110 “Ҳисоб-китоб счёти”,

Кредит 5510 “Пластик карталардан тушган пул маблағлари счёти” ва буюртмачилардан олинадиган счётлар”

Сотилган тайёр маҳсулотларнинг ҳақиқий таннаrxини ҳар бир счёт-фактура бўйича аниқлаб бўлмайди. Шунинг учун сотилган маҳсулотларнинг таннаrxини топиш мақсадида ҳисобот даври охирида тайёр маҳсулотлар ҳолати ва ҳаракати бўйича баланс тузилади. Ушбу баланс қуйидагича тузилади: (8.1-жадвалга қаранг).

Тайёр маҳсулот бўйича баланс

Кўрсаткичлар	Таннархи бўйича	Сотиш баҳоси бўйича	Фарқи (+,-)
1. Давр бошига қолдиқ	20 000 000	25 800 000	5 800 000
2. Ишлаб чиқаришдан олинган маҳсулот	1 000 000 000	1 340 000 000	340 000 000
3. Қайта баҳолаш сўммаси		5 000 000	5 000 000
4. Жами сотишга тайёр маҳсулот (1 + 2 + 3)	1 020 000 000	1 370 800 000	350 800 000
5. 1 сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган харажат	X	0,7440	
6. Сотилган тайёр маҳсулот	818 400 000	1 100 000 000	281 600 000
7. Давр охиридаги қолдиқ	201 600 000	270 800 000	69 200 000

Сотилган маҳсулотларнинг таннархини топиш учун балансда уларнинг ҳолати ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотлар ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи ва сотиш баҳоларида алоҳида устунчаларда кўрсатилади. Жами сотишга тайёр маҳсулотларга кетган барча харажатларни сотишга тайёр жами маҳсулотларни сотиш баҳосига (ҚҚС сиз) бўлиш йўли билан 1 сўмлик сотишга тайёр маҳсулотга тўғри келадиган ўртача таннарх аниқланади. Топилган ўртача таннарх сотилган тайёр маҳсулотларнинг сотиш баҳосидаги (ҚҚС сиз) қийматига кўпайтирилади, чиққан сўмжа жами сотилган тайёр маҳсулотнинг таннархини билдиради. Юқорида келтирилган шартли мисолда 1 сўмлик сотишга тайёр маҳсулотга тўғри келадиган ўртача таннархи 0,7440 сўмни ташкил қилган. Жами сотилган тайёр маҳсулотнинг таннархи – 818 400 000 сўм (1 100 000 000 х 0,7440). Ушбу сўммага ҳисобот даври охирида қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 9110 “Сотилган тайёр маҳсулотнинг таннархи”

Кредит 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”

Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган фойдани топиш учун 9010-сўмда акс эттирилган даромад № 9910 “Охирги молиявий натижа” сўмнинг кредитига, 9110 сўмда акс эттирилган сотишнинг таннархи № 9910 “Охирги молиявий натижа” сўмнинг дебетига ўтказилади, охирги сўмнинг кредит ва дебет оборотлари

ўртасидаги ижобий фарқ (бошқа ёзувларсиз) сотишдан олинган фойдани ифодалайди. Юқоридаги шартли мисолда сотишдан олинган фойда сўммаси 281 600 000 сўмни ташкил этган.

Тайёр маҳсулотлар сотилган деб ҳисобланади, агарда улар харидорлардан тапқари ўз ходимларига меҳнат ҳақи эвазига берилган бўлса, таъсис бадали сифатида бошқа корхонага инвестиция қилинган бўлса, хўжалик заруриятларига ишлатилган бўлса ҳам. Бундай ҳолларда юқорида келтирилган ёзувларда 4010,5010, 5510 счётларнинг ўрнига 0600 “Молиявий инвестициялар”, “1000 “Материаллар”, 6700 “Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар”, 9430 “Бошқа операцион харажатлар” каби счётлар дебетланади.

2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар” счётининг кредитида тайёр маҳсулотлар захираларининг бошқа чиқимлари ҳам акс эттирилади, жумладан:

1. Улар асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқаришига қайта сарфланганда:

Дебет 2010 “Асосий ишлаб чиқариш”, 2310 “Ёрдамчи ишлаб чиқариш”

Кредит 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”

2. Брак маҳсулот деб тан олинганда:

Дебет 2600 “Ишлаб чиқаришдаги браклар”

Кредит 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”

3. Камомадлар аниқланганда:

Дебет 5910 “Бойликларни бузилишидан кўрилган камомад ва йўқотишлар”

Кредит 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”

4. Кўргазма залларига берилганда

Дебет 2820 «Кўргазмадаги тайёр маҳсулотлар»

Кредит 2810 “Омбордаги тайёр маҳсулотлар”

5. Комиссияга берилганда

Дебет 2830 «Комиссияга берилган тайёр маҳсулотлар»

Кредит 2810 «Омбордаги тайёр маҳсулотлар»

Тайёр маҳсулотларнинг аналитик ҳисоби моддий жавобгар шахслар ва маҳсулотларнинг турлари бўйича олиб борилади.

8.2.Товарлар ҳисоби

Товар, деганда *корхонанинг сотиш учун сотиб олинган моддий активлари тушунилади*. Бу турдаги активларнинг характерли хусусиятларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- улар истеъмол қийматига эга бўлади, яъни одамларнинг истеъмол талабларини қондиради;

- улар қийматга эга бўлади, яъни пулда ифодаланган баҳога эга бўлади;

- айланма активлар бўлиб ҳисобланади, яъни маълум бир цикл давомида уларнинг заҳиралари янгиланиб туради;

- пулга ва бошқа активларга алмаштирилади;

- инвестиция воситаси сифатида қўлланилади;

- ижарага бериш объекти ҳисобланмайди.

Бухгалтерия ҳисобида товарлар турган жойига, эгалик қилиш ҳуқуқига, турларига, баҳосига ва бошқа белгиларига қараб акс эттирилади.

Турган жойига қараб товарларни омборлардаги, чакана савдо шаҳобчаларидаги, виставкадаги, комиссиядаги, консигнаторлардаги, йўлдаги ва бошқа товарларга бўлиш мумкин.

Эгалик қилиш ҳуқуқига кўра товарларни хусусий товарлар, консигнацион товарлар, комисион товарларга ажратиш мумкин.

Товарларни сотишнинг асосан икки усули кенг қўлланилади: улгуржи ва чакана.

Улгуржи сотиш – бу товарларни келгусида бошқаларга сотиш ёки истеъмол қилиш учун сотилиши. Ушбу савдо турини олиб боровчи хўжалик юритувчи субъектлар улгуржи савдо корхоналари, деб аталади. Улгуржи савдонинг характерли хусусиятларига қуйидагилар киради:

- товарларни катта партияларда нақдсиз сотилиши;

- ҳар бир сотиш муомаласини албатта счёт-фактура билан қатъий расмийлаштирилиши;

- товарларни фақат омборхоналардан жўнатилиши;

Республикамизда товарларнинг улгуржи сотилиши Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 26 ноябрдаги 407-сон қарори билан тасдиқланган «Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини қайд этиш ва

олиб бориш тартиби тўғрисида Низом» га мувофиқ амалга оширилиши лозим. Ушбу Низомга мувофиқ улгуржи савдо билан шуғулланиш учун улгуржи савдо корхоналари, шунингдек, улгуржи савдо билан шуғулланмоқчи бўлган бошқа корхоналар белгиланган миқдордаги устав капиталига эга бўлиши, товарларни катта партиядо сақлаш, саралаш, ўраш, юклаш, тушуриш имконини берадиган хусусий омборхоналар, жиҳозлар ва бошқа моддий-техник воситаларга эга бўлиши, шунингдек, маҳаллий ҳокимликнинг рухсатномасига эга бўлишлари лозим.

Чакана сотиш – бу товарларни охирги истеъмолчига сотиш. Ушбу савдо турини олиб боровчи хўжалик юритувчи субъектлар чакана савдо корхоналари, деб аталади. Чакана савдо корхоналарига овқатланиш корхоналари ҳам тенглаштирилади. Чакана савдонинг характерли хусусиятларига қуйидагилар киради:

- товарларни нақд пулга сотилиши;
- товарларни савдо шаҳобчаларида савдо устамалари билан бирга ҳисобга олиниши;
- товарларни нақдсиз майда улгуржи сотилишини чегараланганлиги;
- ҳар бир товарнинг сотилишини ҳужжатли расмийлаштирилмаслиги, лекин касса аппарати паттаси билан сотиш сўммасининг қайд этилиши;

Чакана савдо фаолиятини олиб бориш республикамізда Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 13 февралдаги 75-сон қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида чакана савдо Қоидалари» тартибга солинган.

21-сон БҲМСда товарлар ҳисобини олиб бориш учун қуйидаги счётлар тизими кўзда тутилган:

•**2910 «Омбордаги товарлар»** – ушбу счёт асосан улгуржи савдо ва овқатланиш корхоналарида товарларнинг сақланиш жойларидаги (омборлардаги) ҳолати ва ҳаракатини акс эттиришга мўлжалланган.

•**2920 «Чакана савдодаги товарлар»** - ушбу счёт чакана савдо ва овқатланиш корхоналарида (магазинлар, киоскалар, буфет ва бошқа шаҳобчалардаги) товарларнинг ҳолати ва ҳаракатини акс эттиришга мўлжалланган.

•**2930 «Кўргазмадаги товарлар»** - ушбу счёт улгуржи, чакана ва овқатланиш корхоналарининг реклама қилиш мақсадида кўргазмалар ва ярмаркаларга қўйилган товарларнинг ҳолати ва ҳаракатини акс эттиришга мўлжалланган.

•**2940 «Вақтинча фойдаланишга бериладиган буюмлар»** – ушбу счёт махсус шаҳобчалар орқали тўлов асосида вақтинча фойдаланишга қўйилган буюмларнинг ҳолати ва ҳаракатини акс эттиришга мўлжалланган.

•**2950 «Товар билан бўлган ва бўш турган идишлар»** - ушбу счёт товар билан бирга бўлган ва бўш турган идишларнинг ҳолати ва ҳаракатини акс эттиришга мўлжалланган.

•**2960 «Комиссион тартибда сотишга берилган товарлар»** – бу счёт махсус шаҳобчаларда комиссион тартибда сотишга берилган товарларнинг ҳолати ва ҳаракатини акс эттиришга мўлжалланган.

•**2970 «Йўлдаги товарлар»** – бу счёт пули тўланган ва таъминотчидан жўнатилган, лекинда корхонага ҳали келиб тушмаган товарларни акс эттиришга мўлжалланган.

•**2980 «Савдо устамаси»** –бу счёт савдо ва овқатланиш корхоналарида товарларга қўйилган савдо устамаларининг ҳолати ва ҳаракатини акс эттиришга мўлжалланган.

•**2990 «Бошқа товарлар»** – бу счёт юқорида номлари зикр этилган счётларда акс эттирилмаган турли бошқа товарларни, масалан, консигнацияга берилган товарларни ҳисобга олиш учун мўлжалланган.

Юқорида келтирилган 2980 «Савдо устамаси» счётидан ташқари барча бошқа счётлар актив, доимий счётлар ҳисобланади, уларнинг дебитида товарларнинг қолдиғи ва кўпайиши, кредитида эса камайиши акс эттирилади. 2980 «Савдо устамаси» счёти контрактив счёт бўлиб, унинг кредитида қолдиқ товарларга тўғри келадиган савдо устамаларининг сўммаси ва уларнинг кўпайиши, кредитида эса – савдо устамаларини камайиши акс эттирилади. Савдо устамаларининг сўммасини товарларни сотилиши ва бошқа чиқимлари натижасида камайиши ушбу счётнинг кредитида «қизил ёзув» билан ҳам акс эттирилиши мумкин.

4-сон БХМС га мувофиқ товарларни ҳисобга олишнинг иккита тизими мавжуд:

1. Узлуксиз ҳисоб тизими –бу товарлар кирими ва чиқимини батафсил акс эттириш тизимидир. Ушбу тизимда товарлар ҳисоби қуйидаги тартибда юритилади.

а.Товарларнинг бош ва охири қолдиғи, шунингдек, кирими ва чиқими бевосита ҳар бир операциядан сўнг 2910 «Омбордаги товарлар» счётида акс эттирилади.

б. Товарларнинг сотиб олиниши уларни сотиб олиш баҳосидаги қиймати (таннархи) бўйича 2910 «Омбордаги товарлар» счётининг дебитида ва уларни сотиб олиш манбалари ва усуллари қўрсатувчи счётларнинг кредитида (6010 «Таъминотчилар ва пудратчиларчиларга тўланадиган счётлар» ва бошқалар) акс эттирилади.

в. Товарлар сотилганда сотиш баҳосида корхона даромадига олинади (Дебет 4010 «Харидор ва буюртмачиларлардан олинадиган счётлар» кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромад»),

г. Бир вақтнинг ўзида сотилган товарларнинг таннархи ушбу тизимда ҳар бир операциядан кейин топилади ва 9120 «Сотилган товарлар таннархи» счётининг дебитида 2910 «Омбордаги товарлар» счёти билан корреспонденцияланган ҳолда акс эттирилади.

д.Вақтинчалик 9120 «Сотилган товарлар таннархи» ва 9020 «Товарларни сотишдан даромад» транзит счётлар ой охирида 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ёпилади, шунингдек, охириги счёт, мос равишда, 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойда» счётига ёпилади.

Товарлар ҳисобининг узлуксиз тизими қуйидаги афзалликларга эга:

1. қайтариладиган буюртманинг вақти ва миқдорини танлашда ва буюртмачиларни муайян талабларининг таҳлилида ҳар бир моддани батафсил ҳисоби таъминланади;

-ҳақиқатда мавжуд бўлган товарларнинг ҳисоб-китоби захиралар регистрларини аниқлиги текширилганда қўлланилиши мумкин.

-нобудгарчилик ва бузилишлар натижасида товар захираларини камайиши сотилган товарлар таннархида яширилмасдан алоҳида аниқланиши мумкин.

-Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот ҳақиқатда мавжуд бўлган товар заҳираларини инвентарлашни ўтказмасдан тайёрлашни мумкин.

2.Даврий ҳисоб тизими – бу товарлар кирими қатъий ҳужжатлаштириладиган, чиқими эса қатъий ҳужжатлаштирилмайдиган тизимдир. Ушбу ҳисоб тизимида корхоналар ҳисобот даври ичида товарлар ҳисобини қуйидаги тартибда юритадилар:

1.Товарларнинг бош ва охири қолдиғи 2900 «Товарлар» счётида акс эттирилади. Бу счётнинг дебетида улар кирими акс эттирилмайди.

2.Товарлар кирими (хариди) махсус 9140 «Товарлар хариди» счётининг дебети ва уларни сотиб олиш манбалари ва усуллари кўрсатувчи счётларнинг кредитида (6010 «Таъминотчилар ва пудратчиларчиларга тўланадиган счётлар» ва бошқалар) акс эттирилади.

3.Инвентаризация асосида товарларнинг ой охиридаги қолдиғи топилади ва у 2920 «Чакана савдодаги товарлар» счётида қолдиқ сифатида кўрсатилади. Бу счётнинг ой бошига ва ой охиридаги қолдиғи ўртасидаги фарқи унинг дебети (қўпайиши) ёки кредитига (камайиши) махсус 9450 «Даврий тизимда ТМЗларни тузатиш» счёти билан корреспонденцияланган ҳолда ёзилади.

4.Товарларнинг сотилиши ушбу усулда сотиш баҳосида қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

а) *Нақд сотилганда*

Дебет 5010 «Касса»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромад»

б) *Нақдсиз сотилганда*

Дебет 4010 «Харидор ва буюртмачиларлардан олинадиган счётлар»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромад»

5. Сотилган товарларнинг таннарни ушбу тизимда ҳар бир операциядан кейин топилмайди. У ой охирида қуйидагича топилади:

Сотилган товарлар таннархи	=	ТМЗнинг бош қолдиги	+	ТМЗ харида	-	ТМЗнинг ой охирида инвентаризацияда аниқланган қолдиги
----------------------------------	---	---------------------------	---	---------------	---	--

Товарлар ҳисобининг даврий тизимида улар ҳаракатига оид операцияларга қуйидаги ёзувлар қилинади:

А) «Сотилган ТМЗ таннархи» (9120) счётига 9140 «ТМЗлар харида» счётининг дебетига ёзилган барча сўмма ўтказилади, хариждан ортиқ сотилган товарлар таннархи эса дастлаб 2900 «Товарлар» счётидан 9450 «Даврий тизимда ТМЗларни тузатиш» счётига, кейин эса ушбу счётдан «Сотилган ТМЗ таннархи» (9120) счётига ўтказилади.

Б) ТМЗларни сотишдан олинган даромадлар 9020 «ТМЗни сотишдан даромад» счётининг кредитида «Пул маблағлари» ва «Олинадиган счётлар» счётлари билан корреспонденцияланган ҳолда ўтказилади.

В) Вақтинчалик 9120 «Сотилган ТМЗ таннархи» ва 9020 «ТМЗни сотишдан даромад» транзит счётлар ой охирида 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ёпилади, шунингдек охириги счёт, мос равишда, 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойда» счётига ёпилади.

Г) мазкур тизимда «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот»ни қуйидаги тарзда тузилади.

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот

№	Кўрсаткичлар	Сумма
1	Сотишдан олинган даромад (тушум)	100 000 000
2	ТМЗнинг сстиш таннархи (2.1+2.2.- 2.3)	85 000 000
2.1	Ой бошига қолдик	25 000 000
2.2	Харид	80 000 000
2.3.	Ой охирига қолдик	20 000 000
3.	Ялпи фойда (1-2)	15 000 000

Кўриниб турибдики, ТМЗларнинг узлуксиз ва даврий ҳисобга олиш тизимлари бир-биридан тубдан фарқ қилади. ТМЗлар ҳисо-

бининг узлуксиз тизими улгуржи савдо корхоналарида, улар ҳисобининг даврий тизими эса чакана савдо ва умумий овқатлантириш корхоналарида кенг фойдаланилади

Товар-моддий бойликларни акс эттирувчи счётлар (2910-2990)нинг дебет ва кредитида юқорида келтирилган операциялардан ташқари қуйидаги хўжалик муомалалари ҳам акс эттирилади (8.2-жадвалга қаранг).

8.2-жадвал

Товарлар кирими ва чиқимиға доир айрим операцияларнинг счётларда акс эттирилиши

Тар- тиб рақами	Операциянинг мазмуни	Дебет счёт	Кредит счёт	Ёзувға асос бўлувчи ҳужжат
1.	Товарларни кўлайиши: -таъсисчилардан олинганда -ҳисобдор шахслардан олинганда -ишлаб чиқариш цехларидан кириш қилинганда -тайёр маҳсулот омборидан -материаллар ҳисобига -ортиқчалар эвазига -беғул олиниш эвазига -ички алмашув эвазига -нарни оширилганда -савдо устамаси эвазига	2910- 2990	4610 4230 2010 2810 1010 9390 8530 2910- 2990, 6230 2980	Товар ҳисоботи, Товар-пул Ҳисоботи, Счёт-фактура, Накладнойлар, Далолатнома ва бошқа ҳужжатлар
2.	Товарларни камайиши: -ишлаб чиқаришга берилганда -материалга айлантирилганда -камомад чиққанда -нарни пасайтирилганда -ички алмашувга	2010, 1010, 5910, 3190, 2910- 2990	2910- 2990	Ҳисоботлар, Далолатнома- лар, накладной, Счёт-фактура ва бошқа ҳужжатлар

2910-2990 счётларда акс этирилган товарларнинг аналитик ҳисоби моддий жавобгар шахслар, сақланиш жойлари, турлари, нави, баҳоси ва бошқа белгилари бўйича олиб борилади.

8.3. Ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатишдан тушум ҳисоби

Ишларни бажариш – бу ҳўжалик юритувчи субъект томонидан буюртмачиларга улар билан тузилган шартномалар асосида у ёки бу ишларни бажаришдир. Уларга қурилиш, қурилиш-монтаж ва бошқа ишлар мисол бўлади.

Хизматларни кўрсатиш – бу ҳўжалик юритувчи субъект томонидан буюртмачиларга улар билан тузилган шартномалар асосида у ёки бу хизматларни кўрсатишдир. Уларга банк, суғурта, баҳолаш, аудиторлик, консалтинг, инжиниринг, туристик, меҳмонхона, транспорт ва бошқа хизмат турлари мисол бўлади.

Мазмун ва моҳиятига кўра ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатиш моддий бойликлар бўлган тайёр маҳсулотлар ва товарларни сотишга тенглаштирилади. Бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар буюртмачилар томонидан қабул қилинган пайтдан бошлаб сотилган деб тан олинади. Шу пайтдан бошлаб ишларни бажарувчи ва хизматларни кўрсатувчи корхоналарда мазкур тушумлар, мос равишда, бажарилган ишлардан ва кўрсатилган хизматлардан олинган даромадлар сифатида ҳисобга олинади.

Ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатиш маълум харажатларни талаб қилади. Бевосита ишларни бажаришга ва хизматларни кўрсатишга кетган харажатлар, мос равишда бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар таннарни сифатида тан олинади.

Республикаимизнинг 21-сон БҲМСга мувофиқ ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатишдан тушумлар ҳисоби 9030 “Бажарилган ишлар ва хизматлардан олинган даромадлар” счётида юритилади. Ушбу пассив вақтинчалик счётнинг кредитида бажарилган иш ва хизматларни сотишдан олинган даромад ҳисобот даври (ой, чорак, йил) мабойнида уларга гувоҳлик берувчи ҳужжатлар (счёт-фактура, иш ва хизматларни топшириш-қабул қилиш тўғрисида далолатномалар, крим касса ордерлари) асосида тўпланиб боради.

Иш ва хизматларни сотиш усулларига қараб 5010 “Касса” счёти, 4010 “Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар”, 4110 “Махсус ажратилган бўлинмалардан олинадиган счётлар”, 4120 “Шўба ва қарам хўжалик жамиятларидан олинадиган счётлар” ва бошқа дебиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар дебетланади. Ҳисобот даври (ой, чорак, йил) мабойнида мабойнида 9030 “Бажарилган иш ва хизматларни сотишдан олинган даромадлар” счёти фақат кредит сальдосига эга бўлади ва бу сальдо ҳисобот даври (ой, чорак, йил) бошидан бошлаб олинган даромад сўммасини кўрсатади. Ҳисобот даври (ой, чорак, йил) якунида ушбу счётнинг кредитида тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

8.4. Сотилган маҳсулот (товар, иш, хизмат)ларнинг қайтарилиши ва улар бўйича чегирмаларнинг ҳисоби

Сотилган маҳсулотлар, товарлар, иш ва хизматлар турли сабабларга кўра корхонага қайтарилиши мумкин. Бундай ҳолда қайтарилган маҳсулотлар, товарлар, иш ва хизматларнинг қиймати махсус контрпассив бўлган 9040 “Сотилган товарларни қайтарилиши” счётининг дебетига акс эттирилади, бунда мос равишда 5010 “Касса”, 4010 “Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар”, 4110 “Махсус ажратилган бўлинмалардан олинадиган счётлар”, 4120 “Шўба ва қарам хўжалик жамиятларидан олинадиган счётлар” ва бошқа дебиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар кредитланади. 9040 “Сотилган товарларни қайтарилиши” счётининг дебетига тўпланган сўмма мос равишда 9010 “Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар”, 9020 “Товарларни сотишдан олинган даромадлар”, 9030 “Бажарилган иш ва хизматлардан олинган даромадлар” счётларининг дебетига ўтказилади ва шу асосда ушбу счёт ёпилади. Қайтарилган маҳсулотлар, товарлар, ишлар ва хизматлар бўйича сотиш таннари ва сотишдан олинган ҚҚС сўммасини акс эттирувчи счётларга ҳам тузатишлар қилинади. Бунда қайтарилган товарлар таннарига қуйдагича ёзув қилинади: Дебет 2810 «Тайёр маҳсулот», 2910 «Омбордаги товарлар»

Кредит 9110 «Сотилган маҳсулотлар таннари», 9120 «Сотилган товарлар таннари»

Қайтарилган маҳсулот ва товарларга тўғри келувчи ҚҚМ сўммасига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга солиқлар бўйича қарзлар»

Кредит 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар», 4110 «Махсус ажратилган бўлинмалардан олинадиган счётлар», 4120 «Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан олинадиган счётлар» ва бошқа дебиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар.

Маҳсулотлар, товарлар, иш ва хизматларни сотишда харидорлар ва буюртмачиларга тузилган шартнома шартларига кўра турли миқдорда чегирмалар ҳам берилиши мумкин. Бундай чегирмалар сўммаси махсус контрпассив бўлган 9050 «Харидорлар ва буюртмачиларга берилган чегирмалар» счётининг дебетида акс эттирилади, бунда мос равишда 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар», 4110 «Махсус ажратилган бўлинмалардан олинадиган счётлар», 4120 «Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан олинадиган счётлар» ва бошқа дебиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар кредитланади.

9050 «Харидорлар ва буюртмачиларга берилган чегирмалар» счётининг дебетида тўпланган сўмма, мос равишда, 9010 «Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар», 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар», 9030 «Бажарилган иш ва хизматлардан олинган даромадлар» счётларининг дебетига ўтказилади ва шу асосда ушбу счёт ёпилади. Маҳсулотлар, товарлар, ишлар ва хизматларни сотишда берилган чегирмалар сўммаси сотишдан олинган даромадлар сўммасини камайтиради.

8.5. Тайёр маҳсулот ва товарлар бўйича консигнация операциялари ҳисобининг хусусиятлари

Корхоналар ўзларининг маҳсулот ва товарларини консигнация шартномалари асосида сотишлари мумкин. Бундай шартнома иш-тирок этувчи субъектлар консигнант ва консигнаторлар, деб аталади.

Консигнант - консигнаторга товарлар реализациясини таъкил этиш топширигини берадиган ва ушбу товарлар сотилгунга қадар уларга эгалик ҳуқуқини сақлаб қоладиган юридик шахс.

Консигнатор - консигнант номидан ҳақ эвазига товарларни реализация қилиш мажбуриятини оладиган юридик шахс.

Консигнация шартномасига мувофиқ консигнант қуйидаги операцияларни амалга оширади:

1. Консигнацион маҳсулот ва товарларни консигнаторга сон ва пул бирликларда счё-т-фактура, накладной, топшириш-қабул қилиш далолатномаси асосида топширади. Ушбу ҳужжатлар асосида консигнация асосида сотишга берилган маҳсулот ва товарларнинг таннархига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 2830 «Комиссияга берилган тайёр маҳсулотлар», 2960 «Комиссион тартибда сотишга берилган товарлар»

Кредит 2810 «Тайёр маҳсулот», 2910 «Омбордаги товарлар».

2. Консигнатор томонидан тақдим этилган хат-маълумотнома (авизо) асосида консигнацион маҳсулот ва товарларни сотишдан олинган даромад тан олинади ва унга қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 4020 «Консигнатордан олинадиган счё-тлар».

Кредит 9010 «Маҳсулот сотишдан олинган соф тушум», 9020 «Товарларни сотишдан соф тушум».

3. Бир вақтнинг ўзида консигнатор томонидан тақдим этилган хат-маълумотнома (авизо) асосида консигнацион маҳсулот ва товарларни сотишга тўғри келадиган билвосита солиқлар (акциз солиғи, ҚҚС) тан олинади ва унга қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 4020 «Консигнатордан олинадиган счё-тлар».

Кредит 6410 «Бюджетга солиқлар бўйича қарзлар».

4. Консигнацион маҳсулот ва товарларнинг сотиш қиймати консигнатордан келиб тушишини ҳисобга олади. Банк кўчирмаси ва унга илова қилинган электрон тўлов топшириқномаси асосида консигнатордан келиб тушган пул маблағларига қуйидаги ёзув берилади:

Дебет Пул маблағлари счё-тлари (5110, 5210, 5530)

Кредит 4020 «Консигнатордан олинадиган счё-тлар».

5. Бир вақтнинг ўзида сотилган консигнацион маҳсулот ва товарлар сотиш таннархи бўйича ҳисобдан чиқарилади ва унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 9110 «Сотилган маҳсулот таннархи», 9120 «Сотилган товарлар таннархи»

Кредит 2830 «Комиссияга берилган тайёр маҳсулотлар», 2960 «Комиссион тартибда сотишга берилган товарлар».

6.Сотилган консигнацион маҳсулот ва товарлар учун консигнаторга шартномада белгиланган шартларга кўра мукофаат пули (комиссия тўлови ҳақи) ҳисобланади унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 9410 «Сотиш харажатлари»

Кредит 6920 «Ҳисобланган фоизлар».

7.Консигнаторга сотилган консигнацион маҳсулот ва товарлар учун мукофаат пули (комиссия тўлови ҳақи) тўланади унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6920 «Ҳисобланган фоизлар».

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

Консигнация шартномасига мувофиқ консигнатор қуйидаги операцияларни амалга оширади:

1.Консигнацион маҳсулот ва товарларни консигнаторга сон ва пул бирликларда счёт-фактура, накладной, топшириш-қабул қилиш далолатномаси асосида қабул қилади.Ушбу ҳужжатлар асосида консигнация асосида сотишга олинган маҳсулот ва товарлар қиймати балансдан ташқари 004-“Комиссияга қабул қилинган товарлар” счётининг дебетида акс эттирилади.

2.Консигнатор томонидан консигнацион товарлар сотилиши ҳисобга олинади ва унга қуйидаги ёзувлар берилади:

Дебет 5010 «Кассадаги пул маблағлари, 4010 «Харидорлардан олинадиган счётлар».

Кредит 6990 «Бошқа кредиторлик қарзлар».

3.Консигнацион товарларнинг сотишдан тушумларни банкдаги счётларга келиб тушушига қуйидаги ёзув берилади:

Дебет Пул маблағлари счётлари (5110,5210,5530).

Кредит 5010 «Кассадаги пул маблағлари», 4010 «Харидорлардан олинадиган счётлар».

4.Консигнацион маҳсулот ва товарларнинг сотиш қийматини консигнантга ўтказиб берилишини ҳисобга олади. Банк кўчирмаси ва унга илова қилинган тўлов топшириқномаси асосида консигнантга ўтказиб берилган пул маблағларига қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 6990 «Бошқа кредиторлик қарзлар».

Кредит Пул маблағлари счётлари (5110,5210,5530)

5.Бир вақтнинг ўзида сотилган консигнацион маҳсулот ва товарлар қиймати балансдан ташқари 004-“Комиссияга қабул қилинган товарлар” счётининг кредитида акс эттирилади.

6.Сотилган консигнацион маҳсулот ва товарлар учун консигнация шартномасида белгиланган шартларга кўра мукофаат пули (комиссия тўлови ҳақи) тан олинади унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 4830 «Олинадиган фоизлар»

Кредит 9030 «Бажарилган иш ва хизматлардан олинган даромадлар».

7. Консигнацион товарларни сотишдан ундириладиган ҚҚС сўммасига (агар консигнатор ҚҚС тўловчиси бўлса) қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 4830 «Олинадиган фоизлар»

Кредит 6410 «Бюджетга солиқлар бўйича қарзлар».

8.Консигнантдан сотилган консигнацион маҳсулот ва товарлар учун мукофаат пули (комиссия тўлови ҳақи) келиб тушиши ҳисобга олинади унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Кредит 4830 «Олинадиган фоизлар»

Мавзу бўйича таянч атамалар

Тайёр маҳсулот – бу ишлаб чиқаришнинг барча технологик жараёнларидан ўтган, ортиқ қайта ишловни талаб қилмайдиган, ўзининг сифати бўйича давлат стандартларига, техник шартларга жавоб берадиган ва омборхоналарга қабул қилинган тайёр буюмлар.

Товар - сотиш учун сотиб олинган моддий активлари.

Улгуржи сотиш –бу товарларни келгусида бошқаларга сотиш ёки истеъмол қилиш учун сотилиши

Чакана сотиш – бу товарларни охириги истеъмолчига сотиш.

Даврий ҳисоб тизими – бу тизим чакана савдо ва овқатланиш шаҳобчаларига тааллуқли бўлиб, унда ҳар бир товарнинг сотилиши

катъий ҳужжатлаштирилмайди, шу сабабли сотилган товарларнинг таннархини ҳар бир ҳужжат асосида аниқлаб бўлмайди.

Узликсиз ҳисоб тизими – бу омборхоналарда товарларнинг келиб тушуши ва кетиши катъий ҳужжатлаштириладиган ҳисоб тизими.

Ишларни бажариш – бу ҳўжалик юритувчи субъект томонидан буюртмачиларга улар билан тузилган шартномалар асосида у ёки бу ишларни бажаришдир.

Хизматларни кўрсатиш – бу ҳўжалик юритувчи субъект томонидан буюртмачиларга улар билан тузилган шартномалар асосида у ёки бу хизматларни кўрсатишдир.

Консигнант - консигнаторга товарлар реализациясини таъкил этиш топширигини берадиган ва ушбу товарлар сотилгунга қадар уларга эъалик ҳуқуқини саклаб қоладиган юридик шахс.

Консигнатор - консигнант номидан ҳақ эъазига товарларни реализация қилиш мажбуриятини оладиган юридик шахс.

Мавзу бўйича назорат саволлари

1. Тайёр маҳсулотлар нима ва улар ҳисоби қандай юритилади?
2. Товарлар нима ва улар ҳисоби қандай юритилади?
3. Бажарилган ишлар нима ва улар ҳисоби қандай юритилади?
4. Кўрсатилган хизматлар нима ва улар ҳисоби қандай юритилади?
5. Савдо чегирмалари нима ва улар ҳисоби қандай юритилади?

Мавзу бўйича тест савол-жавоблари

1.Қуйдагиларнинг қайси бири тўғри

- а) Тайёр маҳсулотнинг ҳисоб баҳоси бўлиб сотиш баҳоси ҳисобланади
- б) Маъмурият биносининг амортизацияси маҳсулот таннархига киради
- в) Маҳсулотлар таннархи бўйича ҳисобга олинади
- г) Маҳсулотлар фойда сўммасини ўз ичига олган баҳода ҳисобга олинади

2.Маҳсулотни сотишдан олинган ҚҚС ушбу солиқни тўловчи корхонада

- а) Асосий ишлаб чиқариш харажатига киради
- б) Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатига киради
- в) Умумишлаб чиқариш харажатига киради
- г) Олинадиган счётлар сўммасига киради

3.Сотилган маҳсулотнинг тавнарни қайси счётнинг дебитида акс эттирилади?

- а) 2010 – счётнинг дебитида Б) 2810 счётнинг дебитида
- В) 9010 счётнинг дебитида Г) 9110 счётнинг дебитида

4.Ўз товари ҳисобланмайди

- а) Омбордаги товарлар
- б) Вақтинчалик сақлашга қабул қилинган товарлар
- в) Чакана савдо шаҳобчаларидаги товарлар
- г) Консигнацияга берилган товарлар

5. Қуйидагиларнинг қайси бири омбордаги тайёр маҳсулотнинг магазинга берилишини тўғри ифодалайди?

- а) Дебет 2820 Кредит 2810
- б) Дебет 2920 Кредит 2810
- в) Дебет 2910 Кредит 2820
- г) Дебет 2960 Кредит 2830

IX БОБ. ХУСУСИЙ КАПИТАЛ ҲИСОБИ

9.1. Устав капитали ҳисоби

Устав капитали, деганда корхонанинг таъсисчилари томонидан унга киритиладиган маблағлар мажмуаси, шунингдек, чиқарилган акцияларнинг номинал қийматидаги сўммаларининг йиғиндиси тушунилади. Устав капиталининг хусусиятларига қуйидагилар киради:

- устав капиталининг миқдори корхона устави ва таъсис шартномасига мувофиқ белгиланади ва нисбатан доимий характерга эга бўлади. Унинг бирламчи миқдорини ўзгариши фақат корхона устави давлат қайдномасидан қайта ўтказиш йўли билан амалга оширилади;

- устав капиталини ҳақиқатда шакллантириш вақт бўйича чегараланади. Ўзбекистон Республикаси қонунарига мувофиқ корхоналар устав капиталини шакллантиришнинг охириги муддати бўлиб таъсис этилган санадан бошлаб бир тавқим йил ҳисобланади. Ушбу муддатда ўз устав капиталини шакллантирмаган корхоналар юридик статусини йўқотади ва тугатилади.

- устав капитали корхоналарнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари ва мулк шаклларига боғлиқдир. Давлат корхоналарида устав капитали унга давлат томонидан биркитилган мулклар мажмуасидан ташкил топади. Хусусий ва коллектив ўртоқчилик мулклари асосида ташкил этилган корхоналарда устав капитали таъсисчиларнинг пай ва бадалларидан иборат бўлади. Акционерлик жамиятларида устав капитали чиқарилган оддий ва имтиёзли акцияларнинг номинал қийматидаги сўммаларининг йиғиндисидан ташкил топади.

- Устав капиталига таъсисчиларнинг ҳиссалари узоқ ва қисқа муддатли активлар билан, яъни асосий воситалар, номоддий активлар, капитал ва молиявий инвестициялар, товар-моддий бойликлар ва пул маблағлари билан, киритилиши мумкин.

- таъсисчиларнинг устав капиталидаги ҳиссалари корхонанинг соф фойдасини ҳиссали усулда тақсимлашга, акцияларнинг сони эса соф фойдани уларнинг ҳар бирига мос равишда тақсимлашга асос бўлиб ҳисобланади. Давлат корхоналарида соф фойда

тақсимланмайди ва устав капиталининг миқдорини оширишга йўналтирилади.

Устав капитали бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- устав капиталини корхоналарнинг таъсис этилган кунига акс эттириш;

- таъсисчилар томонидан ўз улушларини белгиланган муддатларда киритилиши устидан назорат ўрнатиш;

- устав капиталидаги ўзгаришларни ўз вақтида ва тўғри ҳисобга олиш;

- чет эл инвесторлари томонидан чет эл валютасида киритилган маблағлар бўйича валюта курслари ўртасидаги фарқларни тўғри ҳисобга олиш;

- таъсисчилар билан олинadиган дивидендлар ва уларнинг ҳиссалари бўйича ҳисоб-китобларни тўғри олиб бориш;

- устав капиталига доир маълумотларни молиявий ҳисоботларда тўғри акс эттириш ва бошқалар.

21- сон БҲМС га мувофиқ устав капиталининг ҳисоби қуйидаги счётларда олиб борилади:

- **8300** «Устав капитали» – *давлат корхоналарида;*

- **8310** «Оддий акциялар», **8320** «Имтиёзли акциялар» – *акционерлик жамиятларида*

- **8330** «Пай ва бадаллар» – *хусусий ва коллектив ўртоқчилик корхоналарида (хусусий савдо ва ишлаб чиқариш корхоналарида, маъсулияти чекланган жамиятларда, қўшма корхоналарда, хорижий корхоналарда, иўъба корхоналарида, қарам хўжалик жамиятларида).*

Ушбу счётларнинг барчаси пассив счётлар бўлиб, уларнинг кредитида устав капиталини вужудга келиши ва кўпайиши, дебитида эса унинг камайиши акс эттирилади.

Устав капитали корхона таъсис этилган санада, яъни давлат рўйхатидан ўтган санада, вужудга келади ва у бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 4610 «Таъсисчиларнинг устав капиталига ҳиссалари бўйича қарзи»

Кредит 8300 «Устав капитали», 8310 «Оддий акциялар», 8320 «Имтиёзли акциялар», 8330 «Пай ва бадаллар».

Давлат корхоналари асосида ташкил қилинган акционерлик жамиятларида олдинги мавжуд устав капитали ва янги устав капитали ўртасидаги фарқ гудвил, деб аталиб, номоддий актив сифатида ҳисобга олинади ва қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 0480 “Гудвил”

Кредит 8310 «Оддий акциялар», 8320 «Имтиёзли акциялар»

Кейинги даврларда корхоналарнинг устав капитали кўпайиши таъсисчилар сафининг кенгайиши ёки олдинги таъсисчиларнинг ҳиссаларини оширилиши, акционерлик жамиятларида эса янги акцияларнинг чиқарилиши ёки олдинги акцияларнинг номинал қиймати оширилиши эвазига юз беради. Устав капиталининг бундай йўллар билан кўпайиши ҳам юқорида келтирилган биринчи ёзув билан ҳисобга олинади. Давлат корхоналарида устав капиталини ҳисобот йилнинг соф фойдаси эвазига кўпайиши қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 8710 “Ҳисобот йилнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)”

Кредит 8300 «Устав капитали»

Устав капиталининг камайиши ўртоқчилик жамиятларида таъсисчиларнинг ҳиссаларини камайтирилиши ёки уларни таъсисчилар сафидан чиқарилиши, акционерлик жамиятларида эса мавжуд акцияларнинг номинал қийматини камайтирилиши ёки акциялар сонини камайиши эвазига юз беради. Давлат корхоналарида устав капитали сўммаси ҳисобот йилнинг қопланмай қолingan зарарларига камаяди.

Устав капиталини камайиши ҳисобда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

- Таъсисчиларнинг ҳиссалари камайтирилганда ёки айрим таъсисчилар ўз ҳиссалари билан таъсисчилар қаторидан чиқиб кетганда:

Дебет 8330 «Пай ва бадаллар».

Кредит 6620 «Чиқиб кетган таъсисчиларга уларнинг ҳиссалари бўйича қарз»

- Акцияларнинг номинал қиймати пасайтирилганда ёки акциялар сони камайтирилганда:

Дебет 8310 «Оддий акциялар», 8320 «Имтиёзли акциялар»

Кредит 6620 «Чиқиб кетган таъсисчиларга уларнинг ҳиссалари бўйича қарз»

- Давлат корхоналарида ҳисобот йилнинг зарарлари қопланганда
Дебет 8300 «Устав капитали»

Кредит 8710 «Ҳисобот йилнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)»

Устав капиталининг аналитик ҳисоби корхона таъсисчилар ва акционерлари бўйича юригилади.

9.2. Хусусий акцияларни сотиб олиш ва қайта сотишнинг ҳисоби

Акциядорлик жамияти, акциядорлар умумий мажлисининг қарорига мувофиқ акцияларнинг умумий миқдорини камайтириш мақсадида акцияларни бир қисмини сотиб олиш йули билан устав капиталини камайтиришга ҳақли, лекин қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам миқдордан кам бўлмаган миқдорда. Акциядорлик жамияти бу ҳақда барча кредиторларга хабар бериши лозим, бунда кредиторлар жамият мажбуриятларининг муддатдан олдин ижро этилишини ёки тугатилишини ва уларга келтирилган зарарларни қоплатилишини талаб қилишга ҳақлидирлар.

Айталик, "А" компанияси номинал қиймати бўйича 20000 акцияларни қайта сотиб олиш тўғрисида қарор қилган. Бу ҳолда қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 8610 "Сотиб олинган хусусий акциялар" – 200 000 000(20000 x 10000)

Кредит 5110 "Ҳисоб-китоб счёти" - 200 000 000

Олиб қўйилган акциялар кейинчалик турли нархларда, чунончи номинал қийматдан паст ёки ошиқ, шунингдек номинал қийматда сотилиши мумкин. Бу операциялар ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

(а) қайта сотиб олинган акциялар номинал қийматида сотилганда:

Дебет 5110 "Ҳисоб-китоб счёти" - 200 000 000

Кредит 8610 "Сотиб олинган хусусий акциялар" - 200 000 000

(б) қайта сотиб олинган акциялар номинал қийматидан паст нархларда сотилганда, айталик, "А" компанияси олиб қўйилган

номинал қиймати 10000 сўмлик акцияларнинг ҳар бирини 7500 сўмдан сотганда:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти» - 150 000 000 (20000 x 7500)

Дебет 9690 «Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар» - 50 000 000 (20000 x 2500)

Кредит 8610 “Сотиб олинган хусусий акциялар” - 200 000 000

(в) қайта сотиб олинган акциялар номинал қийматидан юқори нархларда сотилганда, айтишлик «А” компанияси ҳар бирининг номинал қиймати 10000 сўм бўлган 20000 та акцияларнинг ҳар бирини 15000 сўмдан сотганда:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти») 300000000 (20000 x 15000)

Кредит 8610 “Сотиб олинган хусусий акциялар” 200000000

Кредит 8410 «Қўшилган капитал» 100000000

9.3 Қўшилган капитал ҳисоби

Хусусий капиталнинг таркибий элементи бўлган қўшилган капитал қуйидаги иккита ҳолатда вужудга келиши мумкин:

- корхона акциялари номинал қийматидан юқори қийматга сотилганда.

- устав капиталини шакллантириш даврида валюта курслари ўртасида фарқ вужудга келганда.

Биринчи ҳолатда корхона акцияларини сотиш ва номинал қийматлар ўртасида вужудга келган фарқ эмиссия даромади, деб аталади. Ушбу даромад қўшилган капитални ташкил этади ва махсус 8410 “Эмиссион даромад” счётининг кредитида пул маблағлари счётларининг (5010,5110 ва бошқалар) дебети билан корреспонденцияланган ҳолда акс эттирилади. Эмиссион даромад корхоналарнинг солиқга тортиладиган даромадига киритилмайди. Келгусида эмиссион даромад акцияларни номинал қийматидан паст қийматда сотишдан кўрилган зарарларни, шунингдек, сотиб олинган хусусий акцияларини бекор қилишдан кўрилган зарарларни қоплаш учун ишлатилади. Ушбу операциялар 8410 “Эмиссион даромад” счётининг дебетида, шунингдек, 8610 “Сотиб олинган оддий хусусий акциялар”, 8620 “Сотиб олинган имтиёзли

хусусий акциялар” счётларининг кредитида акс эттирилади. Эмиссион даромад сифатида тўпланиб қолган қўшилган капитал фақатгина корхона тугатилишида тақсимланмаган фойдага қўшилади ва таъсисчилар ўртасида тақсимланади.

Мисол 1. Айтайлик, акциядорлик жамияти ҳар бири 5000 сўмлик 10000 та оддий акциясини 6000 сўмдан жами 60 000 000 сўмга сотди. Ушбу операция бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

1. Сотилган оддий акцияларнинг номинал қийматига ($5000 \cdot 10000 = 50000000$):

Дебет 5010,5110 Кредит 4610 – 50 000 000 сўм;

2. Сотилган оддий акцияларнинг номинал қийматидан ортиқ қисмига $[(6000-5000) \cdot 10000 = 10\,000\,000]$

Дебет 5010,5110 Кредит 8410 – 10 000 000 сўм.

Ушбу операциядан сўнг корхона балансининг қўшилган капитал моддасида 10 000 минг сўм акс эттирилади.

Мисол 2. Келгусида корхона қўшимча чиқарган оддий акцияларидан (ҳар бирининг номинал қиймати 5000 сўм) 20000 тасини 4000 сўмдан сотди, дейлик. Ушбу операция бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

1. Сотилган оддий акцияларнинг сотиш қийматига ($4000 \cdot 20000 = 80000000$):

Дебет 5010,5110 Кредит 4610 – 80 000 000 сўм;

2. Сотилган оддий акцияларнинг номинал қийматидан паст қисмига $[(5000-4000) \cdot 20000 = 20\,000\,000]$

Дебет 8410 Кредит 4610 – 10 000 000 сўм;

Дебет 9690 Кредит 4610 – 10 000 000 сўм;

Ушбу операциядан сўнг корхона балансининг қўшилган капитал моддасида сўмма мавжуд бўлмайди, чунки олдин вужудга келган 10 000 000 сўмлик эмиссия даромади кейин чиқарилган акцияларнинг номинал қийматдан паст сотиш натижасида вужудга келган 10 000 000 сўмлик зарарни коплашга йўналтирилган бўлади. Акцияларни номинал қийматидан паст нархларда сотишдан кўрилган қўшимча зарарлар (бизнинг мисолимизда у 10 000 000 сўм) ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

1. Молиявий фаолиятга доир харажатлар сўммасининг ёпилишига:

Дебет 9910 Кредит 9690 – 10 000 000 сўм;

2. Молиявий натижаларга олиб борилган зарар сўммасининг ёпилишига:

Дебет 8710 Кредит 9910 – 10 000 000 сўм;

Ушбу операциядан сўнг корхона балансининг тақсимланмаган фойда моддасида унинг сўммаси 10 000 000 сўмга кам қилиб акс эттирилади.

Иккинчи ҳолат, одатда, устав капиталида хорижий инвесторлар улуши мавжуд бўлган корхоналарда вужудга келиши мумкин. Устав ва таъсис шартномасига мувофиқ чет эл инвесторининг корхона устав капиталига ҳиссаси корхонанинг давлат рўйхатидан ўтган санасидаги расмий курс билан баҳоланади. Шунинг учун хорижий инвестор томонидан унинг ҳиссасини ҳақиқатда киритилиши вақтида вужудга келган валюта курслари ўртасидаги ижобий ва салбий фарқлар устав капиталига тегишли бўлмайди ва улар ушбу корхоналарда алоҳида 8420 “Устав капиталини шакллантиришда вужудга келган курслар ўртасидаги фарқ” счётида ҳисобга олинади. Валюта курслари ўртасида вужудга келган ижобий фарқ, бир томондан, инвесторнинг ҳиссаси сифатида киритилган узоқ ва қисқа муддатли активларнинг (асосий воситалар, номоддий активлар, ТМБ, пул маблағлари) қийматига қўшилади (яъни 0110-0190, 0410-0490, 1010-1090, 2810, 2910-2990, 5010, 5110, 5210, 5210 ва бошқа счётлар дебетланади), иккинчи томондан, қўшилган капитал сифатида тан олинади ва 8420 “Устав капиталини шакллантиришда вужудга келган курслар ўртасидаги фарқ” счётининг кредитида акс эттирилади. Худди эмиссион даромадга ўхшаб, валюта курслари ўртасидаги ижобий фарқлар эвазига вужудга келган ушбу қўшилган капитал ҳам солиқга тортиладиган даромадга киритилмайди, у фақатгина корхона тугатилишида тақсимланмаган фойдага қўшилади ва таъсисчилар ўртасида тақсимланади. Агар валюта курслари ўртасида салбий фарқ вужудга келса, у ҳолда ушбу фарқ 8420 “Устав капиталини шакллантиришда вужудга келган курслар ўртасидаги фарқ” счётининг дебетиди ва 4610 «Таъсисчиларнинг устав капиталига ҳиссалари бўйича қарзи» счётининг кредитида акс эттирилади. Курслар ўртасидаги вужудга келган салбий фарқ корхонанинг зарарига олиб борилади ва унинг умумхўжалик фаолиятидан олинган фойдасидан қопланади. Ушбу зарар 8420 “Устав капиталини шакллантиришда вужудга келган курслар ўртасидаги фарқ”

счётининг кредитида ва 9620 « Валюта курслари фарқида кўрилган зарарлар» счётининг дебетида акс эттирилади.

Мисол: 1.Айтайлик, хорижий инвесторнинг устав капиталидаги ҳиссаси 100000 АҚШ долларида иборат, давлат рўйхатидан ўтилган санага Марказий банкнинг расмий курси 1 АҚШ доллари = 8000 сўм. Хорижий инвестор 2 ойдан кейин ўз бадалини хорижий валютада тўлиқ киритди, шу санага Марказий банкнинг расмий курси 1 АҚШ доллари = 8100 сўм.

Корхона давлат рўйхатидан ўтган куни хорижий инвесторнинг устав капиталига ҳиссасига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 4610 Кредит 8330 – 800 000 000 сўм (100000*8000).

Хорижий инвестор томонидан унинг улуши устав капиталига ҳақиқатда киритилган санада қуйидагича ёзувлар қилинади:

1. Валюта счётига келиб тушган пул маблағлари суммасига:

Дебет 5210 Кредит 4610 – 800 000 000 сўм (100000*8000).

2. Валюта курси ўртасидаги ижобий фарқ суммасига:

Дебет 5210 Кредит 8420 – 10 000 000 сўм (100000*100).

Ушбу операциядан сўнг хорижий инвестициялар иштирокидаги корхона балансининг қўшилган капитал моддасида 10 000 минг сўм акс эттирилади.

Мисол 2. Айтайлик, хорижий инвесторнинг устав капиталидаги ҳиссаси 100000 АҚШ долларида иборат, давлат рўйхатидан ўтилган санага Марказий банкнинг расмий курси 1 АҚШ доллари = 8000 сўм. Хорижий инвестор 2 ойдан кейин ўз бадалини хорижий валютада асосий воситалар билан тўлиқ киритди, шу санага Марказий банкнинг расмий курси 1 АҚШ доллари = 7950 сўм.

Корхона давлат рўйхатидан ўтган куни хорижий инвесторнинг устав капиталига ҳиссасига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 4610 Кредит 8330 – 800 000 000 сўм (100000*8000).

Хорижий инвестор томонидан унинг улуши устав капиталига ҳақиқатда киритилган санада қуйидагича ёзувлар қилинади:

1.Келиб тушган асосий восита (айтайлик, станок) суммасига:

Дебет 0130 Кредит 4610 – 795 000 000 сўм (100000*7950).

2.Валюта курси ўртасидаги салбий фарқ суммасига:

Дебет 8420 Кредит 4610 – 5 000 000 сўм (100000*50).

3. Вужудга келган салбий курс фарқи суммасини ҳисобдан чиқарилишига:

Дебет 9620 Кредит 8420 – 5 000 000 сўм (100000*50).

9.4. Резерв капитали ҳисоби

Резерв капитали – бу корхонанинг турли мақсадларларда ва турли манбалар эвазига шакллантирилган хусусий капиталининг бир тури. Ушбу капитал асосан куйидаги манбалар ҳисобидан вужудга келади:

- мавжуд мулкни қайта баҳолаш натижасида пайдо бўладиган янги қиймат эвазига;
- корхонанинг соф фойдаси ҳисобидан;
- қайтариб бермаслик шарти билан келиб тушган мулк эвазига.

Мулкни қайта баҳолашдан вужудга келадиган резерв капитали ҳисоби. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган «1 январь ҳолати бўйича асосий фондларни ҳар йили қайта баҳолашни ўтказиш тартиби тўғрисида НИЗОМ»га¹¹ ва унга киритилган ўзгартиришларга мувофиқ корхоналар ҳар йилнинг 1 январь ҳолатига ўзларининг асосий воситаларини, тугалланмаган қурилиш объектларини бозор баҳоларидан келиб чиқиб ёки Иқтисодиёт вазирлиги белгиллаган коэффициентлар асосида қайта баҳолайдилар¹². Қайта баҳолашда асосий воситаларнинг олдинги бошланғич қиймати ва жамланган эскириши реал бозор баҳоларидан келиб чиққан ҳолда, кўпайиш ёки камайиш томонларига ўзгартирилиши мумкин. Агар ўзгартиришлар ўсиш томонга юз берган бўлса, ўртадаги ижобий фарқ резерв капиталини вужудга келишига сабаб бўлади.

21-сон БХМС га мувофиқ қайта баҳолаш эвазига вужудга келган резерв капиталининг ҳисоби махсус 8510 “Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счётининг кредитида ва мос асосий асосий воситалар счётларининг (0110-0190) дебетида акс эттирилади. Асосий воситаларнинг жамланган эскиришини ўсиш томонга ўзгартирилиши 8510 “Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счётининг дебетида ва мос асосий асосий воситалар

¹¹ Ўз.АВ томонидан 2002 йил 4 декабрда рўйхатга олинган, № 1192

¹² Микрофирмалар ва кичик корхоналар ҳар 3 йилда бир марта қайта баҳолайдилар

эскиришлари счёта-ларининг (0210-0290) кредитида акс эттирилади. 8510 “Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счётининг кредит обороти ва дебет обороти суммалари ўртасидаги ижобий фарк балансида қайта баҳолашдан вужудга келган махсус резерв капитали сифатида акс эттирилади. Агар қайта баҳолаш натижасида ушбу счётининг дебет обороти кредит обороти суммасидан катта бўлса, у ҳолда корхона қайта баҳолашдан зарар кўрган бўлади ва у 9430 “Бошқа операциялар харажатлари” счётининг дебитида ва 8510 “Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счётининг кредитида акс эттирилади. Мулкни қайта баҳолаш натижасида вужудга келган резерв капитали корхона тугатилганда таъсисчиларнинг ҳиссаларига мос равишда тақсимланади, бунга дебет 8510 “Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счёти ва кредит 6620 “Чиқиб кетган таъсисчиларга уларнинг ҳиссалари бўйича қарз” счёти кредитланади.

Мисол. Айтайлик, 1 январь ҳолатига корхона биносининг бошланғич қиймати 100 000 000 сўм, жамланган эскириш сўммаси 60 000 000 сўм, қолдиқ қиймати 40 000 000 сўм. Корхона қайта баҳолашни Иқтисодиёт вазирлиги белгиланган 1,05 коэффициентда қайта баҳолади. Қайта баҳолаш натижалари қуйидаги 9.1-жадвалда келтирилган.

9.1-жадвал

Қайта баҳолаш эвазига вужудга келадиган резерв капитали хисоб-китоби

Кўрсаткичлар	Қайта баҳолашгача сумма	Қайта баҳолаш коэффициенти	Қайта баҳолашдан кейинги сумма	Қайта баҳолаш натижаси
Бошланғич қиймат	100 000 000	1,05	105 000 000	+5 000 000
Жамланган эскириш	60 000 000	1,05	63 000 000	+3 000 000
Қолдиқ қиймат	40 000 000	1,05	42 000 000	2 000 000

Юқоридаги ҳисоб-китобларга кўра қайта баҳолаш натижаларида вужудга келадиган резерв капитали бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

1. Бинонинг бошланғич қийматини қайта баҳолашдан вужудга келган резерв капитали сўммасига:

Дебет 0120 Кредит 8510 – 5 000 000 сўм.

2. Бино эскирилишини қайта баҳолаш натижасида резерв капитали сўммасини камайтирилишига:

Дебет 8510 Кредит 0220 – 3 000 000 сўм.

Ушбу операциядан сўнг корхона балансининг резерв капитали моддасида 2 000 минг сўм (5000000-3000000) акс эттирилади.

Мулкни қайта баҳолаш натижасида вужудга келган резерв капитали сўммаси келгусида ушбу мулк сотилганда ёки ҳисобдан чиқарилганда куйидаги ёзувлар билан камайтирилади ва, мос равишда, корхонанинг солиққа тортиладиган бошқа операциялар даромадларига киритилади:

Дебет 8510 Кредит 9210 – 2 000 000 сўм.

Дебет 9210 Кредит 9310 – 2 000 000 сўм.

Корхонанинг соф фойдаси ҳисобидан вужудга келадиган резерв капитали ҳисоби. Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва таъсис ҳужжатларига мувофиқ корхоналар ўзларининг соф фойдаси эвазига резерв капиталини шакллантиришлари мумкин. Резерв капиталига қилинган ажратмалар дебет 8710 “Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” ва кредит 8520 “Резерв капитали” счётининг кредитида акс эттирилади. Шаклланган резерв капитали корхоналарда турли мақсадларда, жумладан, акционерлик жамиятларида имтиёзли акциялар бўйича дивидендларни тўлаш учун, ҳисобот йилда қўрилган зарарларни қоплаш учун ва бошқа мақсадларда ишлатилади. Резерв капиталини ишлатилиши 8520 “Резерв капитали” счётининг дебитида ва 6610 “Тўланадиган дивидендлар”, 8710 “Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” ва бошқа счётларнинг кредитида акс эттирилади.

Қайтариб бермаслик шарти билан келиб тушган мулк эвазига вужудга келадиган резерв капитали ҳисоби. Бундай йўл билан вужудга келган резерв капитали 8530 “Бепул олинган мулк” счётининг кредитида ва келиб тушган мулкни акс эттирувчи счётларнинг (0110-0190, 0710-0720, 0610, 0800, 1000, 5810) дебитида акс эттирилади. Солиқ Кодексига мувофиқ бепул келиб тушган мулклар битта тизим корхоналарида юқори ташкилотнинг қарори

билан балансдан баланса ўтказиш тарзида амалга оширилган бўлса, даромад солиғига тортилмайдди. Бошқа хўжалик юритувчи субъектларда бепул келиб тушган мулк уларнинг ялпи даромадига кирази ва солиқга тортилади.

Резерв капитали счётлари бўйича аналитик ҳисоб унинг турлари ва ташкил топиш манбаларига қараб юритилади.

9.5.Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарарлар) ҳисоби

Корхоналар хусусий капиталининг муҳим элементи бўлиб тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) ҳисобланади.

Тақсимланмаган фойда – бу корхонанинг фаолият юритиш давларида тўпланиб келаётган ва тақсимланмасдан (ишлатилмасдан) қолинган фойдасидир. Тақсимланмаган (ишлатилмаган) фойданинг ошиши корхона хусусий капиталини ошишига олиб келади.

Қопланмаган зарар – бу корхонанинг фаолият юритиш давларида тўпланиб келаётган ва ҳисобдан чиқарилмасдан қолинган зараридир. Қопланмаган зарарнинг ошиши корхонанинг хусусий капиталини камайишига олиб келади.

Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) иккита турга бўлинади:

*ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари);

*ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари).

Ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) деганда ҳисобот йилида эришилган соф фойда (қопланмаган зарар) тушунилади. Ушбу кўрсаткич «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот»нинг энг охириги сатрида акс эттириладиган кўрсаткичидир. Ушбу сатрда кўрсатилган сумма 8710 «Ҳисобот йили тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счётининг охириги қолдиғига тенг бўлиши керак.

Ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) деганда олдинги йиллар ва ҳисобот йилида эришилган соф фойда (қопланмаган зарар) сўммаларининг йиғиндиси тушунилади. Ушбу кўрсаткич «Бухгалтерия баланси» пассиви 1-бўлимининг «Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) сатрида (моддасида)

акс эттириладиган кўрсаткичдир. Бухгалтерия балансининг ушбу сатрида кўрсатилган йил бошидаги сўмма айнан ўтган даврларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) сўммасини, ҳисобот даврлари (чорак, йил) охиридаги сўмма эса шу ҳисобот даври охирига жами тақсимланмасдан қолинган фойда (қопланмаган зарар) сўммасини билдиради. Бухгалтерия балансининг йил боши ва охирида кўрсатилган тақсимламаган фойда (қопланмаган зарар) сўммаси 8710 «Ҳисобот йили тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» ва 8720 «Ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счётларининг мос равишдаги бош ва охириги қолдиқлари йиғиндисига тенг бўлиши керак.

Демак, ҳисобот даврлари охиридаги жами ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) қуйидагича топилади (9.1-расм).

Ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)
=
Йил бошидаги ўтган даврларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)
+
Ҳисобот йили тақсимланмаган фойдаси (зарари)
-
Ҳисобот йилида тақсимланмаган фойданинг ишлатилган қисми (қопланмаган зарарнинг қопланган қисми)

9.1-расм. Ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)ни аниқлаш кетма-кетлиги

Ўтган йиллар тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)ни нужудга келиши ҳисобда илк бор қуйидаги ёзув билан акс эттирилади.

1.Фойда

Дебет 8710 Кредит 8720

2.Зарар

Дебет 8720 Кредит 8710

3.Ўтган йиллар фойдасининг ишлатилиши

Дебет 8720

Кредит 6610 – дивиденд ҳисобланганда

8520 – резерв капиталига ажратмага

8330 – устав капиталини кўпайтиришга

8710 – ҳисобот йили зарари қопланганда

6410, 6520 – ўтган даврлар учун қўшимча ҳисобланган

солиқ ва тўловлар суммаларига

4. Ўтган йиллар зарарларининг қопланиши

Дебет Кредит

8720 8710 – ҳисобот йили фойдаси ҳисобидан

8520 – резерв капитали ҳисобидан

8330 – устав капитали ҳисобидан

8800 – мақсадли тушум (дотация) ҳисобидан

Ҳисобот йили тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)ни вужудга келиши ҳисобда илк бор қуйидаги ёзув билан акс эттирилади.

1. Фойда

Дебет 9910 Кредит 8710

2. Зарар

Дебет 8710 Кредит 9910

3. Ҳисобот йили фойдасининг ишлатилиши

Дебет 8710

Кредит 6610 – дивиденд ҳисобланганда

8520 – резерв капиталига ажратмага

8330 – устав капиталини кўпайтиришга

8720 – Ўтган йиллар зарари қопланганда

6410, 6520 – ўтган даврлар учун қўшимча ҳисобланган

солиқ ва тўловлар сўммаларига

4. Ҳисобот йили зарарларининг қопланиши

Дебет Кредит

8720 8710 – ҳисобот йили фойдаси ҳисобидан

8520 – резерв капитали ҳисобидан

8330 – устав капитали ҳисобидан

8800 – мақсадли тушум (дотация) ҳисобидан

9.6.Мақсадли тушумлар ҳисоби

Мақсадли тушумлар деганда корхонага (1) *турли манбалардан* (2) *турли мақсадларда* (3) *турли шартлар* билан келиб тушган маблағлар мажмуаси тушунилади.

Ушбу учта мезонларга жавоб берадиган мақсадли тушумларнинг асосий турлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади.

• **Грантлар** - бу корхонага қайтариб олинмаслик шарти билан давлат, нодавлат, халқаро ташкилот ва фондлардан аниқ мақсадлар учун келиб тушган моддий ва номоддий маблағлар мажмуаси. Ушбу маблағлар фақатгина катъий мақсадларга ишлатилиши лозим. 21-сон БҲМС га мувофиқ грантларнинг ҳисоби 8810 «Грантлар» счётида олиб борилади. Грантларнинг олинлиши ва келиб тушиши ушбу пассив счётнинг кредитида маблағларни акс эттиришга мўлжалланган счётларнинг (0110-0190, 0410-0490, 0610, 5810, 1010-1090, 2810, 2910-2990, 5010, 5110, 5210, 4890 ва бошқа счётлар) дебети бўйича корреспонденцияланган ҳолда акс эттирилади. Олинган грантларнинг ишлатилиши грантлар асосида фаолият кўрсатаётган нодавлат ташкилотларида 8810 «Грантлар» счётининг дебетида ва харажатлар счётларининг (2010, 2310, 2510, 9420, 9430 ва бошқалар) кредитида акс эттирилади. Хўжалик юритувчи корхоналарда олинган грантлар устав капиталига ва резерв капиталига қўшилиши мумкин. Бундай ҳолларда 8810 «Грантлар» счёти дебетланади ва 8300 «Устав капитали», 8530 «Бепул олинган мулк» счётлари кредитланади. Грантларнинг аналитик ҳисоби уларнинг турлари ва мақсадлари бўйича юритилади.

• **Субсидиялар** – бу корхонага унинг фаолиятини ривожлантириш мақсадида маълум бир шартларга кўра давлат томонидан пул ва моддий активлар билан берилган ёрдам сўммаси. Субсидияларнинг ҳисоби махсус 10-сон БҲМС «Давлат субсидияларининг ҳисоби ва давлат ёрдамини тавсифи», шунингдек, 21-сон БҲМСга асосланиб юритилади. Ушбу метёрий ҳужжатларга мувофиқ олинган субсидияларнинг келиб тушуши 8820 «Субсидиялар» счётининг кредитида маблағларни акс эттиришга мўлжалланган счётларнинг (0110-0190, 0410-0490, 0610, 5810, 1010-1090, 2810, 2910-2990, 5010, 5110, 5210, 4890 ва бошқа счётлар) дебети бўйича корреспонденцияланган ҳолда акс этти-

рилади. Олинган субсидиялар устав капиталига ва резерв капиталига қўшилиши мумкин. Бундай ҳолларда 8820 «Субсидиялар» счёти дебетланади ва 8300 «Устав капитали», 8530 «Бепул олинган мулк» счётлари кредитланади.

• **Аъзолик бадаллари** – бу жамиятнинг таъсис ҳужжатларига мувофиқ белгиланган аъзолик бадаллари суммаси. 21-сон БҲМСга мувофиқ аъзолик бадалларининг ҳисоби 8830 “Аъзолик бадаллари” счётининг кредитида ва пул маблағлари счётларининг (5010, 5110, 5210) дебитида акс эттирилади. Йиғилган аъзолик бадаллари жамиятнинг фаолиятини ривожлантиришга сарфланади. Жамият тугатилганда тўшланган аъзолик бадаллари унинг қарзларини қоплашга йўналтирилади.

• **Мақсадли фойдаланиш учун солиқ имтиёзлари** - бу давлат қонунлари асосида корхонани мақсадли вазифаларни бажариш учун солиқлардан озод этиш натижасида тўшланган маблағлар мажмуаси. Ушбу мақсадли тушумларнинг ҳисоби махсус Низомга, шунингдек 21-сон БҲМСга мувофиқ 8840 “Мақсадли ишлатишга доир солиқ имтиёзлари” счётида юритилади. Ушбу имтиёзларга эга ҳўжалик юритувчи субъектлар солиқларини Солиқ Кодекси ва уларга доир йўриқномалар асосида ҳисоблайдилар. Ҳисобланган солиқ суммаси корхона ихтиёрида қолдирилганда қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 6410 “Бюджетга тўловлар бўйича қарз (турлари бўйича)”

Кредит 8840 “Мақсадли ишлатишга доир солиқ имтиёзлари”

Солиқ имтиёзлари маълум муддатга берилган бўлса, ушбу муддат тугагач, бошқа ҳолларда эса ҳисобот йилининг охирида мақсадли ишлатишга доир берилган солиқ имтиёзлари корхонанинг резерв капиталига қўшилади ва унга қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 8840 “Мақсадли ишлатишга доир солиқ имтиёзлари”

Кредит 8530 “Бепул олинган мулк”

Солиқ имтиёзлари сифатида олинган мақсадли тушумларнинг аналитик ҳисоби солиқ тўловлари турлари бўйича олиб борилади.

• **Бошқа мақсадли тушумлар** - бу турли юридик ва жисмоний жахслардан маълум мақсадлар учун олинган маблағларнинг мажмуаси. Уларга, масалан, ота-оналарнинг болалар боғчаси учун тўловлари, бошқа корхоналардан тушган маблағлар ва бошқалар киради. 21-сон БҲМС га мувофиқ бошқа мақсадли тушумларнинг ҳисоби 8890 “Бошқа мақсадли тушумлар” счётининг кредитида ва

пул маблағлари счётларининг дебетида акс эттирилади. Ушбу счётнинг дебетида мақсадли тушумларнинг ишлатилиши акс эттирилади, масалан, хизмат қилувчи хўжаликларнинг харажатларининг бир қисми ушбу мақсадли тушумлар ҳисобидан қопланганда 8890 “Бошқа мақсадли тушумлар” счёти дебетланади ва 2710 “Хизмат қилувчи хўжалиklar” счёти кредитланади. Ишлатилмай қолинган бошқа мақсадли тушумлар корхоналарнинг резерв капиталига ёки бошқа даромадларига олиб борилади, яни:

Дебет 8890 “Бошқа мақсадли тушумлар”

Кредит 8530 “Бепул олинган мулк”, 9390 “Бошқа операцион даромадлар”

Бошқа мақсадли тушумларнинг аналитик ҳисоби уларнинг турлари ва манбалари бўйича юритилади.

9.7.Кутилаётган харажатлар ва тўловлар учун резервлар ҳисоби

Корхоналар ўзларининг яқин келажакда кутилаётган харажатлари ва тўловлари учун, масалан, жорий ва капитал таъмирлаш учун, ходимларга меҳнат таътили ҳисоблаш ва бошқалар учун резерв ташкил қилишлари мумкин. Бундай резервни ташкил этишдан асосий мақсад бўлиб кутилаётган харажат ва тўловларни ҳисобот йили ойлари бўйича тенг тақсимлаб бориш ҳисобланади. Резерв ташкил қилишнинг меъёрлари ва тартиби корхонанинг ҳисоб сиёсатида белгиланган бўлиши лозим. Ташкил этилган резерв корхонанинг харажатларига олиб борилади ва у қуйидаги бухгалтерия ёзуви билан акс эттирилади:

Дебет 2010,2310,2510,2710,9420,9430 (харажатни акс эттирувчи счётлар)

Кредит 8910 “Кутилаётган харажатлар ва тўловлар учун резервлар”

Резервнинг ишлатилиши 8910 “Кутилаётган харажатлар ва тўловлар учун резервлар” счётининг дебетида ва қилинган сарфларни акс эттирувчи счётларнинг (1010-1090, 6710,6520,6890,2310, 2510,2710 ва бошқалар) кредитида акс эттирилади. Ишлатилмай қолган резерв сўммаси ҳисоб сиёсатида кўзда тутилган тартибга кўра келгуси йилга ўтказилиши, шунингдек харажатларни камай-

тиришга олиб борилиши ёки корхона даромадига олиб борилиши мумкин, яъни:

Дебет 8910 “ Кутилаётган харажатлар ва тўловлар учун резервлар”

Кредит 2010,2310,2510,2710,9420,9430 ,9390

Резервларнинг аналитик ҳисоби уларнинг турлари бўйича юритилади.

Мавзу бўйича таянч атамалар

Устав капитали - бу корхонанинг таъсисчилари томонидан унга киритиладиган маблағлар мажмуаси, шунингдек, чиқарилган акцияларнинг номинал қийматидаги сўммалари йиғиндиси.

Эмиссия даромадн - бу корхона акцияларини сотиш ва номинал қийматлар ўртасида вужудга келган фарқ.

Резерв капитали – бу корхонанинг турли мақсадларларда ва турли манбалар эвазига шакллантирилган хусусий капиталининг бир тури.

Тақсимланмаган фойда – бу корхонанинг фаолият юритиш давларида тўпланиб келаётган ва тақсимланмасдан (ишлатилмасдан) қолинган фойдасидир.

Қопланмаган зарар – бу корхонанинг фаолият юритиш давларида тўпланиб келаётган ва ҳисобдан чиқарилмасдан қолинган зараридир.

Мақсадли тушумлар - турли манбалардан турли мақсадларда ва турли шартлар билан келиб тушган маблағлар мажмуаси.

Грантлар - бу корхонага қайтариб олинмаслик шарти билан давлат, нодавлат, халқаро таъкилот ва фондлардан аниқ мақсадлар учун келиб тушган моддий ва номоддий маблағлар мажмуаси.

Субсидиялар – бу корхонага унинг фаолиятини ривожлантириш мақсадида маълум бир шартларга кўра давлат томонидан пул ва моддий активлар билан берилган ёрдам сўммаси.

Аъзолик бадаллари – бу жамиятнинг таъсис ҳужжатларига мувофиқ белгиланган аъзолик бадаллари сўммаси.

Мақсадли фойдаланиш учун солиқ имтиёзлари - бу давлат қонунлари асосида корхонани мақсадли вазифаларни бажариш

учун солиқлардан озод этиш натижасида тўпланган маблағлар мажмуаси.

Мавзу бўйича назорат саволлари

Устав капитали нима ва унинг ҳисоби қандай юритилади?
Қўшилган капитал нима ва унинг ҳисоби қандай юритилади?
Резерв капитали нима ва унинг ҳисоби қандай юритилади?
Таксимланмаган фойда нима ва унинг ҳисоби қандай юритилади?
Мақсадли тушумлар нима ва унинг ҳисоби қандай юритилади?
Келгуси харажат ва тўловлар учун резервлар ҳисоби қандай юритилади?

Мавзу бўйича тест савол-жавоблари

1.Хусусий капитал – бу...

- а) корхонанинг айлانма активлари
- б) корхонанинг қарзлари
- в) олинadиган счёtlар
- г) корхонанинг мажбуриятлари чегириб ташлангандан сўнг қолган активлари

2.Қуйидагиларнинг қайси бири тўғри?

- а) Устав капитали таъсис бадалини киритилишига қараб шаклланади
- б) Устав капитали корхона таъсис этилган санада вужудга келади
- в) Устав капитали резерв сўммасига оширилади
- г) Устав капитали мажбуриятлар сўммасига камайтирилади

3.Қуйидагиларнинг қайси бири қўшилган капиталга олиб борилади?

- а) Таъсис бадали
- б) Инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар
- в) Таъсис бадалини киритишда вужудга келган курслар ўртасидаги фарқ
- г) Мулкни қайта баҳолашда вужудга келган қўшимча қиймат

4. Қуйидагиларни қайси бири резерв капиталига киритилади?

- а) Харидорларнинг воз кечган қарзи
- б) Ходимларнинг воз кечган қарзи
- в) Бепул келиб тушган мулк
- г) Бошқа ташкилотнинг кўрсатган молиявий ёрдами

5. Валюта курсларидаги ижобий фарқлар?

- а) Устав капиталини кўпайтиради
- б) Кўшилган капитални вужудга келтиради
- в) Резерв капиталига олиб борилади
- г) Юқоридаги жавобларнинг биронтаси ҳам тўғри эмас

6. Капиталнинг турларини акс эттирувчи счётлар

- а) транзит счётлардир
- б) доимий счётлардир
- в) актив счётлардир
- г) балансдан ташқари счётлардир

7. Сотиб олинган хусусий акциялар

- а) Резерв капиталини камайтиради
- б) Фойдани камайтиради
- в) Устав капиталини камайтиради
- г) Кўшилган капитални кўпайтиради

8. Қуйидагиларнинг қайси бири мақсадли тушумга кирмайди?

- а) Резерв капиталига ажратма
- б) Грант
- в) Субсидия
- г) Аъзолик бадаллари

9. Келгуси харажатлар ва тўловлар учун резерв

- а) Резерв капитали ҳисобидан шакллантирилади
- б) Тақсимланмаган фойда ҳисобидан шакллантирилади
- в) Корхона харажатларини кўпайтиради
- г) Мажбурий шакллантирилади

Х БОБ. МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ҲИСОБИ

10.1. Молиявий натижалар ҳисобининг вазифалари

Молиявий натижалар, деганда корхонанинг ҳисобот даврда эришган фойдаси ёки кўрган зарари тушунилади.

Ўзбекистон Республикасида корхоналар молиявий натижаларининг шаклланиши ва ҳисобга олиниши «Маҳсулот (иш, хизмат)-ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом»,¹³ шунингдек, 3-сон БҲМС «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот»¹⁴ ва 21-сон БҲМС «Бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»¹⁵ билан тартибга солинади.

Ушбу меъёрий ҳужжатларга мувофиқ корхоналар фаолияти молиявий натижаларини ифодаловчи фойда (зарар)лар қуйидаги кўрсаткичлар билан тавсифланади:

1. Сотишдан олинган фойда ёки зарар (Фс) ёки (Зс):

$$\text{Фс (Зс)} = \text{Ст} - \text{Тс, мос равишда}$$

$$\text{Фс} = \text{агар } \text{Ст} > \text{Тс}, \quad \text{Зс} = \text{агар } \text{Ст} < \text{Тс}$$

Бу ерда: Ст – соф тушум, Тс – сотиш таннарихи.

2. Асосий фаолиятдан олинган фойда ёки зарар (Фаф) ёки (Заф):

$$\text{Фаф (Заф)} = \text{Фс (Зс)} - \text{Дх} + \text{Бод}$$

Бу ерда: Дх- давр харажатлари; Бод – асосий фаолиятдан олинган бошқа операцион даромадлар.

3. Умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда ёки зарарлар (Фух) ёки (Зух):

$$\text{Фух (Зух)} = \text{Фаф (Заф)} + \text{Фмф} - \text{Змф}$$

Бу ерда: Фмф – молиявий фаолиятдан олинган фойда;

Змф - молиявий фаолиятдан кўрилган зарарлар

4. Солиқача фойда ёки зарарлар (Фст) ёки (Зст):

$$\text{Фст (Зст)} = \text{Фух (Зух)} + \text{Фф} - \text{ФЗ}$$

¹³ Ўз. Р. Вазирлар маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

¹⁴ Молия вазирининг 25.08.1998 й. 43-сон буйруғи билан тасдиқланган, АВ томонидан 27.08.1998 й. 484-сон билан рўйхатга олинган

¹⁵ Молия вазирининг 09.09.2002 й 103-сон буйруғи билан тасдиқланган ва АВ томонидан 23.10.2002 й. 1181-сон билан рўйхатга олинган

Бу ерда: Фд – фавкулотдаги фойда; Фз – фавкулотдаги зарарлар

1. Соф фойда ёки соф қопланмаган зарарлар (Сф) ёки (Сз):

$$\text{Сф (Сз)} = \text{Фет (Зет)} - \text{Фс (Яст)}$$

Бу ерда: Фс – фойда солиғи, Яст – ягона солиқ тўлови

Корхоналар фаолияти молиявий натижалари бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- корхона молиявий натижалари кўрсаткичларини тўғри туркумлаш ва гуруҳларга ажратиш;
- корхона молиявий натижалари кўрсаткичларини солиқ объекти сифатида тўғри шакллантириш;
- молиявий натижалар кўрсаткичларини ҳисоблаш тамойилига мувофиқ улар юз берган вақтдан бошлаб тан олиш ва тегшли счётларда акс эттириш;
- молиявий натижалар кўрсаткичларини молиявий ҳисоботда тўғри акс эттириш ва бошқалар.

10.2. Сотишдан олинган ялпи фойда (зарар)нинг ҳисоби

Корхоналарнинг сотишдан олинган ялпи фойдаси (зарари) арифметик йўл билан топиладиган кўрсаткич ҳисобланади. Ушбу кўрсаткични топиш учун сотишдан олинган даромадларни акс эттирувчи счётлар (9010,9020,9030)нинг кредитида тўпланган сўммалар 9910 «Якуний молиявий натижа» счётининг кредитига, шунингдек, сотиш таннаrxини акс эттирувчи счётлар (9110,9120,9130)нинг дебитида тўпланган сўммалар 9910 «Якуний молиявий натижа» счётининг дебитида қуйидаги ёзувлар орқали ўтказилади:

**сотишдан олинган даромадлар счётларининг ёпилишига:*

Дебет 9010 «Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар»;

Дебет 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»;

Дебет 9030 «Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлардан даромадлар»;

Кредит 9910 «Якуний молиявий натижа».

**сотиш таннаrxи счётларининг ёпилишига:*

Дебет 9910 «Якуний молиявий натижа».

Кредит 9110 «Сотилган тайёр маҳсулотлар таннаrxи»;

Кредит 9120 «Сотилган товарлар таннархи»;

Кредит 9130 «Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар таннархи».

Юқоридаги ўтказилган ёзувлар асосида 9910 «Якуний молиявий натижа» счётининг дебет ва кредит оборот сўмаларининг фарқи корхонанинг сотишдан олинган ялпи фойдаси ёки сотишдан кўрилган зарарини билдиради. Чунончи 9900 счётининг кредит обороти дебет оборотидан катта бўлса, у ҳисобот йилида корхона сотишдан фойдага, дебет обороти кредит оборотидан катта бўлса, у ҳолда корхона сотишдан зарар кўрган ҳисобланади.

Мисол: Айтайлик, корхонанинг сотишдан олган даромадлари ва сотиш таннархи қуйидагича:

***9010 «Тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар» - 500 000 000 сўм;**

*** 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар» - 200 000 000 сўм;**

***9030 «Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлардан даромадлар» - 300 000 000 сўм;**

***9110 «Сотилган тайёр маҳсулотлар таннархи» 400 000 000 сўм;**

***9120 «Сотилган товарлар таннархи» - 150 000 000 сўм;**

***9130 «Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар таннархи» - 220 000 000 сўм.**

Ушбу маълумотларга кўра корхонанинг сотишдан олган фойдаси 9910 «Якуний молиявий натижа» счёти бўйича қуйидагича аниқланади:

Счёт 9910 «Якуний молиявий натижа»

Дебет		Кредит	
Счёт	Сўмма	Счёт	Сўмма
9110	400 000 000	9010	500 000 000
9120	150 000 000	9020	200 000 000
9130	220 000 000	9030	300 000 000
Жами	770 000 000	Жами	1 000 000 000
Сальдо (зарар)		Сальдо (фойда)	230 000 000

10.3. Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ҳисоби

Корхоналар ўзининг асосий фаолиятдан турли бошқа даромадларни ҳам олишлари мумкин. 21-сон БХМСга мувофиқ бундай даромадлар қуйидаги счётларда ҳисобга олинади.

•**9310 “Асосий воситаларнинг чиқимидан олинган фойда”** – бу пассив ва вақтинчалик счётда корхоналар ўзларининг асосий воситаларини сотишдан ва бошқа чиқимларидан олган фойдасини ҳисобга олишда фойдаланадилар. Счётнинг кредитида олинган фойда йил мобайнида тўпланиб боради. Ушбу фойда асосий воситаларнинг сотиш (бериш) қийматидан уларнинг қолдиқ қийматини ва сотишдан олинган ҚҚС сўммасини айиргандан қолган сўммадан иборат бўлади. Масалан, бошланғич қиймати 50 000 000 сўмлик, жамланган эскириш қиймати 30 000 000 сўмлик автомобил 32 000 000 сўмга сотилди, дейлик. Сотишдан олинган ҚҚС суммаси ушбу ҳолда 2 000 000 сумни $[(32\,000\,000 - 20\,000\,000) * 20/120]$, сотишдан олинган фойда сўммаси эса – 10 000 000 сўмни (32 000 000-20 000 000-2 000 000) ташкил қилади. Ушбу фойда сўммаси дебет 9210 “Асосий воситаларнинг чиқими” счётда ва кредит 9310 “Асосий воситаларнинг чиқимидан олинган фойда” счётида акс эттирилади. Ҳисобот даври якунида ушбу 9310 счётнинг кредитида тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

•**9320 “Бошқа активларни чиқимидан олинган фойда”** - бу пассив ва вақтинчалик счётда корхоналар ўзларининг турли бошқа активларини, масалан, материалларини, хўжалик инвентарларини, номоддий активлари ва бошқа активларини сотишдан ва бошқа чиқимларидан олган фойдасини ҳисобга олишда фойдаланадилар. Счётнинг кредитида олинган фойда йил мобайнида тўпланиб боради. Ушбу фойда бошқа активларнинг сотиш (бериш) қийматидан уларнинг таннарини (қолдиқ қийматини) ва сотишдан олинган ҚҚС сўммасини айиргандан қолган сўммадан иборат бўлади. Масалан, таннари 500000 сўмлик материал 720000 сўмга сотилди дейлик. Сотишдан олинган ҚҚС сўммаси ушбу ҳолда 120 000 сумни $(720000 * 20/120)$, сотишдан олинган фойда сўммаси эса – 100 000 сўмни $(720000-500000-120000)$ ташкил қилади. Номоддий

активларни сотиндан (бериндан) олинган фойда худди асосий воситаларни сотиндагидек топилади. Бошқа активларни чиқимидан олинган фойда сўммаси дебет 9220 “Бошқа активларнинг чиқими” счёта ва кредит 9320 “Бошқа активларни чиқимидан олинган фойда” счётида акс эттирилади. Йил якунида 9320-счётнинг кредитида тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

•**9330 “Ундирилган жарималар, пеня ва устамалар”** - ушбу пассив ва вақтинчалик счётнинг кредитида турли хўжалик шартномалари шартларини бузилиши натижасида, шунингдек, кўрсатишган зарарларни қопланиши эвазига олинган даромад (фойда) сўммаси акс эттирилади. Бунда мос равишда жаримани келиб тушганлиги, ушланганлиги ёки ҳисобланганлигини акс эттирувчи счётлар дебетланади, масалан, 5010 “Касса”, 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”, 5210 “Валюта счёти”, 6710 “Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар”, 4860 “Даъволар бўйича келиб тушадиган счётлар” ва бошқа счётлар. Йил якунида 9330 счётнинг кредитида тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

•**9340 “Ўтган йиллар фойдаси”** - бу пассив ва вақтинчалик счётнинг кредитида ҳисобот йилда аниқланган ўтган йилларнинг фойдаси акс эттирилади. Бундай фойда бўлиб, масалан, муддатидан олдин ҳисобдан чиқариб юборилган дебиторлик қарзларнинг тикланган ёки келиб тушган сўммаси, ортиқча ҳисоблаб юборилган харажатларни камайтирилиши ва бошқалар ҳисобланади. Бунда, мос равишда, ўтган йиллар фойдасининг тикланганлигини кўрсатувчи счётлар дебетланади. Масалан, 5010 “Касса”, 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”, 5210 “Валюта счёти”, 4000 “Олинадиган счётлар” ва бошқа счётлар. Йил якунида 9340 счётнинг кредитида тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

•**9350 “Қисқа муддатли ижарадан олинган даромадлар”** – ушбу пассив ва вақтинчалик счётнинг кредитида қисқа муддатли ижарадан олинган даромад сўммаси 4820 “Қисқа муддатли ижара

бўйича олинадиган тўловлар” счёти билан корреспонденцияланган ҳолда акс эттирилади. Йил якунида 9350 счётнинг кредитида тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “ Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

•9360 “Кредиторлик ва депонентлик қарзларни ҳисобдан чиқарилишидан олинган даромадлар” – ушбу пассив ва вақтинчалик счётнинг кредитида муддатида (3 йилдан ошқ мударда) ундириб олинмаган қарзларни қорхона фойдасига ўтказишдан олинган даромадлар мос равишда кредиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар (6010,6110,6710,6720, 6910-6990 ва бошқалар) билан корреспонденцияланган ҳолда акс эттирилади. Йил якунида 9360 счётнинг кредитида тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “ Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

•9370 “Хизмат қилувчи хўжаликлардан олинган даромадлар” – ушбу пассив ва вақтинчалик счётнинг кредитида асосий фаолиятга хизмат қўрсатувчи хўжаликлардан (соғлиқни сақлаш бўлинимаси, сарторошхона, қутубхона, болалар боғчаси ва бошқа муассасалари, санаторийлар, ошхона, меҳмонхона, спорт комплекслари ва бошқалар) олинган даромадлар акс эттирилади. Бунда олинган ёки ҳисобланган даромадларни акс эттирувчи счётлар, масалан, 5010 “Касса”, 5110 “Ҳисоб-қитоб счёти”, 4890 “Бошқа дебиторларнинг қарзлари” ва бошқа счётлар дебетланади. Йил якунида 9370 счётнинг кредитида тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “ Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади

•9380 “Қайтарилмайдиган молиявий ёрдам” - ушбу пассив ва вақтинчалик счётнинг кредитида турли юридик ва жисмоний шахслардан қайтариб бермаслик шарти билан олинган молиявий ёрдам сўммалари акс эттирилади. Бунда олинган ёрдамнинг турини акс эттирувчи счётлар, масалан, 5010 “Касса”, 5110 “Ҳисоб-қитоб счёти”, 5210 “Валюта счёти” ва бошқа счётлар дебетланади. Йил якунида 9380 счётнинг кредитида тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “ Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади

• 9390 “Бошқа операцион даромадлар”- ушбу пассив ва вақтинчалик счётнинг кредитида юқорида келтирилган счётларга

олиб борилмаган бошқа операцион даромадлар, масалан, инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар, турли қоплама сўммалар ва бошқалар акс эттирилади. Бунда, мос равишда, ТМЗ ва пул маблағларини акс эттирувчи счётлар (0100,1000,2800,2900,5000 ва бошқалар) дебетланади. Йил якунида 9390 счётнинг кредитида тўшланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “ Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Корхоналарнинг асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларининг аналитик ҳисоби уларнинг турлари ва бошқа бошқарув учун зарур сегментлари бўйича олиб борилади.

10.4. Давр харажатларининг ҳисоби

Давр харажатлари – бу корхоналарнинг ҳисобот даврида ўз маҳсулоти (товар, иш, хизмат)ларини сотиш, шунингдек бошқарув ва бошқа операцион фаолиятига доир сарфларидир. Ушбу харажатлар корхоналарнинг маҳсулот (товар, иш, хизмат)ларни сотишдан олинган ялпи фойдаси ҳисобидан қопланади ва мос равишда асосий фаолиятдан олинган молиявий натижа (фойда ёки зарар)ни аниқлашда эътиборга олинади.

21-сон БҲМС га мувофиқ давр харажатлари ҳисоби қуйидаги счётларда олиб борилади:

• **9410 “Сотиш харажатлари”**- ушбу актив вақтинчалик (транзит) счётнинг дебетида йил мобайнида сотишга доир харажатлар (реклама харажатлари, сотиш билан боғлиқ ходимларнинг иш ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, амортизация харажатлари, транспортировка ва бошқа шу каби сотиш билан боғлиқ харажатлар) акс эттирилади. Ушбу счётда акс эттириладиган харажатларнинг аниқ турлари ва таркиби «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» ги Низомнинг «Сотиш харажатлари» номли бўлимида тўлиғича келтирилган. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебетида ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (5110,5010,6710,6520,6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади. Йил охирида 9410- счётнинг дебетида тўшланган сўмма унинг кредитига

ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебетиға ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

• **9420 “Маъмурий-бошқарув харажатлари”**- ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётининг дебетида йил мобайнида бошқарувға доир харажатлар (иш ҳақи, ижтимоий суғуртаға ажратмалар, амортизация харажатлари, сафар харажатлари, телефон алоқаси ва бошқа шу каби бошқарув билан боғлиқ харажатлар) акс эттирилади. Ушбу счётда акс эттириладиган харажатларнинг аниқ турлари ва таркиби «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» ги Низомнинг «Маъмурий-бошқарув харажатлари» номли бўлимида тўлиғича келтирилган. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётининг дебетида ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (0200, 0500, 1000, 5110, 5010, 6710, 6520, 6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади. Йил охирида 9420 счётининг дебетида тўпланган сўмма унинг кредитиға ва 9900 «Охирги молиявий натижа» счётининг дебетиға ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

• **9430 “Бошқа операцион харажатлар”** - ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётининг дебетида йил мобайнида сотиш ва бошқарувдан ташқари умум фаолиятға доир давр харажатлари (моддий ёрдам, компенсациялар, мол-мулк солиғи, ер солиғи, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, ер ости бойликларидан фойдаланганлик солиқ, мулкни сотишдан ва беришдан кўрилган зарарлар ва бошқа шу каби операцион харажатлар) акс эттирилади. Ушбу счётда акс эттириладиган харажатларнинг аниқ турлари ва таркиби «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» Низомнинг «Бошқа операцион харажатлар» номли бўлимида тўлиғича келтирилган. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётининг дебетида ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (1000, 5110, 5010, 6400, 6710, 6520, 6990, 9210, 9220 ва бошқа счётлар) акс эттирилади. Йил охирида 9430 счётининг дебетида тўпланган сўмма унинг кредитиға ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебетиға ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

10.5. Молиявий фаолиятдан олинган фойда (зарар)ларнинг ҳисоби

Корхоналар молиявий фаолиятдан олган фойдаси (зарари) ушбу фаолиятга доир даромад ва харажатлар ўртасидаги фарқ сўммасидан ташкил топади.

21-сон БҲМС га мувофиқ молиявий фаолиятдан олинган даромадлар куйидаги счётларда ҳисобга олинади:

- 9510 “Роялти кўринишидаги даромадлар”
- 9520 “Дивидендлар кўринишидаги даромадлар”
- 9530 “Фонзлар кўринишидаги даромадлар”
- 9540 “Валюта курслари фарқларидан олинган даромадлар”
- 9550 “Узоқ муддатли ижарадан олинган даромадлар”
- 9560 “Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар”
- 9590 “Молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар”

Ушбу пассив ва вақтинчалик счётларнинг кредитида номлари юқорида зикр этилган даромадларнинг турлари ҳисоблаш тамойилига мувофиқ акс эттирилади.

Роялти кўринишидаги даромадлар, деганда корхоналарнинг номоддий активларини, масалан, компьютерлар учун дастурлар таъминотини, лицензиялар ва бошқаларни ижарага беришдан ва ҳамкорликда фойдаланишдан олинган даромадлар тушунилади. Ушбу даромадларнинг ҳисобланиши 4850 “Олинадиган роялти” счётининг дебетида ва 9510 “Роялти кўринишидаги даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади. Йил охирида 9510 счётнинг кредитида тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Дивидендлар – бу акцияларга киритилган молиявий инвестициялар учун ҳисобланган даромад. Ушбу даромадни ҳисоблашга асос бўлиб акционерлик жамиятининг дивиденднинг ҳисобланганлиги тўғрисидаги ёзма хабарномаси ҳисобланади. Ушбу хабарномада жами ҳисобланган дивиденд сўммаси, ундан ушланган дивиденд солиғи сўммаси ва тўланадиган дивиденд сўммаси акс эттирилади. Агар хабарномада дивиденд солиғини ушланмаганлиги уқдирилган бўлса, у ҳолда ушбу солиқни дивиденд олган корхона

тўлаши лозим. Ҳисобланган дивиденд кўринишидаги даромадлар 4840 “Олинадиган дивидендлар” счётининг дебетиди ва 9520 “Дивиденд кўринишидаги даромадлар” счётининг кредитиди акс эттирилади. Йил охирида 9520 счётнинг кредитиди тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Фоизлар кўринишидаги даромадлар деганда бошқа юридик шахсларга берилган қарзлар ва кредитлар учун ҳисобланган фоизлар тушунилади. Ушбу фоизларнинг миқдори тузилган шартномалар асосида ҳисобланади. Фоиз кўринишидаги ҳисобланган даромадлар 4830 “Олинадиган фоизлар” счётининг дебетиди ва 9530 “Фоизлар кўринишидаги даромадлар” счётининг кредитиди акс эттирилади. Йил охирида 9530 счётнинг кредитиди тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Валюта курслари фарқларидан олинган даромадлар, деганда корхонанинг валюта счётида сақланаётган чет валютаси ва чет эл валютасидаги дебиторлик қарзлар бўйича ҳисобланган ижобий курс фарқлари тушунилади. Ушбу даромад ҳар ойнинг охирида 5210 “Мамлакат ичидаги валюта счётлари”, 5220 “Чет элдаги валюта счётлари”, 4000 “Олинадиган счётлар”, 4300 “Таъминотчи ва пудратчиларга берилган бўнақлар ҳисоби счётлари” ва бошқа чет эл валютасида ҳисоби юритилган дебиторлик қарзлар счётлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки эълон қилган курслар асосида ҳисобланади. Ҳисобланган ижобий курс фарқлари юқорида келтирилган счётларнинг дебетиди ва 9540 “Валюта курслари фарқларидан олинган даромадлар” счётининг кредитиди акс эттирилади. Йил охирида 9540 счётнинг кредитиди тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Узоқ муддатли ижарадан олинган даромадлар, деганда мулкни бир йилдан кўп муддатга ижарага беришдан олинган даромадлар тушунилади. Ушбу даромаднинг сўммаси тузилган лизинг (ижара) шартномаси асосида ҳисобланади. Ҳисобланган даромад сўммаси 4830 “Олинадиган фоизлар”, 6230 “Бошқа муддати узайтирилган даромадлар” счётларининг дебетиди ва 9550

“Узоқ муддатли ижарадан олинган даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади. Йил охирида 9550 счётнинг кредитида тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар, деганда узоқ ва қисқа муддатли инвестициялар қийматини ошириш натижасида вужудга келган даромадлар тушунилади. Бундай даромадлар қайта баҳолаш далолатномалари асосида ҳисобланади. Ҳисобланган даромад сўммаси 0600 “Узоқ муддатли инвестициялар ҳисоби счётлари”, 5800 “Қисқа муддатли инвестициялар ҳисоби счётлари”нинг дебетига ва 9560 “Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади. Йил охирида 9560-счётнинг кредитида тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Корхоналарнинг молиявий фаолиятдан олинган даромадларнинг аналитик ҳисоби уларнинг турлари ва бошқа бошқарув учун зарур сегментлари бўйича олиб борилади.

21-сон БҲМС га мувофиқ корхоналарнинг молиявий фаолиятга доир харажатлари ҳисоби куйидаги счётларда олиб борилади:

• **9610 “Ғоиз кўринишидаги харажатлар”**- ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебетига йил мобайнида олинган қарзлар ва кредитларга доир ҳисобланган харажатлар, шунингдек, узоқ муддатли ижара учун тўловлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебетига ва 6920 “Ҳисобланган ғоизлар” счётининг кредитида акс эттирилади. Йил охирида 9610 счётнинг дебетига тўпланган сўмма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебетига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

• **9620 “Валюта курс фарқларидан кўрилган зарарлар”**- ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебетига йил мобайнида баланснинг валюта моддаларини ифодаловчи счётларга доир операциялар бўйича курслар ўртасидаги салбий фарқлардан кўрилган зарарлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебетига ва бу зарарларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (4010,4310,5020,5210,5220,6010,6310 ва бошқа счётлар) акс эттирилади. Йил охирида 9620 счётнинг дебетига тўпланган

сўмма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебетига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

•**9630 “Қимматли қоғозларни чиқариш ва жойлаштириш бўйича харажатлар”** - ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётининг дебетига йил мабойнида акция ва бошқа қимматли қоғозларни чиқариш ва жойлаштириш билан боғлиқ харажатлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётининг дебетига ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитига (1000,5110,5010, 6710,6520,6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади. Йил охирида 9630 счётининг дебетига тўпланган сўмма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебетига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

•**9690 “Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар”**- ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётининг дебетига йил мабойнида корхонанинг молиявий фаолиятга доир бошқа харажатлари, масалан, молиявий инвестицияларни қайта баҳолашдан кўрилган зарарлар ва бошқа харажатлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётининг дебетига ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитига (0600,5800,6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади. Йил охирида 9690 счётининг дебетига тўпланган сўмма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебетига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

Мисол. Айтайлик, корхонанинг молиявий фаолиятга доир даромадлари ва харажатлари қуйидагича:

•**9520 “Дивидендлар кўринишидаги даромадлар”** -5 000 000 сўм;

•**9530 “Фоишлар кўринишидаги даромадлар”** – 2 500 000 сўм;

•**9540 “Валюта курслари фарқларидан олинган даромадлар”** 5 400 000 сўм;

•**9610 “Фоиш кўринишидаги харажатлар”**- 6 500 000 сўм;

•**9620 “Валюта курс фарқларидан кўрилган зарарлар”**- 2400 000 сўм.

Ушбу маълумотларга кўра корхонанинг молиявий фаолиятдан олган фойдаси 9910 «Якуний молиявий натижа» счёти бўйича қуйидагича аниқланади:

Счѐт 9910 «Якуний молиявий натижа»

Дебет		Кредит	
Счѐт	Сўмма	Счѐт	Сўмма
9610	6 500 000	9520	5 000 000
9620	2 400 000	9530	2 500 000
		9540	5 400 000
Жами	8 900 000	Жами	12 900 000
Сальдо (зарар)		Сальдо (фойда)	4 000 000

10.6. Фавкулотдаги фойда ва зарарларнинг ҳисоби

Фавкулотдаги фойда ва зарар, деганда корхонанинг одатий тусдаги молиявий-хўжалик фаолиятига доир бўлмаган, кутилмаган, режалаштириб бўлмайдиган фавкулотда ҳодисалар сабабли вужудга келадиган даромадлари ва харажатлари тушунилади. Ушбу тусдаги даромадлар ва харажатларнинг вужудга келиши негизида қуйидаги фавкулотда ҳодисалар ётади:

- * давлатчилик тизимини ўзгариши;
- * қонуларнинг ўзгариши;
- * табиий офатлар (ер силкиниши, ёнғин, тошқин ва бошқалар).

Фавкулотдада даромадлар ёки фойда сифатида тан олинини бўлган моддалар сирасига қуйидагилар киради:

- давлат тизимини ўзгариши ёки қонулар ўзгариши туфайли корхоналар фойдасига қолдирилган маблағлар;
- табиий офатлар (ер силкиниши, ёнғин, тошқин ва бошқалар) ва бошқа фавкулотда ҳодисалардан кўрилган зарарларни қоплаш учун олинган ёки ҳисобланган суғурта қопламалари, шунингдек, бошқа манбалардан келиб тушган маблағлар;
- фавкулотда ҳодисалар туфайли яроқсиз ва келгусида фойдаланиш мумкин бўлмаган активларни ҳисобдан чиқаришда олинган моддий бойликлар қиймати;
- бошқа фавкулотда даромадлар.

Фавкулотда зарарлар сифатида тан олинини керак бўлган моддалар сирасига қуйидагилар киради:

- давлат тизимини ўзгариши ёки қонунлар ўзгариши туфайли улар асосида корхоналар зарарлари сифатида тан олинган харажатлар;

- табиий офатлар (ер силкиниши, ёнғин, тошқин ва бошқалар) ва бошқа фавқулодда ҳодисалардан кўрилган зарарлар;

- фавқулодда ҳодисалар туфайли яроксиз ва келгусида фойдаланиш мумкин бўлмаган асосий воситалар ва бошқа моддий бойликлар қиймати;

- бошқа фавқулодда зарарлар.

21-сон БХМС га мувофиқ фавқулодда даромадларнинг ҳисоби 9710 “Фавқулодда фойда” счётининг кредитида ҳисобга олинади. Бунда фавқулодда олинган ёки ҳисобланган фойданинг турини кўрсатувчи счётлар

(0100, 0400, 0700, 1000, 2900 ва бошқа счётлар) дебетланади. Йил охирида 9710 счётнинг кредитида тўпланган сўмма унинг дебетига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

21-сон БХМС га мувофиқ фавқулодда зарарларнинг ҳисоби 9720 “Фавқулодда зарарлар” счётининг дебетига ҳисобга олинади. Бунда фавқулоддаги ҳодисалардан кўрилган зарарларни кўрсатувчи счётлар, масалан, 0100, 0400, 0700, 1000, 2900 ва бошқа счётлар кредитланади. Йил охирида 9720 счётнинг дебетига тўпланган сўмма унинг кредитига ва 9900 “Охирги молиявий натижа” счётининг дебетига ёзилади ва шу асосда у ёпилади.

10.7. Солиққача фойда (зарар) ва фойда солиғининг ҳисоби¹⁶

Ҳисобот йилнинг солиққача фойдаси (зарари)ни топиш барча даромад ва харажатларни 9910 “Охирги молиявий натижа” счётида акс эттириш ва ушбу счётнинг дебет ва кредит оборотлари сўммасини таққослаш йўли билан амалга оширилади. Жумладан, даромадларни акс эттирувчи барча счётлар (9010-9030, 9310-9390, 9510-9590, 9710)нинг кредитида тўпланган сўмма йил охирида 9900 счётнинг кредитига, харажатларни акс эттирувчи барча счётлар

¹⁶ Ушбу параграф мустақил тадқиқотчи Д.Д. Пашаходжаева билан ҳамкорликда ёзилди.

(9110-9130,9410-9430,9610-9690, 9720)нинг дебетида тўпланган сумма йил охирида 9900 счётининг кредитига, ўтказилади, яъни:

Дебет 9010-9030,9310-9390,9510-9590,9710 Кредит 9910

Дебет 9910 Кредит 9110-9190,9410-9430,9610-9690,9720

Агар, 9910 счётининг кредит обороти дебет оборотидан катта бўлса, у ҳисобот йилида корхона солиқчага фойдага, дебет обороти кредит оборотидан катта бўлса, у ҳолда корхона солиқчага зарарга эришган ҳисобланади.

Фойданинг солиққа тортилиши ва ундан «фойда солиғи» номли махсус солиқнинг ундирилиши ушбу солиққа бевосита алоқадор бўлган ҳамда унинг миқдор ва сифат жиҳатдан ифодаловчи кўрсаткичларни вужудга келишига олиб келди. Бу кўрсаткичларнинг айримлари фойда солиғини ҳисоблашга асос бўлса, бошқалари бевосита ушбу солиқнинг ҳисобланиши, тўланиши, корхона ихтиёрида қолдирилиши ва бошқа жиҳатларини ифодалайди. Айнан ушбу жиҳатлар фойда солиғини ҳисоблашга асос бўлувчи ҳамда ушбу солиқнинг кейинги тақдирини ифодаловчи кўрсаткичларни биргаликда олганда яхлит номдаги «фойда солиғи кўрсаткичлари», деб аташга асос бўлади.

Фойда солиғи кўрсаткичлари – бу фойда солиғини ҳисоблашга асос бўлувчи, шунингдек, унга доир ҳисобланган миқдор ва нисбий кўрсаткичлар мажмуасидир.

Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра фойда солиғини ҳисоблашга асос бўлувчи кўрсаткичларга фойда солиғини ҳисоб-китоб қилиш учун солиқчага фойда ёки зарарлар (Фст) ёки (Зст)дан ташқари яна иккита қуйидаги кўрсаткичлар киради ҳамда улар ҳисоблаш йўли билан топилади. Булар:

- **Солиққа тортиладиган фойда (Стф)**

$$\text{Стф} = \text{Жд} - \text{Жх} + \text{Стх} - \text{Ич}$$

Бу ерда: **Жд**- жами даромадлар;

Жх - жами харажатлар;

Стх – солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар

(чегирилмайдиган харажатлар)¹⁷;

Ич – инвестицион чегирмалар.

¹⁷ Ҳалқаро ҳисоб таълимотида ушбу харажатлар «доимий фарқлар» деб номланади

•**Солиққа тортиладиган база (Стб)** – бу солиққа тортиладиган фойдадан имтиёз сифатида чегириб ташланадиган харажатларни айиргандан кейин қоладиган фойда сўммаси, яъни :

$$\text{Стб} = \text{Стф} - \text{И} - \text{Нсд}$$

Бу ерда : **И** – жами имтиёзлар;

Нсд- Ноль ставка қўлланиладиган солиқ тўловчилар фойдаси.

Солиқ кодексига мувофиқ (297-304-моддалар) солиқ тўловчи юридик шахсларнинг жами даромади улар томонидан Ўзбекистон Республикасидаги ва унинг ҳудудидан ташқаридаги манбалардан ҳисобот (солиқ) даври мобайнида олинган барча даромадлардан иборатдир.

Жами даромад қўшилган қиймат солиғини ва акциз солиғини инобатга олмаган ҳолда аниқланади.

Жами даромадга ҳар қандай шаклда ва (ёки) ҳар қандай фаолиятдан олинishi лозим бўлган даромадлар, хусусан, қуйидаги даромадлар киради:

- 1) товарларни (хизматларни) реализация қилишдан олинган даромад;
- 2) кредит (қарз, микрокредит ва бошқа молиявий операциялар) бўйича мукофот тарзидаги даромад;
- 3) суғурта, қайта суғурта ташкилотининг суғурта, қайта суғурта қилиш шартномалари бўйича даромади;
- 4) РЕПО операциялари бўйича даромад;
- 5) қимматли қозғалар ва (ёки) муддатли битимларнинг молиявий воситаларига доир операциялар бўйича олинган даромад;
- 6) асосий воситаларнинг ва бошқа мол-мулкнинг чиқиб кетишидан олинган даромад;
- 7) молиявий ижара (лизинг) шартномасига биноан мол-мулкни бериш бўйича пул мукофоти тарзидаги даромад;
- 8) мол-мулкни мулк ижарасига (ижарага) беришдан олинган даромад, бундан молиявий ижара (лизинг) мустасно;
- 9) роялти;
- 10) текин олинган мол-мулк (олинган хизматлар);
- 11) инвентаризация натижасида аниқланган ортиқча товар-моддий захираларнинг ва бошқа мол-мулкнинг қиймати тарзидаги даромад;

12) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда мажбуриятларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромад, бундан илгари чегириб ташланмаган харажатларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар мустасно;

13) талаб қилиш ҳуқуқидан ўзгачанинг фойдасига воз кечиш шартномаси бўйича олинган даромад;

14) илгари чегириб ташланган харажатлар ёки зарарларнинг ўрнини қоплаш тарзидаги даромад;

15) хизмат кўрсатувчи ҳўжаликлардан олинадиган даромад;

16) биргаликдаги фаолиятда иштирок этишдан олинган даромад;

17) қарздор томонидан эътироф этилган ёхуд қарздор томонидан суднинг қонуний кучга кирган ҳужжати асосида шартнома мажбуриятларини бузганлик учун тўланиши лозим бўлган жарималар, пенялар ва бошқа санкциялар, шунингдек зарарларнинг (зиёнини) ўрнини қоплаш сўммалари;

18) курсдаги ижобий фарқ;

19) дивидендлар ва фоизлар;

20) ишончли бошқарув муассиси томонидан мол-мулкни ишончли бошқаришдан олинган даромад;

21) шакллантирилиш харажатлари Солиқ Кодексининг 44 ва 45-бобларида белгиланган тартибда ва шартларда харажатлар таркибига қабул қилинган, қайта тикланган заҳиралар сўммалари;

22) акциядор, иштирокчи юридик шахс фойдасига ўз улушининг (улуши бир қисмининг) қийматини олишдан воз кечган тақдирда, мазкур юридик шахснинг устав фонди (устав капитали) камайиши муносабати билан олган даромад;

23) қорхонани мол-мулк мажмуи сифатида сотишдан олинган даромад;

24) нархларга тузатишлар киритиш туфайли олинган даромад;

25) назорат қилинадиган чет эл компаниясининг фойда тарзидаги даромади;

26) алоҳида ҳисоби мавжуд бўлмаган ва (ёки) улардан мақсадли фойдаланилмаган мақсадли маблағлар тарзидаги даромад (бундан бюджет тўғрисидаги қонун ҳужжатлари нормалари қўлланиладиган бюджет маблағлари мустасно);

27) юқоридаги бандларга киритилмаган бошқа даромадлар.

Даромадлар солиқ тўловчи томонидан олинган даромадларни тасдиқловчи бирламчи ҳужжатлар ва бошқа ҳужжатлар, шу жумладан, электрон ҳужжатлар, шунингдек, солиқни ҳисобга олишга доир ҳужжатлар асосида аниқланади.

Жами даромад ушбу бўлим мақсадларида пул натура шаклида ва (ёки) бошқа шаклларда келиб тушган барча тушумлардан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Солиқ тўловчи томонидан олинган, киймати чет эл валютасида ифодаланган даромадлар киймати миллий валютада ифодаланган даромадлар билан биргаликда ҳисобга олинади.

Солиқ кодексига мувофиқ (305-317-моддалар) солиқ тўловчи юридик шахсларнинг **жами харажатлари** улар томонидан Ўзбекистон Республикасида ҳам, унинг ҳудудидан ташқарида ҳам ҳисобот (солиқ) даври давомида амалга оширилган (қўрилган), асосланган ва ҳужжатлар билан тасдиқланган **чиқимларидан** иборат. **Асосланган харажатлар**, деганда баҳоси пул шаклида ифодаланган, иқтисодий жиҳатдан ўзини оклаган чиқимлар тушунилади. Ҳар қандай чиқимлар, башарти улар ҳеч бўлмаганда қуйидаги шартлардан бирига мувофиқ келган тақдирда, иқтисодий жиҳатдан ўзини оклаган **чиқимлар**, деб эътироф этилади:

1) даромад олишга қаратилган фаолиятни амалга ошириш мақсадида қилинган бўлса;

2) шундай тадбиркорлик фаолиятини сақлаб туриш ёки ривожлантириш учун зарур бўлса ёхуд хизмат қилса ва харажатларнинг тадбиркорлик фаолияти билан алоқаси аниқ асосланган бўлса;

3) қонун ҳужжатларининг қоидаларидан келиб чиқса.

Ҳужжатлар билан тасдиқланган харажатлар, деганда қуйидаги ҳужжатлар билан тасдиқланган чиқимлар тушунилади:

1) Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ расмийлаштирилган ҳужжатлар;

2) тегишли харажатлар амалга оширилган чет давлат ҳудудидида қўлланиладиган тартибга мувофиқ расмийлаштирилган ҳужжатлар;

3) бошқа шаклда расмийлаштирилган, шу жумладан, хизмат сафари тўғрисидаги буйруқ, йўл ҳужжатлари, шартномага мувофиқ кўрсатилган хизмат ҳақидаги ҳисобот билан расмийлаштирилган ҳужжатлар.

Солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган (чегирилмайдиган) харажатлар, деганда корхонада объектив ва субъектив сабабларга кўра вужудга келган, бироқ қонун ҳужжатларига кўра солиққа ториладиган фойдани камайтиришга олиб борилиши мумкин бўлмаган харажатлар тушунилади. Бундай харажатлар сирасига республикамизнинг янги таҳрирдаги Солиқ кодексига мувофиқ (317-модда «Чегириб ташланмайдиган харажатлар») қуйидаги харажатлар киради:

1) қонун ҳужжатларига мувофиқ ваколатли орган томонидан белгиланган моддий қимматликларнинг табиий камайиши нормаларидан, улар мавжуд бўлмаганда эса, солиқ тўловчи томонидан белгиланган нормалардан ортиқча товарлар йўқолиши;

2) умумий овқатланиш корхоналарига ёки бошқа ташкилотларга жойларни текин бериш харажатлари, ушбу корхоналар ва ташкилотлар учун коммунал хизматларнинг қийматини тўлаш;

3) солиқ тўловчининг жисмоний шахснинг моддий наф тарзидаги даромадлари ҳисобланган харажатлари;

4) дала (сафар) таъминоти, ходимнинг шахсий автотранспортидан хизмат мақсадларида фойдаланганлик учун қонун ҳужжатларида белгиланган нормалардан ортиқча тўловлар;

5) пенсияларга устамалар ва қўшимча тўловлар;

6) кўрсатилган моддий ёрдам;

7) хайрия ёрдами тарзида берилган маблағлар, бундан меценатлик кўмагини кўрсатиш учун йўналтирилган маблағлар мустасно;

8) қонун ҳужжатларида назарда тутилган нормалардан ортиқча тарзда атроф-муҳитни ифлослантирганлик ва чиқиндилар жойлаштирилганлик учун компенсация тўловлари;

9) лойиҳалар ва қурилиш-монтаж ишларидаги камчиликларни, объект ёнидаги омборга ташиб келтирилгунига қадар юз берган бузилишлар ва деформацияларни бартараф этишга доир харажатлар, коррозияга қарши муҳофазадаги нуқсонлар туфайли тафтиш ўтказиш (асбоб-ускуналарни қисмларга ажратиш) харажатлари ҳамда ушбу харажатларнинг ўрнини камчиликлар, бузилишлар ёки зарарлар учун жавобгар бўлган маҳсулот етказиб берувчи ёки бошқа хўжалик юритувчи субъектлар ҳисобидан қоплаш имкони бўлмаган миқдордаги бошқа шунга ўхшаш харажатлар;

10) айбдорлари аниқланмаган талон-тарож қилишлар ва камомадлардан ёки айбдор тараф ҳисобидан зарур сўмаларнинг ўрнини қоплаш имкони бўлмаган тақдирда қўрилган зарарлар;

11) бошқа шахслар учун тўланган солиқлар;

12) солиқ текширувлари натижалари бўйича қўшимча ҳисобланган солиқлар ва йиғимлар;

13) солиқ тўловчининг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ бўлмаган тадбирларга (соғлиқни сақлашга оид, спорт ва маданий тадбирлар, дам олишни ташкил этиш ҳамда бошқа шунга ўхшаш тадбирларга) доир харажатлари, бундан тадбирларни ўтказишга доир мажбуриятлар қонун ҳужжатлари билан солиқ тўловчининг зиммасига юклатилган ҳоллар мустасно;

14) касаба уюшмалари қўмиталарига ёрдам кўрсатиш;

15) маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган хизматлар (шаҳарларни ва шаҳарчаларни ободонлаштириш бўйича хизматлар, қишлоқ хўжалигига ёрдамлаштириш ва хизматларнинг бошқа турлари) кўрсатганлик учун қилинган харажатлар;

16) солиқ солинмайдиган даромад олиш билан боғлиқ харажатлар;

17) ҳақиқатда хизматлар кўрсатмасдан, товарларни жўнатмасдан туриб амалга оширилган операциялар бўйича харажатлар, агар бундай факт суднинг қонуний кучга кирган қарори билан аниқланган ва унда ушбу харажатларни амалга оширган солиқ тўловчининг номи кўрсатилган бўлса;

18) даромад олишга қаратилган фаолият билан боғлиқ бўлмаган харажатлар, агар қонун ҳужжатларига мувофиқ бундай харажатларни амалга ошириш мажбурияти солиқ тўловчининг зиммасига юклатилмаган бўлса;

19) бюджет тизимига киритилиши лозим бўлган (киритилган) пенялар, жарималар ва бошқа санкциялар;

20) сотиб олишга, ишлаб чиқаришга, қурилишга, монтаж қилишга, ўрнатишга доир ва амортизация қилинадиган активларнинг қийматига қўшиладиган бошқа харажатлар, шу жумладан қўшимча қуриш, қўшимча жиҳозлаш, реконструкция қилиш, модернизация қилиш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ҳолларида амалга ошириладиган, амортизация чегирмалари воситасидаги харажатлар жумласига киритиладиган харажатлар;

21) солиқ тўловчининг амортизация қилинмайдиган мол-мулкнинг бошланғич қийматиغا бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ киритиладиган харажатлари;

22) чегирмалар жумласига киритиш нормалари белгиланган харажатларнинг мазкур нормалар қўлланилган ҳолда ҳисоблаб чиқарилган чегирманинг энг юқори сўммасидан ортиқ бўлган сўмма;

23) шакллантирилиши ушбу бўлимда ва (ёки) қонун ҳужжатлари талабларида назарда тутилмаган заҳираларга, заҳира фондлари ва бошқа фондларга ажратмалар, бундан Солиқ Кодекснинг 315, 316 ва 326-моддаларида назарда тутилган нормалар доирасидаги харажатлар мустасно;

24) солиқ тўловчи томонидан ҳисобланган дивидендлар сўммалари;

25) солиқ тўловчи томонидан бошқа шахсларнинг фойдасига тўланадиган ихтиёрий суғурта бадаллари;

26) солиқ тўловчи томонидан солиқ солиш мақсадларида харажатлар, деб эътироф этиладиган харажатларнинг сўммасидан ортиқча ҳисобланган фоизлар ва айрим чиқимлар;

27) текин берилган мол-мулкнинг (хизматларнинг) қиймати ва бундай бериш билан боғлиқ бўлган (шу жумладан қўшилган қиймат солиғи сўммаси киритилган) харажатлар, бундан Ўзбекистон Республикаси Президентининг ёки Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра мол-мулкни ўтказиш, шунингдек, телекоммуникация тармоқларидаги тезкор-қидирув тизимининг техник воситаларини ўтказиш ва улардан фойдаланиш бўйича хизматлар кўрсатиш мустасно;

28) ишончли бошқарув муассисининг ишончли бошқарув шартномасини бажариш билан боғлиқ бўлган харажатлари, агар ишончли бошқарув шартномасига кўра муассис наф олувчи бўлмаса;

29) нотижорат ташкилотларига ва халқаро ташкилотларга тўланадиган бадаллар, йиғимлар ва бошқа тўловлар, бундан бундай бадалларни, йиғимларни ва бошқа тўловларни тўлаш қонун ҳужжатларида (шу жумладан, чет давлатларнинг қонун ҳужжатларида) назарда тутилган ва (ёки) ушбу бадалларни, йиғимларни ва бошқа тўловларни тўлаган солиқ тўловчилар томонидан фаолиятни амалга оширишнинг шarti ёхуд мазкур ташкилотлар томонидан солиқ тўловчилар ўз фаолиятини юритиши

учун зарур хизматлар тақдим этишнинг шарти бўлган ҳоллар мустасно;

30) солиқ тўловчи томонидан ташкил этилган захира маблағлари ҳисобига амалга оширилган харажатлар, агар бундай захираларни ташкил этишга доир харажатлар ушбу Кодексадa ёки бошқа қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда чегирмалар жумласига киритилган бўлса;

31) мол-мулк нархининг пасайиш (қадрсизланиш) сўммалари;

32) оддий ширкат шартномаси доирасида шериклар (иштирокчилар) томонидан шартнома шерикларининг (иштирокчиларининг) умумий мулкдаги улушни қайтариш ёки бундай мол-мулкни бўлиш чоғида кўрилган зарарлар;

33) солиқ тўловчиларнинг консолидациялашган гуруҳи иштирокчиси томонидан ушбу гуруҳнинг масъул иштирокчисига солиқни (бўнак тўловларини, жорий тўловларни, пеняларни, жарималарни) ушбу Кодексадa солиқ тўловчиларнинг консолидациялашган гуруҳи учун белгиланган тартибда тўлаш учун берилган пул маблағлари, шунингдек, солиқ тўловчилар консолидациялашган гуруҳининг масъул иштирокчиси томонидан шу гуруҳнинг иштирокчисига ушбу солиқ тўловчилар консолидациялашган гуруҳи бўйича тўланиши лозим бўлган солиқ (бўнак тўловлари, жорий тўловлар, пенялар, жарималар) сўммаси аниқлаштирилиши муносабати билан берилган пул маблағлари;

34) товар-моддий қимматликларни яроқсизлиги сабабли (сақлаш муддати ўтганлиги, жисмоний ва (ёки) маънавий эскирганлиги, шунга ўхшаш бошқа сабабларга кўра) ҳисобдан чиқаришдан кўрилган зарарлар, бундан фавқулодда ҳолатлар (табiiй офат, ёнгин, авария, йўл-транспорт ҳодисаси ва ҳоказолар) оқибатида кўрилган зарарлар мустасно);

35) муддати ўтган ва кечиктирилган кредитлар (қарзлар) бўйича муддатли қарз учун кредит шартномасида назарда тутилган ставкалардан ортиқча фоизлар;

36) ҳўжалик шартномалари шартларини бузганлик учун тўланган ёки тан олинган жарималар, пенялар ва санкцияларнинг бошқа турлари.

Солиқ тўловчилар солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган ушбу харажатларни Солиқ кодексида келтирилган тартибга мувофиқ

харажатларни ҳисобга олишга мўлжалланган счётлар (2010, 2310, 2510, 9410, 9420, 9430, 9600)да акс эттирилган маълумотлар асосида мустақил аниқлашлари, улар сўммасини фойда солиғи ҳисоб-китоби-нинг алоҳида сатрида ҳамда унинг 2- иловасида кўрсатишлари лозим.

Инвестицион чегирмалар - бу корхоналар томонидан солиқ солинадиган фойдани камайтириш мақсадида фойдаланиши мумкин бўлган харажатлар тури. Ушбу чегирмани маҳсулотлар ишлаб чиқариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида фойдаланиладиган асосий воситалар ва номоддий активларга нисбатан қўллаш мумкин. Республикамиз Солиқ кодексининг “Инвестициявий чегирма” номли 308-моддасига мувофиқ бизнес юритиш ва фойда олиш билан боғлиқ бўлмаган, шунингдек, маъмурий ёки ижтимоий-маданий мақсадларда фойдаланиладиган асосий воситалар ва номоддий активлар бўйича харажатларнинг капитализациясига инвестициявий чегирма назарда тутилмаган. Чунончи, бошқарув мақсадларидаги хизмат машиналари ва бино-иншоотларни харид қилиш, қуриш, реконструкциялаш ва кенгайтиришга сарфлар бўйича инвестицион чегирма қўлланилмайди.

Инвестициявий чегирма амортизация харажати, деб эътироф этилади.

Инвестициявий чегирма қуйидаги миқдорда қўлланилади:

1) янги технологик ускуналар қийматининг, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва (ёки) технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш харажатларининг ва (ёки) ахборот тизимларини яратишга доир инвестиция лойиҳалари доирасида маҳаллий ишлаб чиқаришнинг дастурий таъминотини сотиб олишга йўналтириладиган маблағлар сўммаларининг 10 фоизи миқдорида;

2) ишлаб чиқаришни янги қурилиш шаклида кенгайтиришга, ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган бинолар ва иншоотларни реконструкция қилишга йўналтириладиган маблағлар сўммасининг 5 фоизи миқдорида.

Инвестициявий чегирма янги технологик ускунани ишга тушириш амалга оширилган ёхуд ўз ишлаб чиқаришини модернизация қилиш, техник ва (ёки) технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш амалга оширилган, ишлаб чиқариш янги қурилиш шаклида кенгайтирилган, ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган бинолар ва иншоотларни реконструкция қилиш амалга оширилган,

лаборатория тестларини ва синовларини ўтказиш учун комплекслар, ахборот тизимларини яратиш бўйича инвестиция лойиҳалари доирасида маҳаллий ишлаб чиқаришнинг дастурий таъминоти сотиб олинган ҳисобот (солик) даврида қўлланилади.

Инвестициявий чегирмани қўллаш мақсадларида:

1) товарларни (хизматларни) ишлаб чиқариш жараёнида солиқ тўловчи томонидан фойдаланиладиган, чиқарилган кундан эътиборан уч йилдан кўп бўлмаган муддат ўтган машиналар, аппаратлар, қурилмалар, механизмлар янги технологик ускуналар деб эътироф этилади;

2) асосий воситаларнинг технологик ёки хизматга оид мўлжалланилган мақсадини ўзгартиришга, уларнинг унумдорлигини оширишга ёки бошқа сифат хусусиятларини яхшилашга қаратилган ишлар модернизация қилиш, деб эътироф этилади;

3) илғор техника ва (ёки) технологияни жорий этиш асосида асосий воситаларнинг ёки уларнинг айрим қисмларининг техник-иқтисодий кўрсаткичларини ошириш, ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштириш, маънан эскирган ва жисмонан ишдан чиққан ускуналарни янги, нисбатан мақсулдор ускуналарга алмаштиришга доир комплекс тадбирлар техник ва (ёки) технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш деб эътироф этилади. Техник ва (ёки) технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш ишлаб чиқаришларнинг янгиларини барпо этиш ва амалдагиларини кенгайтиришни ҳам ўз ичига олади;

4) ишлаб чиқаришни такомиллаштириш ҳамда унинг техник-иқтисодий кўрсаткичларини ошириш билан боғлиқ бўлган ҳамда ишлаб чиқариш қувватларини кўпайтириш, товарлар (хизматлар) сифатини яхшилаш ва (ёки) уларнинг номенклатурасини ўзгартириш мақсадида реконструкция қилиш лойиҳаси бўйича амалга ошириладиган, товарлар ишлаб чиқариш ёки хизматлар кўрсатиш учун фойдаланиладиган, мавжуд биноларни ва иншоотларни қайта қуриш ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган биноларни ва иншоотларни реконструкция қилиш деб эътироф этилади;

5) товарлар ишлаб чиқариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида фойдаланиш мақсадида янги биноларни ва иншоотларни қуриш ишлаб чиқаришни янги қурилиш шаклида кенгайтириш, деб эътироф этилади.

Республикамиз Солиқ кодексига ҳамда Президентимизнинг қарорларига мувофиқ фойда солиғи бўйича қатор имтиёзлар назарда тутилган. Улар сирасига қуйидагилар киради:

*экология, соғломлаштириш ва хайрия жамғармаларига, маданият, соғлиқни сақлаш, меҳнат органлари, жисмоний тарбия ва спорт муассасаларига, таълим муассасаларига, маҳаллий давлат ҳокимиятига жамғармаларига, маданият, соғлиқни с-ўзи бошқариш органларига бериладиган бадаллар, ҳомийлик ва хайрия тариқасидаги маблағлар сўммасига, бироқ солиқ солинадиган фойданинг икки фоизидан кўп бўлмаган миқдорда (ҳақиқатдаги харажатлар бўйича, бироқ солиқ солинадиган фойда сўммасининг 2 фоизидан кўп бўлмаган миқдорда);

*инвестицияларга йўналтириладиган маблағлар сўммасига, бироқ солиқ солинадиган фойда сўммасининг сўмمانинг 30 фоизидан кўп бўлмаган миқдорда. Ушбу имтиёз сўммасининг ҳисоб-китоби фойда солиғи ҳисоб-китобига 4-илова сифатида тақдим этилади;

*солиқ солинадиган фойдани ўтган солиқ даврларида олинган зарар сўммасига камайтирилиши, ушбу имтиёз сўммасининг ҳисоб-китоби фойда солиғи ҳисоб-китобига 7-илова сифатида тақдим этилади;

* норматив-ҳуқукий ҳужжатлар асосида фойда солиғи бўйича белгиланган бошқа имтиёзлар.

Республикамиз Солиқ кодексига мувофиқ (337-модда) қуйидаги субъектлар ва фаолият турлари фойда солиғи ноль ставкада тўланади:

- ўзи ишлаб чиқарган ўз қишлоқ хўжалиғи маҳсулотини реализация қилишдан олинган фойда бўйича Солиқ Кодексининг 57-моддасида назарда тутилган мезонларга жавоб берувчи қишлоқ хўжалиғи товар ишлаб чиқарувчилари ва балиқ хўжалиғи корхоналари;

- ижтимоий соҳада фаолиятни амалга оширувчи солиқ тўловчилар;

- қўшимча манбалардан даромадлар олувчи бюджет ташиқлотлари;

- товарларни (ишларни) экспортга реализация қилишдан олинган фойда;

- ягона иштирокчилари ногиронлиғи бўлган шахсларнинг жамоат бирлашмалари бўлган ва умумий ходимлар сониди

ногиронлиги бўлган шахслар камида 50 фоизни ташкил этадиган ва ногиронлиги бўлган шахсларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш жамғармаси меҳнатга ҳақ тўлаш умумий фондининг камида 50 фоизини ташкил этадиган солиқ тўловчилар;

-Ўзбекистон Республикаси Халқ банки томонидан фуқароларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларидаги маблағлардан фойдаланишдан олинадиган даромадлар.

Фойда солиғи бўйича ҳисобланган кўрсаткичлар - бу солиқнинг ҳисобланган, бюджетга ўтказиб берилган ва берилмаган, қонун ҳужжатларига мувофиқ тўлов муддати узайтирилган ёки корхона ихтиёрида имтиёз сифатида қолдирилган, жорий йилда фойданинг ишлатилиши ёки муддати узайтирилган харажатлар сифатида тан олинган сўммаларини ифодаловчи миқдор кўрсаткичлар мажмуаси.

Ҳисобланган фойда солиғи (Нф) суммаси – бу корхонанинг солиққа тортиладиган база суммасини (**Стб**) солиқ меъёрига (**См**) кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш йўли билан топилган сўмма, яъни:

$$\text{Нф} = \text{Стб} * \text{См} : 100\%$$

Ҳисоб-китоб асосида ҳисобланган фойда солиғи сўммаси бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9810 «Даромад(фойда) солиғи бўйича харажатлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Корхонани бюджетга фойда солиғи бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Ҳисобот даври охирида 9800 счётнинг дебетига тўпланган солиқ тўловларининг сўммалари унинг кредитига ва 9910 “Якуний молиявий натижа” счётининг дебетига акс эттирилади ва шу асосда фойданинг ишлатилиши ҳисоби счётлари ёпилади.

10.8.Ҳисобот йилининг соф фойдаси (зарари) ва уни тақсимланишининг ҳисоби

9910 “Якуний молиявий натижа” счётига фойданинг ишлатилиши ҳисоби счётини, яъни 9800 счётни ёпилиши билан

корхонанинг ҳисобот йил якуни бўйича соф фойдаси (қопланмаган зарари)ни аниқлаш имкони бўлади. Бунинг учун 9910 “Якуний молиявий натижа” счётининг дебет ва кредит обороти таққосланади. Ушбу счётининг кредит оборотини дебет оборотдан катта бўлиши корхонанинг соф фойдасини, кредит оборотдан дебет оборотини катта бўлиши корхонанинг қопланмаган соф зарарини билдиради.

Аниқланган соф фойда сўммаси 9910 “Якуний молиявий натижа” счётининг дебетига ва 8710 “Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” счётининг кредитига ўтказилади. Йил якуни бўйича зарар билан чиқилган бўлса, ушбу зарар сўммаси 9900 “Якуний молиявий натижа” счётининг кредитига ва 8710 “Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” счётининг дебетига ўтказилади. Ушбу ёзув билан 9910 “Якуний молиявий натижа” счёти тўлиғича ёпилади.

Ҳисобот йили охирида 8710 “Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” счётида акс эттирилган соф фойда (қопланмаган зарар) тақсимланиши ёки тақсимланмай қолиши мумкин. Бундай тақсимотни амалга ошириш корхонанинг мулкӣ ва ташкилий шаклига бевосита боғлиқ ҳисобланади.

Ўртоқчилик жамиятларида, масалан, маъсулияти чекланган жамиятларда, кўпма корхоналарда, хусусий корхоналарда, уларнинг устави ва таъсис шартномалари талабларидан келиб чиққан ҳолда ҳисобот йилнинг соф фойдаси (қопланмаган зарари) таъсисчилар йиғилишининг қарорига асосан тақсимланиши ёки тақсимланмасдан корхона ихтиёрида жамланган фойда (қопланмаган зарар) ҳисобига қолдирилиши мумкин. Бу типдаги корхоналарда таъсисчилар йиғилиши қарорига асосан ҳисобот йили охирида уни соф фойдасини тақсимлаш қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

- *Таъсисчиларга дивиденд (фоиъ) кўринишида бўлинган соф фойда сўммасига*

Дебет 8710 “Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)”

Кредит 6610 “Тўланадиган дивидендлар”

- *Корхонанинг резерв капиталига ажратма сўммасига*

Дебет 8710 “Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)”

Кредит 8520 “Резерв капитали”

• *Ҳисобот йилнинг тақсимланмай қолинган соф фойдаси ўтган йилларнинг жамланган фойдасига қўшилса:*

Дебет 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)”

Кредит 8720 “Жамланган фойда (қопланмаган зарар)”

Агар ўртоқчилик жамияти ҳисобот йили якуни бўйича зарар билан чиққан бўлса, ушбу зарар сўммаси 8720 “Жамланган фойда (қопланмаган зарар)” счётининг дебетига ўтказилади, яъни:

Дебет 8720 “Жамланган фойда (қопланмаган зарар)”

Кредит 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)”

Шундай қилиб, ўртоқчилик жамиятларида ҳисобот йилнинг охирида унинг ҳисобот йили соф фойдаси тўлиғича тақсимланганда 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” счёти тўлиғича ёпилади ва ушбу счёт қолдиққа эга бўлмайди.

Аксарият ўртоқчилик жамиятларида, шунингдек, акционерлик жамиятларида 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” счётида тўпланган фойда ёки зарар сўммаси акционерлар ва таъсисчиларнинг йил якуни бўйича келгуси йилда ўтказиладиган йиғилиш қарори асосида тақсимланади. Бундай йиғилишлар акционерлик жамиятлари томонидан, одатда, келгуси йилнинг 1 май ойигача ўтказилади. Шу сабабли акционерлик жамиятларида 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” счётида тўпланган фойда ёки зарар сўммаси келгуси йилга қолдиқ сифатида ўтказилади, у фақат ҳисобот йили фойдаси (зарари) тақсимланган ойда ёпилади.

Мавзу бўйича таянч атамалар

Молиявий натижалар - бу корхонанинг ҳисобот даврда эришган фойдаси ёки кўрган зарари.

Сотишдан олинган ялпи фойда (зарар) – бу сотишдан олинган даромаддан сотилган маҳсулот, товар, иш ва хизматлар таннариhini айиргандан кейин ҳосил бўлган сўмма.

Асосий фаолиятдан олинган фойда (зарар) – бу сотишдан олинган ялпи фойда устига асосий фаолиятдан олинган бошқа

даромадларни қўшиш ва давр харажатларини айиришдан кейин ҳосил бўлган сўмма.

Умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда (зарар) – бу асосий фаолиятдан олинган молиявий натижага молиявий фаолиятга доир даромадларни қўшиш ва молиявий фаолиятга доир харажатларни айиришдан кейин ҳосил бўлган сўмма.

Солиқ тўлагунгача фойда (зарар) - умумхўжалик фаолиятидан олинган молиявий натижага фавқулоддаги фойдани қўшиш ва фавқулоддаги зарарларни айиришдан кейин ҳосил бўлган сўмма.

Фойда солиғи кўрсаткичлари – бу фойда солиғини ҳисоблашга асос бўлувчи, шунингдек унга доир ҳисобланган миқдор ва нисбий кўрсаткичлар мажмуасидир.

Жами даромади – бу солиқ тўловчи юридик шахслар томонидан Ўзбекистон Республикасидаги ва унинг ҳудудидан ташқаридаги манбалардан ҳисобот (солиқ) даври мобайнида олинган барча даромадлар.

Жами харажатлари – бу солиқ тўловчи юридик шахслар томонидан Ўзбекистон Республикасида ҳам, унинг ҳудудидан ташқарида ҳам ҳисобот (солиқ) даври давомида амалга оширилган (кўрилган), асосланган ва ҳужжатлар билан тасдиқланган чиқимлари.

Асосланган харажатлар - бу баҳоси пул шаклида ифодаланган, иқтисодий жиҳатдан ўзини оқлаган чиқимлар.

Ҳужжатлар билан тасдиқланган харажатлар – бу Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ расмийлаштирилган тегишли ҳужжатлар билан тасдиқланган чиқимлар.

Солиқ солиш базасига қайта қўшилладиган (чегирилмайдиган) харажатлар – бу деганда корхонада объектив ва субъектив сабабларга кўра вужудга келган, бироқ қонун ҳужжатларига кўра солиққа тортиладиган фойдани камайтиришга олиб борилиши мумкин бўлмаган харажатлар.

Инвестицион чегирмалар - бу корхоналар томонидан солиқ солинадиган фойдани камайтириш мақсадида фойдаланиши мумкин бўлган харажатлар тури.

Фойда солиғи бўйича ҳисобланган кўрсаткичлар - бу солиқнинг ҳисобланган, бюджетга ўтказиб берилган ва берилмаган, қонун ҳужжатларига мувофиқ тўлов муддати узайтирилган ёки корхона ихтиёрида имтиёз сифатида қолдирилган, жорий

йилда фойданинг ишлатилиши ёки муддати узайтирилган харажатлар сифатида тан олинган сўммаларини ифодаловчи миқдор кўрсаткичлар мажмуаси.

Соф фойда (зарар) – бу солиқ тўлагунгача фойда (зарар)дан фойда солиғи ёки ягона солиғ тўловини сўммасини айиришдан ҳосил бўлган сўмма.

Роялти кўринишидаги даромадлар - корхоналарнинг номоддий активларини, масалан, компьютерлар учун дастурлар таъминотини, лицензиялар ва бошқаларни ижарага беришдан ва ҳамкорликда фойдаланишдан олинган даромадлари.

Дивидендлар – бу акцияларга киритилган молиявий инвестициялар учун ҳисобланган даромад.

Фоишлар кўринишидаги даромадлар - бошқа юридик шахсларга берилган қарзлар ва кредитлар учун ҳисобланган фоишлар.

Валюта курслари фарқларидан олинган даромадлар - корхонанинг валюта счётида сақланаётган чет валютаси ва чет эл валютасидаги дебиторлик қарзлар бўйича ҳисобланган ижобий курс фарқлари.

Мавзу бўйича назорат саволлари

1. Молиявий натижа нима ва у қандай кўрсаткичлар билан ифодаланади?
2. Сотишдан олинган ялпи фойда нима ва унинг ҳисоби қандай юритилади?
3. Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ҳисоби қандай юритилади?
4. Молиявий фаолиятдан фойда (зарар)лар ҳисоби қандай юритилади?
5. Солиққача фойда нима ва унинг ҳисоби қандай юритилади?
6. Соф фойда қандай топилади унинг ҳисоби қандай юритилади?
7. Ҳисобот йили тақсимланмаган фойдаси ҳисоби қандай юритилади?
8. Ўтган йиллар ва ҳисобот йил фойдаси тақсимланиши ҳисоби қандай юритилади?

Мавзу бўйича тест савол-жавоблари

1. Қуйидагиларнинг қайси бири тўғри?

а) Сотишдан олинган фойда – бу даромад ва давр харажатлари ўртасидаги фарқ

б) Сотишдан олинган фойда – бу сотишдан олинган даромад ва сотиш таннарни ўртасидаги фарқ

в) Сотишдан олинган фойда – бу сотишдан олинган ялпи тушум ва ҚҚС ўртасидаги фарқ

г) Сотишдан олинган фойда – бу сотиш таннарни ва давр харажатларининг йиғиндиси

2. Сотишдан олинган даромад – 1 000 000 000 сўм, сотиш таннарни 500 000 000 сўм, давр харажатлари – 300 000 000 сўм, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар – 50 000 000 сўм, дивидендлар – 10 000 000 сўм, тўланган фойзлар – 30 000 000 сўм, ижобий курс фарқи 15 000 000 сўм, солиқ базасига қайта қўшиладиган харажатлар – 60 000 000 сўм, солиқ бўйича имтиёзлар – 20 000 000 сўм. Асосий фаолиятдан олинган фойда сўммасини топинг

а) 200 000 000 сўм

б) 250 000 000 сўм

в) 300 000 000 сўм

г) 315 000 000 сўм

3. 2-тестда келтирилган шартлар асосида корхонанинг молиявий фаолият натижаси нимадан иборат ва унинг сўммасини топинг

а) Фойда, 5 000 000 сўм

б) Фойда, 10 000 000 сўм

в) Зарар, 5 000 000 сўм

г) Зарар, 30 000 000 сўм

4. 2-тестда келтирилган шартлар асосида корхонанинг сотишдан олинган молиявий натижаси нимадан иборат ва унинг сўммаси қанча?

а) Зарар, 500 000 000 сўм

б) Фойда, 1 00 000 000 сўм

в) Фойда, 500 000 000 сўм

г) Фойда, 200 000 000 сўм

5. 2-тестда келтирилган шартлар асосида корхонанинг умумхўжалик фаолиятидан олинган молиявий натижаси нимадан иборат ва унинг сўммаси қанча?

- а) Фойда, 250 000 000 сўм б) Зарар, 245 000 000 сўм
в) Фойда, 260 000 000 сўм г) Фойда, 245 000 000 сўм

6. Фойда ва зарарларни акс эттирувчи счётлар

- а) Актив счётлардир б) Доимий счётлардир
в) Пассив счётлардир г) Балансдан ташқари счётлардир

7. 2-тестда келтирилган шартлар асосида корхонанинг солиққа тортилгунча бўлган молиявий натижаси нимадан иборат ва унинг сўммаси қанча?

- а) Фойда, 250 000 000 сўм б) Зарар, 245 000 000 сўм
в) Фойда, 260 000 000 сўм г) Фойда, 245 000 000 сўм

8. 2-тестда келтирилган шартлар асосида корхонанинг солиққа тортиладиган фойдаси сўммаси қанча?

- а) 245 000 000 сўм б) 305 000 000 сўм
в) 290 000 000 сўм г) 285 000 000 сўм

9. 2-тестда келтирилган шартлар асосида корхонанинг фойда солиққа тортиладиган базасининг сўммаси қанча?

- а) 245 000 000 сўм б) 305 000 000 сўм
в) 290 000 000 сўм г) 285 000 000 сўм

10. 2-тестда келтирилган шартлар асосида корхонанинг фойда солиғи сўммаси 12 фонзлик миқдорда қанча сўммани ташкил қилади?

- а) 29 400 000 сўм б) 34 800 000 сўм в) 36 600 000 сўм г) 34 200 000 сўм

11. 2-тестда келтирилган шартлар асосида корхонанинг соф фойдаси қанча сўммани ташкил қилади?

- а) 215 600 000 сўм б) 270 200 000 сўм
в) 253 400 000 сўм г) 210 800 000 сўм.

XI БОБ. ҲИСОБОТЛАРНИ ТУЗИШ ВА ТАҚДИМ ЭТИШ

11.1. Молиявий ҳисоботнинг мазмуни ва таркиби

Ҳўжалик юритувчи субъектларда ҳисоб жараёнининг охириги босқичи бўлиб ҳисобот ҳисобланади.

Ҳисобот – бу маълум даврдаги молиявий ҳўжалик фаолияти кўрсаткичларини пул бирлигида белгиланган шакл ва мазмунда ифодалаш усули.

Молиявий ҳисобот – бу корхона ва ташкилотларнинг молиявий-ҳўжалик фаолияти кўрсаткичларини ўзида мужассамлаштирган ҳисобот шакллари мажмуаси.

Молиявий ҳисобот давлат аҳамиятига молик бухгалтерия ҳужжатлари тизими ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида молиявий ҳисоботнинг турлари, таркиби, шакллари, тайёрланиши ва тақдим этилиши Молия Вазирлиги томонидан белгиланган Қоидалар ва Низомга мувофиқ амалга оширилади.

Ушбу ҳужжатларга асосан молиявий ҳисобот чораклик, ярим йиллик ва йиллик ҳисоботларга бўлинади. Уларда маълумотлар йил бошидан ўсиб бориш тартибида кўрсатилади ва мос равишда чораклик, ярим йиллик, тўққиз ойлик ва йиллик фаолият натижаларини кўрсатади.

Молиявий ҳисоботлар шаклларини тўлдириш тартибига мувофиқ молиявий ҳисоботнинг таркиби ҳисобот даврлари бўйича ўз ичига қуйидаги ҳисобот шаклларини олади:

Ҳисобот турлари	Ҳисобот шакллари
I. Йиллик	1-сонли шакл «Бухгалтерия баланси» 2-сонли шакл «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» 4-сонли шакл «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот» 5-сонли шакл «Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот»
I. Ярим йиллик	1.1-сонли шакл «Бухгалтерия баланси» 2.2-сонли шакл «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» 3.4-сонли «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот»
III. Чораклик	1.1-сонли шакл «Бухгалтерия баланси» 2.2-сонли шакл «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот»

Йиллик молиявий ҳисоботга куйидаги иловалар қилинади:

- Молиявий-ҳўжалик фаолияти кўрсаткичларига таъсир қилган омилларни ўзида баён этувчи тушунтириш хати ва ҳисоботнинг айрим моддалари бўйича тавсифли жадваллар;

- Молиявий ҳисобот бўйича олинган ҳолис аудиторлик ҳулосаси

- Молиявий ҳисоботни кўриб чиқиш якунлари ва соф фойдани тақсимлаш бўйича қарор;

- Келгуси йил учун ҳисоб сиёсати.

Кичик бизнес корхоналарида молиявий ҳисобот шакллари фақат йил якуни бўйича тузилади.

Молиявий ҳисоботнинг барча шакллари уч қисмдан иборат бўлади:

- **Титул қисми** – унда ҳисоботнинг номи, корхонанинг номи, адреси, банк реквизитлари, турли белгилари бўйича берилган статистик кодлари кўрсатилади.

- **Асосий қисм** – унда ҳисоботи берилаётган ҳисоб объектига доир йўл-маъlumотлар кўрсатилади.

- **Расмийлаштириш қисми** - унда корхона раҳбари ва бош ҳисобчисининг фамилияси, исми-шарифи, ҳисобот тузилган сана кўрсатилади. Шунингдек ушбу қисмга маълумотларни тўғрилиги ҳамда раҳбар ва бош ҳисобчининг имзоларини тасдиқлашга гувоҳлик берувчи корхона муҳри қўйилади.

Молиявий ҳисоботнинг реаллигига корхона раҳбари жавоб беради.

Молиявий ҳисоботни тузишда ҳисобот санаси бўлиб ҳисобот даврининг энг охириги календар куни ҳисобланади.

Ҳисобот даври бўлиб куйидагилар ҳисобланади:

- Ҳисобот йилида тўлиқ янги ташкилий ўзгаришларсиз ишлаган корхоналар учун – ҳисобот йилнинг 1 январидан шу йилнинг 31 декабр кунининг охиригача олинган давр.

- Ҳисобот йилида тузилган корхоналар учун – ташкил топган кунидан ҳисобот йилнинг 31 декабр кунининг охиригача бўлган давр, 1 октябрдан кейин ташкил топган корхоналар учун – ташкил топган кундан бошлаб кейинги йилнинг 31 декабр кунининг охиригача бўлган давр.

•Хисобот йилида ўз фаолиятини тугатган корхоналар учун – *хисобот йилнинг бошидан тугатилган кунгача бўлган давр.*

Молиявий ҳисоботда маълумотлар минг сўм ҳисобида яхлитланган ҳолда кўрсатилади. Унда тасдиқланган қондаларга мувофиқ маълумотларни ўчириш, бузиб тўғрилаш ҳоллари бўлмаслиги шарт.

Молиявий ҳисобот қуйидаги инстанцияларга мажбурий ҳолда топширилади:

- Солиқ идорасига;
- Банкка;
- Статистика органига.

Юқори ташкилоти бўлган корхоналар молиявий ҳисоботини унга топширишлари лозим.

Молиявий ҳисоботлар тасдиқланган Низомга мувофиқ юқорида номлари зикр этилган органларга қуйидаги муддатларда топширилиши лозим:

•Чораклик ҳисоботлар –*чоракдан кейинги ойнинг 25 санасигача бўлган муддатда;*

•Йиллик ҳисоботлар – *кейинги йилнинг 15 февралигача бўлган муддатда, қўшма корхоналар эса –кейинги йилнинг 15 мартигача бўлган муддатда.*

•Вазирликлар –*кейинги йилнинг 1 апрелигача бўлган муддатда.*

11.2. Бухгалтерия балансини тузиш

Бухгалтерия баланси (1-сон шакл) ҳисобот даврининг боши ва охирига ҳўжалик юритувчи субъектларнинг активлари ва уларнинг ташкил топиш манбаларининг ҳолатини пулда акс этувчи ҳисобот шаклидир. Бухгалтерия балансини тузиш учун жорий давр якунлангач қуйидаги ишлар амалга оширилиши лозим:

•Бош китобда очилган барча синтетик сўётлар ёпилади, яъни уларнинг дебет ва кредит оборотлари сўммалари жамланади ва охириги қолдиқлари топилади;

•Бош китобда очилган синтетик сўётларнинг бош қолдиғи, дебет обороти, кредит обороти ва охириги қолдиғининг уларга очилган аналитик сўётларнинг (журнал-ордерлар, қайдномалар, мемориал-

ордерлар, карточкалар ва бошқалар) йиғма маълумотлари (мос равишда бош қолдиқ, дебет оборот, кредит оборот, охириги қолдиқ) билан уйғунлиги таъминланади. Бундай уйғунликнинг бўлмаслиги хўжалик операцияларини бухгалтерия ҳисоби счётларида акс эттиришда хатоликларга йўл қўйилганлигидан дарак беради. Уйғунликни таъминлаш учун счётларга ёзувлар аналитик счётлар бўйича қайта текширилиб чиқилиши лозим, тегишли ҳолларда аниқликга эришиш учун ўзаро ҳисоб-китобларнинг ҳолати таққослама далолатномалар билан расмийлаштирилади.

• Барча моддий бойликларни акс эттирувчи счётлар бўйича ҳисоб маълумотларини аниқлиги ва ишончилигини таъминлаш мақсадида уларнинг давр охиридаги ҳолати инвентаризация қилинади. Бу, айниқса, пул маблағларига, товар-моддий бойликларга, шунингдек ҳисоб-китобларга бевосита тааллуқлидир. Ҳисобот даври охиригача икки-уч ой олдин муддатда инвентаризациядан ўтказилган моддий бойликлар, масалан, асосий воситалар, номоддий активлар, тугалланмаган қурилиш ишлари, бўйича инвентаризациядан кейинги маълумотлар ҳужжатлар асосида қайта қўриб чиқилади.

• Бош китобда очилган синтетик счётлар бўйича йиғма оборот қайдномаси тузилади, унда учта жуфт тенгликни (актив ва пассив счётлар бўйича мос равишдаги дебет ва кредит бош қолдиқлар, дебет ва кредит оборотлар, шунингдек дебет ва кредит охириги қолдиқлар сўмаларининг тенглиги) мавжудлиги текширилади.

Юқорида келтирилган ишлар амалга оширилгач, бевосита бухгалтерия ҳисоби счётларининг охириги қолдиқ маълумотлари бухгалтерия балансининг тегишли моддаларига оид қондага мувофиқ ўтказилади. Компьютерлаштирилган бухгалтерия ҳисоби шароитида счётларнинг маълумотлари асосида бухгалтерия баланси автоматик тарзда шаклланади. Бунинг учун компьютер хотирасида счётлар ва баланс моддалари ўртасидаги боғлиқлик классификатори, шунингдек бундай боғлиқлик асосида баланс моддаларини шакллантириш алгоритмлари ва дастурий таъминоти мавжуд бўлиши лозим.

Бухгалтерия балансини тузиш унинг тасдиқланган шаклида келтирилган реквизитларни тўлдириш, шунингдек, унинг ҳар бир моддаси қаршисига тегишли счётларнинг давр охиридаги қолдиқ сўм-

маларини минг сўм ҳисобида ёзиш орқали амалга оширилади. Сўммаси мавжуд бўлмаган моддалар қаршисига чизикча қўйилади. Баланс моддаларининг сўммалари иккита бўлим, бўлимлар ичида эса алоҳида гуруҳлар бўйича жамланади ва улар балансинг алоҳида сатрларида кўрсатилади. Иккита бўлим бўйича жамланган сўммалар балансинг охириг сатрида қўшиб ёзилади, ушбу сўмма “баланс валотаси”, деб аталади ва у корхонанинг барча активларининг ва барча пассивларининг умумий сўммасини ифодалайди.

Бухгалтерия балансининг охирида алоҳида жадвал кўринишида балансдан ташқари счётларда ҳисобга олинадиган қимматликларнинг давр боши ва охирига мавжудлиги тўғрисида маълумотлар берилади.

Бухгалтерия балансининг сатрлари қондага мувофиқ қуйидаги тартибда тўлдирилади:

Сатр коди	Сатрининг номи	Сатрни тўлдириш тартиби
АКТИВ		
I УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАР		
010	Асосий воситаларнинг бошланғич (қайта тиклаш) қиймати	Асосий воситалар ҳисоби учун мўлжалланган 0110-0190 ва 0310 счётларнинг охириг дебет қолдиқ суммалари жамланади ва топишган умумий сумма акс эттирилади
011	Асосий воситаларнинг жамланган эскириш сўммаси	Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби учун мўлжалланган 0210-0299 счётларнинг охириг кредит қолдиқ суммалари жамланади ва топишган умумий сўмма акс эттирилади
012	Асосий воситаларнинг қолдиқ (баланс) қиймати	010-сатр сўммасидан 011-сатр суммасини айлриш йўли билан топилади
020	Номоддий активларнинг бошланғич (қайта тиклаш) қиймати	Номоддий активлар ҳисоби учун мўлжалланган 0410-0490-счётларнинг охириг дебет қолдиқ суммалари жамланади ва топишган умумий сўмма акс эттирилади
021	Номоддий активлар	Номоддий активларнинг эскириши ҳи-

	нинг жамланган эскириш сўммаси	соби учун мўлжалланган 0510-0590 сўмларнинг охириги кредит қолдиқ суммалари жамланади ва топилган умумий сўмма акс эттирилади
022	Номоддий активларнинг қолдиқ (баланс) қиймати	020-сатр сўммасидан 021-сатр сўммасини айлриш йўли билан топилади
030	Узоқ муддатли инвестициялар, жами	040,050,060,070,080-сатрларнинг суммаларини қўшиш йўли билан топилади
040	Қимматли қоғозлар	Қимматли қоғозларга киритилган инвестициялар ҳисоби учун мўлжалланган 0610 сўмнинг дебет қолдиқ суммаси акс эттирилади
050	Шўъба хўжалик жамиятларига инвестициялар	Шўъба хўжалик жамиятларига киритилган инвестициялар ҳисоби учун мўлжалланган 0620 сўмнинг дебет қолдиқ сўммаси акс эттирилади
060	Қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар	Қарам хўжалик жамиятларига киритилган инвестициялар ҳисоби учун мўлжалланган 0630 сўмнинг дебет қолдиқ ссммаси акс эттирилади
070	Чет эл капиталли мавжуд бўлган корхоналарга инвестициялар	Чет эл капиталли мавжуд корхоналарга киритилган инвестициялар ҳисоби учун мўлжалланган 0640 сўмнинг дебет қолдиқ суммаси акс эттирилади
080	Бошқа узоқ муддатли инвестициялар	Бошқа узоқ муддатли инвестициялар ҳисоби учун мўлжалланган 0690 сўмнинг дебет қолдиқ суммаси акс эттирилади
090	Ўрнатилмаган асбоб-ускуналар	Ўрнатилмаган асбоб-ускуналар ҳисоби учун мўлжалланган 0710 ва 0720 сўмларнинг дебет қолдиқлари суммалари йиғиндиси акс эттирилади
100	Капитал қуйилмалар	Капитал қуйилмалар ҳисоби учун мўлжалланган 0810-0890 сўмларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси акс эттирилади
110	Узоқ муддатли	Узоқ муддатли (бир йилдан ортиқ)

	дебиторлик қарзлар	дебиторлик қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 0910-0940 счётларнинг дебет қолдиқлари суммалари йиғиндиси акс эттирилади
111	Шундан: муддати ўтгани	Маълумот тариқасида 0910-0940 счётларда акс эттирилган узоқ муддатли дебиторлик қарзларнинг охириги тўлов муддати кейин 90 кундан ортиқ вақтда келиб тупмаган қисми акс эттирилади
120	Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар	Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар (фойда солиғи, дисконт ва чегирмалар бўйича, шунингдек, бошқа муддати узайтирилган харажатлар) ҳисоби учун мўлжалланган 0950-0990 счётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
130	1-бўлим бўйича жами	012,022,030,090,100,110,120-сатрлар сўммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
II ЖОРИЙ АКТИВЛАР		
140	Товар-моддий захиралар, жами	150,160,170,180-сатрлар суммалари йиғиндиси кўрсатилади
150	Ишлаб чиқариш захиралари	Материаллар ва бошқа ишлаб чиқариш захиралари ҳисоби учун мўлжалланган 1000,1100,1500,1600-счётларнинг дебет қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади
160	Тугалланмаган ишлаб чиқариш	Асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини акс эттиришга мўлжалланган 2000,2100,2300,2700-счётларнинг дебет қолдиқлари сўммалари йиғиндиси кўрсатилади
170	Тайёр маҳсулот	Тайёр маҳсулотлар ҳисоби учун мўлжалланган 2810-2890 счётларнинг дебет қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
180	Товарлар	Товарлар ҳисоби учун мўлжалланган 2910-2990 счётларнинг дебет

		қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади
190	Келгуси давр харажатлари	Келгуси давр харажатлари (ижара, хизматлар, обуна ва шу каби бошқа келгуси даврга тааллуқли харажатлар) ҳисоби учун мўлжалланган 3110-3190 счётларнинг дебет қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади
200	Кечиктирилган харажатлар	Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар (фойда солиғи, дисконт ва чегирмалар бўйича, шунингдек, бошқа муддати узайтирилган харажатлар)нинг жорий қисмини ҳисоби учун мўлжалланган 3210-3290- счётларнинг дебет қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади
210	Дебиторлар, жами	220,230,240,240,250,260,270,280,290,300,310- сатрлар суммалари йиғиндиси кўрсатилади
211	Шундан, муддати ўтгани	Маълумот тариқасида дебиторлик қарзларнинг муддати ўтиб кетган қисми (90 кундан ортиқ муддатда тўланмаган қисми) кўрсатилади
220	Буюртмачилар ва харидорларнинг қарзи	Харидор ва буюртмачилардан келиб тушадиган счётларни акс эттиришга мўлжалланган 4000 – счётнинг дебет қолдиқ сўммасидан шубҳали резервлар ҳисоби учун мўлжалланган 4900 счётнинг кредит қолдиқ сўммаси айиришдан кейин қолган сўмма кўрсатилади
230	Алоҳида ажратилган бўлинмаларнинг қарзи	Корхонанинг алоҳида бўлинмалари (филиаллари, ваколатхоналари)нинг қарзларини акс эттиришга мўлжалланган 4110-счётнинг дебет қолдиқ сўммаси кўрсатилади
240	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзи	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзларини акс эттиришга мўлжалланган 4120- счётнинг дебет қолдиқ сўммаси кўрсатилади

250	Ходимларга берилган бўнақлар	Ходимларга иш ҳақи, хизмат сафарлари, умумхўжалик мақсадларида берилган бўнақлар ҳисоби учун мўлжалланган 4210-4290 счётларнинг дебет қолдиқлари сўммалари йиғиндиси кўрсатилади
260	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга ўтказилган бўнақларнинг ҳисоби учун мўлжалланган 4310-4390 счётларнинг дебет қолдиқлари сўммалари йиғиндиси кўрсатилади
270	Бюджетта солиқ ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари	Бюджетта солиқлар ва йиғимлар бўйича ўтказилган бўнақлар ҳисоби учун мўлжалланган 4410-счётнинг дебет қолдиқ сўммаси кўрсатилади
280	Мақсадли давлат жамғармалари ва суғурталар бўйича бўнақ тўловлари	Мақсадли давлат жамғармалари ва суғурталар бўйича бўнақ тўловларининг ҳисоби учун мўлжалланган 4510-4530 счётларнинг дебет қолдиқлари сўммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
290	Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзи	Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзларини ҳисоби учун мўлжалланган 4610-счётнинг дебет қолдиқ сўммаси кўрсатилади
300	Ходимларнинг бошқа операциялар бўйича қарзи	Ходимларнинг бошқа операциялар (олинган кредит ва қарзлар, камомадлар ва бошқа операциялар) бўйича қарзлари ҳисоби учун мўлжалланган 4710-4790 счётларнинг дебет қолдиқлари сўммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
310	Бошқа дебиторлик қарзлари	Ушбу сатрда юқоридаги сатрларга кирмай қолган бошқа дебиторлик қарзларни (фонизлар, дивидендлар, роялти, ижара тўловлари, жарималар ва бошқалар бўйича дебиторлик қарзлар) акс эттиришга мўлжалланган 4810-4890 счётларнинг дебет

		қолдиқлари суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
320	Пул маблағлари, жами	
330	Кассадаги пул маблағлари	Кассадаги миллий ва чет эл валюталари ҳисоби учун мўлжалланган 5010 ва 5020 счётларнинг дебет қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади
340	Ҳисоблашиш счётидаги пул маблағлари	Ҳисоблашиш счётидаги пул маблағлари ҳисоби учун мўлжалланган 5110 счётнинг дебет қолдиқ суммаси кўрсатилади
350	Чет эл валютасидаги пул маблағлари	Чет эл валютасидаги пул маблағларини миллий валютага расмий курслар бўйича акс эттиришга мўлжалланган 5210 ва 5220 счётларнинг дебет қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади
360	Бошқа пул маблағлари ва пулли эквивалентлар	Ушбу сатрда 5500,5600,5700- счётларда акс эттирилган пул маблағлари ва пулли эквивалентларнинг давр охиридаги қолдиқ суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
370	Қисқа муддатли инвестициялар	Қисқа муддатли инвестициялар ҳисоби учун мўлжалланган 5810-5830 счётларнинг дебет қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади
380	Бошқа жорий активлар	Товар-моддий бойликлар бўйича камомадлар, ўғирликлар, етказилган зарарлардан йўқотишлар ҳисоби учун мўлжалланган 5900 счётнинг дебет қолдиқ суммаси кўрсатилади
390	II- бўлим бўйича жами	140,190,200,210,320,370,380- сатрлар суммаларининг йиғиндиси кўрсатилади
400	Балансининг активи бўйича жами	130 ва 390-сатрлар суммалари йиғиндиси кўрсатилади

ПАССИВ

1. ЎЗ МАБЛАҒ ЛАРИ МАНБАИ

410	Устав капитали	Устав капитали ҳисоби учун мўлжалланган 8300 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
420	Қўшилган капитал	Қўшилган капитал ҳисоби учун мўлжалланган 8400 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
430	Резерв капитали	Резерв капитали ҳисоби учун мўлжалланган 8500 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
440	Сотиб олинган хусусий акциялар	Сотиб олинган хусусий акциялар ҳисоби учун мўлжалланган 8600 счётнинг дебет қолдиқ суммаси манфий белги билан кўрсатилади
450	Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)	Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) ҳисоби учун мўлжалланган 8710 ва 8720 счётларнинг қолдиқ суммалари йиғиндиси кўрсатилади. Агар бу йиғинди зарарни ташкил этса, у қолда сумма манфий белги билан кўрсатилади
460	Мақсадли тушумлар	Мақсадли тушумлар ҳисоби учун мўлжалланган 8800 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
470	Келгуси давр харажатлари ва тўловлари учун заҳиралар	Келгуси давр харажатлари ва тўловлари учун заҳираларни акс эттирувчи 8900 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
480	1-бўлим бўйича жами	410,420,430,440,450,460,470-сатрлар суммалари йиғиндиси кўрсатилади

II МАЖБУРИЯТЛАР

490	Узоқ муддатли мажбуриятлар, жами	500,510,520,530,540,550,560,570,580, 590-сатрлар суммалари йиғиндиси кўрсатилади
491	Шу жумладан, узоқ муддатли кредиторлик қарзлари	500,520,540,560,590-сатрлар суммалари йиғиндиси кўрсатилади
492	Шундан, муддати	Маълумот тарикасида кўрсатилади

	ўтган узоқ муддатли кредиторлик қарзлари	
500	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга узоқ муддатли қарз	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга узоқ муддатли қарз ҳисоби учун мўлжалланган 7000 счётнинг кредит қолдиқли суммаси кўрсатилади
510	Ажратилган бўлинмаларга узоқ муддатли қарз	Ажратилган бўлинмаларга узоқ муддатли қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 7110 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
520	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига узоқ муддатли қарз	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига узоқ муддатли қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 7120 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
530	Узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар	Узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 7210, 7230, 7230 счётларнинг кредит қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади
540	Солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича узоқ муддатли кечиктирилган мажбуриятлар	Солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича узоқ муддатли кечиктирилган мажбуриятлар ҳисоби учун мўлжалланган 7240 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
550	Бошқа узоқ муддатли кечиктирилган мажбуриятлар	Бошқа узоқ муддатли кечиктирилган мажбуриятлар ҳисоби учун мўлжалланган 7250, 7290 счётларнинг кредит қолдиқлари суммаси йиғиндиси кўрсатилади
560	Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар	Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар ҳисоби учун мўлжалланган 7300 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
570	Узоқ муддатли банк кредитлари	Узоқ муддатли банк кредитлари ҳисоби учун мўлжалланган 7810 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
580	Узоқ муддатли	Узоқ муддатли қарзлар ҳисоби учун

	қарзлар	мўлжалланган 7820,7830,7840 счётларнинг кредит қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади
590	Бошқа узоқ муддатли кредиторлик қарзлар	Бошқа узоқ муддатли кредиторлик қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 7900 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
600	Жорий мажбуриятлар, жами	610,620,630,640,650,660,670,680,690,700,710,720,730,740,750,760-сатрлар суммалари йиғиндиси кўрсатилади
601	Шу жумладан, жорий кредиторлик қарзлар	610,630,650,670,680,690,700,710,720,760-сатрлар суммалари йиғиндиси кўрсатилади
602	Шундан, муддати ўтган жорий кредиторлик қарзлари	Маълумот тариқасида кўрсатилади
610	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарз	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6000 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
620	Ажратилган бўлинмаларга қарз	Ажратилган бўлинмаларга қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6110 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
630	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига қарз	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6120 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
640	Кечиктирилган даромадлар	Кечиктирилган даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 6210,6220,6230 счётларнинг кредит қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади
650	Солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар	Солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар ҳисоби учун мўлжалланган 6240 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
660	Бошқа кечиктирилган мажбуриятлар	Бошқа кечиктирилган мажбуриятлар ҳисоби учун мўлжалланган 6250,6290 счётларнинг кредит қолдиқлари

		суммалари йиғиндиси кўрсатилади
670	Олинган бўнақлар	Олинган бўнақлар ҳисоби учун мўлжалланган 6300 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
680	Бюджетга тўловлар бўйича қарз	Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6400 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
690	Суғурталар бўйича қарз	Суғурталар бўйича қарз ҳисоби учун мўлжалланган 6510 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
700	Мақсадли давлат жамғ армаларига тўловлар бўйича қарз	Мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар бўйича қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6520 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
710	Таъсисчиларга бўлган қарзлар	Таъсисчиларга бўлган қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6600 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
720	Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз	Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6710 ва 6720 счётларнинг кредит қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади
730	Қисқа муддатли банк кредитлари	Қисқа муддатли банк кредитлари ҳисоби учун мўлжалланган 6810 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
740	Қисқа муддатли қарзлар	Қисқа муддатли қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6820, 6830, 6840-счётларнинг кредит қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади
750	Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми	Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми ҳисоби учун мўлжалланган 6950 счётнинг кредит қолдиқ суммаси кўрсатилади
760	Бошқа кредиторлик қарзлар	Бошқа кредиторлик қарзлар ҳисоби учун мўлжалланган 6910, 6920, 6930, 6940, 6960, 6970, 6980, 6990 счётларнинг кредит қолдиқлари суммалари йиғиндиси кўрсатилади (6950-счётдан ташқари)

770	<i>II-бўлим бўйича жами</i>	<i>490 ва 600- сатрлар суммалари йиғиндиси кўрсатилади</i>
780	Баланснинг пассиви бўйича жами	480 ва 770 – сатрлар суммалари йиғиндиси кўрсатилади
790	Қисқа муддатли ижарага олинган асосий воситалар	1 йил муддатгача ижарага олинган асосий воситаларнинг 001 балансдан ташқари сўтнинг қиримиға ёзилган қиймати кўрсатилади
800	Маъсул сақлашға қабул қилинган товар- моддий қийматликлар	002 балансдан ташқари сўтнинг қир- миға ёзилган маъсул сақлашға қабул қилинган товар-моддий қийматликлар- нинг суммаси кўрсатилади
810	Қайта ишлашға қабул қилинган материаллар	003 балансдан ташқари сўтнинг қиримиға ёзилган қайта ишлашға қабул қилинган материалларнинг қиймати кўрсатилади
820	Комиссияға қабул қилинган товарлар	004 балансдан ташқари сўтнинг қир- миға ёзилган комиссия товарларнинг қиймати кўрсатилади
830	Ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар	005 балансдан ташқари сўтнинг қир- миға ёзилган ўрнатишға қабул қилинган ускуналарнинг қиймати кўрсатилади
840	Қатъий ҳисобот бланкалари	006 балансдан ташқари сўтнинг қир- миға ёзилган қатъий ҳисоботи бери- ладиган бланкаларнинг қиймати кўрсатилади
850	Тўловға қобилиятсиз дебиторларнинг зарарға ҳисобдан чиқарилган қарзи	007-балансдан ташқари сўтнинг қир- миға ёзилган тўловға қобилиятсиз дебиторларнинг зарарға ҳисобдан чиқарилган қарзлари суммаси кўрсатилади
860	Олинган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти	008-балансдан ташқари сўтда ёзилган олинган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти суммаси кўрсатилади
870	Берилган мажбурият- лар ва тўловларнинг таъминоти	009 балансдан ташқари сўтда ёзилган берилган мажбуриятлар ва тўловларнинг таъминоти суммаси кўрсатилади

880	Узоқ муддатли ижара шартномасига асосан берилган асосий воситалар	010 балансдан ташқари счётада кўрсатилган узоқ муддатли ижара шартномасига асосан берилган асосий воситаларнинг қиймати кўрсатилади
890	Ссуда шартномаси бўйича олинган мулклар	011 балансдан ташқари счётада акс эттирилган ссуда шартномаси бўйича олинган мулкларнинг қиймати кўрсатилади
900	Келгуси даврларда солиқ олинадиган базадан чиқариладиган харажатлар	012 балансдан ташқари счётада акс эттирилган келгуси даврларда солиқ олинадиган базадан чиқариладиган харажатлар суммаси кўрсатилади
910	Вақтинчалик солиқ имтиёзлари	013 балансдан ташқари счётада акс эттирилган вақтинчалик солиқ имтиёзлари суммаси кўрсатилади
920	Фойдаланишдаги инвентар ва хўжалик жиҳозлари	014 балансдан ташқари счётада акс эттирилган фойдаланишдаги инвентар ва хўжалик жиҳозларининг қиймати кўрсатилади
930	Оддий ширкат шартномаси (биргаликдаги фаолият) бўйича олинган мол-мулк	015 балансдан ташқари счётада акс эттирилган оддий ширкат шартномаси (биргаликдаги фаолият) бўйича олинган мол-мулк қиймати кўрсатилади
940	Фойдаланиш ҳуқуқи бўйича олинган номоддий активлар	016 балансдан ташқари счётада акс эттирилган фойдаланиш ҳуқуқи бўйича олинган номоддий активлар қиймати кўрсатилади

11.3.Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тузиш

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботнинг (2-сон шакл) асосий мақсади бўлиб корхонанинг ҳисобот даврларидаги даромадлари, харажатлари, фойда ва зарарлари тўғрисидаги йиғма маълумотларни ақс эттириш ҳисобланади. Чунончи бундай маълумотлар ҳисоботда, мос равишда, ўтган йилнинг ва ҳисобот йилнинг мос даврлари учун кўрсатилади. Бундай тартиб мос ҳисобот даврларидаги ўзгаришлар тенденцияларини ўрганиш учун муҳим ҳисобланади.

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тузишга асос бўлиб корхонанинг барча даромадлари ва харажатлари, фойдани ишлатилиши ҳисоби учун мўлжалланган вақтинчалик (транзит) счётларнинг маълумотлари ҳисобланади. Қоидага мувофиқ ҳисоботнинг алоҳида сатрлари қуйидаги тартибда шакллантирилади.

Сатр коди	Сатр номи	Сатрни тўлдириш тартиби
010	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан туган соф тушум	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан тушган соф тушумни ҳисоби учун мўлжалланган 9010,9020,9030 счётларнинг кредит обороти суммалари йиғиндисидан қайтарилган маҳсулот (товар, иш, хизмат)лар суммаларини, берилган чегирмалар суммаларини (9040 ва 9050 счётларнинг дебет оборот сўммалари) айириш орқали топилади ва даромадлар устунчасида кўрсатилади
020	Сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг таннарни	Сотилган маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг таннарни ҳисоби учун мўлжалланган 9110, 9120, 9130, 9140, 9150- счётларнинг

		дебет обороти суммалари йигиндиси харажатлар устунчасида кўрсатилади
030	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялини фойдаси (зарари)	010 ва 020-сатрлар сумма- ларининг фарқи ёзилади. Ижобий фарқ олинган фойдани кўрсатади ва у даромадлар устунчасига ёзилади. Салбий фарқ сотишдан кўрилган зарарни ифодалайди ва у хара- жатлар устунчасига ёзилади
040	Давр харажатлари, жами	050,060,070,080-сатрларнинг суммалари йигиндиси кўрсатилади
	Шу жумладан:	
050	Сотиш харажатлари	Сотиш харажатлари ҳисоби учун мўлжалланган 9410 сўтнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
060	Маъмурий харажатлар	Маъмурий харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9420 сўтнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
070	Бошқа операцион харажатлар	Бошқа операцион харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9430 сўтнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
090	Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари ҳисоби учун мўлжалланган 9310 – 9390 сўтларнинг кредит оборот суммалари йигиндиси даромадлар устунчасида кўрсатилади

100	Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари)	030 сатр – 040 сатр + 090 сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
110	Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами	120,130,140,150,160-сатрлар сўммалари йиғиндиси
	Шу жумладан:	
120	Дивидендлар кўринишидаги даромадлар	Дивидендлар кўринишидаги даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9520 сўтнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
130	Фоишлар шаклидаги даромадлар	Фоишлар кўринишидаги даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9530 сўтнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
140	Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар	Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9550 сўтнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
150	Валюта курси фарқидан даромадлар	Валюта курси фарқидан даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9540 сўтнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
160	Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари	Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари ҳисоби учун мўлжалланган 9510,9560,9590 сўтларнинг кредит оборот суммалари йиғиндиси даромадлар устунчасига ёзилади

170	Молиявий фаолият бўйича харажатлар	180,190,200,210- сатрлар суммалари йиғиндиси харажатлар устунчасига ёзилади
	Шу жумладан:	
180	Фоизлар шаклидаги харажатлар	Фоизлар кўринишидаги харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9610- счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
190	Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар кўринишидаги харажатлар	Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар кўринишидаги харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9610 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
200	Валюта курси фарқидан зарарлар	Валюта курси фарқидан зарарлар ҳисоби учун мўлжалланган 9620 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
210	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9630,9690 счётларнинг дебет оборот суммалари йиғиндиси харажатлар устунчасига ёзилади
220	Умумхўжалик фаолиятининг фойдаси (зарари)	100 –сатр +110-сатр –170 сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
230	Фавкулотдаги фойда ва зарарлар	Фавкулотдаги фойда ҳисоби учун мўлжалланган 9710-счётнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ва фавкулотдаги зарарлар

		ҳисоби учун мўлжалланган 9720- счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
240	Даромад(фойда) солиғ нини тўлагунга қадар фойда (зарар)	220-сатр (+ -) 230- сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
250	Фойда солиғи	Фойда солиғи ҳисоби учун мўлжалланган 9810-счётнинг дебет оборот сўммаси харажатлар устунчасига ёзилади
260	Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар	Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар ҳисоби учун мўлжалланган 9820,9830-счётларнинг дебет оборот суммалари харажатлар устунчасига ёзилади
270	Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари)	240 –сатр – 250-сатр – 260-сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботнинг алоҳида бўлими “Бюджетга тўловлар тўғрисида маълумот”, деб аталади. Ушбу маълумотнома тўртта устунчадан иборот бўлиб, унинг 1 ва 2-устунчаларида солиқ тўловларининг номи ва сатр рақами, 3-устунчада ҳисоб бўйича тўланадиган тўловлар сўммаси, 4-устунчада эса – ҳақиқатда тўланган солиқ тўловлари суммаси кўрсатилади. Маълумотноманинг ҳар бир сатрида солиқ тўловларининг алоҳида турлари бўйича ҳисобланган ва ҳақиқатда бюджетга тўланган суммалар кўрсатилади.

11.4. Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузиш

Молиявий ҳисоботнинг муҳим шаклларидан яна бири бўлиб «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот» (4-шакл) ҳисобланади. Халқаро таълимотда ушбу ҳисобот «Пул маблағлари ҳаракати тўғрисида ҳисобот», деб аталади.

Турлича номланишидан қатъий назар, ушбу ҳисоботнинг бош мақсади бўлиб корхонада ҳисобот даврида юз берган пул оқимлари, яъни уларнинг кирими ва чиқими, шунингдек давр боши ва охиридаги ҳолати тўғрисида йиғма маълумотларни акс эттириш ҳисобланади.

Халқаро амалиётда ва республикамызда қўлланилаётган ушбу ҳисоботда пул оқимларини акс эттирувчи кўрсаткичлар корхоналарнинг пул оқимлари тўғрисидаги маълумотларни бевосита фаолият турлари бўйича гуруҳлашга йўналтирилган. Чунончи, 7-сон БҲХС «Пул маблағлари ҳаракати тўғрисида ҳисобот» ва 9-сон БҲМС «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот»га мувофиқ корхоналарнинг пул оқимларини асосан қуйидаги фаолият турлари бўйича гуруҳлаш кўзда тутилган (11.1-расмга қаранг):

11.1-расм. Корхоналарнинг фаолият турлари бўйича пул оқимлари

Ҳисоботда пул кирими ва чиқими тўғрисидаги ахборотлар ҳар бир фаолият тури бўйича уларнинг келиб тушиш манбалари ва йўналишлари бўйича акс эттирилади. Чунончи фаолиятнинг алоҳида турларига оид пул киримининг асосий манбалари ва пул чиқимларининг асосий йўналишлари қуйидаги 11.1,11.2,11.3-жадвалларда келтирилган.

11.1-жадвал

АСОСИЙ ФАОЛИЯТ БЎЙИЧА ПУЛ ОҚИМЛАРИ

КИРИМ (+)	ЧИҚИМ (-)
1.ТМБларни сотишдан олинган пул Тушумлари	1.Таъминотчиларга тўловлар
2.Роялти, гонорар, воситачилик ҳақи ва бошқа тушумлар	2.Ходимларга тўланган иш ҳақи ва улар номидан тўловлар
3.Сугурта компаниясидан олинган Тушумлар	3.Тўланган солиқлар ва мажбурий ажратмалар
4.Таъминотчилардан қайтиб тушган пуллар	4.Сугурта компанияларига тўловлар
5.Қайтариб берилган солиқлар	5. Харидорлардан олинган авансларни қайтарилиши

11.2-жадвал

ИНВЕСТИЦИЯ ФАОЛИЯТИ БЎЙИЧА ПУЛ ОҚИМЛАРИ

КИРИМ (+)	ЧИҚИМ (-)
1. Асосий воситалар, номоддий активлар, молиявий инвестициялар, тугалланмаган капитал қурилиш объектларини сотишдан олинган пул тушумлари	1. Асосий воситалар, номоддий активлар, жиҳозлар сотиб олишга ва капитал қурилиш, реконструкция, модернизация ва кайта қайта қурилишга кетган пул маблағлари
2.Ўзгаларнинг сотиб олинган қимматли қоғозларини, таъсис бадалли сифатида берилган ҳиссани, ўзга шахсларга берилган қарзларни сотишдан тушумлар	2.Молиявий инвестицияга сарфланган пул маблағлари (таъсис бадалли, қимматли қоғозларни сотиб олиш, вақтинчалик кредит ва қарз бериш)
3.Киритилган молиявий инвестицияларнинг қайтиб келиши	
4. Олинган дивидендлар	

МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТ БЎЙИЧА ПУЛ ОҚИМЛАРИ

КИРИМ (+)	ЧИҚИМ (-)
1. Чиқарилган қимматли қоғозлар (акция, облигация ва бошқалар)ни сотишдан олинган пул тушумлари	1. Чиқарилган қимматли қоғозлар (акция, облигация ва бошқалар) сўммаларини қайтариш ва уларни қайта сотиб олишга кетган пул маблағлари
2. Олинган кредитлар ва қарзлар	2. Олинган кредитлар ва қарзларни қайтариш
	3. Тўланган дивиденд ва фоизлар
	4. Молиявий лизинг тўлови

Ҳисоботда пул кирими ва чиқимларини фаолият турлари бўйича акс эттирилиши қайси фаолият турини корхонага кўпроқ пул маблағлари келтираётганлигини, шунингдек, уларнинг қайси бирига кўп ёки кам пул маблағлари сарфланганлигини аниқлаш имконини беради.

Ҳисоботнинг муҳим аҳамияти яна шундаки, унинг алоҳида сатрларида ҳар бир фаолият тури бўйича пул маблағларининг соф ўсиши ёки соф камайиши ҳамда пулсиз операциялар сўммалари ҳам акс эттирилади.

Ҳар бир фаолият тури бўйича **соф ўсиш**, деганда ушбу фаолиятга доир пул киримининг пул чиқимидан ортиқ қисми ($K > Ч$), **соф камайиш** деганда эса пул чиқимининг пул киримидан ортиқ қисми ($K < Ч$) тушунилади.

Пулсиз операциялар деганда пул кирими ва чиқимига олиб келмайдиган, бироқ корхона даромади ёки харажатларига таъсир кўрсатадиган операциялар тушунилади. Алоҳида фаолият турларига оид пулсиз операцияларга мисоллар қуйидаги 11.4-жадвалда келтирилган.

Халқаро амалиётда қўлланиб келинаётган 7-сон БҲХС «Пул маблағлари ҳаракати тўғрисида ҳисобот» ва республикамизнинг 9-сон БҲМС «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот»га мувофиқ

корхоналарнинг пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботи бевосита ва билвосита усулларда тузилиши мумкин.

11.4-жадвал

Корхонанинг пулсиз операциялари

Фаолият турлари	Фаолият турига оид пулсиз операциялар
Асосий фаолият бўйича	*амортизация ажратмалари; *бартер
Инвестиция фаолияти бўйича	*қарзни бошқа актив билан қайтарилиши *қарзни эвазига берилиши;
Молиявий фаолият бўйича	*қимматли қоғозларни сотиб олиш ва номинал қиймати ўртасида фарқни (чегирма ёки устамаларни) ҳисобдан чиқарилиши

Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузишнинг бевосита усули. Ушбу усулнинг характерли хусусиятлари сирасига қуйидагилар кирази:

> пул кирими ва чиқими ҳар бир фаолият тури бўйича ҳисоботнинг алоҳида бўлимларида акс эттирилади, шунингдек уларнинг ҳар бири бўйича соф ўсиш ёки соф камайиш сўммаси кўрсатилади (мос равишда кириш ва чиқим учун ажратилган устунларда);

> пул кирими ва чиқимини аниқлашда пул маблағлари деганда кассадаги, банкдаги депозит счётлардаги ва йўлдаги пул маблағлари тушунилади;

> пул маблағлари ҳаракати пул маблағлари счётлари ўртасида юз берадиган ички алмашувларни ўз ичига олмайди;

> пул маблағлари ҳаракати пул маблағларини фақат четдан келиши ва уларнинг четга чиқиб кетишини ўз ичига олади;

> ҳисоботнинг алоҳида қаторида ҳисобот даврда барча фаолият турлари бўйича биргаликда олингандаги соф ўзгариш (кўпайиш ёки камайиш) сўммаси кўрсатилади;

> пул маблағларининг ҳисобот давр охиридаги қолдиғи ҳисобот даври бошидаги қолдиқни соф ўзгариш сўммасига тузатиш (кўпиш ёки айириш) орқали топилади.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботнинг алоҳида фаолият турлари бўйича бўлимлари қуйидаги тартибларга асосланган ҳолда тўлдирилади.

Асосий (операцион) фаолият бўйича

Биринчидан, асосий фаолият бўйича пул кирими ва чиқими сўмаларини топиш учун ҳисобот даврида (давр боши ва давр охирида) баланс моддаларида юз берган ўзгаришлар (кўпайиш ёки камайишлар) аниқланади.

Иккинчидан, асосий (операцион) фаолият бўйича пул оқимларини ҳисоблашда уларнинг кирими ва чиқими “Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот”нинг уларга мос келувчи соф тушум, таннарх, давр харажатлари, солиқ тўловлари каби кўрсаткичлари билан узвий боғланади. Жумладан, пул кирими соф тушум билан, пул чиқимлари ҳисоботнинг таннарх, давр харажатлари, солиқ тўловлари каби моддалари билан боғланади. Пул оқимларини ҳисоблашда молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботнинг юқорида келтирилган кўрсаткичлари асос қилиб олинади ва ушбу кўрсаткичлар уларга таъсир этувчи баланс моддасида ҳисобот даври охири ва бошидаги ўзгариш сўммасига тузатилади. Ушбу тузатишлар, жумладан, қуйидагича амалга оширилади:

1.Харидорлардан келиб тушган пул малағлари сўммаси (Пк) ни топиш учун молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда кўрсатилган сотишдан олинган даромад (Сд) сўммаси корхона балансининг давр бошига ва охирига кўрсатилган харидорлар бўйича дебиторлик қарзларининг (Дқ) кўпайиш ёки камайиш сўммасига тузатилади, жумладан, дебиторлик суммасини ошириш (+Дқ) пул киримларини камайтиради, аксинча дебиторлик қарзларнинг камайиши (-Дқ) эса пул киримларини кўпайтиради, яъни:

Харидорлардан тушган пул малағлари (Пк) =	Сотишдан олинган даромад (Сд)	+ Дебиторлик қарзларнинг камайиши (-Дқ) - Дебиторлик қарзлар- нинг кўпайиши (+Дқ)
--	-------------------------------------	---

Мисол учун, сотишдан олинган даромад сўммаси (Сд) ҳисобот йилида 500000 минг сўмни, харидорларнинг дебиторлик қарзлари баланс бўйича йил бошида 10000 минг сўмни, йил охирида эса 20000 минг сўмни ташкил этди, дейлик. У ҳолда харидорлардан келиб тушган пул маблағлари (Пк) 490000 минг сўмни ташкил этади (500000 – 1000), агар дебиторлик қарзлари йил охирида 5000 минг сўмни ташкил этганда эди, у ҳолда харидорлардан келиб тушган пул маблағлари (Пк) 505000 минг сўмни ташкил этар эди (500000+5000).

2.Таъминотчиларга ўтказилган пул маблағларининг сўммасини топиш (Пчт) учун молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг сотиш таннари (Ст) кўрсаткичи асос қилиб олинади ва ушбу сўмма корхона балансининг давр бошига ва охирига кўрсатилган товар заҳираларининг (Тз), шунингдек, таъминотчилар олидиги кредиторлик қарзларининг кўпайиш ёки камайиш сўммасига тузатилади, жумладан, товар заҳираларининг кўпайиши (+Тз) пул чиқимларини кўпайишига, товар заҳираларининг камайиши (-Тз) эса пул чиқимларини камайишига, таъминотчилар олдидagi кредиторлик қарзларининг ошиши (+Кк) пул чиқимларининг камайишига, аксинча кредиторлик қарзларининг камайиши (-Кк) эса пул чиқимларининг кўпайишига олиб келади, яъни:

Таъминотчиларга тўланган пул маблағлари (Пчт) =	Сотиш таннари (Ст)	+ Товар заҳираларини кўпайиши (+Тз) - Товар заҳираларини камайиши (-Тз)	+ Кредиторлик қарзларининг камайиши (-Кк) - Кредиторлик қарзларининг кўпайиши (+Кк)
--	-----------------------	--	--

Мисол учун, сотиш таннари 400000 минг сўм дейлик, товар заҳиралари ҳисобот давр бошига 60000 минг сўм, ҳисобот давр охирига 55000 минг сўмни, таъминотчилар олдидagi қарзлар ҳисобот давр бошига 20000 минг сўм, ҳисобот давр охирига 10000 минг сўмни ташкил этди дейлик. Ушбу мисолда таъминотчиларга ўтказилган сўмма молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва

баланс маълумотларга кўра 405000 минг сўмни (400000-5000+10000) ташкил этади.

3.Операцион харажатларга доир пул чиқимлари сўммасини топиш (Штох) учун асос қилиб давр харажатлари (Дх) олинади ва топилган сўмма балансининг давр боши ва охиридаги келгуси давр харажатларининг (Кдх) ва мажбуриятларнинг (М) сўммаларидаги ўзгаришларга тузатилади, шунингдек, тузатишда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилган амортизация ва бошқа пулсиз харажатлар (Апх) сўммалари айирилиб ташланади. Жумладан, келгуси давр харажатларининг кўпайиши (+Кдх) пул чиқимларини кўпайишига, келгуси давр харажатларининг камайиши (-Кдх) эса пул чиқимларининг камайишига, ҳисобланган мажбуриятларнинг ошиши (+М) пул чиқимларининг камайишига, аксинча ҳисобланган мажбуриятларнинг камайиши (-М) эса пул чиқимларининг кўпайишига олиб келади, яъни:

Операцион харажатлар бўйича пул тўловлари (Штох)	Давр харажатлари + (Дх)	+ Келгуси давр харажатларининг кўпайиши (+Кдх) Келгуси давр харажатларининг камайиши (-Кдх)	+ Мажбуриятларни камайиши (-М) - Мажбуриятларни кўпайиши (+М)	- Амортизация ва бошқа пулсиз харажатлар (Апх)
--	-------------------------	--	--	--

Мисол учун, давр харажатлари 50000 минг сўм дейлик. Келгуси давр харажатлари ҳисобот давр бошига 6000 минг сўм, ҳисобот давр охирига 5000 минг сўмни, ҳисобланган мажбуриятлар ҳисобот давр бошига 2000 минг сўм, ҳисобот давр охирига 1000 минг сўмни, амортизация харажатлари 3000 минг сўмни ташкил этди дейлик. Ушбу мисолда операцион харажатларга доир пул тўловларининг сўммаси молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва баланс маълумотларга кўра 47000 минг сўмни (50000-1000+1000-3000) ташкил этади.

4. Корхона фойдаси (даромади)дан олинадиган солиқлар бўйича пул тўловлари сўммасини (Пчс) топиш учун асос қилиб фойда солиғи ёки ягона солиқ тўлови) молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда кўрсатилган сўммалари (Сф) олинади ва ушбу сўмма балансининг давр боши ва охиридаги ушбу солиқлар бўйича қарз (Қс) сўммаларидаги ўзгаришларга тузатилади. Жумладан, солиқлар бўйича қарз сўммасини камайиши (-Қс) пул чиқимларини кўпайишига, қарз сўммасини кўпайиши (+Қс) эса пул чиқимларини камайишига олиб келади, яъни:

Фойдадан олинадиган солиқлар бўйича пул тўловлари = (Пчс)	Фойдадан солиқлар (Сф)	+Солиқлар бўйича қарзларнинг камайиши (-Қс) - Солиқлар бўйича қарзларнинг кўпайиши (+Қс)
--	-------------------------------	---

Мисол учун, фойда солиғи молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботга кўра 3000 минг сўмни, ушбу солиқ бўйича қарз сўммаси ҳисобот давр бошига 600 минг сўм, ҳисобот давр охирига 500 минг сўмни ташкил этди дейлик. Ушбу мисолда фойда солиғи бўйича пул чиқимининг сўммаси молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва баланс маълумотларга кўра 3100 минг сўмни (3000+100) ташкил этади.

Инвестиция фаолияти бўйича

Биринчидан, инвестициялардан олинган фоишлар бўйича пул тушумлари қуйидагича аниқланади.

Дивидендлар кўринишида тушган пул маблағлари (Дк) =	Дивиденд кўринишидаги даромад (Дд)	+ Дивидендлар бўйича дебиторлик қарзларнинг камайиши (-Дк) - Дивидендлар бўйича дебиторлик қарзларнинг кўпайиши (+Дк)
--	---	--

Иккинчидан, узоқ муддатли активларни сотиш ва инвестицияларнинг қайтарилишидан пул тушумлари бевосита пул маблағлари счётлари дебитидаги ёзувлар сўммалари асосида аниқланади.

Учинчидан, узоқ муддатли активларни сотиб олиш ва инвестицияларга йўналтирилган пул чиқимлари пул маблағлари счётлари кредитидаги ёзувлар сўммалари асосида аниқланади.

Молиявий фаолият бўйича

Биринчидан, тўланган фонизлар ва дивидендлар бўйича пул чиқимлари қуйидагича аниқланади.

Фониз ва дивиденд кўринишида пул маблағлари чиқими (ФДч) =	Фониз ва дивиденд кўринишидаги харажатлар (ФДч)	+ Фониз ва дивидендлар бўйича кредиторлик қарзларнинг камайиши (-Кк) - Фониз ва дивидендлар бўйича кредиторлик қарзларнинг кўпайиши (+Кк)
---	--	--

Иккинчидан, молиявий фаолият бўйича пул тушумлари бевосита пул маблағлари счётлари дебитида акс эттирилган олинган кредит ва қарзлар, қимматли қоғозларни чиқаришдан тушумларни ифодаловчи ёзувлар сўммалари асосида аниқланади.

Учинчидан, молиявий фаолият бўйича пул чиқимлари бевосита пул маблағлари счётлари кредитида акс эттирилган олинган кредит ва қарзлар, қимматли қоғозлар қийматини қайтарилишини ифодаловчи ёзувлар сўммалари асосида аниқланади.

Бевосита усулда пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот қуйида келтирилган шакл ва мазмунда тузилади (11.5-жадвалга қараиғ).

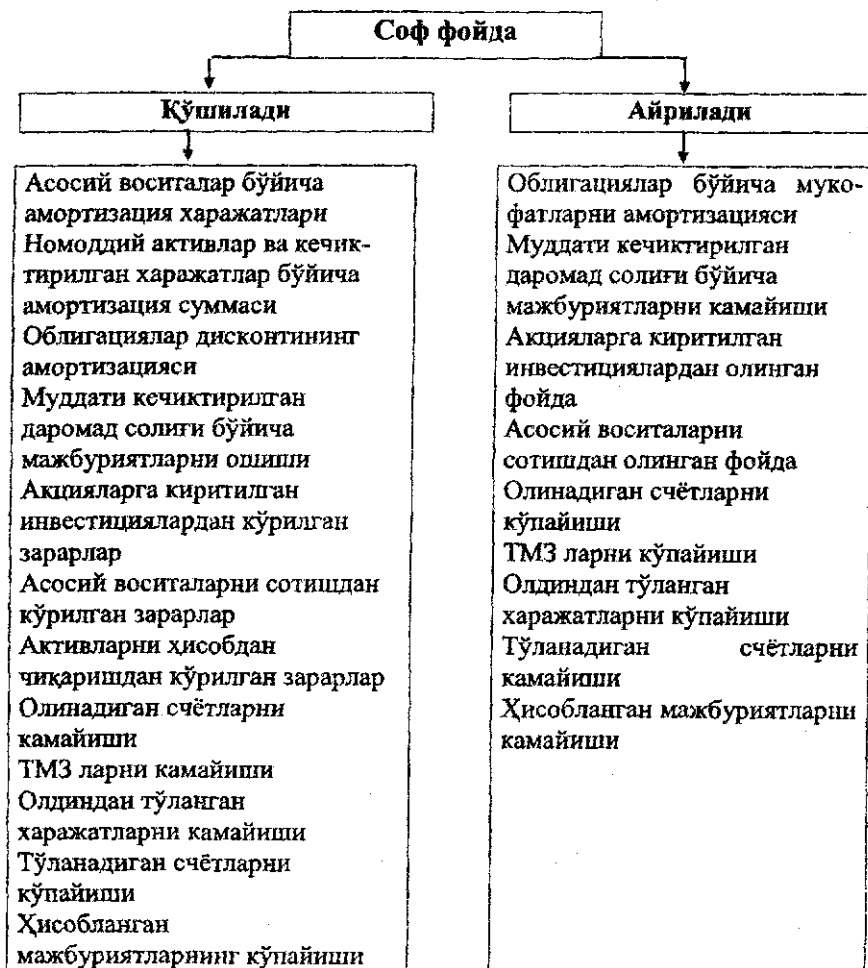
ПУЛ ОҚИМЛАРИ ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТ
(бевосита усул)

Минг сўмда

Фаолият турлари	Кирим (+)	Чиким (-)
Асосий фаолият:		
Харидорлардан тушум	400000	
Таъминотчиларга тўловлар		300000
Тўланган операцион харажатлар		50000
Фойда солиғи бўйича тушум ва тўлов		35000
Жами асосий фаолият бўйича соф ўсиш ёки камайиш	65000	
Инвестиция фаолияти:		
Молиявий инвестицияларни сотиш ва сотиб олиш	14500	
Олинган фоиз ва дивидендлар	6000	
Узоқ муддатли активларни сотиб олиш ва сотиш		21500
Жами инвестиция фаолияти бўйича соф ўсиш ёки камайиш		1000
Молиявий фаолият:		
Қарз ва кредитлар	60000	40000
Тўланган фоизлар		12500
Акцияларни чиқариш ва сотиб олиш	40000	
Тўланган дивидендлар		10000
Жами молиявий фаолият бўйича соф ўсиш ёки камайиш	37500	
Ҳисобот давридаги жами соф ўсиш ёки камайиш		
Ҳисобот даври бошига пул маблағлари	15000	
Ҳисобот даври охирига пул маблағлари	116500	

Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботни тузишнинг билвосита усули. Ушбу усулда ҳам бевосита (тўғри) усулдаги каби пул оқимларини ҳисоблашда молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот

асос қилиб олинади, лекин олдинги усулдан фаркли ўлароқ, тузатишлар ҳисоботнинг ҳар бир моддаси бўйича эмас, балким унинг энг охириги кўрсаткичи бўлган “соф фойда” бўйича амалга оширилади. Жумладан, пул оқимлари (кирим ва чиқим) сўммасини топиш учун молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилган соф фойда сўммаси қуйидагиларга тузатилади:

Билвосита усулда пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот қуйида келтирилган шакл ва мазмунда тузилади (11.6-жадвалга қаранг).

11.6-жадвал

ПУЛ ОҚИМЛАРИ ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТ
(билвосита усул)

Фаолият турлари	Кирым (+)	Чиқим (-)
Асосий фаолият:		
Соф фойда	25000	
+ ҳисобот даврида ҳисобланган амортизация	35000	
+ узоқ муддатли активларни сотишдан зарар		
- узоқ муддатли активларни сотишдан фойда		
+ инвестицияларни сотишдан зарар		
- инвестицияларни сотишдан фойда		
+ фоиизлар кўринишидаги харажатлар		
- фоииз ва дивидендлар кўринишидаги даромад		
- олиннадиган счётларни кўпайиши		
+ олиннадиган счётларни камайиши	-19500	
+ олинган бўнақларнинг кўпайиши		
- олинган бўнақларнинг камайиши	-15000	
+ ТМЗнинг камайиши	10000	
- ТМЗларнинг кўпайиши		
+ тўланадиган счётларнинг кўпайиши	16200	
- тўланадиган счётларнинг камайиши		
+ келгуси давр харажатларини камайиши		
- келгуси давр харажатларини кўпайиши	1500	
+ҳисобланган мажбуриятларнинг кўпайиши	7500	
-ҳисобланган мажбуриятларнинг камайиши		
+фойда солиғи бўйича қарзнинг кўпайиши	4300	
- фойда солиғи бўйича қарзнинг камайиши		
Жами асосий фаолият бўйича соф ўсиш	65000	

ёки камайиш		
Инвестиция фаолияти:		
Молиявий инвестицияларни сотиш ва сотиб олиш	14500	
Олинган фоиз ва дивидендлар	6000	
Узоқ муддатли активларни сотиб олиш ва сотиш		21500
Жами инвестиция фаолияти бўйича соф ўсиш ёки камайиш		1000
Молиявий фаолият:		
Кредит ва қарзлар	60000	40000
Тўланган фоизлар		12500
Акцияларни чиқариш ва сотиб олиш	40000	
Тўланган дивидендлар		10000
Жами молиявий фаолият бўйича соф ўсиш ёки камайиш	37500	
Ҳисобот давридаги жами соф ўсиш ёки камайиш		
Ҳисобот даври бошига пул маблағлари	15000	
Ҳисобот даври охирига пул маблағлари	116500	

11.5. Хусусий капитал тўғрисида ҳисоботни тузиш

«Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот»нинг (5-шакл) бош мақсади бўлиб, корхонада ҳисобот даврида хусусий капитал элементларида юз берган ўзгаришлар, яъни уларнинг кўпайиши ва камайиши, шунингдек, давр боши ва охиридаги ҳолати тўғрисида йиғма маълумотларни акс эттириш ҳисобланади.

Халқаро амалиётда ва республикамизда қўлланилаётган ушбу ҳисоботда хусусий капиталнинг давр бошидаги ҳолати ҳамда улардаги ўзгаришлар (кўпайиши ва камайиши) уларнинг турлари тўғрисидаги маълумотлар мужассамлаштирилади.

Ушбу ҳисоботни тузишга асос бўлиб хусусий капитал элементлари ҳисоби учун мўлжалланган сўтлар маълумотлари асос бўлади. Ҳисоботнинг биринчи қаторида барча хусусий капитал элементларини акс эттирувчи сўтларнинг йил бошидаги қолдиги кўрсатилади. Ҳисоботнинг кейинги қаторларида унинг элементларида кўпайиш ва камайиш томонга юз берган ўзгаришлар

тегишли устуңчаларда кўрсатилади. Ҳисоботнинг охири каторида барча хусусий капитал элементларини акс эттирувчи сўётларнинг йил охиридаги қолдиғи кўрсатилади (11.7-жадвалга қаранг).

11.7-жадвал

Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот

Показатели	Устав капитали	Резерв капитали	Таксимлан- маган фойда	Жами
1.01.201_ йилга сальдо	2 270 570,00	567 693,00	1 118 828,00	3 957 091,00
201_ йил фойдаси			1 113 324,00	1 113 324,00
Устав капитали таксимланмаган фойда ҳисобидан ошиши	732 830,00		-732 830,00	0,00
Резерв капиталини қайта баҳолаш ҳисобидан кўпайиши		180 976,00		180 976,00
Резерв капиталини қайта баҳолаш ҳисобидан камайиши		-4 773,00		-4 773,00
Резерв капиталига фойдадан ажратма		64 460,00	-64 460,00	0,00
201_ йил учун эълон қилинган дивидендлар			-276 313,00	-276 313,00
Фойдани бошқа мақсадларда исплатилиши			-28 416,00	-28 416,00
31.12.201_ га сальдо	3 003 400,00	808 356,00	1 130 133,00	4 941 889,00

11.6. Молиявий ҳисоботга тушунтиришлар ва иловалар

Ҳам халқаро амалиётда, ҳам миллий амалиётда қўлланилаётган молиявий ҳисобот айрим изоҳ ва тушунтиришлар талаб қиладиган маълумотларни ўз ичига олади. Чунончи бухгалтерия балансига доир бундай маълумотлар тўртта гуруҳга бўлинади:

1. Баҳоланган мажбуриятлар ва шартли мажбуриятлар.
2. Корхонанинг ҳисоб сиёсати.
3. Айрим ҳўжалик ситуациялари.

4. **Баланс санасидан кейинги ҳодисалар.**

Баҳоланган мажбуриятлар - бу келгусида келиб тушиши билан ёки келиб тушмаслиги билан тасдиқланадиган мажбурият. Баҳоланган мажбурият ўтган ҳодисалар натижаси ҳисобланади, у келгусида иқтисодий нафнинг кетишига олиб келади. Шунингдек, ишончли ўлчанилиши лозим.

Шартли мажбурият - бу ўлчаб бўлмайдиган, аниқ ҳужжат билан тасдиқланмайдиган, ҳали рўй бермаган операциялар учун чамаланган мажбуриятдир. Бундай мажбуриятлар балансда акс эттирилмайди.

Ҳисоб сиёсати - бу бухгалтерия баланснинг алоҳида моддаларида акс эттириладиган сўммаларига изох бериш тартиблари мажмуаси.

Аниқ ҳўжалик ситуациялари - бу мажбуриятлар қайси даврга тегишлилигини, нима учунлигига изох берувчи ва уларни ифодаловчи ҳолатлар. Масалан, ҳисобланган дивидендлар сўм-масининг тўланилишини ёки солиқ бўйича берилган имтиёзларнинг берилганлигини ёки кечиктирилганлигини изохлаш.

Баланс санасидан кейинги ҳодисалар - бу келгуси йилнинг 1 январидан бошлаб балансни эълон қилиниш санасигача юз берадиган воқеалардир. Балансни эълон қилиш санаси, деганда уни тегишли органларга (давлат солиқ идорасига) топшириш тушинилади.

Баланс санасидан кейинги санадан кейинги ҳодисалар унда акс эттирилишига кўра иккита турга бўлинади:

1. Баланс ҳисоботига киритиладиган ҳодисалар.
2. Баланс ҳисоботига киритилмайдиган ҳодисалар.

Баланс ҳисоботига киритиладиган ҳодисалар, деганда мазмун моҳияти бўйича ўтган ҳисобот даврига тегишли бўлган, амалга оширилган жараёнлар натижаси ҳисобланган, шунингдек, улар тўғрисида 1 санадан кейин балансни эълон қилиш санасига тегишли ҳужжати келиб тушган воқеликлар тушунилади. Масалан, ҳисобот йили охирида корхонанинг айрим дебиторларининг банкротликка учраганлиги ҳақидаги хабар, суднинг ўтган йилга тегишли айрим даъволар бўйича ижро ҳужжатлари ва бошқалар. Бундай мазмун ва характердаги ҳодисалар ўтган ҳисобот даври учун тузиладиган ҳисоботга киритилиши ҳамда изохланиши лозим.

Баланс ҳисоботиға киритилмайдиган ҳодисалар, деганда мазмун моҳияти бўйича ўтган ҳисобот даврига тегишли бўлмаган, ҳақиқатдан ҳам кейинги йилнинг 1 санасидан балансни эълон қилиш санасигача юз берган жараёнлар натижаси ҳисобланган, шунингдек, тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилган воқеликлар тушунилади. Масалан, 1 санадан кейин юз берган ёнгин, сув тошқини, содир этилган ўғирлик ва бошқалар. Бундай мазмун ва характердаги ҳодисалар ўтган ҳисобот даври учун тузиладиган ҳисоботга киритилмаслиги лозим, шунингдек, уларнинг изоҳи берилиши шарт эмас.

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботга доир изоҳ талаб қиладиган маълумотлар сирасига қуйидагилар киради:

1.ТМЗ қийматини уларнинг соф сотиш қийматиға етказиш бўйича кўрилган зарарлар.

2.Асосий воситалар ва номоддий активларни ҳисобдан чиқариш бўйича кўрилган зарарлар.

3.Дебиторлик ва кредиторлик қарзларни қайта баҳоланишидан кўрилган даромад ва харажатлар.

4.Инвестицияларнинг чиқиб кетишидан кўрилган даромад ва харажатлар.

5.Тугатилаётган фаолиятнинг молиявий натижаси ва фойда солиғига таъсири.

6.Суд жараёнидаги жараёнларнинг молиявий натижалар кўрсаткичларига таъсири.

7. Фавкулуддаги фойда ва зарарлар.

Молиявий ҳисобот шакллариға қўшимча тарзда бериладиган маълумотлар қуйидаги усуллар асосида очиб берилади: (1) тушунтириш хати; (2) изоҳ; (3) тафсилотнома (распифровка); (4) контур моддалар.

Тушунтириш хати - бу баланс ва молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботнинг айрим моддаларида келтирилган сўмmalarини асослаш. Чунончи, балансда ТМЗ лар қайси усулда баҳоланганлиги, молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботнинг айрим моддаларида келтирилган сўмmalarини, масалан, тугатилаётган фаолият, унинг молиявий натижаси, жами соф фойдаға ва 1 та акцияға тўғри келувчи фойдаға таъсири очиб берилади.

Изоҳ – фақат изоҳ талаб қиладиган моддалар бўйича берилади. Масалан, баланс бўйича сотиб олинган хусусий акциялар сони, молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот бўйича фавқулотдаги фойда ва зарарлар, акциялар, облигацияларни қўшимча чиқариш, уларни қайта баҳолаш натижалари очиб берилади.

Тафсилотнома (расшифровка), одатда, молиявий ҳисоботнинг у ёки бу моддасига киритилган сўмаларнинг очиб берилиши. Тафсилотномалар (расшифровкалар), одатда, жадвал кўринишида бўлади. Масалан, балансда келтирилган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари сўмалари жадвал кўринишида корхоналар бўйича вужудга келган саналари бўйича келтирилади. Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда келтирилган асосий бўлмаган фаолиятдан даромад ва харажатлар, сотиш, бошқариш ва бошқа операцион харажатларнинг умумий сўмалари жадвал кўринишида даромад ва харажат гуруҳлари кесимида уларнинг моддалари бўйича келтирилади.

Контур моддалар – бу асосий счётларда акс эттирилган суммани камайтирилишига олиб боровчи моддаларга тегишли эканлигини изоҳлаб бериш.

11.7.Молиявий ҳисоботга аудиторлик ҳулосасининг зарурлиги¹⁸

Молиявий ҳисобот реаллиги ва ишончлигини таъминлашнинг муҳим воситаларидан бири бўлиб уни ҳолис профессионал аудиторлик текширувидан ўтказиш ҳисобланади.

Профессионал аудиторлик текшируви – бу молиявий ҳисобот ва бошқа молиявий ахборотлар тўғрилиги, шунингдек уларнинг бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мослигини аниқлаш мақсадида ҳўжалик юритувчи субъект молиявий ҳисоботини ҳамда у билан боғлиқ молиявий ахборотларни профессионал аудиторлик ташкилотлари томонидан текшириш.

Профессионал аудиторлик ташкилоти деганда ҳўжалик юритувчи субъектларга молиявий ҳисобот ҳамда у билан боғлиқ

¹⁸ Ушбу параграф таянч докторант Д.К. Уразов билан ҳамкорликда ёзилди

молиявий ахборотларни қонун ҳужжатларига мослигини ҳолис аудиторлик текширувидан ўтказиб бериш, шунингдек бошқа профессионал аудиторлик хизматларини ўз ичига олувчи аудиторлик фаолиятини амалга ошириш лицензиясига эга бўлган, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ташкилий-ҳуқуқий шаклда тузилган, ўз фаолиятини қонун ҳужжатларида белгиланган мажбурий шартлар ва меъёрларга риоя этган ҳолда амалга оширадиган юридик шахс тушунилади.

Корхоналар ўз молиявий ҳисоботини ҳолис профессионал аудиторлик текширувидан ўтказиш натижасида қуйидагиларга эришадилар:

*молиявий ҳисобни юритиш ва ҳисоботни тузишда мавжуд камчиликларни бартараф этилишига, шу асосда ҳам ички, ҳам ташқи ахборот фойдаланувчилар учун муҳим аҳамиятга молик бўлган молиявий ҳисоботнинг амалда бўлган қонун ҳужжатларига мувофиқлигига;

*ҳамкорлик қилувчилар, чунончи инвесторлар ва бошқа кредиторларнинг корхонага маблағ киритиш иштиёқи ва ишончини ошишига;

*корхоналарни турли салбий ҳолатларга, масалан банкротлик ҳолатига тушиш, йирик миқдорда жарималар тўлаш, иқтисодий наф олиш имкониятларини йўқотиш, жиноий жавобгарликка тортилиш ва шу каби хавф-хатарларга тушиб қолиш ҳоллари олдини олишга.

Республикаимизнинг аудиторлик фаолияти тўғрисида қонунига (8-модда) мувофиқ аудиторлик ташкилотлари аудиторлик текшируви буюртмачилари, ҳўжалик юритувчи субъект ва молиявий ҳисоботдан бошқа фойдаланувчилар олдида молиявий ҳисобот ҳамда ҳўжалик юритувчи субъектнинг бошқа молиявий ахбороти тўғрисида нотўғри яқундан иборат бўлган аудиторлик ҳулосасини тузиш оқибатида уларга етказилган зарар учун жавобгар ҳисобланади.

Амалдаги аудиторлик фаолияти тўғрисидаги қонунга мувофиқ (10-модда) қуйидаги ҳўжалик юритувчи субъектлар ҳар йили ўзларининг молиявий ҳисоботларини мажбурий аудиторлик текширувидан ўтказишлари керак:

*акциядорлик жамиятлари;

* активларининг баланс қиймати базавий ҳисоблаш миқдорининг юз минг баравари миқдоридан кўп бўлган масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар;

*банклар ва бошқа кредит ташкилотлари;

*суғурта ташкилотлари;

*инвестиция фондлари ҳамда юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағларини жамлаб турувчи бошқа фондлар ҳамда уларнинг инвестиция активларини ишончли бошқарувчилар;

*манбалари юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари бўлмиш ҳайрия фондлари ва бошқа ижтимоий фондлар;

*мблағларининг ҳосил бўлиш манбалари қонун ҳужжатларида назарда тутилган, юридик ва жисмоний шахслар томонидан қилинадиган мажбурий ажратмалар бўлмиш бюджетдан ташқари фондлар;

*устав фондида давлатга тегишли улуш бўлган хўжалик юритувчи субъектлар ва давлат унитар корхоналари;

фонд ва товар биржалари.

Қонун ҳужжатларига мувофиқ ўтказиладиган мажбурий аудиторлик текширувидан бош тортиш хўжалик юритувчи субъектнинг мансабдор шахсига нисбатан маъмурий жазо қўлланилишига сабаб бўлади. Хўжалик юритувчи субъектнинг мансабдор шахсига нисбатан маъмурий жазо қўлланилганидан кейин календарь йил тугагунига қадар мажбурий аудиторлик текширувини ўтказишдан бош тортиш хўжалик юритувчи субъектдан базавий ҳисоблаш миқдорининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ундиришга сабаб бўлади. Жариманинг тўланиши хўжалик юритувчи субъектни мажбурий аудиторлик текширувидан ўтишдан озод қилмайди.

Молиявий ҳисобот ҳамда унинг таркибий қисмлари, бир томондан, комплекс аудитнинг, иккинчи томондан эса, махсус савол тарзидаги аудитнинг ёки бошқачасига тематик аудитнинг объекти бўлиб ҳисобланади. Комплекс аудитда молиявий ҳисоботнинг барча шакллари ва уларнинг таркибий элементлари (активлар, мажбуриятлар, хусусий капитал, даромадлар, харажатлар, фойда ва зарарлар) қамраб олинади. Комплекс аудит якуни бўйича яхлит молиявий ҳисобот реаллигига аудиторлик ҳулосаси берилади. Махсус савол тарзидаги ёки тематик аудитда

молиявий ҳисоботнинг алоҳида шакллари ёки ушбу шаклларнинг алоҳида таркибий элементлари (моддалари) буюртмачи томондан белгиланган мақсад ва вазифалардан келиб чиқиб, текширилади. Ушбу аудит натижасида молиявий ҳисоботнинг алоҳида шакли ёки унинг алоҳида моддаси реаллиги бўйича аудиторлик ҳисоботи ва ҳулосаси берилади. Ҳар иккала турдаги профессионал аудиторлик хизматлари натижасида аниқланган фактлар асосида молиявий ҳисоботга тегишли тузатишлар киритилади ва шу асосда фойдаланувчиларни реал ахборотлар билан таъминлашга эришилади.

Юқоридагилар ва бошқа жиҳатлар ҳўжалик юритувчи субъектлар томонидан кўрсатиладиган ҳолис профессионал аудиторлик хизматларидан кенг фойдаланишни муҳим аҳамиятга моликлигидан дарак беради ва бундай текширувларни объектив зарурат қилиб қўяди.

11.8.Солиқ ва статистика ҳисоботлари таркиби, уларни тузиш ва тақдим этиш

Республикаимизнинг қонун ҳужжатларига мувофиқ корхона ва ташкилотлар молиявий ҳисоботдан ташқари солиқ ва статистика ҳисоботларини ҳам тузишлари ҳамда уларни мос равишда солиқ ва статистика органларига белгиланган муддатларда топширишлари лозим. Ушбу ҳисоботларни тузиш ва тақдим этиш масъулияти корхона ва ташкилотларда асосан уларнинг бухгалтерия хизматлари бўлимига, чунончи бош ҳисобчиларга юклатилган.

Солиқ ҳисоботлари

Солиқ ҳисоботлари шакллари солиқ ва тўловлар турлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси томонидан тасдиқланади ва Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олингандан кейин қучга киради. Чунончи, Давлат солиқ қўмитасининг 28.01.2020 й. 2020-03-сон "Солиқ ҳисоботининг шаклларини тасдиқлаш тўғрисида"ги Қарори (АВ томонидан 24.02.2020 й. 3221-сон билан рўйхатга олинган) қарори асосида 2020 йил учун республикаимизда қуйидаги солиқ ҳисоботлари шакллари тасдиқланган:

- қўшилган қиймат солиғи бўйича ҳисобот;
- акциз солиғи бўйича ҳисобот;
- фойда солиғи бўйича ҳисобот;
- жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи, қатъий белгиланган миқдорлардаги солиқ суммалари ва ижтимоий солиқ бўйича ҳисобот;
- ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ бўйича ҳисобот;
- сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ бўйича ҳисобот;
- юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқ бўйича ҳисобот;
- юридик шахслардан олинадиган ер солиғи бўйича ҳисобот;
- айланмадан олинадиган солиқ бўйича ҳисобот;
- олинган мақсадли маблағлардан фойдаланганлик бўйича ҳисобот;
- давлат божи ва йиғимлар бўйича ҳисобот;
- тижоратбоп топилма бонуси бўйича ҳисобот.

Солиқ тўловчилар уларнинг мақоми ва ишлаётган солиқ режимларига мос белгиланган солиқ ҳисоботларини тузадилар. Чунончи, умумбелгиланган солиқлар режимида фаолият юритувчи субъектлар улар учун белгиланган фойда солиғи, қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ ва тижоратбоп топилма бонуси, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, мол-мулк солиғи, ер солиғи ҳисоботини тузадилар. Йиллик айланмаси 1 миллирад сўмдан ошмайдиган субъектлар улар учун белгиланган солиқ турлари - айланмадан солиқ, ер солиғи, мол-мулк солиғи, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ бўйича солиқ ҳисоботини тузадилар. Бундан ташқари ҳар иккала режимда ишловчи солиқ тўловчилар учун жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ва ижтимоий солиқ, давлат божи ва автотранспорт йиғими, олинган мақсадли маблағлардан фойдаланганлик бўйича ҳисоботларни тузиш мажбурийдир.

Барча турдаги солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича ҳисобот шакллари республикамизнинг Солиқ кодекси ва ҳар бир солиқ тури ҳисоб-китобини тузиш ҳамда тақдим этиш бўйича белгиланган тартибларга асосан тузилади.

Солиқ ҳисоботини тақдим этиш тартиби Солиқ кодекси ва Давлат солиқ хизмати органлари томонидан тадбиркорлик субъектларидан молиявий ҳисобот, солиқлар, мажбурий тўловлар ва даромадлар тўғрисидаги декларациялар бўйича ҳисоб-китоблар, ёзма аризалар ва билдиришномаларни қабул қилиб олиш ҳамда рўйхатдан ўтказиш тўғрисида низом¹⁹ билан тартибга солинади.

Электрон ҳужжат шаклидаги солиқ ҳисоботи мазкур ҳужжат турига нисбатан талабларга риоя этилган ҳолда тузилади. Электрон шаклда қайд этилган ҳисоботлар электрон рақамли имзо билан тасдиқланган ва ҳисоботларнинг белгиланган шакллари тўлиқ тўлдирилган бўлиши керак.

Солиқ кодексига кўра солиқ ҳисоботи телекоммуникация алоқа каналлари орқали электрон ҳужжат тарзида қабул қилиб олинганда солиқ органлари солиқ тўловчига унинг қабул қилиб олинганлиги тўғрисида тасдиқнома юбориши шарт. Бунда, юқорида номи зикр этилган Низомнинг 6-бандига кўра, электрон шаклда ҳисоботларни тақдим этган солиқ тўловчилар ушбу ҳисоботларни қоғоз нусхаларда тақдим этиш мажбуриятига эга эмас. Солиқлар ҳисоботлари бўйича электрон ҳужжат айланиши солиқ тўловчини солиқ инспекциясига боришдан озод қилади.

Солиқлар ва тўловларнинг барча турлари бўйича ҳисоботларни тузиш ва тақдим этиш муддатлари Солиқ кодексининг тегишли моддалари билан белгиланган (11.8-жадвал).

11.8-жадвал

Солиқ ҳисоботларини тақдим этиш муддатлари

№	Солиқ турлари	Тақдим этиш муддатлари	
		Ҳисобот даври учун	Солиқ даври учун
1	Қўшилган қиймат солиғи	Ҳар ойда, кейинги ойнинг 20-санасигача	Ҳар ойда, кейинги ойнинг 20-санасигача
2	Акциз солиғи	Ҳар ойда, кейинги ойнинг 10-санасигача	Ҳар ойда, кейинги ойнинг 10-санасигача
3	Фойда солиғи	Ҳар чорақда,	Йил якунида,

¹⁹ АВ томонидан 29.07.2005 йилда 1500-сон билан рўйхатдан ўтказилган

		кейинги ойнинг 20- санасигача	кейинги йилнинг 1 мартигача
4	Жисмоний шахслардан олина- диган даромад солиги, қатъий белгиланган миқдорлардаги солиқ суммалари ва ижтимоий солиқ	ҳар ойда, ҳисобот давридан кейинги ойнинг 15 - санасигача	Йил якунида, йиллик молиявий ҳисоботни тақдим этиш муддатида
5	Ер қазридан фойдаланганлик учун солиқ	ҳар ойда, ҳисобот давридан кейинги ойнинг 20- санасигача	Йил якунида, йиллик молиявий ҳисобот тақдим этиш муддатида
6	Сув ресурсларидан фойдалан- ганлик учун солиқ: *қишлоқ хўжалик корхоналари *бошқа юридик шахслар *норезидент юридик шахслар	Йилда бир марта солиқ даврининг 15 декабригача йиллик молиявий ҳисобот тақдим этиш муддатида солиқ давридан кейинги йилнинг 20 январигача.	Йилда бир марта солиқ даврининг 15 декабригача йиллик молиявий ҳисобот тақдим этиш муддатида солиқ давридан кейинги йилнинг 20 январигача.
7	Юридик шахсларнинг мол- мулкига солинадиган солиқ	Йилда бир марта, йиллик молиявий ҳисобот топшириладиган муддатда	Йилда бир марта, йиллик молиявий ҳисобот топшириладиган муддатда
8	Юридик шахслардан олинади- ган ер солиғи *қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ерлар бўйича — *қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар бўйича -	жорий солиқ даврининг 10 январига қадар; жорий солиқ даврининг 1 майига қадар.	жорий солиқ даврининг 10 январига қадар; жорий солиқ даврининг 1 майига қадар.
9	Айланмадан олинадиган солиқ	ҳисобот давридан кейинги ойнинг 15-кунидан кечиктирмай	солиқ давридан кейинги даврининг 15 февралдан кечиктирмай.

Статистика ҳисоботлари

Хўжалик юритувчи субъектлар томонидан тузиладиган статистика ҳисоботлари шакллари ҳамда уларни тузиш ва тақдим этиш тартиблари Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси томонидан тасдиқланади. Чунончи, 2020 йилда тузиладиган статистика ҳисоботлари ушбу кўмитанинг 02.10.2019 й. 10-мб-сон "2020 йил учун давлат статистика ҳисоботи шакллари тасдиқлаш тўғрисида"ги Қарори²⁰ билан тасдиқланган.

Ушбу қарор билан 2020 йил учун тасдиқланган ва турли тармоқ субъектлари томонидан тузиладиган айрим давлат статистика ҳисоботи шакллари рўйхати қисқартирилган тарзда қуйида келтирилган.

- 13-илова 2-инвест шакли (йиллик). Инвестиция фаолияти, бино ва иншоотларни фойдаланишга топшириш тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 14-илова 2-инвест шакли (чораклик). Инвестиция фаолияти, бино ва иншоотларни фойдаланишга топшириш тўғрисида ҳисобот
- 16-илова 1-биржа шакли (йиллик). Биржа фаолияти тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 17-илова 1-савдо шакли (йиллик). Товарлар сотиш ва қолдиқлар тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 18-илова 1-саноат шакли (йиллик). Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 35-илова 1-ҚХ шакли (йиллик). Қишлоқ хўжалиги фаолияти тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 36-илова 1-ҚХ шакли (чораклик). Қишлоқ хўжалиги фаолияти тўғрисида ҳисобот
- 37-илова 1-ФХ шакли (йиллик). Фермер хўжалиги фаолияти тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 38-илова 1-ФХ шакли (йилда 2 марта). Фермер хўжалиги фаолияти тўғрисида ҳисобот
- 47-илова 1-меҳнат шакли (йиллик). 2019 йил учун меҳнат ҳисоботи

²⁰ АВ томонидан 04.11.2019 й. 3193-сон билан рўйхатга олинган

- 48-илова 1-меҳнат шакли (чораклик). Меҳнат ҳисоботи
- 54-илова 1-хизмат шакли (йиллик). Иқтисодий фаолият турлари бўйича ишлаб чиқарилган (кўрсатилган) хизматлар тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 60-илова 1-транспорт шакли (чораклик). Автомобиль транспорти иши тўғрисида ҳисобот
- 63-илова 7-транспорт шакли (йиллик). Транспорт тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 70-илова 1-алоқа шакли (чораклик). Алоқа воситалари ва хизматлари тўғрисида ҳисобот
- 88-илова 1-фан шакли (йиллик). Илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмаларни бажарилиши ҳамда олий тоифали илмий ва илмий-педагогик кадрларни тайёрлаш тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 89-илова 1-инновация шакли (йиллик). Инновация фаолияти тўғрисида 2019 йил ҳисоботи
- 101-илова 1-ННТ шакли (йиллик). Нодавлат нотижорат ташкилотининг фаолияти тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 102-илова 1-нотирожат шакли (йиллик). Нотижорат ташкилотининг фаолияти тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 103-илова 1-ТБ шакли (йиллик). Тижорат банки фаолияти тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 104-илова 1-СТ шакли (йиллик). Суғурта ташкилоти фаолияти тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 105-илова 1-молия шакли (ойлик). Ташкилотнинг молиявий аҳволи тўғрисида ҳисобот
- 106-илова 2-молия шакли (йиллик). Асосий воситаларнинг мавжудлиги ва ҳаракати ҳамда бошқа номолиявий активлар тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 107-илова 1-корхона шакли (йиллик). Ташкилот хўжалик фаолиятининг асосий кўрсаткичлари тўғрисида 2019 йил учун ҳисобот
- 108-илова 1-КБ шакли (йиллик). Микрофирма ва кичик корхонанинг 2019 йил учун ҳисоботи
- 108/5-илова 1-КБ шаклига илова (КХ) (йиллик). Микрофирма ва

- кичик корхонанинг қишлоқ хўжалиги фаолияти
тўғрисида 2019 йил учун ҳисоботи
- 108/6-илова 1-КБ шаклига илова (ЭКО) (йиллик). Табиатни
муҳофаза қилиш тўғрисида микрофирма ва кичик
корхонанинг 2019 йил учун ҳисоботи
- 108/7-илова 1-КБ шаклига илова (АКТ) (йиллик). Ахборот-
коммуникация технологиялари тўғрисида 2019 йил
учун ҳисобот
- 109-илова 1-К шакли (ойлик). Ташкилот фаолияти тўғрисида
ҳисобот

Юқоридаги жадвалда келтирилган статистик ҳисоботлар
рўйхатидан кўриш мумкинки, улар иқтисодиётнинг барча тармоқ
ва соҳаларини, фаолият турларини қамраб олган. Ушбу ҳисоботлар
тармоқ ва соҳаларга кирувчи субъектлар томонидан ҳисобот
даврида эришилган ютуқларни сон, пул шунингдек нисбий
бирликларда ифодалайди.

Иқтисодиётнинг ҳар бир тармоқ ва соҳасига кирувчи
субъектлар улар учун мажбурий белгиланган статистик
ҳисоботларни, чунончи, барча микрофирма ва кичик корхоналар 1-
КБ шаклдаги статистик ҳисоботни (йиллик) тузадилар.

Статистик ҳисоботларни тузишга асос бўлиб асосан молиявий
бухгалтерия ҳисоби маълумотлари ҳисобланади.

Республикамиз қонун ҳужжатларига мувофиқ статистика
ҳисоботларини молиявий ҳисоб маълумотлари билан
тасдиқланмайдиган тарзда тузиш корхоналар раҳбарлари ва бош
ҳисобчиларига нисбатан молиявий ва маъмурий жазо чораларини
қўллашга олиб келади.

Мавзуга оид таянч атамалар

Ҳисобот – бу маълум даврдаги молиявий хўжалик фаолияти
кўрсаткичларини пул бирлигида белгиланган шакл ва мазмунда
ифодалаш усули.

Молиявий ҳисобот —бу корхона ва ташкилотларнинг молиявий-хўжалик фаолияти кўрсаткичларини ўзида мужассамлаштирган ҳисобот шакллари мажмуаси.

Ҳисоботнинг титул қисми — ҳисоботнинг номи, корхонанинг номи, адреси, банк реквизитлари, турли белгилари бўйича берилган статистик кодлари кўрсатиладиган қисм.

Ҳисоботнинг асосий қисми — ҳисоботи берилаётган ҳисоб объектига доир йиғма маълумотлар жадвал кўринишида кўрсатиладиган қисм.

Ҳисоботнинг расмийлаштириш қисми -корхона раҳбари ва бош ҳисобчисининг фамилияси, исми-шарифи, ҳисобот тузилган сана ҳамда маълумотлар тўғрилигини тасдиқловчи раҳбар ва бош ҳисобчининг имзолари ва корхона муҳри қўйиладиган қисм.

Ҳисобот даври - ҳисобот йилнинг 1 январидан шу йилнинг 31 декабр кунининг охиригача олинган давр.

Пул оқимлари — бу корхонада пул маблағларининг кирими ва чиқими.

Пул маблағларининг соф ўсиши — у ёки бу фаолиятга доир пул киримининг пул чиқимидан ортиқ қисми.

Пул маблағларининг соф камайиши — у ёки бу фаолиятга доир пул чиқимининг пул киримидан ортиқ қисми.

Пулсиз операциялар - пул кирими ва чиқимига олиб келмайдиган, бироқ корхона даромади ёки харажатларига таъсир кўрсатадиган операциялар.

Баҳоланган мажбуриятлар - бу келгусида келиб тушиши билан ёки келиб тушмаслиги билан тасдиқланадиган мажбурият.

Шарғли мажбурият - бу ўлчаб бўлмайдиган, аниқ ҳужжат билан тасдиқланмайдиган, ҳали рўй бермаган операциялар учун чамаланган мажбуриятдир.

Аниқ хўжалик ситуациялари — бу мажбуриятлар қайси даврга тегишлилигини, нима учунлигига изоҳ берувчи ва уларни ифодаловчи ҳолатлар.

Баланс санасидан кейинги ҳодисалар - бу келгуси йилнинг 1 январидан бошлаб балансни эълон қилиниш санасигача юз берадиган воқеалардир.

Баланс эълон қилиш санаси — бу уни тегишли органларга (давлат солиқ идорасига) топшириш санаси.

Баланс ҳисоботиға киритиладиган ҳодисалар - мазмун моҳияти бўйича ўтган ҳисобот даврига тегишли бўлган, амалга оширилган жараёнлар натижаси ҳисобланган, шунингдек улар тўғрисида 1 санадан кейин балансни эълон қилиш санасига тегишли ҳужжати келиб тушган воқеликлар.

Баланс ҳисоботиға киритилмайдиган ҳодисалар - мазмун моҳияти бўйича ўтган ҳисобот даврига тегишли бўлмаган, ҳақиқатдан ҳам кейинги йилнинг 1 санасидан балансни эълон қилиш санасигача юз берган жараёнлар натижаси ҳисобланган, шунингдек тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилган воқеликлар.

Тушунтириш хати - бу баланс ва молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботнинг айрим моддаларида келтирилган суммаларини асослаш.

Тафсилотнома (расшифровка) - молиявий ҳисоботининг у ёки бу моддасига киритилган суммаларнинг очиб берилиши.

Контур моддалар – бу асосий сўётларда акс эттирилган суммани камайтирилишига олиб борувчи моддаларга тегишли эканлигини изоҳлаб бериш.

Мавзу бўйича назорат саволлари

1. Бухгалтерия баланси қандай тузилади?
2. Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот қандай тузилади?
3. Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот қандай тузилади?
4. Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот қандай тузилади?
5. Молиявий ҳисоботга тушунтиришлар қандай шакл ва мазмунда берилади?

Мавзу бўйича тест савол-жавоблари

1. Чораклик ҳисоботга киради:

- а) Бухгалтерия баланси
- б) Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот
- в) Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот

г) а ва б жавобда келтирилган ҳисобот шакллари

2. Ярим йиллик ҳисоботга киради:

а) Бухгалтерия баланси

б) Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот

в) Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот

г) а, б ва в жавобда келтирилган ҳисобот шакллари

3. Микрофирма ва кичик корхоналар молиявий ҳисоботнинг қуйидаги шаклларини тузадилар?

а) Бухгалтерия баланси

б) Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот

в) Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот

г) а ва в жавобда келтирилган ҳисобот шакллари

4. Микрофирма ва кичик корхоналар молиявий ҳисоботни тузади:

а) ҳар ойда

б) ҳар чорақда

в) ҳар ярим йилда

г) йил якуни бўйича

5. Йиллик ҳисобот топширилади:

а) 1 февралгача

б) 15 февралгача

в) 1 мартгача

г) 1 майгача

6. Корхона устав капитали баланснинг қайси томони ва бўлимида акс эттирилади

а) Актив, 1-бўлимда

б) Пассив, 1-бўлимда

в) Актив, 2-бўлимда

г) Пассив, 2-бўлимда

7. Корхонанинг молиявий натижалари тўғрисида ҳисобот қайси счётлар маълумотлари асосида тузилади?

- а) Актив счётлар
- б) Пассив счётлар
- в) Транзит счётлар
- г) Контрактив счётлар

8. Дебиторлик қарзларнинг ошиши

- а) Пул киримини оширади
- б) Пул киримини камайтиради
- в) Пул оқимларига таъсир ўтказмайди
- г) Молиявий ҳолатни яхшилайдди

9. Пулсиз операцияларга кирмайди

- а) амортизация ажратмалари
- б) резерв фондига ажратма
- в) таъминотчиларга тўлов
- г) акциялар бўйича чегирмаларни ҳисобланиши

10. Қарз сифатида киритилган инвестициялар

- а) молиявий фаолиятга доир пул чиқимиға олиб келади
- б) инвестиция фаолиятга доир пул чиқимиға олиб келади
- в) асосий фаолиятга доир пул чиқимиға олиб келади
- г) молиявий фаолиятга доир пул киримиға олиб келади

11. Олинган қарзлар

- а) молиявий фаолиятга доир пул чиқимиға олиб келади
- б) инвестиция фаолиятга доир пул чиқимиға олиб келади
- в) асосий фаолиятга доир пул чиқимиға олиб келади
- г) молиявий фаолиятга доир пул киримиға олиб келади

12. Асосий воситалар харидига сарфланган пуллар

- а) молиявий фаолиятга доир пул чиқимиға олиб келади
- б) инвестиция фаолиятга доир пул чиқимиға олиб келади
- в) асосий фаолиятга доир пул чиқимиға олиб келади
- г) молиявий фаолиятга доир пул киримиға олиб келади

13. Иш ҳақи бўйича кредиторлик қарзларнинг ошиши

- а) Пул киримини оширади
- б) Пул киримини камайтиради
- в) Пул оқимларига таъсир ўтказмайди
- г) Молиявий ҳолатни яхшилайд

Фойдаланишга тавсия этиладиган адабиётлар Рўйхати

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонуни. 2016 йил 13 апрель

2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси. – Т.: «Норма», 2020.

3. «2017 - 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси». Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» 4947-сон фармони билан тасдиқланган

4. «Маҳсулот (иш,хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом». Ўз.Р. ВМ нинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган (кейинги ўзгартириш ва қўшимчалар билан).

5. Каримов Й.А. Бош мақсадимиз –мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб борилаётган ислохатларни, иқтисодий-иқтисодий таркибий ўзгаришларни изчил мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. – «Халқ сўзи», 2016 йил 16 январь

6. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг

кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2017 йил 17 январь

7. Ибрагимов А. ва бошқалар. Молиявий ва бошқарув ҳисоби. – Т.: Иқтисод-молия, 2008. -440б.

8.Каримов А.А. ва бошқалар. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. – Т.: «Шарқ», 2004. – 592 б.

9. Международные стандарты финансовой отчетности. –М., 2003.

10.Уразов К.Б. Бухгалтерия ҳисоби ва аудит. Ўқув қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 2004. – 448 б.

11.Эргашева Ш. Бухгалтерский учет. –Т.: Иқтисод-молия, 2010.-520с.

Қўшимча адабиётлар:

1. Сотиволдиев А. Замоновий бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. – Т.: ЎЗР БАМА , 2005. -492 б.

2. Очилов И.К. ва бошқалар. Молиявий ҳисоб. Ўқув қўлланма. –Т.: ТМИ, 2007. -486 б.

3. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари.– Т.: Норма,2010.

4. Ғуломова Ф. Бухгалтерия ҳисобини мустақил ўрганувчилар учун қўлланма-Т.: Норма,2010. -509 б.

5. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари. – Т.:БАМА,2019.

6. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларига шарҳлар тўплами.– Т.: Норма,2010.-527 б.

7. Интернет сайтлари:

- www.el.tfi.uz
- www.ziynet.uz
- www.bukh.ru
- www.referat.uz
- www.bilim.uz

МУНДАРИЖА

	Кириш.....	3
I боб.	«МОЛИЯВИЙ ҲИСОБ ВА ҲИСОБОТ»	
	ФАНИГА КИРИШ.....	7
1.1.	Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг фан ва амалий фаолият сифатидаги моҳияти, предмети ва объектлари.....	7
1.2.	Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг методи ва тамойиллари.....	16
1.3.	Молиявий ҳисоб ва ҳисоботнинг меъёрий-ҳуқуқий асослари.....	20
1.4.	Корхоналар ҳисоб сиёсати.....	27
1.5.	Молиявий ҳисоб ва ҳисоботни ташкил этиш шакллари.....	30
1.6.	Корхонада молиявий ҳисоб маълумотларини йиғиш, қайд этиш ва жамлаш тартиби.....	33
II боб.	ПУЛ МАБЛАҒЛАРИ ВА ВАЛЮТА ОПЕРАЦИЯЛАРИ ҲИСОБИ.....	41
2.1	Пул маблағлари ва ташкилотлар ўртасида ҳисоблашишлар ҳисобини ташкил қилиш асослари.....	41
2.2	Касса операциялари ҳисоби.....	53
2.3	Банкдаги ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағлари ҳисоби.....	61
2.4	Банкдаги валюта счётидаги пул маблағлари ва валюта операциялари ҳисоби.....	72
2.5	Банкдаги бошқа счётлардаги пул маблағлари ҳисоби.....	77
2.6	Пуллик эквивалентлар ва йўлдаги пул маблағлари ҳисоби.....	83

III боб. МЕХНАТ ВА ИШ ҲАҚИНИ ҲИСОБГА	
ОЛИШ.....	91
3.1. Корхона ходимлари ва улар меҳнатининг ҳисоби	91
3.2. Ходимлар меҳнатига ҳақ тўлашнинг тизимлари ва шакллари.....	98
3.3. Ходимлар даромадларининг турлари ва таркиби...	105
3.4. Ходимлар билан меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларга доир ҳисоб регистрлари.....	114
3.5. Ходимларга асосий иш ҳақини ҳисоблаш тартиби ва ҳисоби.....	116
3.6. Ходимларга меҳнат таътилининг ҳисобланиши ва ҳисоби.....	121
3.7. Вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлик бўйича нафақаларнинг ҳисобланиши ва ҳисоби.....	126
3.8. Ҳомиладорлик ва бола туғиш ҳамда бола парвариши учун нафақалар ҳисоб-китоби ва ҳисоби.....	131
3.9. Ходимларга бошқа даромадларнинг ҳисобланиши ва ҳисоби.....	134
3.10. Ходимлар даромадларидан ушланмалар ҳисоби.....	141
3.11. Ходимларга иш ҳақи ва бошқа даромадлар берилишининг ҳисоби.....	153
3.12. Ходимлар иш ҳақидан мажбурий ажратмалар ҳисоби.....	155
3.13. Ҳисобдор шахслар билан ҳисоб-китоблар ҳисоби.....	156
IV боб. ТОВАР-МОДДИЙ ЗАҲИРАЛАР ҲИСОБИ.....	169
4.1. Товар-моддий заҳираларнинг моҳияти, таркиби ва улар ҳисобининг вазифалари.....	169
4.2. Товар-моддий заҳиралар қийматини баҳолаш.....	172

4.3	Товар-моддий захираларнинг сақлаш жойларидаги ҳисоби.....	181
4.4	Материалларнинг синтетик ҳисоби.....	182
4.5	Хўжалик жиҳозлари ва инвентарлар и ҳисобининг хусусиятлари.....	189
4.6	Товар моддий захираларни инвентаризация қилиш ва уни натижаларининг ҳисоби.....	190
V боб.	ИНВЕСТИЦИЯЛАР ҲИСОБИ.....	199
5.1	Инвестициялар моҳияти ва улар ҳисобининг вазифалари.....	199
5.2	Инвестицияларни баҳолаш ва қайта баҳолаш.....	202
5.3	Инвестицияларнинг синтетик ва аналитик ҳисоби	209
VI боб.	АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲИСОБИ.....	215
6.1	Асосий воситалар ҳисобини ташкил қилиш асослари.....	215
6.2	Асосий воситалар кўпайишининг ҳисоби.....	225
6.3	Асосий воситаларни қайта баҳолашнинг ҳисоби.....	232
6.4	Асосий воситаларни таъмирлашнинг ҳисоби.....	234
6.5	Асосий воситаларни амортизацияси (эскириши)нинг ҳисоби.....	236
6.6	Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқа чиқимларининг ҳисоби.....	244
6.7	Асосий воситалар бўйича лизинг операцияларининг ҳисоби.....	251
6.8	Асосий воситаларни инвентаризация қилиш ва унинг натижалари ҳисоби.....	258
VII боб.	НОМОДДИЙ АКТИВЛАР ҲИСОБИ.....	265
7.1	Номоддий активлар ҳисобини ташкил қилиш асослари ва вазифалари.....	265

7.2	Номоддий активлар кирими ва чиқимининг ҳисоби.....	269
7.3	Номоддий активлар эскиришининг ҳисоби.....	272
ҮШ БОБ.	ТАЙЁР МАҲСУЛОТ (ТОВАР, ИШ, ХИЗМАТ)ЛАР ВА УЛАРНИНГ СОТИЛИШИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ.....	276
8.1	Тайёр маҳсулотлар ҳисоби.....	276
8.2	Товарлар ҳисоби.....	282
8.3	Ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатишдан тушум ҳисоби.....	289
8.4	Сотилган маҳсулот (товар, иш, хизмат)ларнинг қайтарилиши ва улар бўйича чегирмаларнинг ҳисоби.....	290
8.5	Тайёр маҳсулот ва товарлар бўйича консигнация операциялари ҳисобининг хусусиятлари.....	291
IX БОБ.	ХУСУСИЙ КАПИТАЛ ҲИСОБИ.....	297
9.1	Устав капитали ҳисоби.....	297
9.2	Хусусий акцияларни сотиб олиш ва қайта сотишнинг ҳисоби.....	300
9.3	Қўшилган капитал ҳисоби.....	301
9.4	Резерв капитали ҳисоби.....	305
9.5	Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарарлар) ҳисоби.....	308
9.6	Мақсадли тушумлар ҳисоби.....	311
9.7	Кутилаётган харажатлар ва тўловлар учун резервлар ҳисоби.....	313
X БОБ.	МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ҲИСОБИ.....	317
10.1	Молиявий натижалар ҳисобининг вазифалари.....	317
10.2	Сотишдан олинган ялпи фойда (зарар)нинг ҳисоби.....	318

К.Б.УРАЗОВ

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБ ВА ҲИСОБОТ

ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА

Тошкент – «Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи» – 2020

Муҳаррир: М.Ҳайитова
Тех. муҳаррир: А.Мойдинов
Мусаввир: А.Шушунов
Мусахҳиҳа: Ш.Мирқосимова
Компьютерда
саҳифаловчи: М.Зойирова

E-mail: nashr2019@inbox.ru Тел: +998999209035

Нашр.лиц. АIN№009, 20.07.2018. Босишга рухсат этилди 29.12.2020.

Бичими 60x84 1/16. «Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.

Шартли босма табоғи 25,0. Нашр босма табоғи 25,5.

Тиражи 100. Буюртма № 192.

**«Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи»
босмахонасида чоп этилди.**

100066, Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-уй.

88000

65.052 yq 73

7-71

Уразов Комил Бахрамович –
иқтисодиёт фанлари доктори,

Самарқанд Иқтисодиёт ва сервис институти
«Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» кафедраси
профессори, 400 га яқин, жами ҳажми 600 б.т. бўлган
ўқув, ўқув-услубий ва илмий ишлар, шу жумладан, 4
та монография, 2 та дарслик, 10 дан ортиқ ўқув
қўлланмалари муаллифи. Халқаро-амалиётчи
бухгалтер (САР), сертификатли аудитор, «Komil –
Ishonch» аудиторлик ташкилоти бош таъсисчиси ва
директори муовини.

ISBN 978-9943-6733-3-5

9 789943 673335